VRAGEN DES TIJDS

ONDER REDACTIE VAN

P. VAN GEER. — J. A. VAN GILSE. — W. HEINEKEN.
S. VAN HOUTEN. — A. KERDIJK. — B. H. PEKELHARING.
J. D. VEEGENS.

TWEEDE DEEL.

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK 's GRAVENHAGE.

HAARLEM
H. D. TJEENK WILLINK
1888.

BIBLIOTHEEK
DER
RIJKSUNIVERSITEIT
TE GENT

INHOUD.

	Blz.
Wat nu? door S. van Houten	1
Nabetrachting, door W. Heineken	12
Het evenwicht der vermogensinkomsten, door Jacob de Haas Jr.	21
De staat tegenover de levensverzekering, door P. van Geer	71
Na 25 jaren, door W. B. J. van Eyk	121
De clericalen aan het werk, door S. van Houten	145
De Atjeh-oorlog en de liberale partij, door E. B. Kielstra	155
Wetgeving op tramwegen, door T. Sanders	169
De beetwortelsuikerfabrikanten in Nederland tegenover de landbouwers, door G. W. Bruinsma	203
De nationaliteiten-quaestie in de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie, door J. J. Terwen	215
Valsche munt, door J. de Jong	255
De provinciale inkomsten-belasting, door T. H. de Meester	271
De staatsbemoeiing met de levering van geneesmiddelen, door P. A. Vos	302
Munt- en bankbiljetten, door Jacob de Haas Jr.	311
In afwachting van daden, door J. D. Veegens	325
Paus Leo XIII over de menschelijke vrijheid, door S. van Houten	339
De vrouw en haar recht, door Henriette van der Mey	357

WAT NU?

De uitslag der verkiezingen is voor de liberale partij ongunstig. Zij zal voortaan minderheid zijn. De meerderheid behoort aan eene bonte groep van vereenigde anti-liberalen. Zij is zelfs nog bonter geworden, dan aanvankelijk werd gedacht, nu er ook een plaatsje is ingeruimd aan de radicalen en socialisten. De stembus van 20 Maart bood een ongekend schouwspel aan. Door gloeienden haat tegen het liberalisme aaneengesmeed, togen aanhangers van Beelaerts en Kuyper, van Schaepman en Domela Nieuwenhuis, arm in arm naar de stembus, om aan de liberale partij den genadeslag toe te brengen.[1] Synodale orthodoxen en doleerenden, katholieken en socialisten, monarchale ultra's en aanhangers van Multatuli en Roorda, protectionisten die het graan duur willen maken en volksmannen die het brood goedkoop willen houden, allen

[1] In het orgaan der Groninger anti-revolutionairen, de *Nieuwe provinciale Groninger Courant*, nº 46, vindt men de volgende advertentie, die in *dit* blad geplaatst, den toestand volkomen kenschetst:

WIJ KIEZERS,
Wij anti-revolutionairen,
wij roomsch-catholieken,
wij doleerenden,
wij socialisten,
wij democraten,
wij radicalen,
wij conservatieven,
wij allen hopen onze stem uit te brengen op den heer
A. BRUMMELKAMP Jr.
Uit naam van vele kiezers.

streden vereenigd voor één doel: de liberalen in de minderheid te brengen. De wachtwoorden van *Standaard* en *Centrum* laten geen twijfel over. Bij deze stembus mocht aan ieder wie ook, behalve den liberaal, eene stem gegeven worden. De liberale partij moest er onder, en voorshands is dit gelukt?

Waaraan deze nederlaag der liberale partij toe te schrijven? Aan het nieuwe kiesstelsel? Ten deele zeker wel. Met de oude indeeling en het beperkte kiezerspersoneel zou de liberale partij wellicht nog eens weder eene kleine meerderheid verkregen hebben. Maar ontwijfelbaar is dit geenszins. Mijn indruk van de geheele verkiezingscampagne is, dat het peil van het vertrouwen, hetwelk de liberalen van ouds genoten, algemeen was gedaald, evenzeer bij de oude als bij de nieuwe kiezers, en wel vooral in Friesland. Bij de slagen der anti-revolutionaire en katholieke pers voegden zich die van de radicalen. Geene partij was ooit zoo schuldig als de liberale, was het thema, dat niet enkel door *Standaard* en *Centrum*, maar ook door *Amsterdammer*, *Groninger Weekblad*, *Recht voor allen*, enz. in elk nummer behandeld werd en hoe ten onrechte ook, bij velen ingang vond. Wij anti-revolutionairen zijn de ware vrienden van vrijheid en vooruitgang, predikten alom de Lohman's en Fabiussen. Niet van die liberalen, maar van ons en de katholieken, onze broeders in den strijd tegen ongeloof en revolutie, hebt gij verbeteringen in het staatswezen te wachten. Blijkbaar werd menig van ouds liberaal, maar ontevreden kiezer, dien de opsomming eener lange reeks van grieven in zijn vertrouwen op de liberalen had geschokt, door de fraaie beloften, van alle andere zijden gedaan, genoopt het eens met een anti-liberaal te beproeven. En dit te eerder, nu in de districten, waar op de overwinning gehoopt werd, met fijne berekening zeer geschikte candidaten waren uitgezocht.

In de openbare meening werd de liberale partij voortdurend vereenzelvigd met de *conservatieve* partij. Veertig jaren lang, zoo werd alom den volke gepredikt, heeft de *liberale* partij het roer in handen gehad, en al wat er in die 40 jaren is

verzuimd en misdreven werd op haar debet geplaatst. Wij, die de politieke geschiedenis kennen, weten dat dit onwaar en onrechtvaardig is. Gedurende de grootste helft van die veertig jaren hadden de liberalen geen aandeel in de regeering. Van 1874 af was er 8 jaren een ministerie Heemskerk, 4 jaren een ministerie Van Lynden, slechts 2 jaren het ministerie Kappeyne. Bovendien hadden de conservatieven, ook als de liberalen aan het roer waren, eene zoo groote minderheid, dat de geringste oneenigheid der liberalen voldoende was om stilstand te bewerken.

De liberale *partij*, als geheel beschouwd, heeft echter tot deze onrechtvaardige beoordeeling gereede aanleiding gegeven, door na 1879 *als partij* af te zien van oppositie tegen van Lynden en Heemskerk, en laatstgenoemden aan het roer te laten, zelfs toen zij, bij de kamerontbinding van 1886 eene voldoende meerderheid had verkregen, om zelve de regeering te kunnen aanvaarden. Zij heeft daardoor een op haar als meerderheid rustenden plicht verzuimd, — zich bij de grondwetsherziening van Heemskerk afhankelijk gemaakt bij menig vraagstuk, waaraan zij van de regeeringstafel eene betere oplossing had kunnen geven; — aan het hoofd van het gewichtige departement van Justitie een du Tour gelaten, wiens enkele tegenwoordigheid te dier plaatse, evenzeer als menige zijner handelingen, blijkbaar het rechtsbewustzijn der natie schokte; zij heeft, in één woord, zich zelve een brevet van machteloosheid uitgereikt. Zulke ministers duldende, werden de liberalen als hunne *Prügeljungen* gebruikt. Zij kregen de slagen, door deze conservatieve leidslieden verdiend. Wat hadden zij zich ook zoo dicht naast hen te plaatsen!

Lag in deze fout der liberale partij voldoende reden voor de liberale kiezers, om afgevaardigden te zoeken, van wie zij meer veerkracht en beginselvastheid verwachtten, zij hebben zich hiertoe in menig district niet bepaald. In de hitte van den strijd hebben zij ieder, die tegen de aftredende liberalen medevocht, als een medestander beschouwd.

Dit was onrechtvaardig en onstaatkundig. Hebben die li-

beralen, *en bloc* genomen, de *conservatieve* ministeriën van Lynden en Heemskerk *geduld*, de clericalen hebben deze kabinetten *gesteund*. De linkervleugel der liberale partij heeft in grooter of kleiner aantal steeds aangedrongen op het in het leven roepen van een meer gezonden toestand, door het roer van staat aan eene der partijen in handen te geven, maar de achterhoede der liberale partij, naar den geest nader staande bij Heemskerk dan bij de geavanceerden harer eigene partij, weigerde hiertoe mede te werken en kon steeds en vast op de ondersteuning van, op enkele uitzonderingen na, de *geheele* clericale partij rekenen. Bestond er reden den liberalen het vertrouwen te onthouden, er was dubbel meer reden, dit niet aan de clericalen te schenken. Maar de politieke hartstocht verblindt, en de gemeenschappelijke vijandschap tegen de liberale partij deed het wonder geboren worden der boven geschetste vereeniging van allen tegen een.

Deze waarheid staat mijns inziens vast: de liberale partij is verslagen, omdat niet alle voorstanders der liberale staatkunde bij de stembus aan hare zijde hebben gestaan. Zij werd niet meer als van ouds als de beste vertegenwoordigster der democratische beginselen beschouwd; daarin lag de oorzaak van haren val.

Dit feit moet het richtsnoer zijn bij de beoordeeling der vraag, wat nu behoort te geschieden.

Het eerste noodige is, openlijk en stellig te breken met Heemskerk.

Van eenig vertrouwen, dat Heemskerk bij het volk zou genieten, is nooit of nergens, ook bij deze verkiezingen niet gebleken. Eenige in de liberale of clericale partijen verdoolde conservatieven mogen den stillen wensch koesteren, hem bij voortduring als schild tegen hunne eigene partijgenooten te gebruiken, werkelijke liberalen mogen dit niet langer toelaten. De fouten der ministers moeten door eene partij in het land gedragen en bij de stembus op die partij gewroken kunnen worden. Anders wordt de koninklijke onschendbaarheid een zinledig woord. Het volk heeft nu *faute de mieux*

de liberalen maar aansprakelijk gesteld, omdat dezen sedert 1886 verzuimd hadden verandering te bewerken. Tot herhaling van deze onrechtvaardigheid moet voortaan zelfs het voorwendsel ontbreken. De liberale partij moet als zoodanig en van stonde aan, openlijk alle verantwoordelijkheid voor het voortbestaan van het ministerie Heemskerk van zich afwerpen. Zij worde eventueel gestraft voor hare eigene fouten, maar late zich niet op nieuw *prügeln* voor de wanbedrijven van staatslieden, met wie zij niets gemeen heeft, en die voor een groot deel steeds hare vijanden zijn geweest.

Willen de clericalen hunne armen voor Heemskerk c. s. openen, dit is hunne zaak. Als zij hen als schrijvers in dienst willen nemen; — als Heemskerk, gelijk te verwachten is, bereid is als zoodanig in clericalen dienst over te gaan; en als de kroon voortgaat, met zulke ministers-schrijvers genoegen te nemen, dan kunnen wij liberalen er niet meer aan doen. Mits slechts blijke, dat niet *wij*, maar *de clericalen* voor dit bedrijf aansprakelijk zijn, moeten wij er in berusten. Wij hebben nu de meerderheid niet. Tenzij de clericalen verdeeld blijken te zijn, en een deel hunner ons helpt, kunnen wij geen votum uitbrengen, 't welk Heemskerk tot heengaan dwingt.

Eene voorname vraag is echter, wat de liberale partij moet doen, indien de clericale partij wel verdeeld is. Het is mogelijk, dat een deel der clericalen het bewind aanvaarden wil, maar een ander deel bij voorkeur Heemskerk wenscht te behouden. Moeten wij dan de rol overnemen, die de clericalen tot dusver speelden en voortaan Heemskerk verdedigen tegen aggressieve tegenstanders aan clericale zijde? Omtrent deze vraag dient men zich in liberale kringen eene meening te vormen, ook omdat zij samenhangt met de nog gewichtiger vraag of eene stellige weigering of gebleken machteloosheid der clericalen om een ministerie te vormen of staande te houden, al dan niet het optreden van een liberaal ministerie der minderheid wettigt.

Men stelle zich de zaak voor, zooals zij werkelijk is. De

kroon heeft nog geene aanleiding gegeven, van haar te verwachten, dat zij *proprio motu* Heemskerk zal ontslaan, op grond dat de tijd voor eene parlementaire kabinetsformatie gekomen is. Zij zal afwachten wat Heemskerk haar aanraadt. Die raad zal beheerscht worden door twee beweegredenen; eenerzijds door den wensch om, al zij het in schijn, den parlementairen regel te doen huldigen, volgens welken de meerderheid de verantwoordelijkheid van het gezag behoort te dragen, maar anderzijds door weerzin tegen den politieken dood. Heemskerk en het meerendeel zijner ambtgenooten kunnen na hun ontslag het staatkundige leven voor goed vaarwel zeggen. Zij hebben dienst gedaan als beschuttende dekbladen der zich ontwikkelende democratische kiemen; nu deze in vollen wasdom komen, vallen ze af. Maar uit eigen beweging in het niet te verdwijnen is tegen de natuur. Ik geloof daarom, dat Heemskerk het niet tot eene ernstige aanvraag van *ontslag* zal kunnen brengen. De portefeuilles *ter beschikking van den koning te stellen*, en dezen alzoo te kennen te geven, dat men, zij het schoorvoetend, zal heengaan, indien een ander kabinet mocht kunnen worden gevormd, schijnt mij het uiterste waartoe hij het brengen zal. Wijders zal hij dan zijn best doen, den koning te laten aankloppen aan deuren, die niet geopend worden; het mocht eens zijn, dat daarin eene aanleiding gevonden werd, geen ontslag te verleenen. Met eene betuiging van onverzwakt vertrouwen des konings en het uitzicht, dat de koning Heemskerk nog eens weder een ontbindingsbesluit zou kunnen laten onderteekenen, ware misschien ook met de kamer van honderd het ministerieele leven nog een jaartje te rekken! Als de liberale partij zich maar weder stilzwijgend de rol van *regeeringspartij* wil laten aanleunen, zou dit inderdaad kunnen gelukken. Ik vertrouw echter, dat algemeen bij de liberalen de noodzakelijkheid wordt ingezien, die rol niet weder te aanvaarden. Dan zal Heemskerk echter zijnerzijds met recht de kroon aanraden, ook aan de liberale partij gelegenheid te geven, uit haar midden een ministerie te vormen.

In de dubbele veronderstelling, dat èn de clericalen bepaald weigeren op te treden, èn de kroon aan de liberalen haren steun verzekert, zoodat ingeval van conflict met

de anti-liberale meerderheid eene kamerontbinding door de liberale ministers volgt, is het mijne meening dat de liberale partij het bewind behoort te aanvaarden. Door lamlendigheid heeft zij den steun der openbare meening verloren, door eene energieke houding kan zij dien spoedig herwinnen. Juist op het punt, waarop zij zich voor Heemskerk en voor hare eigene conservatieve elementen heeft gebogen, nl. het kiesrecht, kan zij hare lauweren plukken. Het voorloopig kiesreglement moet door eene definitieve kieswet worden vervangen. Deze tot stand te brengen, zij het hoofdpunt van haar program.

In bijzonderheden te treden over dit onderwerp zou voorbarig en aanmatigend zijn. Slechts zij opgemerkt, dat met eene nieuwe regeling van het kiesrecht nieuwe bepalingen omtrent de grenzen van de belastbaarheid der woningen gepaard moeten gaan. Het beginsel, dat eene eerste categorie van kiezers is te ontleenen aan hunne hoedanigheid van hoofdbewoner van een belastingschuldig huis, zal wel blijken voor goed eene plaats in ons staatsrecht te hebben veroverd, en de strijd over het kiesrecht zal zich dan voortaan oplossen in de vragen, waar de grens dier belastingschuldigheid liggen zal, en welke categorieën van kiezers naast de categorie der huurwaarde-kiezers zullen worden geschapen.

De noodzakelijkheid om vóór de vaststelling eener definitieve kieswet de wet op het personeel op dit ingrijpend punt in nadere overweging te nemen, zal als van zelf eene geheele herziening dier wet, en daarmede tevens eene nieuwe regeling der rijks-verteringsbelasting en der finantiëele verhouding van rijk, provincie en gemeente medeslepen. Daarmede zou ook nog eene nieuwe regeling der verdeeling van de kosten van het lager onderwijs gepaard kunnen gaan.

Eene rationeele oplossing van de kiesquaestie zal alzoo gelegenheid geven, eenige gewenschte financiëele en staatsrechtelijke verbeteringen te doen voorafgaan, waarnaar algemeen reikhalzend wordt uitgezien, en waarin een nieuw kabinet zijn beleid en zaakkennis toonen kan.

Natuurlijk zijn er nog andere onderwerpen, welke door de nieuwe voorschriften der grondwet, of ook door de tijdsom-

standigheden op den voorgrond worden gedrongen, doch minder dan de genoemde tot politieke partijstelling aanleiding geven. De ernstige behartiging van die belangen zal van zelf niet kunnen worden verzuimd.

Het is volstrekt niet onmogelijk, dat op deze wijze een ministerie, hetwelk aanvankelijk slechts door eene minderheid wordt gesteund, langzamerhand eene meerderheid verwerft. Thorbecke is tweemaal zonder meerderheid opgetreden en heeft ook tweemaal geleidelijk sterke meerderheden verworven. Die van 1853 kon slechts door kamerontbinding en die van 1865 door het betreurenswaardige conflict over het koloniaal regeeringsbeleid gebroken worden.

Misschien zal deze of gene de bedenking maken, dat politieke plannen, of laat mij liever zeggen eene politieke evolutie, als hier wordt geschetst, niet behoort tot het openbaar politiek debat, maar tot het overleg, dat binnenskamers tusschen de leidende staatslieden wordt gevoerd. Ik ben nooit een voorstander geweest van geheimzinnigheid in de staatkundige leiding. De publieke zaak publiek te behandelen, is mij steeds voorgekomen doeltreffend te zijn. Zoo ik daarin nog had kunnen worden versterkt, zou de geschiedenis der laatste jaren dit hebben gedaan. Wat anders dan Kappeyne's geheimzinnigheid met zijne plannen omtrent grondwetsherziening, heeft in 1879 de valsche strooming in de liberale opinie doen ontstaan, die tot zooveel strijd en verbittering tusschen geestverwanten aanleiding heeft gegeven. Had hij slechts eene enkele maal, bij of kort na zijn optreden, den tegenstand der conservatief-liberalen getrotseerd, door openlijk te verklaren, dat hij, na de liquidatie der hem door het schoolwet-votum tegen Heemskerk toegevallen nalatenschap, grondwetsherziening zou voorstellen, om de andere groote vraagstukken, — kiesrecht, belastingstelsel, militieplicht — vrijer te kunnen behandelen, wij hadden in eene zuivere atmosfeer geleefd en aan intriges en ambtsbejag ware minder ruim spel gelaten.

Het mag bij de beoordeeling van zulke denkbeelden over de toekomst geenszins uit het oog verloren worden, dat de anti-revolutionaire partij na *deze* verkiezing en onder het nieuwe kiesrecht zich niet meer, gelijk tot dusverre, als eene christelijk-*conservatieve* groep kan gedragen. Als men de lijst harer leden van voorheen en thans eens naast elkander legt, wijst reeds de naamlijst op zichzelve eene onmiskenbare verandering aan. Naast de aristocratische namen van vroeger vindt men thans een aantal burgerlijke. Reeds hieruit alleen kan men afleiden dat in deze partij de *gauche* triomfeert. Ook in haar midden dringt zich eene nieuwe maatschappelijke laag op den voorgrond, die op de richting harer staatkundige gedragslijn niet zonder invloed kan blijven en haar nader bij de liberale partij brengen moet, indien deze aan hare beginselen getrouw blijft, en zich niet in het gareel der synodalen laat spannen, die haar hier en daar eene overwinning hebben bezorgd.

Komt eene anti-liberale kabinetsformatie niet tot stand, dan kan men gerustelijk de oorzaak der mislukking voor een goed deel schrijven op rekening van het antagonisme tusschen christelijk-*democratische* elementen in de anti-revolutionaire partij en het conservatisme, dat zich vooral in de katholieke groep weet staande te houden. Reden te meer voor een eventueel vooruitstrevend ministerie om te verwachten, dat het niet tegenover eene gesloten oppositie zal komen te staan.

Er is zelfs reden om te onderstellen dat een deel der anti-liberalen geene oppositie zal maken tegen een ministerie, hetwelk niet alleen liberaal heet, maar liberale beginselen tot richtsnoer zijner daden neemt. De *gauche* der anti-revolutionairen heeft van een anti-liberaal ministerie al zeer weinig te hopen. Over het kiesrecht zal zij het eerder eens worden met de liberalen, dan met Ruys van Beerenbroek c. s. Het subsidiestelsel op het gebied der school in te voeren nu zij het op het gebied der kerk bestrijdt, is wel kwalijk van haar te verwachten. Scheiding van kerk en staat kan — trots de ondersteuning der liberale candidaten door menigeen, die ongaarne de toelagen van den staat aan de synodale kerk

ziet vervallen — onmogelijk van het program van de liberale partij geschrapt worden en behoort daarentegen tot de dwalingen, welke Pius IX in den syllabus met zijn *anathema* heeft getroffen.[1] Tot dusver konden alle clericalen samenwerken, omdat zij — met weinige uitzonderingen — niet enkel clericaal, maar ook *conservatief* waren. De *gauche* nu der anti-revolutionairen is in de kerkelijke staatkunde alles behalve conservatief. Wat zij op kerkelijk gebied verlangt, zal een antiliberaal ministerie wel kwalijk kunnen voorstellen, en na behoorlijk voorbereiding en met ruime overgangsbepalingen, zal eene liberale regeering op dit punt wellicht met die *gauche* kunnen samenwerken.

Ten slotte vinde de opmerking hier eene plaats, dat in een belangrijk opzicht de afgeloopen verkiezingen stof tot juichen geven. Geene richting heeft bij de nieuwe kiezers minder steun gevonden dan de protectionistische. Hare zelfstandige candidaten kregens nergens een noemenswaardig stemmental. De protectionistische industrieelen beloofden inkomende rechten op graan tot elk bedrag, als de grondeigenaren zich met hen wilden vereenigen, maar de beweging, die zij in de landbouwende districten van het Noorden hoopten in het leven te roepen, bleef uit. Hier deed een fijn gevoel voor eerlijkheid en recht, elders een scherp inzicht in het eigen belang de aangebodene hand afwijzen.

De waarlijk niet exclusieve advertentie, die ik boven uit de *Nieuwe provinciale Groninger Courant* overnam zwijgt van de *protectionisten*. Dit is wel een teeken des tijds. In een strijd, waarbij een voorstander van bescherming tegenover Veegens stond, kon men hopen allen te winnen, die geene besliste vrijhandelaars waren, en de profeten van het beschermend stelsel hadden in stad en lande ter dege hun best gedaan. Toch riep men op 20 Maart de protectionisten niet eens meer mede ten strijde op.

De vraag is nu geoorloofd, of niet verdere stappen voor-

[1] Error LX. Ecclesia a Statu, Statusque ab Ecclesia sejungendus est.

bereid behooren te worden, om Nederland tot eene vrijhaven te maken, waar — behalve eenige accijnsplichtige artikelen — alles vrij binnenkomt. De levensader van den handel is het vrije verkeer; — onze landbouw richt zich meer en meer op de productie van artikelen van uitvoer en krijgt dus ook meer en meer belang bij vrijen invoer — onze industrie zal er meer en meer de gunstige gevolgen van ondervinden, als in geen land ter wereld de grondstoffen in den ruimsten zin, en in het bijzonder ook de levensbehoeften van den arbeider goedkooper zijn dan hier. Falen niet alle berekeningen der meest zaakkundige beoordeelaars, dan ligt voor alle klassen onzer bevolking en voor bijna alle takken onzer nijverheid de beste toekomst in de ruimste toepassing van het vrijhandels-stelsel, juist *omdat* onze naburen door hunne hooge inkomende rechten ook den uitvoer hunner producten belemmeren en op vreemde markten de concurrentie tegen onze nijverheid niet kunnen volhouden.

Ook op dit gebied zijn voor de liberale staatkunde nog lauweren te verdienen. Gaan de liberalen voort omtrent economische vraagstukken het volk voor te lichten, ook nu de verkiezingen dit niet meer tot onmiddellijken plicht maken, dan kan althans op dit gebied eene beslissende zegepraal hunner beginselen in eene niet ver verwijderde toekomst te gemoet gezien worden.

's GRAVENHAGE, 24 Maart 1888. S. VAN HOUTEN.

NABETRACHTING.

De voornaamste grief, tegen de thans afgeschafte orde van zaken geopperd, was dat het Nederlandsche volk — in strijd met het voorschrift der grondwet — niet vertegenwoordigd werd door de Staten-Generaal, en dat vooral de door de kiezers samengestelde kamer niet beantwoordde aan hare roeping om uiting te geven aan de wenschen en gevoelens der geheele bevolking.

Het gevolg van dien toestand was, dat de wetgeving geen gelijken tred hield met de nationale behoeften.

Ondanks langdurigen tegenstand, kwam het eindelijk tot eene afschaffing van artikel 76 der vorige grondwet, werd in het tegenwoordige artikel 80 het kiesrecht losgemaakt van de vroegere belemmeringen, en bij de additioneele bepalingen der grondwet eene nieuwe regeling van het kiesrecht getroffen, welke dadelijk in werking moest treden.

De hervorming zou haar doel, zuivering van den staatkundigen toestand in het leven te roepen, ten eenenmale hebben gemist, wanneer de aanstaande kamer van honderd niet aanmerkelijk van hare minder talrijke voorgangster verschilt.

Wie de meeste kans liep, het kind van de rekening te worden, ligt voor de hand.

De liberale partij was jaren lang in min of meer actieven vorm regeeringspartij geweest. Hoe kon het anders, of zij werd voor den minder goeden gang van zaken verantwoordelijk gesteld?

Reeds daarom was het vrij onwaarschijnlijk dat vermeerdering van het kiezerspersoneel hare cliëntele in dezelfde mate zou uitbreiden als die der andere partijen.

Daarbij kwam, dat er een eind werd gemaakt aan de onbillijke verdeeling der kiesdistricten, waardoor eene partij, die in de minderheid was bij de kiezers, de meerderheid kon hebben in de tweede kamer.

En eindelijk was het te verwachten, dat een uitbreiding van het kiezerspersoneel, waarbij de arbeider bleef uitgesloten, ten bate moest komen van de partij der anti-revolutionairen en katholieken.

De kansen stonden dus niet gunstig voor de liberale partij, en wanneer men zich losmaakt van partijbelangen, moet men ook erkennen, dat het een vreemden indruk zou hebben gemaakt en niet hebben gepleit voor de nieuwe kiezers, indien hun eerste daad ware geweest een politieken toestand te helpen bestendigen, om welken te beëindigen hun het kiesrecht was verleend.

Het oordeel dat de nieuwe kiezers over de liberale partij hebben geveld, laat aan duidelijkheid niets te wenschen over.

De meerderheid keerde zich tegen hen. Blijkens de eerste stemming wilden ongeveer zestig procent niet de candidaten kiezen, die de politiek der liberale partij wenschten voort te zetten. Dat de heer Domela Nieuwenhuis bij herstemming werd verkozen, is wel een bewijs, tot welke hoogte de haat tegen de liberalen was gestegen.

Te Amsterdam en Rotterdam waren de kansen den liberalen gunstig. Die groote kiesdistricten hebben de diensten bewezen, welke de liberale partij daarvan heeft verwacht. Maar zal de liberale minderheid eene opheffing van de uitzonderingen op het stelsel der enkele kiesdistricten kunnen tegenhouden en zal de meerderheid niet van haar onbetwistbaar recht gebruik maken, om te zorgen, dat aan de liberale partij in de kamer geen grootere plaats wordt toegekend, dan zij bij de kiezers heeft, met andere woorden, dat zij slechts veertig afgevaardigden kan hebben?

Aan de verkiezing te Amsterdam zij hier een enkele opmerking gewijd. De uitkomst was, dat de lijst der kiesver-

eeniging „Grondwet" de zege heeft behaald. Wie had het ooit kunnen denken! Eene uitbreiding van het kiezerspersoneel tot meer dan het dubbele kwam ten voordeele van de in aantal leden kleinste kiesvereeniging. De leden van „Burgerplicht" hebben hun bestuur eene soirée aangeboden om hulde te brengen aan de uitnemend geslaagde leiding der amsterdamsche verkiezing. Waarlijk, de leden van „Grondwet" hadden ter eere van hun bestuur minstens twee feestavonden mogen bereiden.

De verkiezing van den heer de Beaufort geeft aan de amsterdamsche verkiezing hare ware kleur. Zij had een bij uitstek behoudend karakter. Amsterdam heeft getoond, hoe weligen bodem het, ook na de uitbreiding van het kiesrecht, aan het conservatisme aanbiedt. Geen conservatisme van het allooi, zooals dat waarvan wij in de jaren 1866—1868 de laatste stuiptrekkingen hebben gezien, maar een conservatisme, dat tevreden is met het bestaande en dit met alle middelen wenscht te handhaven.

De kiesvereeniging „Grondwet" heeft zeer goed begrepen, welk nut de groote kiesdistricten voor de ware conservatieve politiek kunnen opleveren, zelfs wanneer candidaten worden gesteld, die moeten geacht worden een vooruitstrevende richting te zijn toegedaan. Wanneer daarnaast anderen staan, die minder hervormingsgezind zijn, zullen deze laatsten de grens der hervormingen blijven bepalen. Eene liberale meerderheid in de kamer, geschakeerd zooals het negental amsterdamsche candidaten, is van een conservatief standpunt het beste resultaat, dat verlangd kan worden. De laatste tweede kamer, die eene dusdanige liberale meerderheid had, heeft het bewezen.

Maar „Grondwet" heeft evenmin als de hoofdstad over de samenstelling der kamer te beslissen en zij heeft niet kunnen verhinderen, dat de liberale partij in de minderheid is gekomen.

Welke is de partij, die heeft gezegevierd?

Het antwoord luidt: het is niet ééne partij, maar het zijn twee partijen, de anti-revolutionaire en de katholieke, die te zamen de liberalen hebben overwonnen.

Zijn deze partijen eensdenkend? Het zal wel evenmin kunnen beweerd worden als het mocht gezegd worden van liberalen en katholieken tijdens de Aprilbeweging. Het *belang* drijft de anti-revolutionairen en katholieken te zamen. Welk dat belang is, weet ieder, die niet geheel onkundig is in de politieke geschiedenis der laatste jaren.

Het was de werking der schoolwet van 1857, welke het bondgenootschap heeft doen ontstaan. Het was de wet van 1878, die het heeft versterkt. De nieuwe kiezers hebben tegen de bestaande richting van het onderwijs partij getrokken. Zij hebben de tegenstanders der schoolwet tegen hare voorstanders in het gelijk gesteld.

Het is te begrijpen, dat deze uitslag door de voorstanders der schoolwet ten zeerste wordt betreurd.

Maar in de staatkunde behoort rekening gehouden te worden met feiten en toestanden, ook al zou men ze gaarne anders hebben. Het valt gemakkelijk te decreteeren, dat het neutraal staatsonderwijs aan de behoeften van ons volk voldoet, dat het is het symbool der volkseenheid, dat de staatsschool de plaats is waar de kinderen leeren verdraagzaam te zijn. Maar wanneer nu blijkt dat die school niet eene instelling is die ons het meest vereenigt, maar de twistappel, die ons het meest verdeelt? Wanneer nu de meerderheid der kiezers heeft beslist, dat zij die staatsschool niet wil? Wanneer het zeker is, dat ook indien de kansen der stembus mochten verkeeren, toch van het symbool der volkseenheid ongeveer de helft der kiezers niet wil weten?

Wat moet dan het oordeel over eene dusdanige instelling zijn van den staatsman, die verdient dien naam te dragen?

Eene andere overweging, waarmede rekening zal worden gehouden door hem, wien het niet slechts te doen is om een eenmaal ingenomen standpunt tot elken prijs te handhaven, is dat het met de neutraliteit der staatkunde in geheele provinciën zeer zonderling gesteld is. In Brabant en Limburg is het neutraal onderwijs contra naturam en daar blijkt de waarheid van de spreuk, dat de natuur boven de leer gaat. De staatsschool kon zich niet aan den katholieken geest der bevolking onttrekken. Men mag het ongelukkig noemen dat

het zoo is, evenals men het een ongeluk kan achten, dat de talrijke bijzondere scholen de bewering, volgens welke de neutrale staatsschool een symbool der nationale eenheid is, tot een onwaarheid maken, maar wat helpt het te ontkennen dat feiten, feiten zijn?

In ons land behoort eene nationale staatsschool naar één model ingericht, tot de onmogelijkheden. Dit kan ieder zien, die oogen heeft. Dit moet ieder erkennen, die begrijpt dat eene gezonde politieke ontwikkeling niet door fictiën is te verkrijgen. En waar eenmaal vast staat, dat de wensch om eenheids- en nationaliteits-begrippen te bewerken door de staatsschool, niet verwezenlijkt kan worden, zal daar niet de aandacht geschonken worden aan hetgeen toch het hoofddoel van de school moet zijn, dat de kinderen eene zekere mate van onderwijs genieten?

Volgens de wet op het lager onderwijs, zijn de vakken van het gewoon lager onderwijs het lezen, het schrijven, het reken, de beginselen der vormleer, die der nederlandsche taal, die der vaderlandsche geschiedenis, die der aardrijkskunde, die van de kennis der natuur, het zingen, en de nuttige handwerken voor meisjes.

Er zal wel niemand zijn, die beweert, dat een anti-revolutionaire of katholieke schoolmeester de kinderen niet even goed kan leeren lezen, schrijven en rekenen, en hen in bijna alle andere vakken van het lager onderwijs kan onderwijzen als de neutrale onderwijzer. Alleen bij de vaderlandsche geschiedenis en de kennis der natuur kan de richting van hem, die het onderwijs geeft, eenig belang hebben. De lessen van een katholiek over den opstand tegen Spanje zullen van die van een liberalen of anti-revolutionairen onderwijzer aanmerkelijk verschillen. Ook zal voor de beginselen van de kennis der natuur van invloed kunnen zijn, of de onderwijzer de eene of de andere godsdienstige richting is toegedaan. Het gevolg zal zijn, dat de lessen in die vakken zullen gegeven worden in een geest, waartegen de ouders bezwaar kunnen hebben. Maar heft men nu dat bezwaar op, door eene neutrale vaderlandsche geschiedenis en neutrale kennis der natuur in het leven te roepen? Welke opvoedende kracht en heerlijkheid kan het

voor de kinderen hebben, de kerkhervorming op neutrale wijze te hooren behandelen? Het kan nooit anders dan een *pis-aller* zijn, wanneer zoodanig stelsel noodig wordt geacht.

De andere vakken van het lager onderwijs kunnen geen aanleiding geven tot strijd. Men kan zeer goed leeren lezen, schrijven en rekenen, ook wanneer men gaat op eene school met den bijbel, of op eene katholieke school. Daarover valt wel niet te twijfelen. Is het dus om het *onderwijs* in de overige vakken te doen, dan is er geen reden, waarom de staat zich niet zou willen inlaten met de scholen van antirevolutionairen en katholieken, mits er waarborgen bestaan, dat het onderwijs daar deugdelijk zij.

Er kan daarom ook in beginsel geen bezwaar zijn, dat de staat hulp verleent aan particulieren of vereenigingen, die zich het geven van lager onderwijs ten doel stellen, zelfs wanneer dat onderwijs gegeven wordt met bedoelingen, die buiten het gebied van den staat liggen. De ondersteuning wordt gegeven voor het *onderwijs*. Het komt mij dan ook voor eene geheel onjuiste bewering te zijn, dat ontmoeting van den staat en particulieren op het terrein van het onderwijs moet leiden tot een schending van het beginsel der scheiding van kerk en staat. Bijzonder onderwijs, ook al heeft het een godsdienstige kleur, is daarom nog geen kerkelijk onderwijs. De Vereeniging van christelijk nationaal onderwijs heeft een godsdienstig, maar geen kerkelijk karakter. Scheiding van kerk en staat bedoelt losmaking van de banden, welke bestaan tusschen den staat en het georganiseerde lichaam, de kerk. Het betalen van traktementen aan geestelijken en godsdienstleeraren is in strijd met het beginsel van scheiding van kerk en staat, omdat zij uitsluitend in dienst zijn van de kerk, en hun werkzaamheid ligt buiten de taak van den staat. Maar het geven van onderstand aan scholen, waar lager onderwijs gegeven wordt, ook al wordt daaraan godsdienstonderwijs toegevoegd, is gerechtvaardigd, omdat niemand betwist dat lager onderwijs een voorwerp van staatszorg behoort te zijn.

Bij den laatsten verkiezingsstrijd hebben de liberalen geldelijken onderstand aan de bijzondere scholen, op grond van het beginsel van scheiding van kerk en strijd afgewezen, maar

aan de staatstraktementen der geestelijken niet willen raken. Ziedaar wel een averechtsche toepassing van een beginsel, dat in het verleden der liberale partij eene zoo groote plaats inneemt.

Niet anders dan stembus-tactiek kan de verklaring geven voor zoo groote inconsequentie. Gelukkig is die tactiek verkeerd uitgekomen. De synodalen hebben aan de liberalen niet veel steun kunnen geven en aan de anti-liberalen niet veel afbreuk kunnen doen. Het is dus niet gewaagd, de verwachting uit te spreken, dat na het mislukken der speculatie, de oogen van overigens helderzienden niet langer zullen verduisterd zijn.

De bij de verkiezingen ondervonden tegenspoed kan ook ten aanzien van het onderwijs nuttig werken en tot een juistere beschouwing leiden van hetgeen het land noodig heeft. Reeds bij de behandeling van de amendementen op artikel 194 der grondwet zijn woorden gesproken van liberalen kant, welke als argumenten kunnen gelden, niet alleen voor een wijziging van de bepaling der grondwet, maar voor de wettelijke regeling van het onderwijs. Er is erkend geworden, dat er geen reden was voor de bewering, dat de anti-liberalen geen goed onderwijs willen, en indien dit vaststaat, waarom zou een regeling van het onderwijs met hen onmogelijk zijn?

Zeer belangrijk was ook het amendement, met de hulp der zeven liberalen aangenomen, waarbij bepaald werd, dat het *onderwijs* is een voorwerp van de aanhoudende zorg der regeering, en niet alleen het *openbaar* onderwijs.

Ziedaar een gewichtige concessie, welke volgehouden bij de wettelijke regeling van het onderwijs, groote gevolgen kan hebben.

Aan de tegenstanders der schoolwet wordt verweten, dat zij hunne eischen tegenover het bestaande schoolstelsel niet hebben geformuleerd, en dat daarom hunne oppositie een negatief karakter draagt. Maar dit kan geen reden zijn om in het voortduren van den schoolstrijd niet een groot gevaar en een bedreiging voor onze politieke ontwikkeling te zien. Van de Ieren werd beweerd, dat hunne oppositie was onparlementair, obstructionistisch, afbrekend. Maar toch is een

staatsman als Gladstone tot de overtuiging gekomen, dat het iersche vraagstuk een struikelblok was, dat uit den weg moest worden geruimd, en wanneer eenmaal een man van zoo groote parlementaire ondervinding een vraagstuk aanvaardt, is de oplossing slechts een kwestie van tijd. Ten onzent moet het met de schoolvraag even zoo gaan. Het wordt hoog tijd, dat wij van een vraagstuk verlost worden, dat nu jaren lang den geleidelijken gang der wetgeving verhindert, en elke hervorming tegenhoudt. De vraag moet ernstig worden gesteld, of de tegenwoordige onderwijs-regeling inderdaad waard is, dat al het andere om harentwil stilsta.

Dat de tegenstanders der schoolwet zich met haar zullen verzoenen, is eene illusie, die wel door geen ernstig man meer zal worden gekoesterd. Moet dus afgezien worden van het dwaze standpunt van hen die de staatsschool als het symbool der nationale eenheid bewonderen, en is men het er over eens, dat het even goed mogelijk is dat de kinderen het lezen, schrijven en de andere vakken van het lager onderwijs leeren in een school met den bijbel of een katholieke school; komt men bovendien tot het inzicht, dat neutraliteit door mannen van overtuiging slechts kan worden voorgestaan, in de meening dat iets beters niet te verkrijgen is, maar niet omdat zij op zich zelve begeerlijk is, dan is de eerste stap gedaan om tot een nieuwen toestand te komen.

Waar de wil is, daar is ook de weg. Het is dus slechts noodig, dat de overtuiging veld winne, hoezeer de tegenwoordige toestand onhoudbaar is. De vereenigde tegenstanders kwamen door de schoolwet in de meerderheid, en zij zullen naar alle berekening in de meerderheid blijven. Maar ook zelfs in de voor hen ongunstigste omstandigheden zullen zij eene minderheid vormen, die even als in de vroegere kamer, elken ernstigen arbeid zal belemmeren.

De nieuwe kiezers hebben gesproken. Zij zijn thans het pays légal, waarmede de wetgever rekening heeft te houden. Zij hebben het vroegere personeel vervangen, dat werd verklaard niet de uitdrukking te zijn der wenschen van het Nederlandsche volk. Er is dus alleszins reden om op deze duidelijk uitgesproken meening der nieuwe kiezers te letten.

Dit mag men vooral verwachten van de staatslieden, die bij de behandeling der amendementen op het vroegere artikel 194 woorden hebben gesproken, welke als eene inleiding tot of eene toelichting van een geheel andere onderwijsregeling kunnen gelden, als die welke zoovele bezwaren in het leven heeft geroepen, en het Nederlandsche volk in twee kampen verdeeld houdt. Wordt door hen gedaan ten aanzien van het onderwijs-vraagstuk, wat Gladstone ten aanzien van het iersche vraagstuk heeft gedaan, dan zullen wellicht pas gesloten vriendschapsbanden weder worden verbroken, maar dan zullen zij, niet langer vastgelegd aan het onderwijs-vraagstuk, hunne vrijheid van beweging kunnen hernemen.

Het is waar, de taak die vele leden der aanstaande minderheid zich voorstellen, is wel zoo gemakkelijk. Van tijd tot tijd een philippica tegen de clericalen en hunne politiek. Verder gevlast op de fouten, welke de meerderheid zal begaan. De splinter in het oog dier meerderheid dus de hoofdschotel van het aanstaand politiek tournooi. Wel zeker; de balk in het eigen oog behoort tot de dagen van het verledene; en wat voorbij is komt terecht in het vergeetboek.

Heerlijke toekomst!

Het is te hopen, dat er onder de leden der minderheid in de kamer van honderd eenige wijzen zullen worden gevonden, van een andere opvatting der belangen van het Nederlandsche volk doordrongen!

Zij kunnen veel kwaads verhinderen.

23 Maart 1888. W. HEINEKEN.

HET EVENWICHT DER VERMOGENSINKOMSTEN.

Menigmaal gaat het den beoefenaar der wetenschap als den man die, te veel op eigen krachten gebouwd hebbende, of wel door onachtzaamheid misleid, zich in een bosch met velerlei lanen verdwaald vindt. Gelijk de gangen van den doolhof, waaruit deze zich tracht te bevrijden, talrijker schijnen naar gelang hij aandachtiger om zich henen ziet, zoo nemen voor den eerste aanvankelijk de moeielijkheden toe, hoe ijveriger hij zijn onderwerp bestudeert. Beider taak is het evenwel, de verwikkeling niet te vreezen, waarmede het bevrijdingswerk noodzakelijk aangevangen wordt; wie den moed mist, den omvang der moeielijkheden volkomen te overzien, zal er nooit in slagen ze te boven te komen.

Daarom moet elk wetenschappelijk vraagstuk behandeld worden, niet alleen met geduld, met volharding, met waakzaamheid tegen alle opvattingen, die aan de eene of andere oorzaak een zeker burgerrecht ontleenend, voorbeschiktheid bezitten om zich als onomstootelijke waarheden aan het vrije onderzoek in den weg te stellen, maar vooral ook zonder dat men zich late afschrikken door de aanvankelijk grootere ingewikkeldheid, die bij blootlegging der deelen schijnt te ontstaan.

Dit moge de lezer in het oog houden, die den schr. wel gelieft te volgen in zijn voortgezet onderzoek betreffende den aard en het onderling verband der verschillende vermogens, waarvan ik wil trachten de theorie als een samenhangend leerstuk te ontvouwen.

Het verband tusschen de inkomsten, uit verschillende soorten van eigendom genoten, trok reeds gedurende eenigen tijd mijne bijzondere aandacht, o. a. toen de algemeene *malaise* op handelsgebied mij er toe bracht om na te gaan, hoe de geldswaarden der tegen eene vaste rente uitgeleende kapitalen en van die welke de winsten der ondernemingen genieten tot elkander staan in gevallen van periodieke opgewektheid of gedruktheid (zie *Vragen des Tijds*, Jaarg. 1886, blz. 186 vlgg.), en toen later het onderzoek naar den invloed der ruilmiddelwaarde op den rentestand mij tot de ontdekking leidde van een derde element in den interest naast de zuivere vergoeding voor het afgestaan gebruik van het kapitaal en de assurantie tegen verlies, namelijk de voorziene verandering der ruilmiddelwaarde (zie *De Economist* van October 1886.)

Om van andere vragen te zwijgen, die zich kunnen en moeten voordoen, wanneer men de concrete verschijnsels der economische geschiedenis van den dag gaarne uit de algemeene beginsels der wetenschap poogt te verklaren, was het bepaaldelijk de volgende vraag, die mij aanleiding gaf om de geheele theorie van den interest en — ruimer — van alle uit vermogens genoten inkomsten *de novo* te onderzoeken en te toetsen.

Namelijk.

Ofschoon het onderscheid tusschen den interest van op korten termijn uitgeleend geld en van op langen termijn uitgeleende kapitalen door de theoretische staathuishoudkundigen, ik zou haast zeggen, zonder uitzondering, wordt uit het oog verloren, zoodat zij zonder het te bemerken, van beschouwingen die op de ééne soort betrekking hebben, in zoodanige vervallen die uitsluitend van de andere gelden kunnen, zoo wordt dat onderscheid toch zeer goed door de mannen der practijk gekend en door de schrijvers, welker roeping mede brengt, hunne aandacht meer aan de dagelijksche bewegingen der geld- en fondsenmarkt te wijden, telkens genoemd. Men leze de beschouwingen over deze zaken in dag- of weekbladen, en men vindt ten minste deze twee markten steeds onderscheiden, en daarmede tevens de identiteit der twee soorten van interest in beginsel opgeheven, maar nu ook (de toonaangevende,

best geredigeerde in geen enkel opzicht uitgezonderd) aan een directen invloed geloofd van de geld- op de fondsenmarkt, gelijk ook aan een invloed van de eerste op de prijzen van alle goederen of waren. Zij stellen zich de zaak aldus voor, dat een laag disconto voor de speculatie eene aansporing is om goederen of fondsen te koopen, een hoog disconto daarentegen den speculatiegeest belemmert. En deze opvatting wordt zóózeer als eene onbetwistbare, van zelf sprekende waarheid, als een axioma bijna voorgedragen, dat hun reeds mijn twijfel aangaande de mogelijkheid van dezen invloed eene zonderlinge afwijking van de gewone denkwijze moet toeschijnen. Zoo schijnt 't ook vermoedelijk aan allen toe, die het vraagstuk niet opzettelijk hebben overwogen.

Het onderzoek echter betreffende de grenzen van den hier bedoelden invloed en betreffende de wijze waarop hij zich zou moeten uiten, in geval hij werkelijk aanwezig was, drong mij van het eene vraagstuk tot het andere, en het nauw verband, dat tusschen die verschillende vraagstukken bestaat, is tevens de oorzaak, waarom ik, om mij ten aanzien van de ééne zaak, die de aanleiding tot mijn tegenwoordig onderzoek geweest is, volkomen goed te doen verstaan, wel genoodzaakt ben, de geheele-theorie van het evenwicht der vermogensinkomsten, zooals zij zich gaandeweg in mijnen geest ontwikkeld heeft, ook voor den lezer te ontvouwen.

Men vatte dit nu echter niet zóó op, als moest die geheele theorie eigenlijk slechts als eene inleiding dienst doen voor de beantwoording van de vraag, die ik hier bepaaldelijk noemde. Deze laatste was de aanleiding tot mijn onderzoek, en ik deelde den lezer deze omstandigheid mede, als een staaltje van den gang dien het wetenschappelijk onderzoek veeltijds volgt, dat steeds rusteloos van het eene tot het andere onderwerp voortschrijdt, zoodat men vaak, meenende aan de oplossing van een nauwkeurig omschreven vraagstuk te arbeiden, bezig is die van niet of nauwelijks geformuleerde vraagstukken voor te bereiden. Eenmaal echter de theorie opgesteld hebbende, wenschte ik *deze* te ontvouwen, niet meer bepaald of uitsluitend het vraagstuk, dat tot het onderzoek aan-

leiding gegeven had. De beantwoording van dit laatste in het licht van al het andere zal evenwel mijn opstel kunnen besluiten.

Men zal mij moeten veroorloven, aan te vangen met de herinnering aan sommige meer of minder algemeen toegestemde waarheden.

Uitgezonderd alleen in dien aan alle beschaving voorafgaanden toestand, waarin de mensch zich de voortbrengselen der natuur om zoo te zeggen slechts behoeft toe te eigenen om ze te genieten (wat trouwens nooit zonder eenigen strijd geschiedt) is het eerste en oorspronkelijke middel, waardoor hij inkomsten verwerft, geen ander dan de arbeid, waarmede hij de krachten der natuur moet steunen, ten einde zich het genot harer gaven te verzekeren.

De opbrengst van landbouw, veeteelt, jacht en visscherij is derhalve, economisch gesproken, steeds het product van de mildheid der natuur gepaard aan den arbeid der menschen.

Later voegen zich daar de hulpmiddelen bij die hij met deze oorspronkelijke factoren verworven heeft, en die als kapitaal of bespaarde rijkdom een derden factor in de algemeene productie uitmaken. Aangezien voorts de natuur in den regel slechts als bodem of als hetgeen meer of min aan een bepaalden bodem gebonden is (vischwater, water voor beweegkracht, mijnen) een voorwerp van eigendom wezen kan, zoo bestaat er weinig bezwaar om *pars pro toto* nemende, den grond voor de natuur te substitueeren, waarmede wij derhalve de door de staathuishoudkunde algemeen aangenomen drie factoren der algemeene productie voor ons hebben: grond, kapitaal en arbeid.

Zoolang deze drie elementen nog aan dezelfde personen gebonden zijn, kan niet gevraagd worden, heeft althans de vraag geen practisch nut, welk aandeel elke factor erlangt. Zoodra echter sommigen die grondbezit hebben, althans ten aanzien van een gedeelte van den grond, ophouden ook de andere elementen te verschaffen, en zich ook dezelfde splitsing voordoet ten aanzien van de beide andere factoren, kapitaal en arbeid, is het aandeel van elken factor, door dat der beide

andere ook uitwendig beperkt. Voor zoover voorts elk der drie elementen in afzonderlijke personen vertegenwoordigd is, en de personen, die gemeenschappelijk vertegenwoordigers van denzelfden factor zijn, onder elkander zekere gemeenschap van belangen hebben, zijn de drie onderscheiden groepen ook als verschillende standen op te vatten, met verschillende en tegen elkander strijdige eischen, en zal elks streven noodzakelijk wezen, zich een zoo groot mogelijk aandeel in de algemeene productie te verzekeren.

Waren daarbij de drie factoren elk één en ondeelbaar, zoo zou de toestand van strijd of verbroken evenwicht telkens bestaan in het zich onttrekken van een of meer der groepen aan de levering van haar dienstaandeel in de gemeenschappelijke voortbrenging, en de toestand van evenwicht telkens daarin, dat door elken factor het aandeel hetwelk hij heeft weten te bedingen, geoordeeld wordt een voldoende belooning te zijn om hem te doen besluiten aan de algemeene productie onder deze voorwaarden deel te nemen. Aangezien evenwel elk der drie elementen uit eene nagenoeg eindeloos deelbare veelheid samengesteld is, zoo bestaat de afwisseling tusschen toestanden van verbroken en van hersteld evenwicht (welk laatste intusschen nooit volkomen bereikt wordt) in beurtelingsche vermeerdering en vermindering van de aan de voortbrenging deelnemende hoeveelheid grond, kapitaal of arbeid, totdat zich daarin eene verhouding gevestigd heeft, die bestaanbaar is met eene zoodanige verdeeling van de opbrengst als aan elk der factoren voor zijn aandeel voldoende toeschijnt om hem tot samenwerking te doen besluiten.

Die verhouding, waarbij evenwicht bestaanbaar is, zal natuurlijk voor elken tijd en plaats verschillen, maar wat de betrekking tusschen de deelen van elk der drie elementen aangaat, mag als algemeene regel gelden, dat de belooning van het slechtst beloonde deel die der andere bepaalt; in dien zin namelijk, dat de belooning van alle kapitaal zich richt naar die van het onvoordeeligst belegde, de belooning van allen arbeid naar het loon van den laatst aangenomen, slechtst betaalden arbeid, terwijl de belooning van alle grondbezit bestaat in hetgeen de grond meer dan de slechtst

rendeerende opbrengt boven hetgeen voor het aandeel van kapitaal en arbeid bijeengenomen noodig is. De oorzaak ligt daarin, dat het kapitaal voor zoover het gelijksoortig is aan ander kapitaal, maar minder goed beloond wordt dan dit, en de arbeid, voor zoo ver hij niet gelijksoortig is aan anderen arbeid, maar in belooning bij dezen achterstaat, steeds geneigd zal zijn om het beter beloond kapitaal of den beter beloonden arbeid door een voor de andere partij voordeeliger aanbod te verdringen. Wat voorts het kapitaal betreft, hangt de graad waartoe de belooning zinken kan van de hoegrootheid der vergoeding af, die op een gegeven standpunt van sociale ontwikkeling voldoende is om besparing en productief gebruik van kapitaal boven vertering te doen verkiezen. Aangezien voorts onder overigens gelijke omstandigheden slechts eene bepaalde hoeveelheid aangeboden kapitaal met een bepaalde belooning bestaanbaar is, hangt van dezelfde schatting van hetgeen eene voldoende vergoeding is voor het afzien van vertering, mede de hoeveelheid beschikbaar gesteld kapitaal af.

Met den arbeid is het evenzoo gesteld. Het punt waartoe het arbeidsloon dalen kan, wordt, tegelijk met de hoeveelheid arbeid die aangeboden wordt, bepaald door de eischen der arbeiders ten aanzien van hunnen levensstandaard. Anders gezegd: de door de arbeiders onverzettelijk gewilde levensstandaard bepaalt de grenzen waarbinnen zij hunne bevolking houden moeten om het daartoe onmisbare aandeel in de algemeene productie te kunnen verkrijgen. Maar gelijk toenemende beschaving in meer dan één opzicht de strekking heeft om het peil der voldoend geoordeelde kapitaalsvergoeding te doen dalen, doet zij daarentegen dat der onmisbaar geachte levensbenoodigdheden rijzen. Terwijl bijv. de javaansche arbeider tevreden is met het allereenvoudigst voedsel, zonder zich verder te bekommeren om den dag van morgen, behooren tot de behoeften van den nederlandschen werkman meer afwisseling in het voedsel, allerlei versiering van woning en kleeding, bekwaamheid in lezen en daardoor kennisneming van allerlei zaken die ver buiten den kring zijner omgeving plaats grijpen, en zullen verzekering tegen

ouderdom, invaliditeit en ongelukken na eenigen tijd ongetwijfeld behooren tot het onmisbare dat den loonstandaard bepaalt.

Uit het bovenstaande blijkt, dat er tusschen de drie groote factoren der algemeene productie een aanhoudende strijd van belangen bestaat, waarvan wij de werking nog eenigszins nauwkeuriger willen nagaan.

Door de absolute vermeerdering der bevolking en door de uitbreiding van het voor den landbouw beschikbaar kapitaal wordt telkens minder-vruchtbare grond in cultuur gebracht. Dientengevolge zou eensdeels het aandeel van het grondbezit in de opbrengst van den grond met betrekking tot het aandeel van kapitaal en arbeid aanhoudend dalen, maar daarentegen anderdeels in betrekking tot den factor (den grond) aanhoudend grooter worden, omdat uitbreiding der bevolking daling van het arbeidsloon ten gevolge heeft, waardoor elk, oorspronkelijk door den arbeid verkregen voordeel op den duur weder aan het grondbezit wordt afgestaan; — wat natuurlijk niet wegneemt, dat tijdelijk eene plotseling ingevoerde verbetering der industrie of uitbreiding van vruchtbaar land ten voordeele van den arbeid werken zal. Ten gevolge van de neiging van den interest om te dalen, zou deze laatste verhouding nog meer in het belang van den grondeigendom zijn, dan overigens reeds het geval wezen zou. Maar van den anderen kant belet het onvermoeide streven der arbeiders om hunnen levensstandaard zoo hoog mogelijk te houden, dat het grondbezit het volle voordeel van de uitbreiding der cultuur over steeds onvruchtbaarder land geniet, door te voorkomen, dat het laagste peil van nog grondrente opleverend land zoo laag dale als het bij onveranderden levensstandaard der arbeiders dalen zou.

Wat daarentegen het kapitaal betreft, zal bij een volk dat in beschaving vooruit gaat, het aandeel hetwelk voor belooning en zekerstelling van dezen factor vereischt wordt, telkens kleiner worden in verhouding tot den factor, daarentegen het arbeidsloon in denzelfden zin grooter, naardien de arbeiders steeds voortgaan, hunnen levensstandaard naar het voorbeeld der hoogere standen te richten. Hieruit volgt nu wederom evenmin, dat het aandeel van het kapitaal in de algemeene

productie steeds kleiner wordt in betrekking tot den arbeid, als zooeven gezegd worden kon, dat het aandeel van het grondbezit steeds toeneemt in betrekking tot dat van kapitaal en arbeid samen. Integendeel zal het kapitaal door de ontwikkeling der industrie, die steeds feitelijk op besparing van handenarbeid neder komt, in laatstgenoemden zin op den arbeid aanhoudend winnen. Overigens blijft het waar, dat wanneer het eene aandeel *in betrekking tot den factor toeneemt*, het aandeel van den anderen factor met het bedrag dier vermeerdering achteruit gaat, en omgekeerd.

Elke verbetering in de wijze van productie, steeds nederkomende op eene doelmatige, aan de factoren der productie meer uitwerking verzekerende, aanwending van kapitaal en arbeid, doet eene absolute verhooging van het volksinkomen ontstaan, die, oorspronkelijk aan arbeid en kapitaal toevallende, voorzoover ze uit landbouw of veeteelt voortvloeit, steeds op den duur door de mogelijk geworden uitbreiding der in cultuur gebrachte oppervlakte, gedeeltelijk aan den grondeigendom wordt overgedragen, terwijl voor het overig deel en voorzoover de verbetering der industrie betreft, de omstandigheid of de arbeiders hun levensstandaard in verband met de gewijzigde omstandigheden zullen weten te verhoogen, de vraag beslissen zal, of deze vermeerdering der belooning op den duur aan beide of later zelfs aan den arbeid alleen zal ten goede komen, dan wel of zij uitsluitend of althans grootendeels door het kapitaal zal kunnen genoten worden. Daarentegen zal elke verzwakking der algemeene productie (mindere opbrengst van kapitaal en arbeid) oorspronkelijk als eene vermindering van de *belooning* van kapitaal en arbeid werken, die op den duur op den grondeigenaar zou worden verhaald, wanneer de kapitalisten en de arbeiders, na tot vermindering van hun aanbod overgegaan te zijn, wederom dezelfde eischen zouden gaan stellen ten aanzien van hunne belooning als te voren. Maar zulk eene dalende beweging in de nuttigheid van kapitaal en arbeid is steeds meer van tijdelijken aard en laat derhalve het grondbezit onaangetast.

Wij keeren tot den grondeigendom terug.

De opbrengst van den grond is, economisch gesproken, de

belooning voor de moeite van bewerking in verbinding met, (beter, toegepast op) zijn opbrengstvermogen. Reeds voordat zich deze twee elementen of factoren feitelijk scheiden, daar ze door verschillende personen worden bijgedragen, kunnen ze theoretisch onderscheiden worden, naardien niet alle grond, bij gelijke aanwending van kapitaal of arbeid, evenveel opbrengt. Aangezien evenwel reeds de onvruchtbaarste grond eene voldoende belooning opbrengt voor den arbeid (anders werd hij *niet* bewerkt), zoo kan men, deze voor de belooning van den arbeid nemende, zeggen, dat de opbrengst bestaat uit deze belooning en nog iets, dat uitsluitend aan den grond te danken is, en onder den naam van grondrente bekend staat. Zij is grooter naar gelang van de vruchtbaarheid des bodems, waarbij men evenwel natuurlijk niet mag uit het oog verliezen, dat de aarde in geen enkel opzicht als een economisch geheel te beschouwen is, maar veeleer als een conglomeraat van economische monaden, voor elk van welke een ander type bestaat voor den grond, die niets of nagenoeg niets boven de productiekosten van kapitaal en arbeid oplevert, welke typen onder elkander evenzeer verschillend zijn, als het aandeel van het kapitaal in de bewerking, de hoegrootheid der belooning die kapitaal en arbeid zich buitendien hebben weten te verzekeren en andere omstandigheden. Evenmin is met dit oorspronkelijk karakter der grondrente het feit in strijd, dat bijna nergens de productiekosten op het gebied van den landbouw uitsluitend uit arbeid bestaan, want, als er in den vorm van machinerieën, drainage enz. kapitaal in den grond gestoken wordt, dan is dat, aangezien alle kapitaal niets anders dan bespaarde rijkdom is, slechts een meer indirecte vorm van arbeidsaanwending.

Overigens is de grondrente qualitatief ondeelbaar, althans vinden wij daarin geene samenstellende elementen te onderscheiden. Ook vervalt te haren aanzien (even als trouwens ook ten aanzien van den arbeid) de voor het kapitaal zoo gewichtige marge tusschen de belooning, die, verwacht wordend, eene voldoende vergoeding geacht wordt om tot besparing en belegging uit te lokken (verlangde belooning) en de feitelijke opbrengst, de belooning die, blijkens de uit-

komsten, te verkrijgen is. Echter heeft het wegvallen dier marge in de grondrente in geheel tegenovergestelden zin als ten aanzien van den arbeid plaats. Want terwijl het grondbezit ook de geringste rente niet als onvoldoende verwerpt, maar elke rente, hoe gering ook, dankbaar aanneemt, de mogelijke rente derhalve ook de feitelijk genotene is, richt zich integendeel het feitelijk genoten aandeel dat de arbeid in de algemeene opbrengst verkrijgt, zóó volkomen naar hetgeen de arbeider tot zijn levensonderhoud onmisbaar rekent, dat het laagste werkelijk genoten loon feitelijk met het laagste verlangde loon samenvalt.

Hoe geheel anders gedraagt zich in dit opzicht het kapitaal! Wie er over denkt, om een gedeelte van hetgeen hij voortbrengt, niet dadelijk te verteren, maar met de opbrengst van zijnen arbeid nieuwe voortbrenging gemakkelijker, d. i. volgenden arbeid vruchtdragender te maken, m. a. w. het onmiddellijke genot van vertering in te ruilen tegen besparing van arbeid, en, zoo mogelijk, tegen meer inkomsten dan hij met arbeid zou kunnen verkrijgen, in de toekomst, die zal daartoe niet overgaan dan na het vóór en tegen overwogen te hebben en bevonden te hebben dat het laatste tegen het eerste ruimschoots opweegt. Theoretisch is er eene minimumverhouding tusschen kapitaal en interest, die op zekeren tijd en plaats voldoende geoordeeld wordt, en óók eene minimumverhouding die dan te verkrijgen is. Eerst wanneer in de schatting van het publiek de te behalen belooning met de vereischte overeenstemt of haar overtreft, zal men tot sparen en geldbeleggen overgaan. Steeds evenwel zal er tusschen de twee soorten, den verlangden en den genoten interest, eene zekere marge bestaan, welker omvang in de verschillende takken der voorbrenging en voor verschillende tijden aanmerkelijk uiteenloopen kan. Hier zal de verwachting worden overtroffen, dáár teleurgesteld, hier meer, daar minder.

Het middel nu, waardoor het grondbezit zich als zuivere vermogensinkomst van het kapitaal en den arbeid beide afzondert, is de verpachting. De grondbezitter laat daarbij allen arbeid en kapitaalverschaffing aan den pachter over, die daarentegen eensdeels uit de opbrengst van den grond

de kapitaalsbelooning zoowel als het arbeidsloon trekt, — tenzij natuurlijk voor zoover zijn eigen arbeiders dat doen of hij het kapitaal gedeeltelijk van derden opnam, — en anderdeels den grondbezitter uitkeert wat de grond daarenboven opbrengt."

Twee opmerkingen dienen ten aanzien hiervan dadelijk gemaakt te worden. Ten eerste dat deze splitsing, waaruit de grondrente als zuivere vermogensinkomst resulteert, zich slechts onder bepaalde omstandigheden in die scherpte kan voordoen als hier aangeduid en door de theorie van de grondrente gevorderd wordt, namelijk slechts daar, waar de gewoonte eene verpachting voor een betrekkelijk gering aantal jaren toelaat en de concurrentie den pachters dientengevolge dit economisch effect verzekert, en voorts, dat hier de vraag geheel onaangeroerd blijft en moet blijven, of dit stelsel van verpachting in al zijn zuiverheid economisch aanbevelenswaardig is voor de gemeenschap. — De grootte van bovengenoemd overschot nu wordt voor elk stuk grond in het bijzonder bepaald door den minst vruchtbaren bodem die nog in cultuur gebracht wordt, en die geen of nagenoeg geen grondrente oplevert, terwijl de grootte der vergoeding van kapitaal en arbeid, waardoor de grens waar de grondrente aanvangt wordt bepaald, van de waarde afhangt die aan meerder welvaart in de toekomst boven tegenwoordig genot wordt toegekend in verband met den levensstandaard der arbeiders. Buiten de verpachting blijft het grondbezit op de eene of andere manier met het kapitaal en met den arbeid verbonden. Als bijv. de eigenaar van den grond in de behoefte aan kapitaal voorziet door een hypotheek op zijn land te nemen, en arbeiders aanneemt om den grond te bewerken, dan is daarmede geene scheiding der drie factoren bereikt, aangezien ten eerste deze eigenaar een ander deel van het kapitaal misschien zelf verschaft, en in de belooning die hij verwerft, het loon is begrepen dat hij ontvangt voor zijn moeite van beheer en toezicht, die toch ook eene soort van arbeid zijn. In elke andere soort van verpachting dan die op betrekkelijk korten termijn en bij concurrentie wordt de scherpe splitsing eveneens gemist; de pacht wordt voor den

bebouwer van den grond òf een vaste uitkeering die geen ander practisch resultaat heeft dan zijne productie-kosten te verhoogen, terwijl de zoogenaamde pachter zelf een deel der grondrente trekt, òf wel de eigenaar verpacht niet blootelijk den grond, maar blijft met den pachter bij eene goede opbrengst geïnteresseerd, in welk geval de eerste evenzeer als de laatste aan de verschaffing van kapitaal en arbeid meer of minder deelneemt, eigenaar en pachter deelgenooten worden in eene zelfde landelijke onderneming. Door deze onvolledige vormen van verpachting ontstaat nu splitsing der grondrente in een bedongen deel, waarop de grondeigenaar rechthebbende, van welks kapitaalswaarde hij eigenaar is, en een bedongen deel waarop de pachter rechthebbende, van welks kapitaalswaarde deze eigenaar is.

Bezien wij thans het kapitaal eenigszins van naderbij.

De oorspronkelijke vorm om kapitaal in eene onderneming aan te wenden, hetzij door den pachter, hetzij door den boer, die tevens eigenaar is van den grond, hetzij in den eenen of anderen tak van industrie of koophandel, is die, waarbij het beheer der onderneming daarmede verbonden is, eene soort van arbeid welker belooning evenzeer uit de opbrengst der onderneming moet gevonden worden, als die van het kapitaal en van anderen arbeid. De eigenschap van het kapitaal echter van eerst opgelegd of althans aan productieven arbeid dienstbaar gemaakt te worden, wanneer de feitelijk te verkrijgen vergoeding gerekend wordt, aan de vereischten te beantwoorden, heeft eene rolverdeeling doen ontstaan, hierop nederkomende, dat de houders van een deel van het kapitaal, dat in eene onderneming gestoken wordt, aan de houders van een ander deel eene vaste inkomst beloven en min of meer waarborgen. Deze laatsten zien daarentegen van alle kans op meerdere belooning van het kapitaal in de onderneming af, welke kansen tegelijk met de vergoeding voor de moeite van beheer voor de houders van het overig deel der onderneming blijven.

Hierdoor ontstaan tweeërlei soort van kapitalen: die welke tot een vooruit bedongen interest belegd zijn, en daardoor het karakter van schuldvorderingen bekomen hebben, en die welker niet-bedongen inkomsten van de onzekere kansen der onderneming afhankelijk zijn. Het als bedongen genoten deel van

den interest valt nu wederom met de vereischten samen, althans theoretisch, d. w. z. zoolang de debiteur zijne verplichtingen nakomt.

De elementen, waaruit de vergoeding van de eene soort is samengesteld, verschillen van die der andere. In beide gevallen zal de verlangde (daar bedongen, hier niet-bedongen) interest in hoofdzaak bestaan uit de reeds herhaaldelijk genoemde vergoeding, die moet opwegen tegen het afstand doen van dadelijke vertering; maar, aangezien alle aanwending van kapitaal in eene onderneming niet slechts kansen op *belooning*, maar ook kans op *verlies* aanbiedt, zoo moet de belooning waarop redelijkerwijs gehoopt worden kan, tevens eene vergoeding inhouden tegen de kans, dat het kapitaal geheel of gedeeltelijk verloren gaat. In elk bijzonder geval zijn deze twee elementen zóó nauw, ik zou bijna zeggen: zoo onafscheidelijk aan elkaar verbonden, dat er geene enkele reden bestaan zou om de vergoeding waarop gerekend worden mag, en die nooit iets anders wezen kan dan een voldoende kans op voldoende vergoeding, te splitsen in eene voldoende kans voor de vergoeding die vereischt wordt en in eene voldoende kans om door hoogere opbrengst in gunstige tijden mogelijk verlies van kapitaal in ongunstige tijden te compenseeren, ware het niet, dat de vergoeding die vereischt wordt, onafhankelijk van de bijzondere onderneming is, terwijl de kansen op verlies verschillen, weshalve de zuivere huur van het kapitaal een vast, maar de assurantie een veranderlijk element is. Deze beide elementen zijn eigen aan den interest zoowel der niet tegen vasten interest als der wèl op deze wijze belegde kapitalen, want ofschoon ze ten aanzien van de eerste soort niet bij contract bedongen zijn, zoo waren zij toch aanwezig in den geest van den eigenaar van het kapitaal, die het tot deze of gene belegging bestemde. Ook is het onverschillig of het betrokken kapitaal in eene geldsom wordt uitgedrukt en in den vorm van ruilmiddel overgedragen, dan wel of het eene zaak *in natura* is: in het laatste geval is bijv. de verhooging der huur waartoe de afslijting van het werktuig aanleiding geeft, slechts een bijzondere vorm waarin de assurantiepremie optreedt. Maar wat de

niet tegen eene vaste rente belegde kapitalen betreft, is uit den aard der zaak, en gelijk uit het bovenstaande voldoende blijkt, de eigenlijke kapitaalsbelooning met de vergoeding voor de moeite van het toezicht en beheer ten nauwste verbonden; eene cumulatie die natuurlijk bij de tegen vasten interest belegde kapitalen niet voorkomt.

Wat deze laatste betref, vlei ik mij daarentegen, in *De Economist* van October 1886 voldoende te hebben aangetoond, dat in den interest naast de huur van het kapitaal en de assurantie tegen verlies nog een derde element voorkomt, namelijk de toekomstige, voorziene, ruilmiddelwaarde. Volledigheidshalve zij hier daaromtrent het volgende aangemerkt.

Voorop sta het onderscheid tusschen twee hoofdsoorten van tegen vasten interest belegde kapitalen: ten eerste alle kapitaal dat geen ruilmiddel is noch als ruilmiddel begeerd en aangeboden wordt, in de tweede plaats het ruilmiddel, dat ter leen wordt gevraagd en aangeboden en waarvan de rente gewoonlijk speciaal met den naam van disconto of beleeningsrente wordt aangeduid. Tot het eerste behooren alle zaken die de vrucht zijn van vroegere besparing: huizen, schepen of andere werktuigen en vatbaar zijn om als zoodanig in de productie of ook in de consumtie dienst te doen, onverschillig of zij in natura dan wel, gelijk gewoonlijk het geval is, in den vorm van geld worden overgedragen; de laatste is uitsluitend geld en in *die* qualiteit door den leener gezocht, om aan in geld te kwijten verplichtingen te kunnen voldoen. De werktuigen moeten gewoonlijk voor eenigen tijd dienst doen, en worden derhalve op eenigszins langeren termijn ter leen gegeven, het laatste wordt gewoonlijk slechts voor korten tijd verlangd. Weshalve de uitdrukkingen: interest op langen en op korten termijn geschikt schijnen om het onderscheid aan te duiden, dat, gelijk boven in herinnering gebracht werd, wel gekend, maar door de theoretische staathuishoudkundigen telkens uit het oog verloren wordt.

In het algemeen nu oefenen veranderingen in de koopkracht van het ruilmiddel geen invloed uit op den rentestand (de in eene verhouding van twee geldsommen uitgedrukte verlangde belooning) van eene dier twee soorten van kapi-

talen. Dit is gemakkelijk aan te toonen, naardien elke verandering in de koopkracht van het ruilmiddel hoofdsom en interest gelijkelijk treffen moet (ten minste voorzoover in den regel het kapitaal, ofschoon niet als geld begeerd, althans in den vorm van geld overgedragen wordt) en alzoo geen invloed uitoefenen kan op de *verhouding* tusschen de geldsommen van het kapitaal eener- en van den interest anderzijds.

Niettemin zijn veranderingen in de koopkracht van het ruilmiddel van voorbijgaanden invloed op den disconto-stand, d. w. z. op de rente van op korten termijn uitgeleend geld, en wel op de volgende wijzen.

Eene van het ruilmiddel uitgaande meerdere of mindere ruimte van geld op de markt van leenbaar geld kan òf worden miskend, en voor eene aan de geldmarkt eigene beweging aangezien, òf wel overschat worden. In het geval van miskenning zal verzwakte koopkracht, dus meerdere ruimte, (ten onrechte) een laag disconto in het leven roepen, in het geval van overschatting daarentegen zal, eveneens bij verzwakte koopkracht, het disconto naar de feitelijke omstandigheden gerekend, abnormaal hoog stijgen. En zoo *mutatis mutandis* in geval van verhoogde koopkracht.

Voorts zal eene verandering in den ruilmiddelvoorraad, terwijl zij nog bezig is plaats te grijpen, de geldmarkt verschillend aandoen naar gelang de beweging loopt over de geldmarkt (bijv. bij betrekkelijke ruimte of krapte van ruilmiddel in een land en daarmede verbonden uit- of invoer van geld naar andere landen door bemiddeling der credietinstellingen) of wel direct plaats heeft op de markt waar men goederen koopt. In het eerste geval namelijk werkt zij tijdelijk geheel als eene aan de geldmarkt specifiek eigene ruimte of krapte, in het tweede, aangezien en zoolang als het aanbod op de geldmarkt anders is dan het wezen zou indien het reeds in overstemming met den veranderden ruilmiddelvoorraad gekomen ware, evenzeer tijdelijk in tegengestelden zin.

Maar beide genoemde wijzen waarop veranderingen in de koopkracht van het ruilmiddel invloed op den rentestand kunnen uitoefenen, zijn slechts van ondergeschikte beteekenis en geheel beperkt tot de rente op korten termijn.

Anders is het met de verwachte veranderingen in de ruilmiddelwaarde, d. w. z. wanneer het publiek eene zekere opinie heeft omtrent de toekomstige koopkracht van het ruilmiddel en daarin eene wijziging voorziet. Wanneer namelijk meerdere koopkracht in het ruilmiddel verwacht wordt, zal de uitleener met eene geringere rente genoegen nemen en de opnemer van het kapitaal slechts eene geringere rente willen toestaan om een tegenwicht te stellen tegen de hoogere waarde die het ruilmiddel verkrijgen zal waarin de rente en hoofdsom voldaan moeten worden. Omgekeerd zal, wanneer geringere koopkracht verwacht wordt, eene verhooging van den interest door den uitleener worden gevorderd en door den opnemer toegestaan als eene vergoeding voor de mindere waarde van het medium dat tot kwijting van de verplichtingen der laatste gebruikt wordt. Deze voorziening zal op een eenigszins ruim tijdperk betrekking moeten hebben om op den rentestand op langen termijn invloed te kunnen uitoefenen, terwijl elke verwachting omtrent algemeene rijzing of daling van prijzen (en wat is zulk eene rijzing of daling *anders* dan verandering in de ruilmiddelwaarde?) hare werking op de geldmarkt uitoefent, door voorkeur te doen ontstaan voor het koopen van goederen (verkoopen van geld) of voor het verkoopen van goederen (koopen van geld). Dit derde element in den interest zoowel der op langen als der op korten termijn geleende kapitalen verklaart een lagen rentestand in tijden van klimmende geldswaarde en een hoogen rentestand in tijden van dalende, eene coincidentie die zonder dat niet te verklaren wezen zou.

Merkwaardig hierbij is, dat deze eenvoudige overwegingen ons ten aanzien van den rentestand op korten termijn tot eene conclusie leiden, tegenovergesteld aan die waartoe de meeste, zoo niet alle, schrijvers over dit onderwerp geraken, die namelijk geregeld uit een laag disconto tot het niet-bestaan van appreciatie in het goud besluiten. Eene meening die niet minder in strijd is met de feiten dan met eene oordeelkundige waardeering van oorzaken. In strijd met de feiten, waarin de appreciatie van het goud als een meetbaar verschijnsel optreedt, dat door het feit van het gelijktijdig bestaan van een laag disconto in geen geval te niet gedaan

kan worden. En in strijd met eene oordeelkundige waardeering van de belangrijkheid van den eenen invloed in vergelijking met den anderen; want de verschillende vormen nagaande, waarin de waarde of koopkracht van het ruilmiddel op den rentestand der geldmarkt invloed uitoefent, komt men spoedig tot de conclusie, dat de mogelijke invloed in de eene richting vrij wel door mogelijken invloed in tegenovergestelde richting wordt geneutraliseerd, maar dat de hoofdzaak waarom geld op de markt van leenbaar geld gevraagd of aangeboden wordt, in de verwachting omtrent prijzen te zoeken is, en eene verwacht wordende verandering in de koopkracht van het ruilmiddel, dat is eene verwachting omtrent toekomstige prijzen in het algemeen, een belangrijke oorzaak ten aanzien van de bewegingen in den rentestand is in vergelijking van de andere boven aangeduide manieren waarop verandering in de koopkracht van het ruilmiddel invloed op de geldmarkt uitoefenen kan. Dat deze betrekkelijk eenvoudige waarheden door verschillende schrijvers worden voorbijgezien, is wel niet anders te verklaren dan uit verwarring van geld als ruilmiddel met geld als leenbaar geld op de geldmarkt, en de uit die verwarring van zelf voortspruitende dwaling, dat ruimte of krapte van geld als zoodanig ook ruimte of krapte van geld op de geldmarkt in zich sluit, of omgekeerd. Maakt men daarentegen de onderscheiding die hier gevorderd wordt, dan komt men, doordenkende, tot het inzicht, dat er wel, gelijk wij boven aanstipten, eenig verband bestaat tusschen meerdere of mindere ruimte van ruilmiddel als zoodanig en den huurprijs van geld als leenbaar ruilmiddel, maar geenszins zoo, dat ruimte of goedkoopte van geld in den eerstgenoemden zin ook ruimte of goedkoopte in den tweeden beteekent, of omgekeerd, geenszins zoo, dat de bewegingen altijd of gewoonlijk met elkander samenvallen, terwijl in hetgeen hoofdzaak is voor de geldmarkt, het voorzien van de toekomstige ruilmiddelwaarde, een hoog disconto samengaat met goedkoopte van ruilmiddel (geringe koopkracht en hooge prijzen) en een laag disconto met duurte van ruilmiddel (groote koopkracht en lage prijzen) juist andersom dan men het verband bij verwarring dier twee zaken verwacht.

Van hoeveel belang het nu echter wezen moge, omtrent dit alles ten aanzien van de geldmarkt tot klaarheid te komen, vooral wegens de opmerkelijke misvattingen die op dit gebied heerschen, zoo is toch natuurlijk de beteekenis van ons derde element economisch van veel grooter gewicht voor de eigenlijk gezegde kapitaalmarkt, waar het een factor is in de betrekking tusschen de groote belangen van grondbezitters, renteniers, fabrikanten, kooplieden en arbeiders, terwijl de discontostand weinig anders is dan een belang van speculanten onder elkander.

Men heeft, de zaak zelve in hare waarde latende, de juistheid bestreden van de onderscheiding der voorziene toekomstige ruilmiddelwaarde als een afzonderlijk derde element in den interest. Hoe belangrijk de invloed daarvan wezen moge, zoo oordeelden sommigen, het neemt niet weg, dat hij toch eigenlijk niets anders is dan een bijzondere vorm van assurantie tegen verlies, namelijk van verlies in de effectieve waarde van den genoten interest.

Deze tegenwerping nu berust op eene ernstige misvatting, waarbij men tevens de zonderlinge meening koestert, de theorie van den interest te kunnen vereenvoudigen door elementen met elkander te vereenzelvigen, die onderling specifiek verschillen. Reeds de omstandigheid nu, dat de assurantie tegen verlies de factor is, die het *onderscheid* maakt tusschen de verschillende interesten, die bijv. eene hoogere rente doet vorderen van eene niet door hypotheek gedekte spoorwegobligatie dan van eene hypotheek op vruchtbaar land, die eene eerste hypotheek boven eene derde op hetzelfde onderpand doet stellen, en de schuldbekentenis van den nederlandschen staat boven die van Portugal, verbiedt ons, haar aan een zoodanigen factor te koppelen die voor elke belegging dezelfde blijft of daarmede te vereenzelvigen. *Ceteris paribus* zal men, verschillende fondsen koopende op een zelfde tijdstip, zoodat er van verschil in de eigenlijke huur van het kapitaal geen sprake kan zijn, voor turksche staatsschuld minder dan voor de russische betalen, omdat de assurantiepremie hooger moet zijn, daarentegen zal in beide huurprijs plus premie, bij gelijken looptijd, naar evenredigheid verhoogd of verlaagd worden naar gelang verzwakking dan

wel versterking der koopkracht in het ruilmiddel verwacht wordt.

Reeds deze reden is afdoende om de waardeering der toekomstige ruilmiddelwaarde niet te rekenen onder de factoren die de assurantie-premie bepalen, maar haar als een afzonderlijk element te beschouwen naast de assurantie en de huur.

Er is daarvoor echter nog eene andere reden van meer afdoenden aard. Namelijk: assurantie tegen verlies is altijd en onveranderlijk een *positief* element, zij *verhoogt* de huur. Practisch kan zij misschien eene waarde van nul bekomen, maar daar beneden dalen, negatief worden kan ze nooit. Absoluut soliede zou zijn wat hoegenaamd geen gevaar voor verlies opleverde, maar zelfs het absoluut soliede kan geene bron van winst worden. Anders evenwel met ons derde element. Terwijl huur en assurantie nooit anders dan positief wezen kunnen, valt daarentegen de taxatie der toekomstige ruilmiddelwaarde beurtelings positief en negatief uit, en kan derhalve de huur van het kapitaal zoowel verlagen als verhoogen. Dientengevolge kan zij geen onderdeel uitmaken van een element, dat, gelijk met de assurantie het geval is, slechts in positieven zin werkzaam wezen kan. Wie aan wiskundig denken gewoon is, gevoelt dit aanstonds.

Eene andere vraag ware, of ons derde element niet gevoegelijk eenvoudig als eene der omstandigheden aan te merken ware, die de *huur* van het kapitaal bepalen, onder welke omstandigheden, al blijft de som altijd positief, natuurlijk zoowel negatieve als positieve voorkomen (want de huur rijst en daalt beurtelings tengevolge van deze wisseling der factoren), zoodat dit nog geene vereenzelviging insluit van elementen of factoren van verschillenden aard. Men zou slechts hebben aan te toonen, dat het aanbod van of de vraag naar kapitaal gedeeltelijk van de verwachting omtrent toekomstige ruilmiddelwaarde afhangt.

Evenwel ook deze opvatting kan niet worden toegelaten.

Zij is toe te laten ten aanzien van elken anderen invloed van het ruilmiddel op den rentestand, invloeden die, gelijk wij boven aantoonden, uitsluitend tot de geldmarkt beperkt blijven; in die gevallen is het de *hoeveelheid* leenbaar geld

die schijnbaar of werkelijk aangedaan wordt, het aanbod om zoo te zeggen, dat schijnbaar of werkelijk uitgebreid of ingekrompen wordt. Zoo ook zou men met grond kunnen beweren, dat de verwachting omtrent de toekomstige ruilmiddelwaarde, evenals alle verwachting omtrent toekomstige prijsverschillen, direct de vraag op de geldmarkt aanzet of verzwakt, geheel in overeenstemming met hetgeen boven ten aanzien van de wijze waarop haar invloed zich doet gelden, werd in het midden gebracht. Maar op de eigenlijk gezegde kapitaalmarkt toegepast, verzet zich daartegen de manier waarop die invloed zich gelden doet op den rentestand dezer markt, die ten eerste economisch veel belangrijker dan de geldmarkt is, en waar buitendien de invloed van ons derde element zelf veel belangrijker is. Veranderingen in de koopkracht van het ruilmiddel hebben uit den aard der zaak zeer langzaam plaats, vallen in de korte tijdperken waarover de speculatie die zich van op de geldmarkt opgenomen geld bedient, zich uitstrekt, al te zeer met de bijzondere prijsveranderingen samen die de afzonderlijke goederen treffen, om als iets zelfstandigs onderscheiden of opgemerkt te worden, en worden eerst over betrekkelijk langere periodes een element waarmede het practisch de moeite waard is rekening te houden. Al komen derhalve de prijsveranderingen die op eene algemeene appreciatie of depreciatie van het ruilmiddel berusten, in haar onsplitsbaar verband met de prijsveranderingen die aan andere oorzaken toe te schrijven zijn, voorzoover de verwachting der speculanten omtrent prijzen die prijzen in hunne eenheid neemt, noodzakelijk even goed als deze laatste in den koers van het geld tot uitdrukking, — slechts op de kapitaalmarkt worden ze als een afzonderlijke zaak opgevat en maken ze als zoodanig een element in de berekening uit. Daarbij is deze markt op zich zelf reeds van grooter belang dan de geldmarkt, zoodat alles samenwerkt om ons bij de vraag die ons thans bezig houdt, meer naar de eerste dan naar de laatste te richten. Welnu: op de kapitaalmarkt werkt het derde element (de verwachting omtrent toekomstige ruilmiddelwaarde) nooit als eene omstandigheid die gedeeltelijk en in combinatie met andere de vraag naar of het aanbod van kapitaal en daardoor indirect de huur bepaalt,

maar wijzigt het steeds direct en uitsluitend den huurprijs zelven, dien het nu eens in positieven dan eens in negatieven zin wijzigt, gelijk de assurantie het steeds en onveranderlijk in positieven zin doet.

Wij meenen derhalve gerechtigd te zijn, in den interest der tegen eene vooraf vastgestelde belooning uitgeleende kapitalen (bedongen interest) drie elementen te onderscheiden: huur, assurantie tegen verlies, verwachte ruilmiddelwaarde.

Wij keeren nu terug tot het kapitaal, dat de ondernemingswinsten geniet. Ten aanzien hiervan zagen wij, dat de belooning van het kapitaal in strikten zin (ook hier samengesteld uit de huur en de assurantie tegen verlies) ten nauwste verbonden is met de belooning voor het toezicht en het beheer der onderneming. De zuivere kapitaalsbelooning zal ook hier interest heeten kunnen (niet-bedongen, in onderscheiding van den vasten of bedongenen) en deze belooning in verbinding met die van het beheer en toezicht ondernemingswinst; zóó, komt het mij voor, zal het best voldaan zijn aan de wenschelijkheid om een vasten term te hebben voor elke combinatie die het noodzakelijk blijkt, telkens als eene eenheid te behandelen, *in casu* de zuivere kapitaalsbelooning alleen zoowel als deze in verbinding met die van den arbeid des ondernemers, terwijl de terminologie geheel met het spraakgebruik in overeenstemming is, zich daarbij althans zeer natuurlijk aansluit. Niemand kan er, dunkt ons, bezwaar tegen hebben, de benaming rente of interest, die nooit op eene andere belooning betrekking heeft dan op eene die hoofdzakelijk aan het kapitaal als zoodanig ten goede komt, in wetenschappelijken zin uitsluitend voor de kapitaalsbelooning te reserveeren, terwijl de benaming ondernemingswinst het meest staat tegenover arbeidsloon en vasten interest, en derhalve reeds in het gewone spraakgebruik alle inkomst aanduidt die uit de onderneming getrokken wordt, nadat aan de eischen van arbeidsloon, grondrente en vaste interesten is voldaan. De innige verbinding die er gewoonlijk bestaat tusschen het bezit der niet tegen vaste rente uitgeleende kapitalen en de leiding der onderneming, zich ook openbarende in eene zoo goed als onsplitsbare eenheid dier twee elementen in de belooning,

blijft het wenschelijk maken, een enkelen vasten term te behouden om deze eenheid aan te duiden.

Maar ondanks deze in den regel bestaande nauwe verbinding, komt toch ook de gesplitste vorm voor, waarin zich het kapitaal dat de winsten der onderneming geniet, geheel van allen arbeid, zelfs van beheer en toezicht, die het langst met het kapitaal verbonden blijven, afzondert; wanneer namelijk, hetgeen bijv. in de naamlooze vennootschap het geval is, het beheer der onderneming aan afzonderlijk bezoldigde personen (directeuren) is opgedragen, terwijl het kapitaal in den vorm van dividend den blooten interest (kapitaalsbelooning in strikten zin) geniet.

Heeft nu deze niet-bedongen interest drie elementen, evenals de vaste interest, dien wij boven behandelden, of komen daarin slechts twee elementen voor: de huur en assurantie tegen verlies? Het antwoord moet, dunkt mij, in den laatsten zin uitvallen. Immers de veranderlijkheid van dezen interest bewerkt, dat hij zich telkens naar de dan bestaande ruilmiddelwaarde schikt, *ceteris paribus* in geld hooger wordende als die waarde daalt en kleiner als zij rijst. Derhalve behoeft hier met de veranderingen in die waarde geene rekening gehouden te worden, en kan in deze betrekking van het derde element geen sprake zijn. In sommige gevallen zou strikt genomen rekening gehouden moeten worden met de onveranderlijkheid der geldsom, waarin de belooning van den tegen vasten interest uitgeleende kapitalen is uitgedrukt; maar waar dit geschieden zou, daar ware het economisch inzicht zoo sterk ontwikkeld, dat ten aanzien van den interest zelven de toekomstige ruilmiddelwaarde in aanmerking genomen ware, zoodat de noodige compensatie voor veranderingen in de ruilmiddelwaarde reeds daarin ware aangebracht, weshalve de eenige reden om haar op de veranderlijke inkomsten toe te passen, ophield te bestaan. De voorziening der toekomstige ruilmiddelwaarde, inderdaad een element in de bepaling der voor kapitaalsgebruik gevorderde vergoeding, komt reeds tot uitdrukking in de bedongen rente der tegen vasten interest belegde kapitalen, en zoo vervalt de noodzakelijkheid om daarna nog met betrekking tot de veranderlijke inkomsten rekening te houden met de toekomstige effectieve waarde der in on-

veranderlijke geldsommen uitgedrukte inkomsten der tegen vasten interest belegde kapitalen. Derhalve bestaat de zuivere kapitaalsbelooning der thans besproken wordende kapitalen, welke de winsten der ondernemingen genieten, uit twee elementen: de huur en de assurantie tegen verlies, terwijl ons derde element uitsluitend als een factor in de vaste bedongen interesten moet aangemerkt worden.

De geheele belooning dezer kapitalen in verbinding, zooals zij gewoonlijk voorkomt, met die van de moeite van beheer en toezicht, de ondernemingswinst, bestaat derhalve uit drie elementen, waarvan het derde eene soort van arbeidsloon is.

Ten eenenmale verwerpelijk schijnt mij de meening toe van degenen die, gelijk Price (*Pract. Polit. Economy*) in het loon van deze soort van kapitalen nog iets vinden na en boven den interest van het kapitaal (huur en assurantie) en de belooning voor de moeite van beheer en toezicht, en zulks, als ik de zaak goed begrijp, om tweeërlei reden. Ten eerste, zoo heet 't, als de gemeene arbeid de ondernemingswinsten drukt, dan worden deze laatste in dat vierde element (dat ik weet niet wat boven en na alle beloonings) getroffen, en in de tweede plaats blijft, zegt Price, ondanks de mogelijkheid om dat beheer aan bezoldigde personen over te dragen, de kapitaalsbelooning ook nadat die overdracht heeft plaats gehad nog veranderlijk. Noch evenwel de vatbaarheid van deze kapitalen om eerder dan de tegen vasten interest uitgezette, door hoogere aanspraken der arbeiders in hunne opbrengst getroffen te worden (eerste argument), noch de veranderlijkheid in het algemeen hunner inkomsten (tweede argument) kan bewijzen, dat er in die opbrengst nog iets naast of boven de drie elementen voorkomt, welke wij door analyse gevonden hebben. Alsof niet wat het eerste betreft, de huur van het kapitaal en de belooning van den arbeid van toezicht en beheer zelve haar aandeel uit de opbrengst eerst bekomen kunnen door en na een voortdurenden strijd met de arbeiders, waaruit een toestand van labiel evenwicht ontstaat, dat zich herstelt even dikwijls als het verbroken wordt! En het veranderlijke? Maar wat ter wereld kon Price tot het vreemde denkbeeld brengen, dat de opbrengst van kapitaal en arbeid uit den

aard der zaak *on*veranderlijk zijn? Zoodat een vreemd, geheimzinnig element te hulp geroepen worden moest om deze veranderlijkheid te verklaren? Zoolang derhalve geene betere gronden worden aangegeven om ons tot de erkenning van nog een ander dan de gevonden elementen in de ondernemingswinsten te brengen, zullen wij gerechtigd zijn, het aantal tot drie te beperken: de huur van het kapitaal, de assurantie tegen verlies, de belooning voor toezicht en beheer der onderneming.

Resumeerende wat wij tot hiertoe vonden ten aanzien der verschillende vermogens- en daaraan verbonden inkomsten, onderscheiden wij: het grondbezit met de daaraan verbonden grondrente, zich door de verpachting als een zuivere vorm afzonderende; de tegen een vasten (bedongen) interest belegde kapitalen, waarin nader zijn te onderscheiden de op langen en de op korten termijn uitgeleende (geld); eindelijk de kapitalen die de winsten der ondernemingen genieten, welker interesten gewoonlijk als ondernemingswinsten, met zeker arbeidsloon (vergoeding van beheer en toezicht) vermengd blijven.

Maar dit zijn nu altijd hoofdvormen, typen om zoo te zeggen; de meeste vermogens en hunne inkomsten zijn van meer of min samengestelden aard, zij zijn overgangs- of tusschenvormen.

Zoo bijv. tusschen vaste rentedragende kapitalen en die welke de ondernemingswinsten genieten. Men denke aan de aandeelen in hypotheekbanken: in de eerste plaats ondernemingskapitalen, in zoover hunne inkomsten afhangen van hetgeen de rente der hypotheken meer opbrengt dan de pandbrieven vorderen, uit welk meerdere de kosten van administratie, de interest over het kapitaal, dat door de aandeelhouders tot meerdere zekerheid in de onderneming gebracht wordt, en de kosten van beheer en toezicht gevonden moeten worden; maar toch ook van den anderen kant door den aard der opbrengst waarop hunne inkomst berust en vooral doordien zij zelfs grootendeels op dezelfde wijze als die der pandbriefhouders belegd kunnen worden en worden, zelf vaste rente-dragend kapitaal. Een tusschenvorm zijn voorts inkomsten-obligatiën, die tot op zekere hoogte het karakter eener bepaalde in geld uitgedrukte vordering hebben, preferent boven het aandeelenkapitaal,

maar toch ook tot op zekere hoogte van de wisselende inkomsten der onderneming afhankelijk zijn; — hetzelfde is het geval met het preferente in zijne verhouding tot het overige aandeelenkapitaal. Om van andere bestaanbare tusschenvormen te zwijgen, is eindelijk elke schuldvordering, welker onderpand of zekerheid zoodanig verzwakt wordt, dat het vooruit bedongen zijn van den interest voor de practijk heeft opgehouden te bestaan, in een overgangsstadium gekomen, meer naar het ondernemingskapitaal naderende naar gelang het door verzwakking der zekerheid meer het karakter eener vaste schuldvordering verliest. En zoo voorts.

Maar ook het grondbezit kan met andere vormen van eigendom vereenigd voorkomen, en bestaat zelfs, gelijk wij boven uiteengezet hebben, oorspronkelijk nooit anders dan in die verbinding. Zoo is de eigenaar van den grond oorspronkelijk tevens landbouwer (ondernemer), eene combinatie die nog thans in alle deelen van Europa aangetroffen wordt, waar het kleine grondbezit regel is.

Waar de verpachting, gelijk wij reeds boven aangemerkt hebben, niet op korten termijn en bij concurrentie plaats heeft, de grondrente zich derhalve niet zuiver van de andere vermogensinkomsten afzondert, wordt, hetzij, — wanneer de verpachting op langen termijn geschiedt, — een deel der grondrente in onbedongen vorm door den pachter genoten, en levert dit wel geene *combinatie* op wat het *bedongen* deel der grondrente betreft, maar geeft daaraan meer het karakter van bedongen kapitaalbelooning); hetzij, — wanneer de verpachting plaats heeft voor een evenredig deel der opbrengst, — door den eigenaar deelgenomen in de landbouwonderneming des pachters, waaruit eene combinatie ontstaat van de bedongen grondrente met de ondernemingswinsten. Van den anderen kant is behalve de ongesplitste vorm van grondeigendom, ook alle pacht op langen termijn of tegen uitkeering van een evenredig deel der opbrengst van den grond, eene combinatie van de niet-bedongen grondrente of van een deel daarvan met ondernemingskapitalen.

Maar er zijn ook andere tusschenvormen. Zoo, wanneer op den grond gebouwd wordt: dit geeft aanleiding zoowel

tot verbinding van het grondbezit met ondernemingskapitalen (fabrieken, spoorwegen) als tot zijne verbinding met tegen vaste rente uitgeleende kapitalen: bijv. in verhuur van huizen, verpachting van een spoorweg enz. Huishuur is derhalve eene verbinding van bedongen grondrente met vaste, bedongen rente van kapitaal, en, terwijl in de zuivere ondernemingen de bedongen grondrente naast allerlei onkosten (arbeidsloonen), dikwijls ook naast vaste interesten als een last voorkomt, is de grondrente in die ondernemingen welke overgangsvormen uitmaken, in de opbrengst der onderneming in onbedongen vorm met de ondernemingswinst vereenigd.

Het bestaan dier tusschenvormen kan evenwel de juistheid der boven gemaakte onderscheidingen niet wegnemen, zonder welke integendeel de tusschenvormen niet begrepen kunnen worden. Ook twijfel ik of het tegendeel door iemand zal worden staande gehouden. Evenwel is mij van hooggeschatte zijde tegen de juistheid der onderscheiding van drie hoofdvormen van vermogens en daaraan verbonden inkomsten een bezwaar kenbaar gemaakt, daarin bestaande, dat de zuivere vormen zoo goed als niet, of in het geheel niet voorkomen. Behalve, dat na al hetgeen boven door mij aangevoerd werd, naar ik vertrouw weinigen deze meening deelen zullen, geloof ik ook niet, dat de juistheid der tegenwerping, aangenomen de juistheid en doeltreffendheid der onderscheiding zelve, daardoor zou werden opgeheven. Deze onderscheiding en classificatie bleef daarbij toch altijd eene onderscheiding en classificatie van typen of althans van elementen, welker juistheid zou afhangen van hare beantwoording aan de eischen die de Logica aan eene goede classificatie stelt, en welker doelmatigheid afhangt van hare geschiktheid om de minder eenvoudige, meer samengestelde tusschenvormen, die dan de alleen feitelijke vormen wezen zouden, te verklaren. Niet-beantwoording aan de logische voorwaarde eener classificatie schijnt men bedoeld te hebben met de tegenwerping, dat het assureeren, hetwelk deel van allen interest uitmaakt, toch ook weder tot een afzonderlijk beroep gemaakt kan worden, dat ondernemingswinsten afwerpt. Is dan niet, zoo vroeg men mij, iedere rentenier tevens assuradeur, m. a. w.

ondernemer? En blijkt daaruit niet, dat de termen der classificatie elkander niet uitsluiten?

Wanneer ik, door toe te geven, dat het assurantie-vak in ons systeem eene onderneming is, de assurantie-premie tot eene ondernemingswinst verklaarde, dan zeker ware er, aangezien het eerste moeielijk ontkend worden kan, eene zonderlinge begripsverwarring aanwezig in de onderscheiding tusschen kapitalen met vasten interest en de zoodanige welke de ondernemingswinsten genieten. Maar het tweede ligt in het eerste geenszins opgesloten. De assurantie-premie is op zich zelf niets meer dan eene verhooging der normale kapitaalsbelooning voor elk bijzonder geval naar gelang van het risico van dat geval. Zij is slechts een middel tot *behoud* der kapitaalsbelooning, hetzij op vasten bedongen, hetzij op veranderlijken niet-bedongen interest toegepast wordende; zelve is zij geene belooning voor eenig deel van het kapitaal of voor eenigen bijzonderen dienst daarvan.

De winst van den assuradeur is dan ook wel te danken aan het bestaan van risico's en van assurantie-premiën, maar zij bestaat niet uit die premiën, noch geheel, noch ten deele. Zijne winst is de belooning van zijn moeite om vele risico's en premiën te beheeren en, door hunne vereeniging onder eene gemeenschappelijke administratie en aanwending van de premiën dooreen op de risico's dooreen, de assurantie beter aan haar doel te doen beantwoorden, zij is in zooverre arbeidsloon. In zooverre evenwel ook dit bedrijf niet geheel zonder kapitaal kan uitgeoefend worden, is de belooning tevens een belooning voor dat kapitaal en wordt ondernemingswinst. De economische werking van het assurantie-vak is eene verlaging der premiën als zoodanig, daarentegen ondergaan zij eene verhooging, (maar geringer, anders zouden de belanghebbenden van de tusschenkomst der assuradeuren afzien) voor de onkosten en de belooning van den assuradeur. Er ligt derhalve hoegenaamd geene tegenstrijdigheid in om te erkennen dat het assurantie-vak eene onderneming is en hare inkomsten ondernemingswinsten, gelijk het hier ontwikkelde systeem vordert, zonder daarom tot het besluit te komen, dat er geen principiëel onderscheid bestaat tusschen vaste rente

dragende kapitalen en de zoodanige welke de ondernemingswinsten genieten.

Het onderscheid tusschen de twee soorten van kapitalen is essentieel en in velerlei opzicht hoogst belangrijk om in het oog te houden, evenzeer als dat tusschen kapitaal in het algemeen en leenbaar geld als eene bijzondere soort, evenzeer ook als dat tusschen alle kapitalen bijeen genomen eenerzijds, en het grondbezit anderzijds.

Wij komen alsnu tot eene nadere beschouwing van de betrekking tusschen de verschillende vermogensinkomsten.

Uit den aard der zaak zal er een zeker evenwicht bestaan tusschen de inkomsten uit gelijksoortige vermogens: de drie vormen, waarin wij het kapitaal zagen optreden: kapitaal op vasten interest, leenbaar geld, kapitaal dat de ondernemingswinsten geniet. De maatschappij streeft aanhoudend naar een toestand waarin bijv. de rente van geld op de geldmarkt, de assurantie in aanmerking genomen, geene geringere noch grootere belooning schenkt dan die van andere kapitalen, en waarin bijv. de ondernemingswinsten, dooreengenomen, bovendien geene meerdere of mindere belooning voor de moeite van beheer en toezicht opleveren dan andere soortgelijke arbeid. De evenwichtstoestand wordt wel is waar nooit bereikt, maar de beweging gaat telkens door dien toestand heen, om er even dikwijls opnieuw toe terug te keeren. Ik meen hem daarom te mogen beschrijven als een toestand van labiel evenwicht, en hij bestaat zelfs niet alleen ten aanzien van de drie kapitaalsvormen, maar, zoodra ook het grondbezit door verkoop uit de handen van de oorspronkelijke eigenaars in die van nieuwe houders overgaat, evenzeer ten aanzien van dit en de andere vermogensinkomsten. Hij wordt aanhoudend gezocht, niet alleen in zoover gelijke oorzaken onder overigens niet gelijke omstandigheden op gelijke elementen in de verschillende inkomsten werken, maar ook door een voortdurend in gang zijnd nivelleeringsproces, daardoor in het leven geroepen, dat vermogens, voor zoover ze gelijksoortig zijn, onder overigens gelijke omstandigheden gelijke inkomsten moeten afwerpen.

Was 't bijvoorbeeld op den duur voordeeliger, op de geldmarkt als uitleener op te treden dan op de kapitaalmarkt, dan zou bij allen die houders van goederen of waren op speculatie zijn, een sterke drang ontstaan om die te verkoopen ten einde houders van ruilmiddel te worden, en bij allen die hun kapitaal hetzij tegen vaste rente, hetzij op andere wijze in ondernemingen gestoken hebben, een dergelijke aandrang om van bezit te verwisselen. Uit het eerste zou eene directe verruiming der geldmarkt en daling van het disconto en een even directe daling der goederenprijzen voortvloeien, en dientengevolge ook indirect vermindering der met het bezit van goederen of waren te behalen winsten, en eene hoogere reëele waarde van vaste interesten. Het andere zou directe rijzing der interesten en winsten van alle kapitaal dat geen leenbaar geld, daling daarentegen van disconto en beleeningrente ten gevolge hebben. En zoo voort, *mutatis mutandis*. Natuurlijk moet hetgeen gezegd wordt van de huur van geld, zóó verstaan worden, dat aan eene *blijvende* wanverhouding gedacht worde en alle omstandigheden worden bijeen genomen. Uitleenen van geld heeft zoowel vóór- als nadeelen in vergelijking met andere belegging. Een voordeel is bijv. in vele gevallen de betrekkelijk hooge zekerheid, een nadeel het gedurig vervallen van het contract, een nadeel is ook reeds de uit velerlei oorzaken te verklaren groote veranderlijkheid der huur enz. En onmogelijk ware het, *a priori* te zeggen, in welke verhouding de verschillende kapitaalsinkomsten tot elkander staan moeten, opdat het publiek den evenwichtstoestand bereikt achte. Maar zeker is het, dat, wanneer op den duur de voordeelen van eene bepaalde soort van belegging die van andere soorten overtroffen, voorkeur van het publiek voor de eerste niet zou uitblijven, en het evenwicht spoedig genoeg hersteld wezen zou.

Beschouwen wij eerst de oorzaken die gemeenschappelijke elementen treffen.

Zoo zullen de oorzaken die teweeg brengen, dat de verlangde huur van vaste rentedragende kapitalen verhoogd of verlaagd wordt, een gelijk resultaat hebben voor de kapitalen

op langen termijn als voor het leenbaar geld op de geldmarkt, en bovendien voor de belooning waarmede men zich in zijne verwachting zal willen tevreden stellen voor de belegging van kapitaal op andere voorwaarden. Ten aanzien van de oude kapitalen, die reeds belegd zijn en rente afwerpen, hetzij al dan niet bedongen, openbaart zich eene verhooging of verlaging van den normalen stand der verlangde huur van kapitaal in eene verlaging of verhooging van den geldprijs der kapitalen, van welken aard ook; en in gelijken zin beweegt zich de prijs van land.

Wat de assurantie-premie betreft, hebben wij reeds opgemerkt, dat dit het element is, dat de *verschillen* tusschen de interesten in het leven roept. Het onderstelt ongelijkheid in de soorten van belegging, zonder welke (wij merkten het boven opzettelijk op) van eene assurantie-premie zelfs geene sprake wezen zou. In het algemeen zal er dan ook uit eene verhooging der assurantie-premie die voor de eene belegging gevorderd, of uit eene verlaging waarmede ten aanzien van deze genoegen genomen wordt, niets voor de assurantie-premie eener andere belegging volgen. Wel wordt vaak het een en ander beweerd, waarin het bestaan van een dergelijk verband stilzwijgend of uitdrukkelijk wordt aangenomen, en hebben wij bijv. de opvatting ontmoet, dat, *ceteris paribus*, toenemende vrees voor het bezit van russische fondsen, wegens oorlogsgevaar of wegens eene veldwinnende minder gunstige opinie omtrent de solvabiliteit van den debiteur, aankoop van amerikaansche fondsen en dientengevolge rijzing van deze moet veroorzaken, maar zoodra wij trachten onze begrippen omtrent den gang van zaken die hier zou moeten plaats grijpen, te preciseeren, wordt ons aanstonds de dwaling duidelijk. Aanleiding tot haar geeft eene niet onverklaarbare verwarring, daarin bestaande, dat wat gelden kan van een bijzonder persoon, doch niet gelden kan van de markt in haar geheel, niettemin op deze wordt overgedragen. De redeneering die gevolgd wordt, is deze: als het kapitaal russische fondsen verkoopt, moet het noodzakelijk andere fondsen koopen, die derhalve rijzen zullen, terwijl de eerste dalen. Men ziet evenwel

voorbij, dat wel een bijzonder persoon zijn kapitaal uit de eene of andere belegging kan terugtrekken (nooit evenwel zonder het aanstonds in eene andere belegging om te zetten; want ruilmiddel is ook belegging, en kapitaal en belegging zijn één), maar dat de markt in haar geheel haar kapitaal niet kan terugtrekken uit welke belegging ook, omdat het kapitaal niet van de belegging is te scheiden; het eenige wat veranderen kan is, dat het van eigenaar verwisselt. De markt in haar geheel nemende, komt er derhalve nooit kapitaal vrij uit de Russen, tenzij ze afgelost worden, ja zelfs dan nog niet; als wanneer ten aanzien van het kapitaal slechts de betrekking van debiteur en crediteur ophoudt te bestaan, en kan geen vrij gekomen kapitaal de oorzaak worden van de rijzing van een ander fonds, waarin trouwens ook niet *meer* kapitaal belegd kan worden dan er in belegd is. Toch is de hier ontwikkelde maar verworpen wijze van voorstelling de eenige waaruit wij ons het ontstaan der meening kunnen verklaren, dat verhooging of verlaging van de ten aanzien van eenig fonds vereischte assurantie-premie, verlaging of verhooging dier premie ten aanzien van een ander fonds zou ten gevolge hebben. Tenzij men zou aannemen, dat wanneer de omstandigheden zoodanig veranderen, dat de aan zeker bezit verbonden risico's *toenemen*, *daaruit* zoude volgen, dat de omstandigheden ten aanzien van alle ander bezit in *gunstigen* zin verkeeren, en omgekeerd, dat m. a. w. de risico's van elk bezit zich steeds bewegen in tegengestelden zin van de risico's van alle ander, wat niemand gelooft, en consequent gedacht, niemand gelooven *kan*.[1]

[1] Van overeenkomstigen aard is de bewering, dat hooge prijzen van sommige fondsen aanleiding geven tot rijzing in andere, doordien zij, die met winst konden verkoopen, met hunne winst als koopers optreden. Zoo las ik, nadat het bovenstaande geschreven was, dat de *hausse* in mijnaandeelen die had plaats gehad, op deze wijze oorzaak geworden was van eene rijzing in amerikaansche spoorwegaandeelen! Maar òf de eerste *hausse* was de uitdrukking van meerdere zekerheid of hoogere inkomsten; welk verband bestaat er dan tusschen deze en de genoemde spoorwegen in dit opzicht? Of zij berustte op een veranderde *taxatie* der kansen op winst zonder dat daarvoor aanleiding bestond in de werkelijkheid; — dan heeft de partij die de winst in den zak stak deze eenvoudig ten koste van de andere gasten.

Er blijft ons derhalve niets anders over dan elk verband, direct of indirect, tusschen het aan het eene en het aan het andere bezit verbonden risico te loochenen, en derhalve ook tusschen de assurantie-premiën. Maar de eene onderneming kan met de andere in betrekking staan, of wel dezelfde oorzaak, die verandering brengt in de soliditeit der eene, kan ook die der andere treffen. In zooverre als dit laatste het geval is, zullen de verlangde (bedongen of niet-bedongen) interesten van verschillende kapitalen gelijkelijk rijzen en dalen en de geldprijzen der oude kapitalen zich dien overeenkomstig wijzigen. Zoo hebben oorlogen eene algemeene rijzing ten gevolge van den verlangden interest van alle fondsen, welker rentabiliteit meer of min door de oorlogskansen bedreigd wordt, zoo was de algemeene daling van den rentestand voor amerikaansche spoorwegobligatiën sedert 1870 aan een even algemeene verlaging der voor deze soort van belegging noodig geachte assurantie toe te schrijven enz.

Nu zijn er echter oorzaken die noch de huur noch de assurantie als zoodanig treffen, niet den interest waartegen men in het algemeen genegen is kapitalen in ondernemingen te steken (verlangden interest), maar de werkelijke opbrengst (genoten interest) dier kapitalen. Voor zoover die opbrengst van de waarde van het ruilmiddel afhangt, zullen wij haar straks beschouwen in verband met de werking van het derde element, waartoe zij aanleiding geeft. Aan andere wijzigingen der werkelijke opbrengst of genoten interest dan die op de waarde van het ruilmiddel berusten, zijn de tegen vaste rente (bedongen interest) uitgeleende kapitalen niet onderhevig, tenzij wanneer de debiteur buiten staat of onwillig is om zijn verplichtingen na te komen. Het kapitaal gaat alsdan uit de klasse der vaste beleggingen in die der ondernemingskapitalen over, of neemt althans een tusschenvorm aan; als zoodanig heeft het ook deel aan de veranderlijkheid der werkelijke opbrengst of genoten interest, die deze kapitalen kenmerkt. Aan wijzigingen van de werkelijke opbrengst zijn namelijk uit den aard der zaak blijvend die kapitalen onderworpen, welker belooning niet op contract berust: de kapitalen, die den niet bedongen

interest der ondernemingswinsten genieten. Naar hun veranderde opbrengst richt zich voorts hun geldprijs, met de opbrengst zelve rijzende of dalende. Op die geldprijzen werkt inmiddels eene voorziene vermindering of vermeerdering der opbrengst reeds als eene werkelijk ingetredene.

Ook in dit opzicht zijn te onderscheiden bijzondere oorzaken, die de opbrengst van bepaalde kapitalen wijzigen en algemeene, die alle ondernemingswinsten treffen.

Bijzondere omstandigheden, die de werkelijke opbrengst van het in de eene of andere onderneming belegde kapitaal versterken of verzwakken, zullen geene verdere gevolgen hebben noch voor de opbrengst noch voor den geldprijs van andere. Evenmin als ten aanzien van de verlangde assurantiepremie bestaat er eenig verband tusschen de feitelijke belooning (genoten interest) van het kapitaal dat in de eene en dat in de andere ondernemingen belegd is. De prijs van elk fonds stelt zich telkens onder de werking van vraag en aanbod op het punt vast, waarop deze evenwicht maken, en dat is daar, waar de geschatte te verkrijgen belooning aan den algemeenen rentestand plus assurantie etc. beantwoordt.[1] Ook in dit opzicht evenwel kunnen dezelfde oorzaken die voor eene klasse van kapitalen werken, evenzeer op de opbrengst van andere hare werking doen gevoelen, wat natuurlijk het geval wezen zal ten aanzien van alle kapitalen die hun opbrengst aan eene gemeenschappelijke bron ontleenen. Ook kan tusschen kapitalen die, ofschoon economisch tot verschillende vormen behoorende, bij dezelfde ondernemingen betrokken zijn, het

[1] Hetzelfde geldt van de veranderingen in de werkelijke opbrengst van tegen vaste rente belegde kapitalen voor zoo ver deze daarvoor vatbaar zijn, nl. door conversie te ondergaan. Ten onrechte beweert men, dat eene tot stand gebrachte of ophanden zijnde conversie nieuwe conversiën in de hand werkt, door den prijs van andere geldbeleggersfondsen te doen rijzen. Waar is hiervan slechts, dat zoolang sommigen beter dan anderen omtrent eene aanstaande conversie geïnformeerd zijn, hunne vraag eene *tijdelijke* rijzing in andere, gelijksoortige fondsen kan doen ontstaan, die evenwel wederom verdwijnt, wanneer het in den tekst genoemde evenwichtspunt voor het eerste fonds is bereikt.

Dit is er van den invloed dien de conversie der engelsche consols, welke nadat het bovenstaande geschreven was, aangekondigd werd, op den koers der engelsche koloniale waarden heeft kunnen uitoefenen.

opbrengstvermogen van het eene ondernemingswinst genietende kapitaal direct de *zekerheid* van het andere (vaste rentedragende) bedreigen of verhoogen en dientengevolge de ten aanzien daarvan verlangde assurantie-premie wijzigen. Daaruit is bijv. in tijden van crisis het feit te verklaren, dat de obligatiën der betrokken ondernemingen, ofschoon aanvankelijk aan de prijsbewegingen der aandeelen weêrstand biedend, ten slotte door deze medegesleept worden. Omgekeerd kunnen oorzaken, die de *zekerheid* van sommige rentedragende kapitalen bedreigen en dientengevolge de verlangde assurantie-premie verhoogen, tevens oorzaken zijn van eene mindere opbrengst (vrees voor mindere opbrengst) van ondernemingskapitalen, van overigens aan de eerstgenoemde geheel vreemde ondernemingen; daaruit verklaar ik bijv. de daling der amerikaansche spoorwegaandeelen in den loop van dit jaar, niettegenstaande de economische toestanden in de Vereenigde Staten van dien aard zijn, dat men, deze tot grondslag nemende, eerder eene vrij sterke verhooging der koersen had mogen verwachten. Het vreemde verschijnsel, dat bij verlevendiging van den handel, en bij toenemende ontvangsten der spoorwegen, de koersen hunner aandeelen ineenstorten, kan niet verklaard worden uit een of ander faillissement, uit meerdere zelfs niet, in andere vakken (bijv. koffie of tarwe), of uit andere omstandigheden van tijdelijken of betrekkelijk onbeduidenden aard. Hier moet een belangrijker factor aanwezig zijn, en ik meen, dat wij niet zeer mistasten met aan te nemen, dat het publiek, hetwelk de koersen maakt, in den dreigenden politieken toestand van Europa eene reden heeft gevonden, om ook ten aanzien van het opbrengstvermogen der amerikaansche spoorwegen in eene nabij zijnde toekomst minder optimistisch gestemd te zijn. Inderdaad is het gansch niet zeker dat deze bij een europeeschen oorlog in hun vervoer profiteeren zouden. Integendeel is het waarschijnlijk, dat, door de verzwakking die Europa aan kapitaal en koopkracht lijden zou, de amerikaansche spoorwegen den terugslag van zulk een oorlog in ongunstigen zin ondervinden zouden. Deze onderstelling aangenomen zijnde, is in het bovenstaande de verklaring gevonden voor de gelijke beweging

der europeesche fondsen- en der amerikaansche aandeelenmarkt.

Gemeenschap van oorzaken, hebben wij gezien, brengt waar zij aanwezig is, een zeker verband teweeg tusschen de verlangde assurantie-premiën van overigens van elkander onafhankelijke kapitalen; gemeenschap van oorzaken kan verband doen ontstaan tusschen het opbrengstvermogen van overigens onafhankelijke kapitalen, desgelijks tusschen de verlangde assurantie-premie van de eene en de feitelijke opbrengst (genoten interest) van andere kapitalen, maar een direct of indirect verband tusschen deze elementen in de belooning van verschillende kapitalen bestaat er niet.

Anders wordt het evenwel, wanneer oorzaken van meer algemeenen aard het opbrengstvermogen van een uitgebreide categorie van kapitalen treffen. Dan treedt het nivelleerend proces in werking, waarvan wij boven gewaagden, en dat ten gevolge heeft, dat op den duur met den éénen vorm van kapitaalbelegging geene grootere winsten dan met den anderen te behalen zijn. Zoo in de periodiek terugkeerende tijden van algemeene gedruktheid, waarin de maatschappelijke waarde van kapitaal en arbeid beide gedaald zijn, wat eene daling der ondernemingswinsten zoowel als der arbeidsloonen ten gevolge heeft. Als die toestand eenigen tijd aanhoudt, waarin de renteniers en grondeigenaars, (juister uitgedrukt, allen die deel aan de grondrente hebben) op kosten van de ondernemers en de arbeiders voordeel trekken, zal die voorkeur voor de meer voordeelige belegging ontstaan, waarvan wij boven gewaagden. De vergoeding waarmede men zich bij belegging van kapitaal tegen vaste rente zal willen tevreden stellen, de verlangde interest, zal dalen, en de geldprijs der oude bedongen interest genietende kapitalen zich daarnaar wijzigen, totdat het evenwicht hersteld is; — wanneer niet inmiddels de periode van gedruktheid door eene van opgewektheid is gevolgd, die het evenwicht opnieuw, maar nu in tegengestelden zin verbreekt. Opmerking verdient hierbij, dat ten aanzien van de oude kapitalen het evenwicht tusschen de eene en de andere soort zich door de veranderingen in

den koopprijs wel herstelt voor de nieuwe verkrijgers, maar dat voor degenen die houders dezer kapitalen zijn, dat evenwicht zich eerst herstelt, wanneer zij, door verkoop, van de eene soort van belegging tot de andere overgaan. Zoolang zij dat niet doen, of de schuldenaar der bedongen interest genietende kapitalen niet van de omstandigheden gebruik kan maken om (door conversie) voor hem voordeeliger voorwaarden te bedingen, blijven de eigenaars van elk der twee soorten van kapitalen de door de veranderde omstandigheden hun toegevallen voordeelen genieten of nadeelen lijden. Binnen denzelfden kring blijvende, verliest elk (andere verschillen natuurlijk daargelaten) koopende steeds wat hij verkoopende won enz. *mutatis mutandis*. In geval van verkoop echter zonder eene zelfde soort van belegging in de plaats te stellen, zet elk de getaxeerde toekomstige voor- of nadeelen om in eene vergoeding uit of aan het kapitaal van anderen aan of uit het zijne. In geval van conversie eindelijk verliest bijv. de eigenaar van een bedongen interest genietend kapitaal het door hem behaalde voordeel, ofschoon hem elk middel om zich van een aan zijne zijde vallend nadeel te bevrijden ontbreekt, aangezien wel de meeste wetgevingen bij het bestaan eener bloote tijdsbepaling den schuldenaar vervroegde aflossing toestaan, maar geen enkele den crediteur het recht op eene vervroegde opvordering der schuld toekent [1]. De conversie is

[1] Men veroorlove mij hier een opmerking betreffende de artt. 1305 en 1306 van ons Burg. Wetb., die dit onderwerp regelen.

Beide artikelen zijn slechts geschreven voor het geval, dat de termen van het contract twijfel overlaten. In art. 1305 nu wordt het oorspronkelijk recht van den *crediteur* om, waar *niets* bepaald is, te allen tijde aflossing te eischen, door de tijdsbepaling absoluut beperkt ten aanzien van den tijd.

Art. 1306 zegt, dat het oorspronkelijk recht van den *debiteur*, om wanneer *niets* bepaald is, te allen tijde de schuld te kunnen afdoen, door de tijdsbepaling alleen dan beperkt wordt, wanneer die bedoeling van het contract uit den aard der verbintenis zelve of uit de omstandigheden voldoende blijkt. De oorspronkelijke fransche tekst had voor de woorden »dat de tijdsbepaling ten voordeele van den schuldeischer is geschied": »qu'il a été *aussi* convenu en faveur du créditeur." — Over de weglating van het woordje *ook* in den hollandschen tekst is veel getwist. Sommigen beweerden, dat door die weglating het meest gewone geval over het hoofd gezien was, waarin de tijdsbepaling gemaakt is in het belang van *beide* partijen. An-

overigens het *eenige* middel waardoor, ofschoon zeer eenzijdig, de belangen der betrokken *klassen* vóór den afloop der bestaande contracten gedeeltelijk in hunnen vorigen stand teruggebracht kunnen worden.

Het hier besproken nivelleeringsproces doet derhalve in de niet getroffen vaste (bedongen) inkomsten eene beweging ontstaan, waardoor zij aan de getroffen veranderlijke (niet-bedongen) inkomsten tegemoet komen, en aangezien verminderde inkomsten een lageren koopprijs van de kapitalen insluiten en omgekeerd, een onveranderde inkomst daarentegen slechts door eene prijsbeweging van het kapitaal in tegenovergestelden zin hooger of lager wordt, met betrekking tot dit laatste, zoo ontstaan in den koopprijs der vaste rentedragende kapitalen eenerzijds en der ondernemingswinsten genietende kapitalen anderzijds, bewegingen in onderling tegengestelde richtingen. In tijden van algemeene *malaise* zullen derhalve over het algemeen de vaste rentedragende fondsen in hunne prijsbeweging eene aan die der ondernemingskapi-

deren daarentegen, dat het voordeel van den crediteur nooit in iets anders kan bestaan dan in het niet-bestaan van het voordeel aan de zijde van den debiteur, en het geval dat de tijdsbepaling in het voordeel der *twee* partijen gemaakt is, niet kan intreden.

Mijns inziens hangt de beantwoording der vraag of het woordje *ook* al dan niet te recht is weggelaten, van de wijze af waarop men art. 1306 leest. Neemt men het art. als de geheele regeling der beperking door tijdsbepaling omvattende, dan is het voordeel, dat den *debiteur* wordt toegekend, even zooveel beperking van het recht van den crediteur, uitstel der opeischbaarheid, en het voordeel dat (voorwaardelijk) den crediteur wordt toegekend, even zooveel beperking van het recht van den debiteur, uitstel der aflosbaarheid. Deze twee voordeelen (tevens rechtsbeperkingen) kunnen samengaan, en daar het voordeel van den debiteur (rechtsbeperking des crediteurs) onvoorwaardelijk is, zal uit den aard der verbintenis of uit de omstandigheden moeten blijken of het andere voordeel (tevens rechtsbeperking) (voordeel van den crediteur, rechtsbeperking van den debiteur) er *ook* is. Leest men daarentegen het artikel als uitsluitend betrekking hebbende op hetgeen in art. 1305 nog *niet* geregeld is, nl. de *aflosbaarheid*, (art. 1305 nl. op de *opeischbaarheid* betrekking hebbend), dan kan men daarin het positieve voordeel dat den crediteur verleend kan worden, slechts als eene negatie opvatten van het oorspronkelijke voordeel des debiteurs van altijd te kunnen aflossen; dan heeft men eene tegenstelling, waarin het voordeel van den een niet met het voordeel van den ander kan samengaan, en het woordje *ook* onzin zou teweegbrengen.

Maar onderscheid is er in den grond der zaak niet, noch in hetgeen bedoeld noch in hetgeen gezegd wordt.

talen ten eenenmale tegengestelde richting volgen; wat evenwel natuurlijk niet wegneemt, dat de vaste rentedragende kapitalen de koersbeweging der andere deelen zullen, zoodra zij in hunne zekerheid ernstig geschokt worden, en dat elke tusschenvorm ook in zijne beweging tusschenvorm wezen zal met de resultante naar de zijde van dien hoofdvorm vallende, waarmede de overeenkomst het grootst is.

Wij hebben opzettelijk in deze uiteenzetting uitsluitend gelet op het verband tusschen de twee hoofdsoorten van kapitaal in eigenlijken zin: het vaste rentedragende en het kapitaal, dat de ondernemingswinsten geniet, niet op de betrekking tot het grondbezit, beter gezegd: tot het bedongen zoowel als tot het onbedongen deel der grondrente. Het grondbezit nu van op langen termijn verpachten grond is ten aanzien van de veranderlijkheid der interesten met tegen vaste rente belegd kapitaal gelijk te stellen, dat van op korten termijn verpacht wordenden grond (eigendomsrecht op bedongen grondrente in den waren zin) is wel geen vaste inkomst op zich zelf, maar vast tegenover de veranderlijkheid der ondernemingskapitalen, en in zooverre in het tegenwoordig verband eveneens met de vaste rentedragende kapitalen gelijk te stellen, omdat zijne feitelijke (genoten) belooning niet tegelijk met die der ondernemingskapitalen gewijzigd en evenmin anders dan zeer langzaam door deze medegesleept wordt.

Wanneer toch periodiek door voorafgegane overproductie de nuttigheid van kapitaal en arbeid over het geheel geringer geworden is, hetgeen steeds eene vermindering in de productie beteekent, hetzij alleen door daling van de gebruikswaarde der producten, hetzij ook feitelijk, dan zal daarvan het onmiddellijke gevolg wezen vermindering in de belooning van kapitaal en arbeid in betrekking tot deze factoren, niet nadeel voor het grondbezit. Weten nu kapitaal en arbeid zich met deze mindere belooning tevreden te stellen, dan blijft voor het grondbezit alles bij hetzelfde, zoo niet, dan zal eene inkrimping van den bebouwden grond moeten volgen en vermindering der grondrente in betrekking tot den factor. Maar dit zal slechts zeer langzaam geschieden, langzamer

dan de wisseling tusschen tijden van malaise en van opgewektheid zelve. Derhalve zal men van de wisselende toe- en afneming van de nuttigheid van kapitaal en arbeid en daarmede gepaard gaande wisselende belooning van het ondernemingskapitaal kunnen zeggen, dat met betrekking daartoe de bedongen grondrente steeds met de vaste rente van kapitalen gelijk te stellen is. Alleen de verpachter die zijn grond tegen een evenredig deel der opbrengst verpachtte, staat ten aanzien van de belooning die hij geniet, eenigszins op het standpunt van den ondernemer.

De pachter daarentegen is (en zoo werd hij in den loop van ons betoog dan ook doorgaande beschouwd) ondernemer. In zooverre echter als de inkomst van den boer meer of min met de opbrengst van den grond (onbedongen deel der grondrente) verbonden is, — wat het geval is, waar gepacht is op langen termijn of tegen uitkeering van een evenredig deel der opbrengst aan den grondeigenaar, of ook waar de eigenaar zelf den grond bebouwt (onverschillig natuurlijk of hij dat al of niet doet met behulp van gehuurde arbeiders), in zooverre liggen de inkomsten van den boer, wat hare veranderlijkheid betreft, tusschen de vaste rentedragende en de ondernemingskapitalen in.

Hieruit volgt tevens, hoe de kapitalen te beschouwen zijn, die buiten het landbouwbedrijf op de eene of andere wijze met het grondbezit verbonden zijn. Voor zoo ver namelijk verhuring van den grond tegen vaste rente gekoppeld is aan verhuring van ander vermogen op dien voet, gelijk in de verhuring van huizen, verpachting van een spoorweg enz. het geval is, hebben wij wat de hier besproken veranderlijkheid betreft, met eene enkele soort van vermogens te doen, het eene element versterkt, om zoo te zeggen, het andere in zijne vastheid, behoudens dat in de verhuring van huizen, omdat deze in den regel slechts voor een gering aantal jaren of zelfs op veel kortere termijnen geschiedt, de huiseigenaar eerder ondernemer dan rentenier is in ons systeem. Het deel grondeigendom dat in zijn vermogen naast den eigendom van ander kapitaal voorkomt, geeft echter steeds aan de inkomsten uit

dit laatste eenige meerdere vastheid dan het anders hebben zou, te midden van de tijdelijke wisselingen der ondernemingswinsten. Hetzelfde zal het geval wezen met die vermogens of industrieën waarin ten gevolge van grondbezit een gedeelte onbedongen grondrente in de opbrengst der industrie verscholen zit, wat evenwel in den regel slechts voor een zoo gering deel geschiedt, dat het in de practijk verwaarloosd worden mag.

Wij komen thans tot den invloed dien de ruilmiddelwaarde op de feitelijke (genoten) en, zooals wij uit de bekendheid met het derde element in den interest reeds weten, en nader zien zullen, indirect op de verlangde opbrengst der vermogens uitoefent.

De directe beteekenis eener algemeene appreciatie of depreciatie van het ruilmiddel is daling of rijzing van de geldprijzen aller artikelen die voor zoodanige verandering vatbaar zijn, d. w. z. welker geldprijs niet voor eenigen tijd tengevolge van contract tegen verandering wordt beschermd. Die beteekenis is niet als een invloed, als een verband van oorzaak en gevolg op te vatten, tenzij wanneer wij appreciatie of depreciatie van ruilmiddel in de plaats stellen voor de in het ruilmiddel of in het gebruik dat van het ruilmiddel gemaakt wordt aanwezige *oorzaken* van appreciatie of depreciatie, wat natuurlijk onjuist zou zijn. De appreciatie of depreciatie zelve veroorzaakt niet, maar bestaat in: verandering der geldprijzen van alle voor ruiling vatbare zaken; zij is daarmede één en daar buiten niets. Wij hebben ons nu hier niet bezig te houden met de factoren waarvan de ruilmiddelwaarde afhangt (hoeveelheid ruilmiddel en aantal malen dat het geld van hand tot hand gaat voor een zelfden omzet) noch ook met de misvattingen, waartoe de quaestie van de ruilmiddelwaarde aanleiding geeft,[1] maar nemen haar als een goedbegrepen feit,

[1] Om van de misvatting te zwijgen waarbij het geld als ruilmiddel en leenbaar geld niet onderscheiden wordt en ruimte of schaarschte in den eenen zin voor ruimte of schaarschte in den anderen zin worden gehouden, eene verwarring waartegen boven voldoende gewaarschuwd is, noem ik bijv. de verwarring van appreciatie of depreciatie van het eene ruilmiddel tegenover het andere met appreciatie

waarvan wij slechts de beteekenis voor de vermogensinkomsten hebben na te gaan.

Wanneer appreciatie of depreciatie van het ruilmiddel ten aanzien van alle in ruilmiddel waardeerbare zaken een gelijke beteekenis had (goederen, loonen, schuldvorderingen en alle andere rechten) en alle ruilingen nooit anders dan door tusschenkomst van ruilmiddel plaats hadden, dan zou de ruilmiddelwaarde op de onderlinge verhouding van de factoren der algemeene productie hoegenaamd geen invloed uitoefenen. Maar aangezien niet alle ruilingen door tusschenkomst van ruilmiddel geschieden, en evenmin de geldprijzen van alle in geld waardeerbare zaken zich even vrij naar de veranderingen der ruilmiddelwaarde kunnen richten, ontstaat er onderscheid in de beteekenis dier veranderingen voor de feitelijke (genoten) belooning die aan de verschillende factoren der algemeene productie ten deel valt. Prijzen van goederen schikken zich gemakkelijker dan ondernemingswinsten, deze eerder dan arbeidsloonen, en het allerminst de vaste rente van op langen termijn uitgeleende kapitalen. In dit opzicht is alle pacht die in eene vaste geldsom is uitgedrukt, meer of min met de laatste gelijk te stellen, ofschoon dit, aangezien veranderingen in de ruilmiddelwaarde zeer langzaam tot stand komen, practisch slechts van de pachten op langen termijn kan beweerd

---

of depreciatie van het ruilmiddel tegenover andere artikelen. Het zilver is tegenover het goud sedert 1870 bijna 30 pct. in waarde gedaald, vrage: is het zilver in waarde gedaald of het goud gerezen? Als de vraag zóó gesteld wordt, gelijk wij herhaaldelijk hebben zien gebeuren, blijkt reeds daaruit de verwarring. Wanneer toch de waardeverandering der twee metalen in betrekking tot elkander niet identiek gemaakt werd met hunne waardeverandering in betrekking tot de andere artikelen, zouden niet drie andere mogelijke gevallen over het hoofd gezien worden die uit deze laatste betrekking voortvloeien: beide metalen kunnen namelijk gerezen, beide gedaald zijn, maar het eene meer dan het andere, het eene kan ook gerezen zijn, terwijl het andere daalde. Laat nu twee ballen in de overigens ledige ruimte ten opzichte van elkander van positie veranderen, en bepaal welke van beide van plaats veranderde! In de Staathuishoudkunde wordt de oplossing van zulke vraagstukken mogelijk geacht.

Tracht men nu de oplossing der verbeterde vraag te vinden door de veranderingen in de waardeverhouding der twee metalen onder elkander in betrekking te beschouwen tot den derden factor, de *andere* zaken, dan vindt men dat een gemeenschappelijke appreciatie heeft plaats gehad, maar minder voor het zilver dan voor het goud.

worden. Door dit betrekkelijke onvermogen van sommige inkomsten om zich naar de plaats grijpende veranderingen der ruilmiddelwaarde te schikken, terwijl andere dit wel doen, ontstaat voor de eerste feitelijk voordeel in geval van appreciatie, nadeel daarentegen in geval van depreciatie van het ruilmiddel. Ook het door deze oorzaak verbroken evenwicht der vermogensinkomsten herstelt zich natuurlijk naar gelang bestaande contracten afloopen, echter, gelijk de aard der zaak medebrengt, niet in eene gewijzigde verhouding van kapitaal en interest, maar daarin, dat, althans voorloopig, het ruilmiddel waarin nieuwe contracten worden gesloten, wederom dezelfde waarde heeft als dat waarin zij worden vervuld.

Om deze reden (nl. omdat de verhouding tusschen kapitaal en interest dezelfde blijft) ontstaat ook in zooverre (nl. in zooverre nieuwe contracten in overeenstemming met de nieuwe ruilmiddelwaarde zijn) voor de *bestaande* kapitalen noch eene nivelleerende beweging in de verlangde kapitaalsbelooningen noch eene daarop berustende prijsverandering.

Wat voorts het voordeel betreft, dat aan de bestaande, bedongen interest genietende kapitalen te beurt valt bij een rijzing der ruilmiddelwaarde, en verbonden is met een even groot nadeel aan de zijde der andere kapitalen, voor welke alles met uitzondering van de vaste lasten voor de eerstgenoemde kapitalen, zich meer of min naar de veranderende ruilmiddelwaarde schikt, en *mutatis mutandis*, het nadeel der eerste en het voordeel der tweede partij, het evenwicht is voor de nieuwe verkrijgers hersteld, wat de eerste soort betreft zonder prijsverandering, naardien de meerdere of mindere waarde van kapitaal en interest volkomen opwegen tegen de meerdere of mindere waarde der koopsommen, en wat de tweede soort betreft bij onveranderde verhouding tusschen den koopprijs en de geldsom der belooning.

Zoo herstelt zich het evenwicht hier echter wederom uitsluitend voor de nieuwe verkrijgers en tijdelijk; want terwijl de ruilmiddelwaarde bezig is te veranderen, wordt het evenwicht telkens opnieuw verstoord, en de bestaande houders blijven aan de veranderde ruilmiddelwaarde onderworpen

totdat zij uit de eene soort van belegging tot de andere overgaan, analoog aan hetgeen wij gezien hebben in de vroeger behandelde gevallen waarin de genoten inkomsten der vermogens getroffen worden. Maar hier kan de schuldenaar niet zooals in die andere gevallen, door conversie zich van een hem toegevallen nadeel bevrijden, aangezien hier geene verandering in de verhouding tusschen kapitaal en interest noch eene daarmede gepaard gaande prijsverandering plaats heeft.

Tusschenvormen tusschen de twee hoofdvormen van kapitalen zijn natuurlijk ook ten aanzien van den invloed der ruilmiddelwaarde op hun genoten inkomsten, en dientengevolge ook op hunne geldprijzen tusschenvormen, samengesteld als hun genoten inkomsten zijn uit een bedongen en uit een niet-bedongen deel.

De prijs van land hangt in het algemeen direct van de koopkracht van het ruilmiddel af, maar aangezien land hoofdzakelijk als bron van inkomsten waarde heeft, moet deze vorm van vermogen ook in dit verband voornamelijk uit dit oogpunt beschouwd worden.

Voor zoover nu land voor korteren of langeren termijn en tegen eene vaste som verpacht is, staat de prijs min of meer buiten den invloed der veranderende ruilmiddelwaarde, zal derhalve minder rijzen of dalen dan anders het geval wezen zou. Practisch zal dit echter slechts voor op betrekkelijk langen termijn verpacht land iets te beteekenen hebben. De prijs van land daarentegen, dat door den eigenaar zelven bebouwd wordt, richt zich geheel vrij naar de ruilmiddelwaarde, desgelijks de kapitaalswaarde van het recht op het onbedongen deel der grondrente, dat den pachter toebehoort, in geval van pacht op langeren termijn of van pacht tegen uitkeering van een evenredig deel der opbrengst aan den eigenaar.

Aangezien, gelijk wij boven reeds hebben opgemerkt, in geval van verbinding van het grondbezit met ander vermogen, buiten het landbouwbedrijf, het deel grondrente, dat in de opbrengst voorkomt, den bedongen of den niet-bedongen vorm aanneemt, naar gelang de belooning van het kapitaal waarmeê

zij verbonden is, den eenen of den anderen vorm heeft, zullen uit deze verbinding van vermogens buiten het landbouwbedrijf in dit opzicht geen nieuwe complicaties ontstaan. En wij vinden derhalve wat de betrekking van afhankelijkheid betreft, waarin de koopprijs der vermogens tot de ruilmiddelwaarde staat, aan den eenen kant alle bedongen inkomsten (bedongen deel der grondrente, bedongen interest), ondanks alle wijzigingen in de reëele waarde van haar geldelijk bedrag, in den prijs onveranderlijker naar gelang de contracten op langeren termijn gesloten zijn, en absoluut onveranderlijk waar ook het kapitaal zelf in eene geldsom is uitgedrukt, aan den anderen kant alle niet bedongen inkomsten van welken aard ook, zich in den koopprijs vrij en onbelemmerd naar de veranderingen der ruilmiddelwaarde en van haar daarmede veranderend geldelijk bedrag richtende.

Zoo namelijk zou de loop van zaken wezen, wanneer veranderingen in de ruilmiddelwaarde geen invloed uitoefenden op de inkomsten der vermogens alvorens zij tot stand zijn gekomen. Door de aanwezigheid evenwel van het derde element in den interest van vaste (bedongen) rente genietende kapitalen (pachten, i. e. bedongen grondrente op langen termijn, verkeeren natuurlijk in hetzelfde geval, behalve dat daarbij de toekomstige waarde eener hoofdsom niet in aanmerking komt) wordt de beteekenis der ruilmiddelwaarde voor de belangen der verschillende vermogens onderling zeer verzwakt. Daardoor toch wordt telkens reeds bij het sluiten der contracten gedeeltelijk met de toekomstige ruilmiddelwaarde rekening gehouden en een uit deze voortspruitend voor- of nadeel door eene verlaging of verhooging van den interest gecompenseerd. Desgelijks wordt, wat reeds bestaande contracten betreft, door eene verhooging of verlaging van den koopprijs (wat voor den nieuwen verkrijger op eene mindere of meerdere rente nederkomt) een verwacht wordend toekomstig voor- of nadeel gecompenseerd. Wel is *dit laatste* geene *verzwakking* van den invloed der ruilmiddelwaarde, maar slechts eene wijziging, aangezien het voor- of nadeel dientengevolge slechts erlangd wordt door eenen vroegeren houder

dan anders het geval wezen zou; eene verzwakking van den bedoelden invloed bestaat echter ten aanzien van de oude kapitalen in zoover als de veranderde verhouding van interest tot kapitaal den schuldenaar in staat stelt tot conversie over te gaan, wanneer de rentestand zich in zijn voordeel veranderd heeft. Voor de verhouding der *klassen* van belanghebbenden onder elkander is het laatste van groot gewicht, aangezien het de klasse der van bedongen inkomsten, pacht of interest, levenden vóór een goed deel belet haar voordeel te doen met zoodanige tijdens den duur der loopende contracten opkomende veranderingen der ruilmiddelwaarde of vooruitzichten daarop, die haar *voordeel* zouden aanbrengen. In zooverre als de werking van het derde element in den interest er toe leidt, dat het evenwicht tusschen de verschillende vermogensinkomsten meer blijvend bewaard en spoediger hersteld wordt, heeft dit herstel plaats door eene prijsbeweging der vaste rentedragende kapitalen in eene richting, die tegengesteld is aan die welke door de koopprijzen der ondernemingskapitalen gevolgd wordt. Tusschenvormen wat den aard der kapitalen betreft, zijn natuurlijk ook tusschenvormen wat deze beweging aangaat.

De prijs van tegen bedongen grondrente verpacht land verliest door dit derde element weder de gedeeltelijke onveranderlijkheid, die zonder dat eigen is aan de kapitaalswaarde aller bedongen inkomsten.

Op de prijsbewegingen van de kapitaalswaarde van onverpacht land en van het niet-bedongen deel der grondrente heeft het derde element natuurlijk evenmin invloed als op die der tegen niet-bedongen interest belegde kapitalen.

Wat eindelijk het grondbezit betreft, dat buiten het landbouwbedrijf aan de twee hoofdvormen van kapitaal gebonden is: ook voor de verbinding van onbedongen grondrente met onbedongen kapitaalsbelooning is het derde element eene onverschillige zaak.

Wanneer daarentegen het bedongen deel der grondrente gebonden is aan tegen vasten (bedongen) interest uitgeleend kapitaal, kan het eerste de in het hier aangewezen verband bestaande eigenschappen van het laatste slechts versterken;

maar hier zal opnieuw de opmerking gemaakt moeten worden, dat de gewone vorm waarin deze samenkoppeling wordt aangetroffen, de huur van huizen, meestal slechts verhuring op betrekkelijk korten termijn is, en derhalve de hieraan ten grondslag liggende vormen van bezit eerder tot de ondernemingskapitalen gerekend moeten worden.

De algemeene economische beteekenis van het derde element zal derhalve moeten opgevat worden als eene verzwakking van den invloed der ruilmiddelwaarde op de vermogensinkomsten, als een middel waardoor het evenwicht beter bewaard blijft.

Aldus hebben wij in de vermogensinkomsten gevonden bewegingen onder den invloed van gemeenschappelijke oorzaken en bewegingen die tot herstel van evenwicht dienen. Ons blijft thans nog over, de vraag te beantwoorden, of aan eenigen invloed van de eene soort van vermogensinkomsten op de andere, meer bepaaldelijk (want ten aanzien van een anderen vorm hebben wij iets dergelijks niet beweerd gevonden) van den rentestand der geldmarkt op de andere vermogensinkomsten moet geloofd worden. Er wordt namelijk algemeen niet getwijfeld aan den directen invloed der disconto- of beleeningrente op den prijs der waren, der kapitalen (effecten) en der kapitaalswaarde van genoten grondrente, en dientengevolge op den verlangden en wat de bestaande vermogens betreft op den door de nieuwe verkrijgers genoten interest en genoten grondrente.

De redeneering die er toe leidt, schijnt ongeveer de volgende te wezen.

„Over het algemeen ontstaat naar iets meer vraag, wanneer het goedkooper wordt, zoo zal er ook meer vraag ontstaan op de markt van leenbaar geld, als de discontostand laag en omgekeerd minder, als hij betrekkelijk hoog is. Maar waarom wordt op de geldmarkt geld geleend? Om goederen of effecten te koopen. Dientengevolge zal een laag disconto het koopen van goederen en effecten bevorderen, een hoog disconto daarentegen als eene belemmering der speculatie (à la hausse) werken."

Deze redeneering ziet er zoo overtuigend uit, zij doet zich namelijk zoozeer als eene waarheid voor, die van zelf spreekt, dat het ons niet kan verwonderen, dat zij diep wortel schoot en zich ver verspreidde. In de beschouwingen van vakbladen over deze onderwerpen staat zij dan ook op den voorgrond, zij is daarvan de alpha en de omega.

Wanneer men echter eenmaal eenig inzicht heeft bekomen in de onderlinge betrekking der vermogensinkomsten, gelijk ik ze hier heb ontvouwd, zal men zich eenigszins gewaarschuwd voelen tegen het geloof aan een invloed die het evenwicht, dat ontstaat onder de werking van gelijke oorzaken en van de bij het publiek noodzakelijk bestaande voorkeur voor de voordeeliger belegging, blijvend verstoren zou.

Men stelt zich echter, aan den besproken invloed geloovende, niet duidelijk voor, hoe die eigenlijk plaats heeft. Daarom willen wij trachten te vinden, hoe wij ons dien zouden kunnen of moeten denken.

Een lage disconto-stand heet dan de oorzaak te worden van meer vraag op de markt van leenbaar geld. Moet dit zóó verstaan worden, dat de vraag telkens omgekeerd evenredig is aan den koers? Maar dan zou de geldkoers (disconto) eene onveranderlijke grootheid wezen, die na elke oneindig kleine verandering telkens tot hetzelfde punt terugkeerde. M. a. w. deze stand van zaken kan slechts bij onveranderlijkheid van den geldkoers voorkomen, maar aangezien de geldkoers *niet* onveranderlijk is, vervalt de aannemelijkheid daarvan.

Zal men zich de zaak dan zóó voorstellen, dat elke *daling* van het disconto de oorzaak wordt van eene aan die daling evenredige vraag en elke *rijzing* daarentegen van eene evenredige belemmering van de vraag naar geld op de geldmarkt? — Maar dit stond gelijk met te zeggen, dat noch daling noch rijzing de oorzaak van rijzing of daling zij, de eene helft van den geloofden invloed hief telkens het door de andere helft teweeggebrachte gevolg op, het effect ware nul, en wie zich den invloed aldus zou trachten te verduidelijken, negeerde dien tevens; zoodat ook deze manier om zich de zaak voor te stellen, niet aannemelijk is.

Er blijft nu, naar mij voorkomt, nog slechts één vorm over, waarin men zich de zaak kan voorstellen, namelijk zóó, dat elke door andere oorzaken te voorschijn geroepen daling van het disconto aanleiding geeft tot meer vraag naar leenbaar geld en derhalve indirect tot eene, maar kleinere, rijzing, en omgekeerd elke rijzing tot eene, maar kleinere daling. Zoodanige beweging doet zich inderdaad voor in de prijzen van alle artikelen welke in eene uit den aard der zaak beperkte hoeveelheid aangeboden worden of ten aanzien van welke de concurrentie ter zake van de bij de vervaardiging van deze en andere artikelen te behalen winsten gestoord is. Is die hoeveelheid niet uit den aard der zaak beperkt of de concurrentie niet gestoord, dan zal de laatste in het aanbod den prijs steeds tot de productiekosten doen dalen. Maar is het een of het ander het geval, hoe weinig ook, de prijs zal meer of min boven de productiekosten stijgen. Het bedoelde artikel zal bijv. door de eene of andere oorzaak goedkooper aangeboden worden; daardoor komt het onder 't bereik van personen, die zich te voren van het genot moesten spenen, maar in plaats dat nu de concurrentie voor meerder aanbod zorgt, keert de vraag van den nieuwen verbruiker zich tegen dezen zelven, de daling van den prijs wordt eene oorzaak van, ofschoon mindere, rijzing. Desgelijks wanneer de werking der concurrentie is belemmerd, bijv. in gevallen waarin eene groep van belanghebbenden feitelijk binnen zekere grenzen een monopolie geniet.

Nu is inderdaad leenbaar geld op de geldmarkt tot op zekere hoogte een artikel dat uit den aard der zaak slechts in beperkte hoeveelheid kan worden aangeboden. Zal echter ten aanzien daarvan nu ook gezegd mogen worden, dat daling van den prijs waarvoor het in huur wordt aangeboden, den lust om het in huur te nemen doet toenemen? Deze gevolgtrekking berustte op eene ernstige misvatting. Geld op de geldmarkt is namelijk slechts in zooverre eene begeerde zaak, als zijne verkrijging (het te leen hebben er van) middel is ter verkrijging van iets anders, tot het behalen van winsten in staat stelt. De discontostand is gevolg, behalve van de

algemeene oorzaken die den rentestand bepalen, van de verwachting omtrent toekomstige prijzen. Men moet aannemen, dat op dat punt twee tegenstrijdige groepen van factoren tot evenwicht gekomen zijn: aan de eene zijde de taxatie der mogelijke zoowel als der verlangde belooning voor het optreden als tusschenpersoon tusschen producent en consument, dat de hoofdfunctie is van den speculant (koopman), en aan de andere de verlangde en vooraf bedongen kapitaalsbelooning van den houder van leenbaar geld. Maar wanneer, gelijk de onderstelling vordert, beiderzijds alle momenten in aanmerking genomen zijn en in den discontostostand hunne uitdrukking gevonden hebben, hoe ter wereld kan dan die discontostand zelf op zijne beurt de oorzaak van meerdere of mindere vraag naar leenbaar geld worden? De bijzondere ligging der deelen in den toestand waarin evenwicht bestaat, kan geene oorzaak worden, dat het evenwicht verbroken wordt.

Maar is het dan, zoo hoor ik vragen, niet waar, dat bij een betrekkelijk lagen discontostand speculaties mogelijk, namelijk winstgevend worden, die dat niet zijn bij eenen hoogeren, en kan men derhalve niet met eenig recht zeggen, dat een laag disconto de speculatie bevordert, een hoog haar daarentegen belemmert?

Mijn antwoordt luidt: de premisse is juist, maar de conclusie deugt niet. Zeker namelijk hangt de hoegrootheid der mogelijke winst mede van den huurprijs van het voor de speculatie te leenen ruilmiddel af, maar de feitelijke discontostand is niet geworden, zonder dat de loonbaarheid der transactiën bij elken theoretisch mogelijken discontostand een element heeft uitgemaakt in de berekeningen van de speculanten, tusschen wier vraag naar geld aan de eene zijde en het aanbod der geldmannen aan de andere, de feitelijke discontostand het evenwichtspunt aanduidt.

De leer betreffende eenen mogelijken invloed van de geldmarkt of den discontostand op de speculatie en dientengevolge op den prijs van waren en (wat voor ons tegenwoordig doel het belangrijkste is) van kapitalen en van kapitaalswaarden van vermogensinkomsten, moet derhalve onvoorwaardelijk

verworpen worden. Met dezen invloed vervalt tevens elke hieruit voortkomende indirecte invloed van den discontostand op de *genoten* inkomsten der bestaande vermogens en op den *verlangden* interest van nieuwe kapitalen.

Bestaat er dan geenerlei invloed van de geldmarkt op de markt van andere kapitalen? Wel zeker. Wanneer bijv. het vlottend kapitaal der geldmarkt is te hulp geroepen voor doeleinden, die langdurige belegging vorderen, m. a. w. wanneer van het crediet der geldmarkt op ondoelmatige wijze is gebruik gemaakt, of ook wanneer het credietstelsel in zijne uitbreiding sommige grenzen overschrijdt. In beide gevallen kan het tijdstip der afrekening tot moeielijkheden aanleiding geven, welker voorziening reeds eene daling der fondsenmarkt kan ten gevolge hebben. Maar dergelijke invloeden zijn tijdelijk en hebben niets te maken met het evenwicht der vermogensinkomsten.

AMSTERDAM, 29 Augustus 1887. JACOB DE HAAS Jr.

DE STAAT TEGENOVER DE LEVENSVERZEKERING.

I.

Toen de minister van binnenlandsche zaken ter voldoening aan het verlangen, zoowel van de staten-generaal als van verschillende instellingen en belangstellenden, overging tot het publiceeren van het verslag der commissie „tot voorlichting der regeering omtrent eene wettelijke regeling betreffende de inrichtingen van levensverzekering" bewees hij hiermede aan deze commissie geen dienst. Voor hare eer als zoodanig ware het beter geweest, indien het rapport maar stil in het archief, waar het reeds twee jaren rustte, was blijven liggen. Reeds de begeleidende missive doet niet veel goeds verwachten. Niet alleen werden, volgens hare verklaring, de werkzaamheden dezer commissie herhaaldelijk door ziekte van een der leden afgebroken, maar ook wanneer zij bijeenkwamen, bleek omtrent de hoofdpunten zulk een verschil van gevoelen te bestaan, dat dit „eenigen tijd na den aanvang der werkzaamheden zelfs dreigde de gewenschte samenwerking onmogelijk te zullen maken." Het blijft ook een open vraag of de commissie niet beter had gedaan, door òf zich te ontbinden, òf de voorstellen van elk der leden afzonderlijk mee te deelen en toe te lichten. Want nu is het bijgaand concept-ontwerp van wet[1] „het voortbrengsel van een gemeen overleg, waarbij aan alle zijden denkbeelden zijn prijs gegeven, ten einde de eenheid der commissie bij het uitbrengen van haar advies zooveel mogelijk te bewaren." Zoo beveelt zij eene regeling aan, die

[1] De stukken komen voor in het *Bijvoegsel tot de Nederl. Staatscourant* van 6 en 7 November 1887.

„al vermag ze niet alle wenschen, zelfs niet van de (leden) zelven volkomen te bevredigen, toch, naar hun bescheiden meening, wel eenigermate geschikt is, om aan de behoeften van het oogenblik te voldoen." Tenzij dit laatste slechts als een bloote beleefdheidsformule moet worden beschouwd, kan het, in verband met de voorgaande aanhaling, onmogelijk eenige voldoening geven aan hen die het rapport tot voorlichting bij de oplossing van het moeilijke sociale vraagstuk ter hand nemen en bestudeeren.

De indruk, door de begeleidende missive teweeggebracht, wordt niet gunstiger, wanneer men tot het verslag zelf overgaat. Het uiteenloopend verschil van gevoelen komt bij elk gewichtig punt aan het licht. Steeds wordt de meening van één lid bestreden door de beide anderen, terwijl ook dezen het weer niet eens kunnen worden over den juisten grondslag of het ware middel tot oplossing der moeilijkheid.

Een kort historisch overzicht van het regeeringstoezicht op het levensverzekering-wezen hier te lande gaat aan de behandeling vooraf. Daarbij worden de koninklijke besluiten vermeld, die dit toezicht regelden en ook het arrest van den hoogen raad, dat aan die besluiten alle kracht ontnam. Doch niet wordt vermeld dat dit arrest naar aanleiding van eene zaak van ondergeschikt belang werd genomen, namelijk bij de vervolging van twee directeuren van een begrafenisfonds, wegens het verzekeren van een echtpaar te Amsterdam tegen een wekelijksche premie van 10 cents. Met terzijdestelling van alle vroegere oordeelvellingen, van de gronden, ter cassatie aangevoerd, alsmede van de argumenten van den procureur-generaal, werd door den hoogen raad het beroep van den officier van justitie bij de arrond. rechtbank te Amsterdam verworpen en ontslag van alle rechtsvervolging verleend, omdat de bedoelde koninklijke besluiten als onwettig waren te beschouwen, en derhalve geen grond tot vervolging konden opleveren.[1]

Evenmin wordt gesproken over den zonderlingen toestand, die na dit arrest ontstond. De kracht der koninklijke besluiten was gebroken, maar toch werden zij niet ingetrokken. Zij

[1] Zie *Weekblad van het Recht* 20 Mei 1880 nº. 4498.

bleven in stand, doch de maatschappijen namen de vrijheid om al of niet van de koninklijke goedkeuring der tarieven gebruik te maken. Enkele stelden zich op een vrij standpunt en maakten van de uitspraak van den hoogen raad gebruik om zich geheel aan dit toezicht te onttrekken en hare tarieven en voorwaarden van verzekering naar willekeur te regelen; andere bleven prijs stellen op deze koninklijke goedkeuring, die geen zin of beteekenis meer heeft en tooien haar tarief-boekje met den weidschen titel: „goedgekeurd bij koninklijk besluit van —" waaraan niet meer waarde is te hechten dan aan het bekende „hofleverancier", waarmede de haagsche winkeliers zoo gaarne hun gevel versieren.

In elk geval gaf het arrest van den hoogen raad eene ware verademing aan de maatschappijen. Reeds herhaaldelijk was van die zijde protest vernomen tegen de willekeur en den dwang waaraan zij bloot stonden; weinig konden zij toen vermoeden, dat de sterke vesting van steen en metaal, die zij meenden te moeten bestormen, niets dan een kaartenhuisje was, dat bij den minsten stoot in elkander zou vallen. Zoo werd in 1877 door de directie der nationale levensverzekeringbank te Rotterdam in een uitvoerig adres aan den minister van binnenlandsche zaken aangedrongen, hetzij op intrekking dezer besluiten en op het toestaan van vrijheid van bedrijf aan nederlandsche maatschappijen van levensverzekering, hetzij op het onderwerpen van buitenlandsche maatschappijen aan dezelfde bepalingen, als waaraan de nederlandsche onderworpen waren. In het volgende jaar wendden de directeuren der maatschappij van levensverzekering te Dordrecht zich tot den koning met een adres, waarin zij verklaarden zich niet met het verzoek der rotterdamsche bank te kunnen vereenigen, maar verzochten 1°. dat voortaan de maatschappijen van levensverzekering worden onderworpen aan een staatstoezicht, en wel met name wat betreft de voorwaarden en tarieven, de voorhanden zijnde kapitalen tot dekking der risico's en de plaatsing daarvan; en dat, als die kapitalen onvoldoende blijken, de maatschappijen genoodzaakt worden tot maatregelen ter voorziening, of bij onmogelijkheid daarvan, tot likwidatie; 2°. dat de buitenlandsche maatschappijen hier

te lande alleen zullen mogen werken onder dezelfde voorwaarden en aan hetzelfde toezicht zullen onderworpen zijn als de nederlandsche maatschappijen; 3°. dat het niet geoorloofd zij in het publiek op te treden tot het sluiten van contracten voor uitkeering bij overlijden enz. anders dan aan onder bedoeld toezicht staande maatschappijen, hetzij dit geschiede door personen op hun eigen naam of wel onder den vorm van zoogenaamde vereenigingen, die zich niet als rechtspersoon doen erkennen en daardoor dat toezicht ontduiken.

Ook op andere wijzen, in brochures en opstellen in dagbladen en tijdschriften, werden herhaaldelijk stemmen verheven tegen de bestaande bepalingen en op intrekking of herziening aangedrongen. Behalve de bezwaren in bovengenoemde adviezen ontwikkeld, werd gewezen op de verouderde grondslagen, waarnaar de tarieven moesten berekend worden om de koninklijke goedkeuring te verkrijgen, en waaraan de toenmalige adviseur, dr. Stamkart, zich hardnekkig vastklampte, al werd ook het onhoudbare herhaaldelijk aangetoond; maar vooral ook op het onvoldoende van dit regeeringstoezicht, dat zich uitsluitend bepaalde tot de oprichting en het in werking stellen der maatschappij, maar haar verder aan haar lot overliet en zich daarover niet meer bekommerde. De maatschappij mocht slecht administreeren, achteruitgaan, onvoldoend kapitaal bezitten, het diepste stilzwijgen over hare werking en haar toestand bewaren, de regeering bemoeide zich daar niet mede en liet haar vrij spel. Toch verdient het opmerking dat de eenige maatschappij hier te lande, die in hare verplichtingen te kort schoot en daardoor zooveel teleurstelling aan verzekerden, zooveel nadeel aan het geheele levensverzekeringwezen berokkende, geene koninklijke goedkeuring op hare tarieven had kunnen verkrijgen. Zij was haar uitdrukkelijk geweigerd, terwijl ook deze weigering openlijk was bekend gemaakt.

Intusschen kwam, niettegenstaande de talrijke en gegronde klachten, geene verandering in den toestand. De binnenlandsche maatschappijen leden onder den druk; doch de buitenlandsche genoten de voordeelen, want zij werden aan geene voorwaarden onderworpen en konden zich aldus vrij vestigen en

bewegen. Talrijke agentschappen en bijkantoren van fransche, engelsche en duitsche maatschappijen werden in ons land opgericht. Geene belemmeringen stonden haar in den weg; ijverig maakten zij propaganda, en waarlijk niet te vergeefs. Want de groote verzekeringen vielen haar ten deel; de binnenlandsche maatschappijen moesten zich met kleine verzekeringen vergenoegen, waardoor zij meerendeels het karakter van begrafenisfondsen verkregen.

Wat al die klachten en verzoekschriften niet konden teweeg brengen, werd plotseling en onverwacht verkregen door het bovenvermelde arrest van den hoogen raad. De binnenlandsche maatschappijen konden den strijd met de buitenlandsche aanvaarden en deden dit, door het goede van de laatste over te nemen. Krachtige propaganda, grootere openbaarheid waren de voornaamste hulpmiddelen, die werden aangegrepen om tot bloei te geraken. En waarlijk niet te vergeefs. Want vergelijkt men den toestand van het levensverzekeringswezen ten onzent vóór tien jaren met den tegenwoordigen, dan komen de groote verbeteringen aan het licht. Nieuwe maatschappijen ontstonden en noodzaakten de oudere, om, wilden zij de concurrentie volhouden, tot hervorming over te gaan. Ook onder het publiek ontstond eene verandering ten goede. De onmisbaarheid der levensverzekering voor allen, die door hun werkzaamheid het dagelijksch onderhoud van zichzelven en het gezin moeten verdienen, werd ingezien; het vertrouwen in de instellingen, die daartoe de gelegenheid openen, nam toe en zoo steeg binnen weinige jaren het verzekerd bedrag tot ver boven het vroegere peil. Echter gaven de buitenlandsche maatschappijen den strijd niet op; hoe meer de binnenlandsche zich ontwikkelden, hoe krachtiger ook zij zich deden gelden en geen kosten of moeiten ontzagen om het veroverde standpunt te handhaven en den werkkring uit te breiden. Zoo wordt thans het land afgereisd door agenten en inspecteurs van binnenlandsche en buitenlandsche maatschappijen die er steeds op uit zijn om de voordeelen hunner maatschappij boven de andere aan te prijzen, waarbij niet alleen deugdelijke argumenten, zooals het nut der levensverzekering, maar ook min-

der goede, zooals het uitzicht op groote winsten en voordeelige speculatie, dienst moeten doen.

Aldus heeft de volstrekte vrijheid, waarin zich de maatschappijen thans ten onzent verheugen, eene groote uitbreiding van het bedrijf ten gevolge gehad. Toch zijn zij hiermede niet tevreden. Juist van hare zijde gaat de sterkste aandrang uit om het regeeringstoezicht op nieuw en thans op vasten grondslag, namelijk bij de wet, te regelen. De voornaamste argumenten zijn: ten eerste het verkrijgen van waarborgen tegen insolide maatschappijen en fondsen die zich even vrij bewegen als de goede, terwijl het publiek de bevoegdheid mist om de meerdere of mindere soliditeit te beoordeelen en daardoor aan oplichterij bloot staat. Vervolgens de werking der buitenlandsche maatschappijen, wier vrijheid van bedrijf nog steeds grooter is dan van de binnenlandsche, omdat deze toch in elk geval aan de bepalingen van het wetboek van koophandel onderworpen zijn, terwijl gene aan niets zijn gebonden, zoodat de verzekerde bij zulk eene maatschappij geen enkelen waarborg bezit, dat zij hare verplichting onder alle omstandigheden zal nakomen. Wanneer zij eenvoudig haar agentschap of bijkantoor opheft en zich geheel uit het land terugtrekt, staan de verzekerden weerloos en hebben zij geen enkel middel om hunne rechten op uitkeering te doen gelden; zij hangen dan af van de genade der maatschappij, aan welke zij eenmaal hun vertrouwen schonken.

Onze regeering heeft in zoover aan dien aandrang tot wettelijke regeling gevolg gegeven, dat zij eene commissie benoemde om haar omtrent dit onderwerp voor te lichten. Doch reeds merkten wij op, dat aan die verwachting slechts ten deele werd voldaan; de voornaamste arbeid moet nog volbracht worden. Gelukkigerwijze is de aandacht van deskundigen en belangstellenden op het onderwerp gevestigd. Reeds heeft ons juristencongres de zaak aan een nauwgezet onderzoek onderworpen en zijn oordeel over de materie uitgesproken. Aan de andere zijde hebben de directeuren der voornaamste binnenlandsche maatschappijen zich tot een syndicaat vereenigd en de wettelijke regeling van hun bedrijf, als het voornaamste punt van behandeling, op het programma hunner bijeenkomsten gebracht.

Zoo zal weldra de regeering genoegzame voorlichting hebben verkregen om eene wettelijke regeling te ontwerpen en ter goedkeuring aan de staten-generaal voor te dragen.

II

Is het verslag der commissie onvolledig in de mededeeling der geschiedenis van den toestand ten onzent, — hetgeen mij aanleiding gaf om in het voorgaande eene poging tot aanvulling te wagen — zij zwijgt geheel over een ander punt van zoo groot belang, dat het als punt van uitgang van alle verdere beschouwingen aangemerkt moet worden. Dit is de regeling van het staatstoezicht in andere beschaafde landen. Want overal doet zich hetzelfde gewichtige vraagstuk voor; hier en daar is eene oplossing verkregen; in andere landen is men daarnaar evenals bij ons, nog zoekende. Waar nu de eenige praktische uitkomst van de overwegingen der commissie het voorstel is om meer of minder nauwkeurig de engelsche wet over te nemen en voor ons land geldend te verklaren, had waarlijk de aanwijzing niet mogen ontbreken, waarom andere regelingen, hetzij tot stand gebracht hetzij voorgesteld, voor ons geheel buiten aanmerking moeten blijven. Zoo is ook in der tijd de staatscommissie voor de pensioenen der burgerlijke ambtenaren begonnen met het onderzoek naar de regeling dezer aangelegenheid in andere landen, en zij heeft dit in haar verslag nauwkeurig aangegeven. Ik acht het eene groote fout in het werk der commissie, dat zij over dit punt ten eenenmale zwijgt en het aldus laat voorkomen, alsof alleen in Engeland het vraagstuk is gesteld en opgelost. Ten einde aan dit gemis eenigermate te gemoet te komen zal ik hier een kort overzicht geven van de regelingen, die in andere landen zijn tot stand gekomen of voorgesteld; doch om de grenzen van een opstel in dit tijdschrift niet te overschrijden moet ik daarbij de uiterste beknoptheid in acht nemen en zal ik slechts zooveel vermelden, als tot recht begrip van het volgende noodig is. [1]

[1] Mededeeling van de wetten en besluiten betreffende dit onderwerp in andere andere landen ontving ik van de directie der »Algemeene Maatschappij van Levens-

ENGELAND (ook geldig voor *Schotland* en *Ierland*). Het regeeringstoezicht is geregeld bij parlementsacte van den 9den Augustus 1870, aangevuld in Juli 1871 en nogmaals in Augustus 1872.

Hierbij wordt bepaald, dat elke maatschappij, zoowel binnenlandsche als buitenlandsche, die in het Vereenigd Koninkrijk wil werken, een waarborgfonds moet storten van 20.000 pond sterling, hetwelk in eene der staatskassen in bewaring wordt genomen, terwijl de interesten aan de maatschappij worden uitgekeerd, wanneer de premie-reserve tot het dubbele bedrag is gestegen. Vervolgens wordt bepaald, dat wanneer de maatschappij nog andere zaken behandelt, de afdeeling der levensverzekeringen geheel afgescheiden moet blijven en onderworpen is aan alle bepalingen, die hierop betrekking hebben.

Over elk jaar moet een winst- en verliesrekening alsmede eene balans worden opgemaakt volgens voorgeschreven formulieren, terwijl eenmaal in de vijf jaren of zooveel eerder als de statuten der maatschappij voorschrijven, eene wetenschappelijke balans moet opgemaakt worden door een deskundige (actuary), evenzoo naar vastgestelde formulieren. Deze stukken worden bij de regeering ingediend en volledig gepubliceerd, terwijl elke aandeelhouder en polishouder een afdruk dezer stukken kan verkrijgen. Alle staten en uittreksels moeten geteekend zijn door den voorzitter van het bestuur en twee directeuren, alsmede door den eersten administrateur der maatschappij.

Samensmelting van twee of meer maatschappijen kan slechts met toestemming der verzekerden geschieden. De verdere bepalingen hebben betrekking op de boeten en straffen, gesteld op de niet-naleving der genoemde bepalingen, alsmede op de liquidatie der maatschappij, die van regeeringswege bevolen kan worden en onder haar toezicht plaats heeft. Jaarlijks zullen alle stukken, die volgens deze wet bij de regeering

verzekering en Lijfrente te Amsterdam", die eene volledige verzameling dezer stukken bezit, waaronder verscheidene manuscripten voorkomen, afkomstig van onze gezantschappen bij vreemde mogendheden. Onder dankzegging voor de mededeeling, is hier van het een en ander een bescheiden gebruik gemaakt.

zijn ingekomen, aan het parlement worden overgelegd. De aanvullingswetten hebben betrekking op het deponeeren, bewaren en teruggeven der waarborgsom; ook bevatten zij eenige nadere bepalingen omtrent de samensmelting en de liquidatie der maatschappijen.

Oostenrijk. Hier is het toezicht volledig geregeld bij keizerlijke verordening van 29 November 1865, bij de wet van 29 Maart 1873 en bij eene verordening der ministeriën van binnenlandsche zaken, van justitie, van handel en financiën van 18 Augustus 1880.

In de beide eerste worden de voorwaarden vastgesteld, waarop buitenlandsche maatschappijen in Oostenrijk mogen werken; zij zijn vrij gestreng en dalen tot vele bijzonderheden af. Bij de laatste zijn bepalingen vastgesteld voor de concessie en het staatstoezicht op verzekering-maatschappijen. De verordening is zeer uitvoerig en regelt allerlei zaken. De concessie is aan vele en strenge maatregelen gebonden. Zoo wordt bepaald, hoe groot het maatschappelijk kapitaal moet zijn, zoowel voor eene maatschappij op aandeelen als voor eene onderlinge, hoe de statuten moeten zijn ingericht en welke bepalingen zij moeten bevatten. Niet alleen deze statuten maar ook de tarieven, zoomede de algemeene voorwaarden van verzekering moeten, na van staatswege technisch te zijn onderzocht, aan de goedkeuring der regeering worden onderworpen. Zelfs de belegging der gelden van het reservefonds, het opnemen van gelden, het uitkeeren van dividend worden aan strenge voorwaarden gebonden. In de tweede afdeeling wordt het voortdurend staatstoezicht geregeld; in het bijzonder waakt het over de juiste berekening der reserve, de belegging der gelden, de volledige en zoo duidelijk mogelijke opgaaf van den stand der zaken en der bezittingen in de rekening en verantwoording en in de verslagen, overeenkomstig voorschriften en formulieren, voor de winst- en verliesrekening en voor de jaarlijksche balans vastgesteld. Ten dienste van het staatstoezicht is bij het ministerie van binnenlandsche zaken een bureau voor de verzekeringstechniek opgericht, nadat bij de wet de dekking der daaraan verbondene uitgaven is vastgesteld. Tevens wordt tot voorlichting in belang-

rijke verzekerings-aangelegenheden, de benoeming van eenen uit vakmannen bestaanden raad voorbehouden.

Voor Hongarije gelden nagenoeg gelijke bepalingen.

Italië. Ook hier is eene volledige regeling tot stand gekomen. Zij is vervat in het nieuwe *Wetboek van Koophandel* van 1882 en verder uitgewerkt in de koninklijke besluiten van 9 en 29 Januari 1887. In het wetboek worden de vereischten bepaald, waaraan de oprichtingsacten of statuten van alle naamlooze maatschappijen en commanditaire op aandeelen, waartoe ook de levensverzekering-maatschappijen behooren, moeten voldoen. In art. 144 wordt omtrent de laatstgenoemde in het bijzonder bepaald, dat de binnenlandsche een vierde en de buitenlandsche de helft der voor de verzekeringen betaalde sommen en der renten harer staatsfondsen moeten beleggen in staatsschuld-effecten, te deponeeren bij de deposito- en beleeningskas. Verder worden nauwkeurige voorschriften gegeven omtrent de werkzaamheden en verplichtingen van commissarissen en van den raad van toezicht en controle; in de artikelen 424—427 zijn uitgewerkte bepalingen opgenomen over de verzekeringen tegen schade en de omstandigheden vastgesteld waaronder zij vervallen, zooals verzwijging of vervalsching van opgaven, kwade trouw enz. In hoofdstuk III wordt bepaaldelijk over levensverzekeringen gehandeld. Hierin wordt o. a. bepaald dat elke verzekering, gesloten op het leven van een derde, vervalt, indien de contractant volstrekt geen belang heeft bij het leven van die persoon. Ook de voorwaarden van afkoop van een contract worden vastgesteld en de afkoopsom onder normale omstandigheden bepaald op een derde der betaalde premiën.

In de koninklijke besluiten zijn de formulieren vastgesteld waarop de balans en de winst- en verliesrekening moeten opgemaakt en aan het ministerie toegezonden worden; ook de buitenlandsche maatschappijen zijn door deze voorschriften gebonden, tenzij in de staten waar zij gevestigd zijn, bijzondere regelen voor deze zaken bij de wet zijn vastgesteld. Bij de formulieren zijn voorschriften gevoegd omtrent de wijze van berekening van kapitalen en renten; eene bepaalde wijze van reserve-berekening, (waarop wij later terugkomen), wordt niet voorgeschreven, maar aanbevolen.

Zwitserland. Bondswet van 25 Juni 1885 betreffende het toezicht op particuliere ondernemingen van verzekering.

De *concessie* wordt verleend door den bondsraad na grondig onderzoek der grondslagen en voorwaarden en na het stellen eener cautie, waarvan het bedrag door den bondsraad wordt bepaald. Balansen, verslagen en bijbehoorende stukken moeten elk jaar bij den raad worden overgelegd. Wanneer iets niet in orde wordt bevonden, in strijd met de voorwaarden is gehandeld of de toestand der maatschappij niet meer den noodigen waarborg aanbiedt, kan de concessie ten allen tijde worden ingetrokken. De cautie wordt niet teruggegeven, voordat de onderneming bewijst, dat zij aan al hare verplichtingen voldaan heeft en voordat zij driemaal binnen den termijn van zes maanden op hare kosten en in de door den bondsraad aangewezen dagbladen dit gepubliceerd heeft. Boeten en andere straffen worden bepaald voor hen die gehandeld hebben in strijd met de voorschriften. Bij den bondsraad wordt een bureau voor verzekerings-aangelegenheden opgericht, waarvan de kosten door de ondernemingen worden gedragen naar het premiecijfer, dat zij jaarlijks ontvangen.

Het duitsche rijk. Bij de keizerlijke constitutie van 1871 is eene wet op het verzekeringswezen opgenomen onder de gemeenschappelijke zaken die door het nieuwe rijksbestuur moeten geregeld worden. Deze wet is nog niet tot stand gekomen, doch zij is in voorbereiding. Bij eene circulaire van 4 Augustus 1879 heeft de rijkskanselier de staten uitgenoodigd, hem de verschillende verordeningen, dit onderwerp betreffende, over te leggen. Nadat deze stukken tot hem waren gekomen, heeft hij een wetsontwerp doen samenstellen, waarvan hij, bij circulaire van 17 November 1881, de voornaamste bepalingen aan de landsregeeringen heeft medegedeeld, met het verzoek hem met hun advies, verschillende documenten over te leggen, die bestemd zijn om bij het ontwerp te worden gevoegd, wanneer dit bij den rijksdag zal worden ingediend. Volgens deze circulaire zijn de voornaamste bepalingen in het genoemde ontwerp de volgende:

1°. Onder de vast te stellen bepalingen vallen niet: *a.* de inrichtingen die onder toezicht van den staat of een gemeente-

bestuur staan of gevestigd zullen worden, *b.* die inrichtingen welke volgens hare statuten een persoonlijk of plaatselijk karakter dragen en geene agenten gebruiken, inrichtingen die uitsluitend bestemd zijn om hare leden te gemoet te komen bij nood of ongeval; *c.* de onderlinge voorzorgskassen, die krachtens bepaalde wetten zijn opgericht (kassen voor mijnwerkers, ziekenfondsen enz.) *d.* de herverzekerings-maatschappijen.

2°. Alle andere verzekering-maatschappijen worden aan de toekomstige wet onderworpen.

3°. Elke maatschappij moet eene vergunning hebben, die geweigerd kan worden, indien ernstige bezwaren bestaan tegen de financiëele waarborgen of de soliditeit der oprichters, of indien het plan en de technische voorwaarden niet behoorlijk in orde bevonden worden.

4°. De bestaande maatschappijen, die volgens de afzonderlijke wetgeving in de verschillende staten vergunning hebben verkregen, kunnen daar hare werkzaamheden zonder nieuwe vergunning voortzetten.

5°. De vergunning, door maatschappijen na de nieuwe wet verkregen, zal haar werkking op geenerlei wijze beperken; zij kunnen door het geheele rijk werken. De vergunning wordt verkregen door middel van een afzonderlijken ambtenaar, die bij de wet van het rijksbestuur de noodige volmacht ontvangt. Deze ambtenaar zal daarenboven met de plaatselijke overheid toezicht op de maatschappijen uitoefenen. De nieuwe wet zal daarenboven voorschrijven, in welken vorm de rekeningen opgemaakt en gepubliceerd moeten worden.

6°. Indien uit dit toezicht blijkt, dat de maatschappij in een zoodanigen toestand verkeert, dat het algemeen belang of het belang der verzekerden de voortzetting der werkzaamheden verbiedt, kan de genoemde ambtenaar daartoe maatregelen nemen en de noodige beschikkingen maken.

Wat de bestaande maatschappijen aangaat, mag het bestuur van elken staat de vroeger verleende vergunning intrekken, voorzoover dit ook vroeger volgens de wet mocht geschieden.

Met het oog op deze voorbereiding tot eene algemeene rijkswetgeving betreffende deze aangelegenheid, hebben de

bijzondere bepalingen der bondsstaten weinig belang meer, zoodat ik mij bepaal tot de mededeeling dat in *Pruisen* en *Beieren* eene wet of een koninklijk besluit op het toezicht bestaat en werkt, dat in *Saksen* en *Wurtemberg* geene zoodanige wetten of verordeningen bestaan, maar alleen verordeningen waarbij de toelating van buitenlandsche maatschappijen wordt geregeld, terwijl in *Baden* en *Oldenburg* geene afzonderlijke wetten noch verordeningen bestaan, die op dit onderwerp betrekking hebben.

Frankrijk. Hier is de zaak in voorbereiding. Een ontwerp van wet is voor een paar jaren door den raad van state samengesteld en door de regeering aan de kamer aangeboden. Het heeft betrekking zoowel op het toezicht op de binnenlandsche maatschappijen als op de toelating van buitenlandsche. Tengevolge der staatkundige gebeurtenissen is dit ontwerp nog niet aan de orde gesteld. Intusschen heeft de vorige minister van koophandel, Ed. Lockroy, nog een ander ontwerp in gereedheid gebracht en na zijn aftreden bij de kamer waarvan hij lid is gebleven, ingediend. Het is veel strenger dan het vorige ontwerp en nadert de Oostenrijksche regeling, terwijl in gene meer het Engelsche stelsel werd gevolgd. Bij de onzekerheid van het lot dezer ontwerpen zullen wij er hier verder niet over spreken. Thans zijn de levensverzekeringmaatschappijen in Frankrijk onderworpen aan de vergunning en het toezicht der regeering. Het laatste is zeer gebrekkig, zoodat eene nieuwe regeling dringend wordt vereischt. Doch het is zeer twijfelachtig of daarvan vooreerst iets zal komen; de verwarde politieke toestand is een hinderpaal voor de kalme oplossing van dergelijke sociale vraagstukken.

België. Eene afzonderlijke wet bestaat hier niet. De maatschappijen zijn onderworpen aan het *Wetboek van Koophandel* van 11 Juni 1874, waarin geene bijzondere bepalingen omtrent het regeerings-toezicht op de levensverzekering-maatschappijen voorkomen. Hare statuten zijn, evenals die van andere naamlooze vennootschappen, aan de goedkeuring der regeering onderworpen.

Spanje en Portugal. In geen dezer beide landen bestaat

eene afzonderlijke wet of verordening. Het onderwerp wordt er slechts terloops geregeld door het *Wetboek van Koophandel* of de wetgeving op de naamlooze vennootschappen.

Rusland. De verzekering-maatschappijen zijn onderworpen aan de algemeene wetten op de vennootschappen. Ten opzichte der buitenlandsche maatschappijen bestaat hier eene afzonderlijke wet van 19 November 1871, waarin o. a. wordt bepaald dat deze eene cautie van 500 000 roebels moeten storten, dat al hare bezittingen onderworpen zijn aan de russische wetten en alle geschillen voor de russische rechtbanken moeten gebracht worden.

Denemarken. Geene afzonderlijke wet of verordening. Bij wetten van 18 Juni 1870 en 20 Mei 1873 is eene groote levensverzekering-maatschappij met staatsgarantie opgericht, bij welke rijks-ambtenaren min of meer verplicht zijn zich te verzekeren.

Zweden en Noorwegen. In het eerste land werkt geene wet of verordening. De maatschappijen zijn er onderworpen aan de wet op de naamlooze vennootschappen van 6 October 1848.

In Noorwegen bestaat eene rijkscommissie van toezicht op de vereenigingen van hulpbetoon, waaronder de verzekering-maatschappijen zijn opgenomen; doch deze commissie is slechts van raadgevenden aard. De buitenlandsche maatschappijen zijn geheel vrij. De goedgekeurde maatschappijen genieten enkele voorrechten en blijven onder eenig toezicht, hetgeen hierin bestaat dat zij verplicht zijn de jaarlijksche rekeningen in kopie aan het bestuur over te leggen.

In beide landen wordt eene wet op het regeeringstoezicht voorbereid, alsmede eene wet omtrent de voorwaarden waarop buitenlandsche maatschappijen haar werkkring over het rijk kunnen uitbreiden.

Van de landen buiten Europa wijs ik alleen op de

Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Doch aldaar is de zaak zeer ingewikkeld, omdat voor de verschillende staten uiteenloopende wetten gelden. Daarbij zijn deze wetten zeer uitvoerig. Afgaande althans op die voor den staat New-York, welke ik voor mij heb liggen en die reeds een matig boekdeel vullen. Het zou ons dus te ver voeren, wanneer wij

deze wetten hier wilden bespreken. Zoo bepaal ik mij tot een kort overzicht van het beginsel waarop zij berusten, naar aanleiding van een opstel over dit onderwerp in het *Journal of the Institute of actuaries*[1]. Hierin wordt een donker tafereel van de wetgevingen in de verschillende staten van Amerika opgehangen, zooals blijkt uit de volgende aanhaling: „These laws are as varied as the ingenuity of state legislation could make them, incongruous, inharmonious and in some instances unconstitutional, as has been declared in the highest state courts."

In elken staat is de verzekering onder het toezicht van een speciaal departement gesteld, aan het hoofd waarvan een superintendent is geplaatst. De verzekering op het leven moet streng van alle andere verzekeringen gescheiden blijven, een groote waarborgsom moet bij de oprichting eener maatschappij in handen van den superintendent gestort worden, verder moet elke maatschappij een uitvoerig jaarlijksch verslag over haar toestand uitbrengen. De superintendent moet periodiek eene schatting maken van de waarden en verplichtingen van elke maatschappij en indien deze goed uitvalt, eene verklaring van solventie afgeven, welke alleen aan de maatschappij het recht geeft om contracten te sluiten. In de verschillende wetten wordt bepaald, welke maatstaf moet aangelegd worden om de verrichtingen der maatschappij te bepalen; het schadelijke gevolg hiervan is echter dat de staten niet overeenstemmen in de voorwaarden, onder welke eene maatschappij solvent mag genoemd worden, zoodat zij in den eenen staat volmaakt gezond kan geoordeeld worden, terwijl zij in den anderen onherroepelijk bankroet wordt verklaard. In het geval van insolventie wordt de maatschappij in handen van een ontvanger (receiver) gesteld en „where the carcase is, there do the eagles gather together". Want wat ten onzent een goed proces is voor de advocaten, is zulk eene insolvent verklaarde maatschappij voor de advocaten in de Vereenigde Staten. Twee der grootste amerikaansche maatschappijen gingen in 1876 en 1878 in handen van ontvangers over, en zij zijn er nog.

[1] N°. CXXXIX Jan. 1886 blz. 350.

Verder worden de maatschappijen gedwongen een jaarlijksche belasting van de ontvangen premiën te betalen, welke van 1 pCt. in Georgia tot 3 pCt. in Alabama wisselt. Naast deze algemeene bepalingen voor alle staten, zijn er andere in enkele geldende. Zoo bestaat b. v. in New-York eene strenge bepaling op de belegging der gelden. Dikwijls is er eene wet voor maatschappijen van den staat zelven, en eene andere voor die van andere staten, welke in de eerste werken. De geheele wetgeving draagt tegenover levensverzekering-maatschappijen een vijandig karakter; steeds moeten zij op hare hoede zijn om eene daad van aanval of eene poging tot berooving van de zijde van onwetende, kwaadwillige of teleurgestelde wetgevers tegen te gaan.

Heeft deze wetgeving aan de verwachting, waarop zij werd gebouwd, beantwoord? De lijst van insolvent verklaarde maatschappijen geeft het antwoord. Ook in Engeland was vroeger die lijst groot, maar hier was dit het gevolg van het ontbreken eener wettelijke regeling, dáár het gevolg juist van de wetten. De amerikaansche maatschappijen ontvingen van den superintendent jaar op jaar certificaten van solventie tot aan den dag van het bankroet toe, en toch kan dit bankroet hier nooit het gevolg zijn van éénen nacht, maar alleen voortspruiten uit vele jaren van slecht beheer. De uitkomst der amerikaansche wetgeving is geweest dat het publiek in slaap werd gewiegd, vertrouwen kreeg in een stelsel, dat geene zekerheid kon geven en werd beroofd van het vermogen om zelf te onderzoeken en te oordeelen. Schijnbaar is die wetgeving op gezonde beginselen gebouwd — in de werkelijkheid is gebleken dat zij verkeerd werkt. Daarbij kan nog opgemerkt worden dat men onder al die wetten en bepalingen bij amerikaansche maatschappijen te vergeefs zoekt naar die reeks van noodige opgaven, welke door de groote maatschappijen van het vasteland ter beoordeeling van haren toestand openbaar worden gemaakt.

Uit dit kort overzicht blijkt, hoe het regeeringstoezicht in de meeste landen van Europa òf ontbreekt òf wordt voorbereid; slechts in vier rijken, Engeland, Oostenrijk, Zwitserland

en Italië, die wij daarom boven aan hebben geplaatst, is eene duurzame regeling tot stand gekomen.

Tevens geven de beide eerste regelingen juist de uitersten aan, binnen welke de zaak zich bewegen moet: de engelsche wetgeving, die het vrijgevigst is, en de oostenrijksche, waar de banden het sterkst zijn aangelegd. Dat het laatste stelsel niet door ons kan worden overgenomen, ligt voor de hand: het gaat te ver en is in strijd met onze begrippen van vrijheid, ook op handelsgebied. Het nauwkeurig omschreven toezicht, uit te oefenen door een rijks-commissaris, begint bij de oprichting, waar de concessie aan vele vrij bezwarende voorwaarden is gebonden en strekt zich over alle verdere handelingen der maatschappij uit. Met al den last en omslag, die het aan deze veroorzaakt, geeft het nog geen voldoenden waarborg dat de maatschappij werkelijk solide is. Ook de ervaring heeft geleerd dat in dit opzicht het gestrengste toezicht kan ontdoken worden, dat maatschappijen insolvent bleken, die toch aan gestreng toezicht onderworpen waren, waarvan de uitslag gunstig luidde. Het toezicht kan de *fraude* van het bestuur der maatschappij niet voorkomen en wordt dan bedenkelijk, omdat het aan het publiek een schijn van waarborg voor de soliditeit der maatschappij geeft, die zij werkelijk niet bezit.

Boven het oostenrijksche is zeker het engelsche stelsel te verkiezen; maar gaat het daarom aan zonder nader onderzoek of vergelijking dit stelsel nagenoeg onveranderd over te nemen met voorbijgang van de groote punten van verschil in den maatschappelijken en staathuishoudkundigen toestand?

Het verzekeringswezen staat in Engeland op een geheel ander standpunt dan bij ons. Daar wordt het veel meer gewaardeerd en gebruikt, zoodat het regel is dat een beschaafde Brit zijn leven verzekert, en bij zijn dood alleen de vraag luidt: voor welk bedrag en bij welke maatschappij? Daarbij bestaat in Engeland eene vereeniging, die wel niet een officieel karakter draagt of door den staat wordt ondersteund, maar toch in de schatting van het publiek als gezaghebbend wordt erkend en daardoor grooten invloed op het verzekerings-

wezen uitoefent. Zij is „the Institute of Actuaries of Great-Britain and Ireland" in 1848 gesticht. Volgens hare statuten heeft deze vereeniging ten doel: de belangen te bevorderen van allen die zich met het verzekeringswezen bezig houden; de gegevens en methoden van de wetenschap, die de kansrekening op levensomstandigheden toepast, uit te breiden en te verbeteren. Zij omvat als gebied van onderzoek: alle geldelijke vraagstukken van enkelvoudigen en saamgestelden interest en waarschijnlijkheidsrekening. Tot hare leden behooren de deskundigen (actuaries) van alle groote levensverzekeringmaatschappijen uit het rijk, terwijl ook buitenlandsche deskundigen als *fellow* of *associate* zijn opgenomen. Het bestuur benoemt jaarlijks eene commissie, die na examens diploma's van bevoegdheid uitreikt; deze examens loopen over de grondslagen der levensverzekeringswetenschap en het boekhouden.

Ongetwijfeld heeft de engelsche regeering het een voldoenden waarborg geoordeeld te bepalen, dat de reserveberekening door een *actuary* moet worden opgesteld, in de verwachting, dat zoo hieraan iets mocht ontbreken het „Institute" zich de zaak wel zal aantrekken en het verkeerde of gebrekkige aan het licht brengen. Zoo is ook hier, gelijk in zoovele gewichtige staatsbelangen, het vertrouwen op de medewerking van het publiek een der grondslagen van de regeling.

Vergelijkt men hiermede den toestand ten onzent, dan springt het groote onderscheid terstond in het oog. Bij ons staat het verzekeringswezen op een lager trap; eerst in de laatste jaren is daarin eenige verandering ten goede gekomen. Nog steeds is het vertrouwen in onze maatschappijen niet groot, en hebben zij te kampen met onverschilligheid of tegenwerking van de zijde van het publiek. Daarbij wordt ons land overstroomd met agentschappen van buitenlandsche maatschappijen, die door het voorspiegelen van groote winsten, door te wijzen op hare uitgebreidheid en cosmopolitische werking, de deelneming tot zich trachten te trekken. Zulk eene buitenlandsche concurrentie is in Engeland nagenoeg onbekend en heeft geen invloed op den bloei der binnenlandsche maatschappijen, die bij ons den druk zoo zwaar ondervinden en door haar beperkt terrein nooit de uitbreiding der groote

engelsche, fransche of duitsche maatschappijen kunnen verkrijgen. Eindelijk kan Nederland op niets wijzen, dat met bovengenoemd „Institute of actuaries" is te vergelijken. Wel is niet lang geleden eene „vereeniging van directeuren van levensverzekering-maatschappijen" tot stand gekomen, doch zij heeft een geheel ander doel en bestaat uit andere personen. Eene vereeniging van deskundigen in de wetenschap der levensverzekering is ver te zoeken; want het aantal van hen, die op dien naam aanspraak kunnen maken, is op de vingers te tellen. Van het instellen van examens, het uitreiken van diploma's is geen sprake. Slechts enkele maatschappijen hebben een erkend deskundige in haar dienst, de andere houden er geen op na of verzwijgen aan wien zij de taak van berekenen van tarieven en reserve-waarden hebben opgedragen en verder overlaten. Zoo zijn de jaarverslagen onzer maatschappijen geheel verschillend ingericht. Enkele geven elk jaar eene volledige balans, andere eens in de vijf jaren. De eene geeft aan, op welke grondslagen de tarieven en reserve-berekening zijn gebouwd, de andere bewaart daarover het diepste stilzwijgen of geeft zeer onvolledige meedeelingen. In het eene verslag kan men door de volledigheid der opgaven alles narekenen, in het andere wordt hoog opgegeven van de „wetenschappelijkheid", waarmede de berekeningen zijn verricht, maar alles onthouden wat tot bevestiging daarvan zou kunnen strekken. Enkele zoeken haar kracht in de voorspiegeling van groote winsten, andere geven hooge dividenden aan aandeelhouders of gebruiken de winst tot uitbreiding harer zaken. Sommige werken met groot maatschappelijk kapitaal, andere zonder, en beweren dat dit ook niet noodig is. Zoo kunnen de punten van verschil tot in het oneindige vermenigvuldigd worden, en doet de vrijheid, waarin het bedrijf thans ten onzent verkeert, de scherpste contrasten ontstaan.

Aldus blijkt, hoe de toestand ten onzent hemelsbreed verschilt van dien in Engeland, zoodat de bepalingen die daar gelden, onmogelijk zonder nader onderzoek op onzen bodem kunnen overgeplant worden en dan nog groote wijzigingen moeten ondergaan, die in de uiteenloopende omstandigheden haar grond vinden.

Terwijl het geenszins mijn doel is, hier eene regeling van het staatstoezicht aan de hand te doen en toe te lichten, wensch ik naar aanleiding van het verslag der commissie en met het oog op de vermelde buitenlandsche regelingen, eenige voorname punten te bespreken, die op de grondslagen en het beheer betrekking hebben, in de hoop dat deze beschouwingen iets tot eene richtige oplossing van het vraagstuk mogen bijdragen.

III

Het eerste en voornaamste punt, dat ter bespreking in aanmerking komt, is, of het oprichten eener verzekering-maatschappij geheel moet worden vrijgelaten dan wel gebonden door voorwaarden van regeeringswege te stellen. In zooverre deze maatschappijen tot de naamlooze vennootschappen behooren, is dat geene vraag. Het *Wetboek van Koophandel* eischt de koninklijke goedkeuring op de statuten, welke eerst na nauwgezet onderzoek en niet dan nadat aan bepaalde voorwaarden is voldaan, wordt verleend. Zoo wordt de vraag beperkt tot deze: is het wenschelijk de levensverzekering-maatschappijen aan meer en andere voorwaarden te binden dan de naamlooze vennootschappen in het algemeen, voorwaarden die op den specialen aard van het bedrijf betrekking hebben en dus bij afzonderlijke wet moeten vastgesteld worden? De commissie beantwoordt haar in ontkennenden zin. Althans dit leid ik af uit eenige in de toelichting voorkomende uitdrukkingen, zooals deze: „Zoozeer was de commissie doordrongen van den plicht van den wetgever om die vrijheid (van bedrijf) te eerbiedigen, dat zij van den aanvang af eenstemmig het denkbeeld had gehuldigd, dat er in de wet geen sprake moest zijn van eenige voorafgaande goedkeuring van regeeringswege van de statuten of van de voorwaarden eener op te richten onderneming van levensverzekering..... In de wetgeving, welke de commissie zou aanbevelen, mocht evenmin van minimum-tarieven als van eene voorafgaande goedkeuring door de regeering van de statuten of van de in werking te brengen voorwaarden der maatschappijen van levensverzekering sprake

zijn." Doch eenigszins in strijd hiermede is hetgeen de commissie voorstelt, waar zij tot de formuleering harer voorstellen overgaat. Want het eerste wat zij daarbij voorstelt is: I. Eischen door de ondernemingen te vervullen vóór den aanvang van haar bedrijf, — die worden verdeeld in (*a*) voorschriften bij de oprichting en (*b*) voorschriften na de oprichting der ondernemingen. De eerste hebben betrekking op het maatschappelijk kapitaal of op het aantal eerste verzekerden, de andere op de publicatie der akte van oprichting en van andere stukken. Bijzonder duidelijk is dus hier de commissie niet, en in het algemeen kan geconstateerd worden dat zij veel scherper is in het formuleeren der gewichtige punten van verschil tusschen hare leden, dan in de enkele zaken van minder belang waar zij te zamen gaan.

Zoo werd in haar boezem een heftige strijd gevoerd over de vraag of van regeeringswege minimum-tarieven moeten vastgesteld worden, die verbindend zouden zijn voor alle maatschappijen. Het voorstel daartoe, door een der leden gedaan, is echter door de anderen zoo overtuigend weerlegd en verworpen, dat het zeker niet meer noodig is daarop terug te komen. Slechts wensch ik aan de bestrijding iets toe te voegen dat van anderen aard is dan de gronden, waarop het voorstel door de commissie werd verworpen.

Het was juist de grootste grief tegen de vroegere koninklijke besluiten dat de goedkeuring afhankelijk werd gemaakt van de samenstelling der tarieven, die alleen mocht geschieden naar tafels waaraan de adviseur zich hardnekkig klampte, zelfs toen het gebrekkige dezer tafels op goede gronden was aangetoond. De vernietiging van deze besluiten gaf aan de maatschappijen volledige vrijheid om de grondslagen der berekening naar willekeur aan te nemen, waarvan door deze herhaaldelijk gebruik werd gemaakt. Doch in de keuze van sterftetafels kwamen zij volstrekt niet overeen, en geen wonder, want tegen alle die ten onzent in gebruik of bekend waren, kon men gegronde bezwaren inbrengen. In dien toestand kwam echter eene groote verbetering toen in 1885 de bijdragen van het statistisch instituut n°. 3 werden uitgegeven. Want zij bevatten de „sterftetafels voor Nederland.

Afgeleid uit de waarnemingen over het tijdvak 1870—80 door A. J. van Pesch, hoogleeraar te Amsterdam". Elders bracht ik uit een meer wetenschappelijk oogpunt hulde aan dezen voortreffelijken arbeid. Hier wil ik er slechts op wijzen, dat ons land verrijkt werd met tafels, die niet alleen alle vorige bij ons in gebruik, in waarde en nauwkeurigheid van bewerking ver overtreffen, maar ook veilig met de beste buitenlandsche kunnen vergeleken worden en boven deze in menig opzicht de voorkeur verdienen. Zoo is de vraag, welke de beste sterftetafels voor ons land zijn, op voldoende wijze beantwoord. Maar hiermede zijn niet alle moeilijkheden opgelost. Want ten eerste zien wij dat in het genoemde werk niet enkele sterftetafels voor het mannelijk en vrouwelijk geslacht afzonderlijk worden aangeboden, maar driedubbele tafels. Het eerste stel is afgeleid uit de waarnemingen over het geheele rijk, het tweede heeft alleen betrekking op de bevolking der twintig grootste steden, het derde op de overige bevolking. Deze tafels nu loopen zeer uiteen en leeren dat de sterfte in de grootere steden grooter is dan die van de bevolking in het algemeen, dus ook grooter dan van de plattelandbewoners. Volgens den schrijver kan de reden van dit verschijnsel alleen gezocht worden in het hoogere zenuwleven in de steden en zal deze invloed stellig krachtig werken bij de verzekerden uit de betere standen. Met deze verklaring kan ik mij echter in geenen deele vereenigen. Uit mijne onderzoekingen omtrent de inkomstenbelasting in de gemeente Leiden is gebleken, dat hoewel de bevolking aldaar in de laatste vijf jaren met 10 percent is toegenomen, dit op het aantal aangeslagenen, — wier inkomen tot *f* 400 afdaalt — geen invloed heeft gehad. In Amsterdam is door onderzoekingen van het statistisch instituut hetzelfde verschijnsel aan het licht gekomen. Zoo bestaat de toeneming der bevolking in de groote steden nagenoeg geheel uit on- en minvermogenden en zal de sterfte in deze klassen der maatschappij, buiten twijfel de talrijkste groepen omvattende, overheerschend zijn. De ruim 5000 aangeslagenen in de inkomstenbelasting te Leiden vormen met hun gezin nog niet de helft der bevolking; al het overige valt beneden de grens. Zoo behoeft men zich waarlijk niet

te verwonderen, wanneer men het sterftecijfer in de groote steden ziet toenemen, niet alleen in volstrekte waarde maar ook in verhouding. Daarin alleen zoek ik de reden van de grootere sterfte in de steden; het proletariaat met al zijne ellenden veroorzaakt de afwijking. Doch het kan geen invloed uitoefenen op de verzekerden bij onze groote maatschappijen.

Er is echter meer. Met zorg zijn door den schrijver de 20 grootste steden uitgezocht, doch de grootste steden vallen niet samen met de grootste gemeenten, want de 20ste stad komt volgens de laatste bevolkingsstatistiek in rang van gemeente de 42ste. Zoo blijft hier altijd eenige willekeur over. Daarbij vormen deze 20 steden met elkander slechts een vierde van de bevolking des rijks, waardoor de nauwkeurigheid van de tafels voor de laatste geldende, veel grooter is dan die welke op de steden betrekking hebben. Dit blijkt ook uit de geheele bewerking. De bevolking van het rijk vormt een natuurlijk geheel, terwijl die van de 20 steden een kunstmatig samenstel is van groepen die over het land zijn verspreid en onderling niet samenhangen. Om die reden blijf ik aan het eerste en grootste stel de voorkeur geven, te meer daar zij zich voortreffelijk aansluiten bij de goede tafels, die in de groote naburige rijken tot grondslag van berekening worden genomen.

Volgt hieruit dat, naar mijn oordeel, deze tafels tot grondslag van alle berekeningen op levensverzekering betrekking hebbende, moeten voorgeschreven worden? In geenen deele, want hier kan onmogelijk een voor allen bindend voorschrift gegeven worden. De vormen der levensverzekering zijn zoo verscheiden, dat geen gelijke maatstaf kan worden aangelegd, noch vaste regel kan worden aangegeven. Daarbij hangen de netto-tarieven niet alleen af van de sterfte-tafel maar ook van den rente-voet, en hoe wil men ooit aan eene vereeniging voorschrijven, welke rente zij van hare kapitalen moet maken? In geen land zien wij onder de meer of minder bindende voorschriften den eisch van minimum-tarieven gesteld, overal wordt dit aan de maatschappij vrijgelaten, ten hoogste de eisch gesteld dat zij op deugdelijke gegevens moeten berusten. Hier bestaat geen volstrekte waarheid,

noch een algemeen geldende regel; alles hangt van de bijzondere omstandigheden af, waaronder de regel moet worden toegepast. Aldus kan ik mij volkomen vereenigen met de uitspraak van de meerderheid der commissie, dat ook bij ons van het voorschrijven van minimum-tarieven geen sprake mag zijn.

Doch verder ga ik in deze met de commissie niet mede. Het komt mij wenschelijk voor, dat afgescheiden van de voorwaarden in het *Wetboek van Koophandel* aan de oprichting eener naamlooze vennootschap gesteld, bij afzonderlijke wet voor die eener levensverzekering-maatschappij nog andere, met het bijzondere bedrijf samenhangende, moeten gevoegd worden. Meer dan eenige andere instelling vordert zij vertrouwen van het publiek; daarom mogen reeds bij de oprichting de waarborgen niet ontbreken dat zij dit vertrouwen ook waardig is. Tot die waarborgen behoort de zekerheid dat hare grondslagen deugdelijk zijn en het beheer zoodanig is ingericht, dat zij ook in eene verre toekomst aan hare verplichtingen kan voldoen.

Herhaaldelijk wordt op den voorgrond gesteld dat eene maatschappij van levensverzekering evenals elke andere industriëele onderneming, slechts ten doel heeft het maken van winst voor aandeelhouders of bestuur. Dit doel geenszins op den achtergrond schuivende, moet ik toch tegen deze voorstelling opkomen. Wanneer men nagaat hoe vele van de voortreffelijkste en hoogst staande mannen in ons vaderland niet schromen, hun naam te verbinden aan zulk eene instelling, dan mag men niet aannemen, dat alleen winstbejag hun drijfveer zou zijn. Waarlijk voor eene loterij, die veel grootere winsten belooft, zouden zij niet te vinden zijn, evenmin voor andere zaken, die louter het maken van winst beoogen. Het voortreffelijk doel der levensverzekering, waarover wij thans niet handelen, de begeerte om hare zegeningen zooveel mogelijk te verspreiden en haar werkkring uit te breiden, brengen zoovele voortreffelijke mannen tot de overtuiging dat zij een goed werk doen door zich met naam en daad daaraan te verbinden. Het is mij van nabij bekend, hoe alleen die overtuiging mannen van naam in ons vader-

land heeft bewogen om zich aan eene instelling van levensverzekering te verbinden en haar te steunen. Trouwens ook met andere zaken is dit het geval. Vele ondernemingen, zooals die voor het aanleggen en onderhouden van waterleiding of middelen van vervoer, beoogen naast of boven het behalen van winst, de bevordering van hooge maatschappelijke belangen. Gelukkig het land, waar het particuliere initiatief krachtig genoeg is ontwaakt, om zulke zaken te ondernemen en door te zetten, zoodat het tot stand brengen niet alleen aan het bestuur van land, gewest of gemeente blijft overgelaten!

Zoo wordt het vertrouwen van het publiek in de instellingen van levensverzekering bevorderd door de medewerking van mannen, die wegens hun stand en karakter hoog staan aangeschreven. Doch dit is niet voldoende. De zaak is zoo saamgesteld, dat de grondslagen deugdelijk moeten gelegd en de gevolgen zoo nauwkeurig mogelijk berekend worden. Bij de verzekering tegen brandschade, gedeeltelijk ook bij die tegen ongevallen en ziekten, hangt de kans niet af van den duur der verzekering; elk jaar wordt door elk verzekerde de premie betaald, die de kans op schade of ongeval voor den loop van dat jaar voorstelt. Daar kan ook elk jaar het contract gesloten, afgebroken en hernieuwd worden. Bij een spaar- of deposito-bank heerscht hetzelfde beginsel. Heeft men jaren lang de zaak vertrouwd en zijne gelden ingebracht, doch komt op eenig oogenblik dat vertrouwen aan het wankelen, dan kan men, zoo niet terstond, toch binnen een kort tijdsverloop, zijne gelden opeischen en den band met de instelling zonder schade verbreken.

Doch bij de levensverzekering gelden andere regelen. De kansen op uitkeering wisselen met den leeftijd, dus ook met den duur van het contract. Indien de premie naar de kans van het loopend jaar werd ingericht, zou zij zeer veranderlijk zijn en met den leeftijd toenemen. Dit wordt voor den verzekerde niet wenschelijk geacht en daarom de premie zoo ingericht dat zij gedurende den loop van het contract standvastig blijft. Zoo betaalt de verzekerde gedurende de eerste jaren te veel, gedurende de latere te weinig; hetgeen eerst

te veel is betaald moet dienen om het tekort der latere periode te dekken. Aldus ontstaat de reserve, die een onmisbaren waarborg uitmaakt voor het nakomen der gesloten contracten en daardoor van geheel anderen aard is dan wat men in gewone maatschappijen van verzekering of geldelijk beheer het reserve-kapitaal noemt. In de eerste plaats volgt hieruit, dat de verzekerde zich niet naar willekeur vrij kan maken. Treedt hij uit, zonder meer, dan geeft hij verkregen rechten prijs of wel hij kan over de waarde van zijn contract met het bestuur onderhandelen en een afkoopprijs bedingen. Doch rechten kan hij niet doen gelden, want hij verbreekt willekeurig eene overeenkomst, die hij of voor het geheele leven of voor eene bepaalde periode heeft aangegaan. Daarbij komt dat hij groote moeilijkheid kan ondervinden om elders eene nieuwe gelijksoortige overeenkomst aan te gaan. Want tot de eischen die hem daarbij gesteld worden, behoort het genot eener goede gezondheid en deze kan in verloop van tijd zoo achteruit zijn gegaan, dat geene solide maatschappij de overeenkomst wil aangaan. Aldus berust het contract van levensverzekering voor een goed deel op vertrouwen gedurende eene lange periode en kan eene eenmaal aangegane verbintenis niet zonder schade verbroken worden. De gronden voor dat vertrouwen zijn tendeele te zoeken in de personen van het bestuur en van het toezicht, voor een ander deel moeten zij zijn neergelegd in de statuten en reglementaire bepalingen. Zij moeten de regelen vaststellen, waarnaar de tarieven worden vastgesteld, op bepaalde tijden de reservewaarde berekend en de gelden belegd. Bepaalde voorschriften voor het een en ander mogen niet worden gegeven, omdat deze zaken op geheel verschillende wijzen goed kunnen geregeld worden, doch de eisch dat zij behoorlijk zijn vastgesteld, mag niet ontbreken. In zoover wensch ik dus de vrijheid van bedrijf te beperken, dat de koninklijke goedkeuring alleen wordt verleend, wanneer de maatschappij door hare statuten en reglementen bewijst dat deze zaken op goede grondslagen zijn vastgesteld. Is het bewijs geleverd, dan mag omgekeerd de goedkeuring niet onthouden worden.

Omtrent het verdere toezicht loopen, zooals wij zagen,

de regelingen in verschillende landen zeer uiteen. In Engeland bepaalt men zich tot het voorschrijven der openbaarmaking van stukken in voorgeschreven vorm; in Oostenrijk moet het opmaken der balans naar bepaalde regelen geschieden en wordt deze berekening van regeeringswege gecontrôleerd, in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika is het stelsel van inspecteurs ingevoerd, die op het kantoor der maatschappij onderzoekingen instellen en daarna rapport uitbrengen. Te recht verwerpt de commissie de beide laatste regelingen en verklaart zich ditmaal eenstemmig voor de eerste. In hoofdzaak sluit ik mij hierbij gaarne aan; slechts wensch ik de formulieren minder bindend te stellen. Want zooals zij door de commissie aan de hand worden gedaan, onderstellen zij eene wijze van reserve-berekening die niet altijd wordt gevolgd, en ook volstrekt niet behoeft aangenomen te worden om tot goede uitkomsten te geraken. Zonder tot technische bijzonderheden af te dalen, meen ik dit door het volgende te kunnen verduidelijken. Men kan de reserve beschouwen als het verschil tusschen de contante waarde der uitkeering en die van alle nog te betalen premiën. Maar even goed kan men haar vinden door na te gaan welke premie de contractant zou moeten betalen voor dezelfde uitkeering op het oogenblik der reserve-berekening; deze premie is in het algemeen lager dan die, welke hij werkelijk betaalt, omdat zijn contract reeds eenigen tijd loopende is; de contante waarde van dit verschil in premie is mede de reserve-waarde van het contract. Een derde manier wordt door de italiaansche wet aan de hand gedaan. Daarbij wordt berekend welke uitkeering overeenkomt met de premie van den contractant op het tijdstip der reserve-berekening; deze uitkeering is weer lager dan de werkelijk verplichte, de contante waarde van het verschil is de reserve. Zuiver theoretisch met netto-premiën afgeleid uit dezelfde sterftetafel en tegen gelijken rentevoet bewerkt, geven de drie methoden, zooals behoort, volmaakt dezelfde uitkomst. Doch in de practijk is dit niet het geval. Want er zijn drie soorten van premiën, die ook door de commissie worden onderscheiden. Men heeft namelijk netto-, bruto- en zoogenaamde reserve-premiën. Zij staan tusschen

de beide andere soorten in en worden gevormd door de netto-premiën met een deel van den opslag (het deel dat moet dienen tot dekking der afloopende onkosten) te verhoogen. Zoo wisselt de reserve met de soort van premiën die men voor de berekening gebruikt. Netto-premiën geven in het algemeen de grootste, bruto-premiën de kleinste reserve; die welke met reserve-premiën is berekend, ligt tusschen beide in. Herhaaldelijk werd reeds in vakbladen en tijdschriften strijd gevoerd tusschen verschillende deskundigen welke van deze de ware methode van berekening is, doch zij hebben elkander nog niet kunnen overtuigen, zoodat ook in dezen strijd het laatste woord nog niet is gesproken. Zonder in technische bijzonderheden te treden, die hier niet op haar plaats zijn, kan het onderwerp niet behandeld worden; zoo vergenoeg ik mij thans met de opmerking dat hier, gelijk in zoovele strijdvragen, geene volstrekte waarheid is aan te wijzen. De voorstanders der netto-premiën beroemen er zich op, dat door hunne methode de grootste reserve wordt verkregen, die dus den besten waarborg van soliditeit voor de maatschappij aanbiedt. Maar zij laten achterwege, hoe die netto-premiën zijn verkregen en gebruikt. Door telkens een andere sterftetafel uit het groot aantal zeer uiteenloopende te verkiezen en door een anderen rentevoet aan te nemen, kan men binnen wijde grenzen ook de netto-premiën opvoeren en laten dalen en daarmede eene willekeurige reserve vaststellen die volstrekt niet altijd grooter is, dan die welke met bruto-premiën wordt verkregen. De reserve met bruto-premiën berekend, komt het dichtst bij de waarheid, want zij geeft het juiste verschil tusschen de contante waarde der verplichting aan de zijde der maatschappij en van die der te betalen premiën, dus van de verplichting der contractanten. Doch bij deze berekening wordt bij voorbaat beschikt over den opslag voor de onkosten, die eerst in verloop van tijd wordt betaald.

Zoo kan hier allerminst een bindend voorschrift worden gegeven; elke maatschappij kan eene andere methode van reserve-berekening gebruiken en daarmede goede uitkomsten verkrijgen. Wanneer zij slechts openhartig bloot legt: op welke

wijze deze berekening is geschied, welke premiën, rentevoet en stertetafels daarbij zijn gebruikt, hoe gehandeld is met den opslag voor afloopende en doorloopende kosten, hoe de sterfte en uitkeering zijn geweest in verband met die, welke volgens de grondslagen kon verwacht worden, — dan kan elk deskundige nagaan en beoordeelen, in welken toestand de maatschappij zich bevindt, en daarop komt het voornamelijk aan. Eene maatschappij die niet aarzelt haar financiëelen toestand aldus bloot te leggen, zal meer vertrouwen wekken dan zij, die zich in een nevel hult en zoo weinig mogelijk openbaar makende, zich alleen beroept op haar verleden. Waar dus in de nieuwe wet openbaarheid wordt voorgeschreven, moeten de voorschriften waarnaar zij zich moet regelen, niet al te bindend zijn en ruimte overlaten voor verschillende methoden van berekening.

Kan het stelsel van superintendenten of controleurs in ons vrijheidlievend land geen bijval vinden en zien wij ook in Amerika hoe dit slechts in schijn strenge stelsel volstrekt geen waarborg biedt voor soliditeit, zoo wordt toch van verschillende zijden (ook door een der leden van de commissie) gewezen op de wenschelijkheid om aan de polishouders, verzekerden, contractanten of hoe men ze anders noemen wil, het recht en de middelen tot het uitoefenen van toezicht te verleenen. „Zij zijn de belanghebbenden", aldus wordt dan geredeneerd, „dus komt hun het recht toe, om controle uit te oefenen." Doch ook met dit voorstel kan ik mij niet vereenigen. Want de verzekerden vormen met elkander geene gemeenschap, evenmin als de inleggers in eene spaarbank. Zij kennen elkander niet en hebben ook met elkander niets te maken. Alleen de maatschappij beschouwt hen te zamen als één geheel, waarop de wetten der kansberekening worden toegepast; voor elken deelgenoot afzonderlijk genomen, gelden die wetten niet. Zoo gaat het niet aan van de reservewaarde van een enkel contract te spreken, want zij bestaat niet, zoodat ook niemand eenige aanspraak daarop kan doen gelden. De reserve vormt een ondeelbaar geheel en heeft alleen eene bepaalde beteekenis voor de maatschappij die haar berekent, in de onderstelling dat zoovele deelgenooten een ge-

lijksoortig contract hebben gesloten, dat op hen de aangenomen sterftewet kan toegepast worden. Zoo kan deze reserve nooit als het eigendom der verzekerden beschouwd worden, zij hebben slechts recht op uitkeering onder vooruit bepaalde voorwaarden; zoolang daaraan niet is voldaan, kunnen zij geen enkele aanspraak doen gelden. Hun jaarpremie is niet gelijk aan den inleg in eene spaarbank, die altijd kan opgeëischt worden, veeleer is zij in deze gelijk te stellen met den prijs van een lot in eene loterij, dien men ook vóór de trekking niet terug kan krijgen. Ten hoogste zou men bij eene levensverzekering-maatschappij aanspraak kunnen maken op hetgeen in de eerste jaren meer is betaald dan voor de kansen van die jaren noodig was; doch ook dit gaat niet aan, omdat dit meerdere moet dienen om het tekort der latere jaren te dekken. Wanneer men recht gaf om tusschentijds dit meerdere op te eischen, zou men met gelijk recht van de maatschappij kunnen vorderen, dat zij ook een deel der premiën aan de betrekkingen van vroeg gestorven deelgenooten uitkeerde, omdat deze gedurende hun leven eigenlijk te veel premie hadden betaald. Zij hadden immers kunnen volstaan met het sluiten eener tijdelijke verzekering en zouden dan minder premie betaald hebben. Zoo zou ook de zuiverste toestand ontstaan indien elk jaar door elken verzekerde de premie werd betaald die voor de kans van dat jaar geldt. Dan ware geene reserve noodig, doch dan zou de premie een veranderlijk karakter aannemen en hieronder zou de deelneming stellig lijden.

Zoo is de reserve het uitsluitend eigendom der maatschappij, waarop door niemand in het bijzonder, ook niet voor een deel, aanspraak kan gemaakt worden. De reserve-waarde van een enkel contract heeft geene beteekenis; zij wordt wel eens gebruikt als maatstaf voor afkoopwaarde, doch dit is eene vrijwillige overeenkomst tusschen beide partijen: bestuur en verzekerde. Want voor die afkoopwaarde kan ook een andere maatstaf aangenomen worden, zooals de jaarpremie of de som der reeds betaalde premiën. De afkoop is een der moeilijkste punten voor elke maatschappij, die op goede grondslagen wil werken. Door eenvoudig elk contract waarop geene

verdere premie wordt betaald, te roieeren, zooals dit bij de kleinere verzekeringen in begrafenisfondsen gebruikelijk is, begaat men ongetwijfeld onrecht. Maar omgekeerd kan het bestuur onmogelijk aan elken verzekerde het recht geven om zonder schade zijn contract te verbreken. Want dit contract is eene overeenkomst tusschen twee partijen, die beide aan de daarin vastgestelde verplichtingen moeten voldoen. Zoo mag men niet aan een van beiden het recht geven om zich vrij te maken, terwijl de andere dit recht mist. Liet de maatschappij dit toe, zij zou weldra onherstelbare schade ondervinden. Want zij, wier levenskansen gedurende den loop van het contract verbeterden, zouden zich in grootere verhouding vrij maken dan zij wier kansen achteruit waren gegaan — hierdoor zou groote stoornis in de wetten, waarop de zaak is gebouwd, ontstaan en alleen de maatschappij zou daarvan het nadeel ondervinden. Derhalve blijve de afkoop aan het goedvinden van beide partijen overgelaten; onder vele omstandigheden kan zij van de zijde des deelhebbers gewettigd zijn, dan handelt ook de maatschappij in haar eigen belang door hem niet te bezwarend te maken, hetgeen anderen van het toetreden zou afschrikken. Door aldus te handelen, bevordert de maatschappij zoowel het belang der verzekerden als haar eigen belang, want de voorwaarden van afkoop vormen een der sterkste middelen van concurrentie, waarop niet alleen van de zijde der maatschappij met nadruk wordt gewezen, maar waarop ook door de verzekerden het meest wordt gelet.

Dat de maatschappij zich tegenover geen enkelen verzekerde willekeurig van hare plichten mag ontslaan, ligt voor de hand. Anders zou licht de neiging ontstaan om zich te ontdoen van hen, wier toestand achteruit was gegaan. Voor dezulken zou zelfs een voordeelige afkoop niet baten, omdat voor hen de gelegenheid om zich elders, althans bij eene solide instelling, te verzekeren, onherroepelijk is voorbijgegaan. Want de gezondheidstoestand vervult een voorname rol bij het aangaan van levensverzekeringen. Indien alle menschen hun leven naar de waarde verzekerden, zou op den gezondheidstoestand niet behoeven gelet te worden, omdat dan de aangenomen sterftetafel, die ook uit gezonden en zieken is afgeleid, veilig kon

toegepast worden; van daar dat bij gedwongen verzekering eener bepaalde groep van mannen niet op den gezondheidstoestand behoeft gelet te worden. Doch waar het aangaan eener verzekering geheel afhangt van den vrijen wil, zou de maatschappij verkeerd handelen indien zij een ieder zonder gezondheidsonderzoek aannam. Dan toch loopt zij het gevaar dat voornamelijk zij, wier gezondheidstoestand te wenschen overlaat, zich ter deelneming aanmelden, terwijl de gezonden zich zouden onthouden. Voor zulk eene verzameling van verzekerden geldt geene sterftewet, zooals de maatschappij al spoedig tot haar nadeel zou ondervinden. Van daar dat zij voor de grootere verzekeringen een streng onderzoek naar den gezondheidstoestand van hem die zijn leven wil verzekeren instelt, en alleen diegenen worden aangenomen, wier toestand in dit opzicht niet te wenschen overlaat. Zoo vormen de verzekerden eene keurbende van gezonde lijven en mag men het waarlijk een voorrecht rekenen, hiertoe te behooren. Doch de ondervinding van menige groote maatschappij heeft aan het licht gebracht dat deze keus zich slechts over enkele jaren uitstrekt; na deze periode, die ten hoogste 8 jaren bedraagt, heeft zij hare kracht verloren en behooren de verzekerden weer tot de gewone stervelingen, op wie de algemeene sterftewet, geldende voor gezonden, zieken en zwakken, van toepassing is. Alleen gedurende de eerste jaren der verzekering geniet de maatschappij van het voorrecht, slechts uitgezochte levens verzekerd te hebben; doch de verzekerde, die eenmaal is opgenomen, heeft het voorrecht dat de verzekering van kracht blijft, ook wanneer zijn gezondheidstoestand zoozeer is achteruit gegaan, dat geene solide maatschappij hem zou aannemen. Zoo make een ieder gebruik van zijne voortreffelijke gezondheid om de waarde van zijn leven te verzekeren, eer het te laat is! Menigeen voor wien de kans onherroepelijk verloren is, beklaagt zich te laat dat hij haar, toen zij zich nog liet vatten, onnadenkend liet voorbijgaan!

Zoo is dus ons besluit, dat de verzekerden geen enkele aanspraak op de reserve der maatschappij kunnen doen gelden en ook het recht missen om toezicht op haar uit te oefenen. Hij, die zich verzekert, geeft een blijk van groot vertrouwen

in de maatschappij, waarbij hij zich aanmeldt en wordt daartoe in den regel gebracht door de namen van hen die het bestuur en het toezicht uitoefenen : directeuren en commissarissen, alsmede door den goeden toestand, waarin zij op dat oogenblik verkeert. Uit de jaarlijks openbaar gemaakte stukken kan hij nagaan of die goede toestand blijft voortduren. Dreigt naar zijn meening gevaar of worden zijne rechten verkort, dan kan hij de tusschenkomst der rechterlijke macht inroepen — op welke wijze dit moet gescheiden, kan niet door mij besproken worden; dit punt laat ik gaarne aan het oordeel onzer rechtsgeleerden over.

Slechts wensch ik hier nog bij te voegen, dat verschillende grootere maatschappijen, zoowel ten onzent als in het buitenland, in zooverre vrijwillig aan de verzekerden het recht van contrôle toekennen, als zij hen in de gelegenheid stellen tot de benoeming van commissarissen mede te werken. Doch hiervan wordt zoo weinig gebruik gemaakt, dat men dit aandeel in het toezicht veilig een wassen neus kan noemen. Geen commissaris, die zijne taak ernstig opvat, zal zich laten leiden door het onderscheid, of hij door aandeelhouders of door verzekerden is benoemd. Meer dan wettelijke bepalingen of reglementen gelden de personen. Bij zulke zaken van vertrouwen hangt alles af van hen, die tot het bestuur en tot het toezicht zijn geroepen. Tegenover dat in hen gestelde vertrouwen, staat hunne verantwoordelijkheid — en deze is de beste waarborg.

IV

Vindt men omtrent de boven behandelde punten ook meer of minder breede beschouwingen in het verslag der commissie, zoo is dit niet het geval met een ander punt, dat toch van niet minder belang is te achten. Het betreft het onderscheid dat gemaakt moet worden in den aard der vereenigingen, die zich op levensverzekering toeleggen. Wel wordt ook in het verslag en in het wetsontwerp eenig verschil gemaakt tusschen maatschappijen op aandeelen en onderlinge maatschappijen, doch waarin het onderscheid is gelegen en hoe

dit bij eene wettelijke regeling op den voorgrond moet worden geplaatst, — te vergeefs zoekt men hieromtrent eenige opheldering. Erger maakt de commissie het nog met de zoogenaamde begrafenisfondsen, waarop nog wel door de minister de bijzondere aandacht der commissie was gevestigd. Wel komt hieromtrent in het verslag het een en ander voor. Zelfs wordt gezegd dat bij de commissie aanvankelijk het voornemen bestond om „aan het concept-ontwerp van wet eene afzonderlijke afdeeling toe te voegen, die op dat onderwerp betrekking hebben zou. Bij de behandeling van die reeks van punten, ook in verband met hetgeen omtrent de gewone ondernemingen van levensverzekering in het ontwerp was vastgesteld, is de commissie echter langzamerhand van haar vroeger denkbeeld teruggekomen." Volgt eene uiteenzetting der redenen waarom dat besluit werd genomen; doch eene behandeling van den aard dezer instellingen, van het kenmerkend onderscheid tusschen deze en de gewone maatschappijen en van de wijze waarop zich dat verschil in de wettelijke regeling moet openbaren, zoekt men te vergeefs. Als motief wordt zelfs een geheel onjuiste redeneering gebruikt. „Volgens de berekening van een der leden van de commissie was er geen buitengewoon groot verschil tusschen de gemiddelde wekelijksche bijdrage van een polishouder bij een onzer grootste ondernemingen en de gemiddelde wekelijksche bijdrage van een lid van een begrafenisfonds. Het kan dus voor de begrafenisfondsen zelve geen bezwaar hebben te voldoen aan de bepalingen van het ontwerp, indien zij goed zijn ingericht en dit scheen wenschelijk om een gemeen recht voor alle ondernemingen van denzelfden aard te verwezenlijken." Omdat enkele onzer maatschappijen het karakter van een begrafenisfonds aannemen, mogen deze fondsen niet met maatschappijen gelijk gesteld worden. In het wetsontwerp worden deze fondsen zelfs niet genoemd. Zoo moet dit belangrijke onderwerp van voren af aan behandeld worden en daarna eene regeling ontworpen, die in geen geval mag ontbreken. Als bijdrage wensch ik thans eenige beschouwingen daarover mede te deelen, voornamelijk over het karakteristiek verschil tusschen de verschillende soorten van instellingen.

Een maatschappij op aandeelen heeft een maatschappelijk kapitaal, gedeeltelijk gestort, voor het overige volteekend, dat een waarborg aanbiedt voor het nakomen der gesloten contracten. Vooral in den eersten tijd heeft het eene voortreffelijke werking. Het gestorte deel kan dienen om de zaak te exploiteeren, hetgeen steeds met veel moeite en kosten gepaard gaat, omdat het in den regel groote inspanning kost, de menschen van den plicht der levensverzekering te overtuigen en hen tot het sluiten van een contract over te halen.

Daarbij blijft het geheele maatschappelijke kapitaal voortdurend een waarborg voor de verzekerden; want dat kapitaal dat bij groote maatschappijen tot een millioen gulden of hooger opklimt, moet worden aangesproken alvorens eenig contract schade kan lijden. Zoo zijn alle aandeelhouders zoovele waarborgen voor het nakomen der verplichtingen van de maatschappij gedurende haar geheele bestaan.

Doch wat is eene „onderlinge" levensverzekering-maatschappij, zoo als zij in het verslag genoemd wordt? Is zij gelijk te stellen met eene onderlinge brandwaarborgmaatschappij, waarbij geen vaste jaarpremiën bestaan, maar een ieders bijdrage wordt geregeld naar de schade die de maatschappij in het vorige jaar heeft ondervonden, zoodat zij een veranderlijk karakter draagt? In geenen deele. Het is niet mogelijk bij de levensverzekering de jaarpremie te bepalen uit de uitkeeringen die het vorige jaar hebben plaats gehad, omdat zij moet afhangen van den leeftijd en den aard van het contract. Eene maatschappij die hare premiën afhankelijk maakte van de schade in een vorig jaar geleden, zou spoedig ten gronde gaan. Zoo verzekeren dusgenaamde onderlinge levensverzekering-maatschappijen tegen *vaste* jaarpremiën zoo goed als de maatschappijen op aandeelen; slechts missen zij het maatschappelijk kapitaal, of stellen daarvoor zulk een klein bedrag in de plaats, dat het onmogelijk de rol van grondkapitaal kan vervullen. Zulk eene vereeniging mist dus den hechtsten waarborg voor het nakomen der gesloten verzekeringen. Soms wijst zij er op als op een voordeel dat zij geen maatschappelijk kapitaal bezit, dat de meeste winsten

tot zich trekt en beroemt zij er zich op al de winsten aan de verzekerden uit te zullen keeren. Doch zou zij dezen voor zoo onnoozel aanzien, dat bij geen van allen de vraag opkomt: „goed, maar wie zal de verliezen betalen, wanneer zij voorkomen?" Te vergeefs beroept men zich daarop, dat bij goed beheer geene verliezen te vreezen zijn, die ook bij richtig bestuurde vereenigingen nooit zijn voorgekomen; een ieder die nadenkt, begrijpt, dat bij kansovereenkomsten, waaraan contracten van levensverzekering het naast verwant zijn, tegenover te verwachten winsten, kans op even groote verliezen bestaat en daarop moet gerekend worden. Om deze ongunstige kans te verminderen, worden dikwijls hooge tarieven genomen, soms nog hoogere dan de overeenkomstige der maatschappijen op aandeelen en wordt deze handelwijze weer gerechtvaardigd door de belofte, dat alle winsten uit te hooge tarieven voortspruitende, geheel of nagenoeg geheel [1] aan de verzekerden zullen uitgekeerd worden — alsof daarmede de zaak in het reine ware gebracht.

Die beloften van de winstverzekering acht ik eene der donkerste schaduwzijden van de levensverzekering, te meer omdat zij ook onder de sterkste middelen van concurrentie moeten gerekend worden. Een verstandig man verzekert waarlijk zijn leven niet om winst te behalen; alleen de overtuiging een goed doel te bereiken geeft hem kracht om jaarlijks een — soms belangrijk en nauwelijks misbaar — deel zijner inkomsten af te staan als premie der levensverzekering, waarvan niet hij, maar zijne erfgenamen de vruchten zullen plukken. Dan rekent hij op de vaste jaarlijksche storting, zooals hij ook overtuigd is dat wanneer het tijdstip is aangebroken, de maatschappij hare verplichting stipt tot het verzekerd bedrag zal nakomen. Hoe valt aan het behalen van winst te denken, wanneer een doorloopend offer wordt gebracht? Daarbij is de uitkeering van winst aan verzekerden in hooge mate onbillijk. Wilde men hierbij naar recht te werk gaan, dan zou men de winst, uit te hooge premiën ontstaan, niet moeten

[1] Zoo belooft de levensverzekering-maatschappij van »Eigen Hulp" aan de verzekerden 95 pct. der winsten!

uitkeeren aan de levenden onder de verzekerden, maar veeleer aan de erfgenamen van hen, die verzekerd waren en gestorven zijn. Ook zij hebben te hooge premie betaald en behoorden daarbij tot de ongelukkigen; licht dat hunne nabestaanden nog van de voordeelen genieten. De overlevenden hebben daarop wel de minste aanspraak, want voor hen was het lot reeds gunstig. Zoo acht ik het toekennen van groote winsten aan verzekerden onbillijk en onoordeelkundig, omdat het een verkeerd licht werpt op den voortreffelijken aard der levensverzekering. Blijken de voordeelen der exploitatie te groot te zijn, zoodat jaar op jaar groote overschotten ontstaan, dan moeten in de eerste plaats de premiën verlaagd worden; aandeelhouders moeten met eene billijke rente der gestorte kapitalen tevreden zijn, aan verzekerden geene winsten voorgespiegeld worden, waardoor men de levensverzekering tot een hazardspel verlaagt.[1]

Door de commissie wordt aan de zoogenaamde onderlinge levensverzekering-maatschappijen — die dus beter maatschappijen zonder kapitaal genoemd worden — alleen de eisch gesteld dat de oprichting niet kan plaats hebben dan nadat vijfhonderd personen tot de maatschappij zijn toegetreden. Doch deze voorwaarde, — overgenomen zonder eenige toelichting aan de vroegere zoo te recht veroordeelde koninklijke besluiten — heeft niets hoegenaamd te beteekenen. Door allerlei kunstmiddelen is dit getal voor korten tijd licht bijeen te krijgen, want het behoeft slechts tijdelijk te zijn — nauwelijks is de maatschappij tot stand gekomen of zij vallen uiteen, wat blijft dan van de voorwaarde over? En al blijven zij bijeen, wat geeft dit, wanneer niets is bepaald omtrent den leeftijd, gezondheidstoestand, soort van contract, jaar-

[1] Hoe zonderling soms over deze winst wordt geredeneerd, kan blijken uit de volgende aanhaling ontleend aan het bovengenoemde werk van prof. A. J. van Pesch: »De nëtto-premiën zullen dus wel iets hooger zijn dan volstrekt noodig is, maar zij moeten natuurlijk te groot genomen worden, daar het voor de verzekerden van het grootste belang is, dat het der maatschappij, waarbij zij verzekerd zijn, voordeelig gaat, en deze dus winst heeft. Want niemand zal zijn toekomst, of die van zijn gezin, gaarne verbinden aan eene inrichting die steeds verliezen lijdt." Aldus redeneerende kan men de tarieven, ook van allerlei andere zaken naar willekeur opvoeren.

premie, en zoovele andere zaken, die bij het sluiten eener verzekering in aanmerking komen?

De voorwaarde is ook geheel in strijd met het engelsche stelsel, dat overigens zoo slaafs door de commissie wordt gevolgd. Daar wordt van onderlinge maatschappijen in het geheel niet gesproken en worden dus dergelijke hybridische vereenigingen niet erkend.

Doch in dat stelsel wordt een andere eisch gesteld, die hier veel meer in aanmerking komt. In art. 3 wordt bepaald dat iedere maatschappij, die na de uitvaardiging der wet wordt opgericht of het bedrijf begint uit te oefenen, eene som van 20.000 pond sterling (*f* 240.000) bij den boekhoudergeneraal van het kanselarij-hof tot onderpand moet storten, welke som door dezen wordt belegd in een der waarden, welke gewoonlijk door genoemd hof voor belegging van de gelden, die onder zijne administratie zijn, gekozen worden. De maatschappij behoudt de voorkeur op en ontvangt de rente van dat onderpand; zij krijgt het kapitaal terug zoodra hare uit de premie gevormde reserve het bedrag van 40.000 pond sterling heeft bereikt.

Met eene dergelijke bepaling zouden wij ook hier veel beter geholpen zijn. De benaming: onderlinge maatschappij, slechts aanleiding gevende tot verwarring, moet vervallen. Daarvoor kan in de plaats treden het kenmerk: maatschappijen met of zonder maatschappelijk kapitaal. De laatste moeten bij de regeering een waarborg-kapitaal storten van b. v. *f* 100,000, voor zij hare operatiën begint. Eerst wanneer de premie-reserve tot het dubbele bedrag is geklommen, kan zij dit kapitaal terug ontvangen. Zoo moet het dienen als waarborg voor de verplichtingen die de maatschappij gedurende de eerste periode van haar bestaan op zich neemt; is de maatschappij behoorlijk geconsolideerd, zooals uit de reserve moet blijken, dan kan zij het kapitaal van de regeering terug ontvangen.

Zulk een eisch zal een waarborg vormen tegen het lichtvaardig oprichten van maatschappijen, die thans slechts de bijvoeging „onderlinge" behoeven aan te nemen om aan het geven van eenigen waarborg te ontsnappen. Toch kan de eisch niet overal gehandhaafd worden. Onder de onderlinge maat-

schappijen die bij ons reeds vele jaren bestaan, behoort er eene, wier voortreffelijke werking in deze niet mag worden voorbij gezien. Ik bedoel „de onderlinge maatschappij van levensverzekering van het Nederlandsch onderwijzersgenootschap." Op solide grondslagen gevestigd, voortreffelijk beheerd, strekt zij reeds vele jaren tot zegen van den stand waarvoor zij werd opgericht en waarin zij uitsluitend werkt. De zoogenaamde wetenschappelijke balans wordt om de vijf jaren opgemaakt en toonde steeds vooruitgang aan, zoodat zij met een vrij aanzienlijk winst-saldo sloot, dat aan de verzekerden naar een bepaalden maatstaf (de reserve van het contract) werd uitgekeerd. Het zou onverantwoordelijk zijn de werking van zulk eene voortreffelijke instelling, die niet genoeg kan worden aanbevolen, te belemmeren. Doch zij draagt ook een bijzonder karakter. Opgericht door een genootschap, dat op een eervol verleden kan wijzen, werkt zij uitsluitend in een bepaalden kring — want alleen onderwijzers bij lager, middelbaar en hooger onderwijs worden als verzekerden aangenomen. Voor zulke vereenigingen kan de bovengestelde eisch veilig vervallen. Zij biedt voldoende waarborgen in de vereeniging waarvan zij uitgaat en die zich voor haar aansprakelijk stelt. Slechts moet zij dan aan de voorwaarde onderworpen worden dat zij haar werking uitsluitend blijft bepalen tot den kring, waarvoor zij werd opgericht en geene verzekerden daarbuiten mag opnemen. Ook voor de wetenschap der statistiek zijn zoodanige vereenigingen van groot nut, omdat zij de levensomstandigheden van een bepaalde groep van personen met groote nauwkeurigheid doet kennen. Voor alle andere ondernemingen of maatschappijen van levensverzekering, die de deelneming voor een ieder open stellen, moet de eisch van het storten eener waarborgsom gehandhaafd blijven, tenzij het gestorte gedeelte van het maatschappelijk kapitaal die som overtreft.

V

Grootere moeilijkheden biedt de regeling der begrafenisfondsen, die, zooals hierboven reeds werd opgemerkt, in het

wetsontwerp der commissie niet eens genoemd worden en waarvan zij zich in de memorie van toelichting met eene enkele machtspreuk afmaakt. In de engelsche wet wordt in art. 2 uitdrukkelijk verklaard dat zij niet van toepassing is op de zoogenaamde „friendly societies" die met onze begrafenisfondsen overeenkomst vertoonen.[1] In elk geval zijn zij van de boven behandelde maatschappijen zoozeer onderscheiden, dat zij onmogelijk onder dezelfde wetsbepalingen zijn te brengen; dit kan alleen geschieden waar men aan de moeilijkheden der regeling wenscht te ontsnappen. Daarentegen acht ik het dringend noodzakelijk dat de regeling dezer fondsen geheel afzonderlijk plaats heeft. Moge zij voor het gemak met die der maatschappijen in ééne wet worden opgenomen, dan moet zij toch een afzonderlijke afdeeling daarvan uitmaken en uitdrukkelijk worden verklaard dat de te stellen eischen, die hiervoor werden besproken, uitsluitend van toepassing zijn op maatschappijen, niet op de hier bedoelde fondsen. De regeling van dit onderwerp moet steunen op hun eigenaardig karakter, hetwelk in menig opzicht van dat eener maatschappij afwijkt. Deze punten van verschil moeten in de eerste plaats op den voorgrond worden geplaatst.

Het eerste en voornaamste is dat een begrafenisfonds werkt onder eene andere klasse der samenleving. Zij exploiteert de onderste lagen, terwijl eene maatschappij zich bij voorkeur naar de middelbare of hoogere richt. Wel zijn er maatschappijen die zich meer of minder met kleine verzekeringen onder den minderen stand bezighouden, maar in werkelijkheid zijn zij ook voor dat gedeelte met begrafenisfondsen gelijk te stellen; slechts in naam zijn zij daarvan onderscheiden.

In verband hiermede staat het minimum-bedrag der verzekering: bij groote maatschappijen is dit vrij hoog (bij de Algemeene Maatschappij van levensverzekering en lijfrente te Amsterdam *f* 500), bij de fondsen veel lager. In den regel

[1] Van een engelsch deskundige ontving ik omtrent dit punt op mijn verzoek de volgende inlichting: »The objects of Friendly Societies are essentially to provide small sums at death, say from £ 5 to £ 10, for the purpose of burial. We have, as you know, a very large number of Friendly societies in England, who are under the supervision of a government office".

verzekeren zij slechts naar één tarief — uitkeering bij overlijden — dat in eenige klassen is verdeeld, terwijl de betaling bij weekpremie geschiedt. Daardoor vervalt het strenge geneeskundige onderzoek der groote maatschappijen en wordt dit vervangen door eene verklaring van den persoon zelf of van een dokter, dat de verzekerde in het algemeen eene goede gezondheid geniet en vrij is van chronische kwalen. Er zijn ook fondsen waar zulk eene verklaring geheel ontbreekt en een ieder die zich aanmeldt of door den bode wordt overgehaald, ook wordt aangenomen. Dit is stellig een misbruik dat aan de soliditeit der zaak afbreuk doet, en zooveel bijdraagt aan den kwaden naam, die in den laatsten tijd op haar wordt toegepast. Doch het moet niet overdreven worden voorgesteld. De invloed is niet zoo groot als wel eens wordt beweerd. Want het risico van een fonds is van geheel anderen aard dan van eene maatschappij. Bij gelijk verzekerd bedrag is het aantal verzekerden bij het eerste veel grooter dan bij de laatste; door die verdeeling over vele hoofden wordt het risico geringer en doen de afwijkingen zich minder sterk gevoelen. Voor de grondtafel van een fonds wordt de ongunstigste sterftetafel (b. v. die der 20 steden, waarvan hierboven werd gesproken) genomen, die een korteren levensduur geeft. Bij het opstellen van zulk eene tafel zijn de zieken en zwakken in rekening gebracht, zoodat alleen dan schadelijk wordt gewerkt, wanneer in verhouding meer zoodanigen worden aangenomen dan in de tafel is ondersteld. Daarbij is een gestreng geneeskundig onderzoek, ook wegens de daaraan verbonden kosten, hier onmogelijk, en kan dus de verklaring, dat de toestand van den verzekerde normaal is, voldoende worden geacht. Om misbruiken te voorkomen mag zulk eene verklaring echter niet ontbreken.

De premiën worden betaald bij de week, terwijl die van eene maatschappij, ook waar zij in korter termijnen — half jaar, kwartaal of maand — worden betaald, toch op de periode van een jaar zijn berekend. Daardoor vervalt de reserve voor vooruitbetaalde premiën, die bij eene maatschappij niet mag ontbreken. Afkoop wordt niet toegestaan en elke post, waarop staking van premie-betaling plaats vindt, onverbiddelijk ge-

schrapt. Hierin ligt het groote voordeel der fondsen; want die royementen zijn niet gering in aantal; ja volgens vertrouwbare inlichting bestaan er fondsen waarvan de contracten bij uitzondering ouder dan acht of tien jaren worden. Doch van afkoop kan hier niets inkomen; de regel is dat wie zijne betalingen staakt, afstand doet van elk recht op uitkeering. Bij vele fondsen is van eene reserve-berekening geen sprake; wanneer elk jaar de uitgaven en inkomsten op elkander sluiten, acht men de zaak in orde; is er een overschot, dan wordt dit of door het bestuur opgestoken of onder de verzekerden verdeeld. Doch het is mij bekend hoe sommige fondsen beter worden beheerd en er eene goede reserve-kas op na houden. Dan wordt om de 5 jaren de reserve naar alle wetenschappelijke regelen berekend en het vereischt bedrag ter zijde gelegd.

Ook in een ander opzicht onderscheidt zich de rekening van die eener maatschappij. De laatste heeft afloopende en doorloopende onkosten, die allen uit de jaarpremiën moeten voldaan worden en daar de eerste door de sterke propaganda en eischen van publicatie niet de minste zijn, is eene vrij ingewikkelde berekening noodig om de reserve-waarden van al deze posten op te stellen. Bij een fonds gaat dit veel eenvoudiger. De netto-premiën worden percentsgewijze verhoogd voor de onkosten, en deze gedeeltelijk aan de directie, gedeeltelijk aan de boden en de verdere beambten uitgekeerd. De meeste kosten zijn dus van doorloopenden aard, waardoor de berekening zeer wordt vereenvoudigd. Uit het een en ander volgt dat de reserve-berekening, zooals de ervaring mij ook leerde, geheel anders moet worden ingericht, zoodat de formulieren die bij het verslag der commissie zijn gevoegd, ook al waren zij goed voor maatschappijen, toch voor fondsen hunne bruikbaarheid geheel verliezen.

Tot de misbruiken, die de begrafenisfondsen zwaar worden aangerekend, behoort bovenal de kinder-verzekering. Reeds vóór hunne geboorte worden kinderen verzekerd en uitkeering gedaan, wanneer zij levenloos ter wereld komen. Hierbij wordt op gezondheidstoestand in het geheel niet gelet en worden zelfs geheele gezinnen, onafhankelijk van het aantal kinderen, in de verzekering opgenomen, zoodat betaling ge-

schiedt bij den dood van elk lid, hetzij ouder of kind. Buiten twijfel wordt hier de speculatie in de hand gewerkt en dikwijls gerekend op den dood van een der leden van het gezin als op een fortuintje. Doch wegens deze zware schaduwzijde moet het goede niet uit het oog worden verloren. De oorspronkelijke bestemming, uitkeering, tegemoetkoming in de kosten eener behoorlijke begrafenis — eene zaak, waarop zooals men weet, de lagere standen in het algemeen hoogen prijs stellen — alsmede het afdoen van dokters- en apothekersrekening, is een voortreffelijk doel, dat vooral niet moet bestreden worden. Het misbruik kan voor een goed deel voorkomen worden, door de uitkeering bij kindersterfte niet hooger te stellen dan voor de kosten noodzakelijk is — reeds hebben verschillende fondsen dit beginsel in hun reglement opgenomen.

Een ander misbruik der fondsen is het verzekeren van hoofden buiten hun medeweten. Het was vooral de treurige strafzaak der leidsche giftmengster, die dit misbruik aan den dag bracht. Naar aanleiding van dit en dergelijke gevallen die ook in de volksvertegenwoordiging ter sprake kwamen, richtte de minister van binnenlandsche zaken tot de commissie de vraag, hoe dit misbruik bij eene wettelijke regeling ware te keeren. Zij heeft er zich met niets zeggende algemeenheden van af gemaakt; het eenige middel dat zij in de wet wil opnemen, ligt opgesloten in art. 6 van het concept, aldus luidende: „Indien uit eene polis van verzekering niet mocht blijken, dat de verzekerde zijne toestemming heeft gegeven tot de verzekering in de polis vermeld, zijn de bestuurders der onderneming, bij welke de verzekering is gesloten, verplicht, binnen acht dagen na de onderteekening der polis, aan het verzekerd hoofd, of bij minderjarigheid of curateele van dezen, aan diens ouders, voogden of curators per aangeteekenden brief van de verzekering kennis te geven." Blijkbaar heerscht hier verwarring van begrippen; bij maatschappijen is de bepaling geheel overbodig en bij fondsen onuitvoerbaar. Bij groote verzekeringen kan het verzekerd hoofd niet onkundig blijven, omdat een nauwgezet gezondheidsonderzoek, naar dit speciale doel ingericht, moet voorafgaan,

en de verzekering nietig wordt wanneer de dood het gevolg is van strafwaardige handelingen van den bevoordeelde. De misbruiken komen voornamelijk voor bij fondsen waar verzekeringen worden gesloten op lijven die niet geneeskundig zijn onderzocht. Hier kan het voorschrift der commissie niet gevolgd worden; van aangeteekende brieven kan in die kringen geen sprake zijn, en al was dit wel zoo, zoude het weinig gevolg hebben. Een geheel ander middel wordt door mij aan de hand gedaan aan die fondsen, welke ernstig bedacht zijn, om zulke misbruiken te keeren. Ik beveel hen aan om afzonderlijke beambten aan te stellen, die onafhankelijk van de boden, welke wekelijks de contributiën innen, bij al de verzekerden rondgaan om hen over hunne verzekering te onderhouden en zoo noodig daarvan in kennis te stellen; ook moeten zij wijzen op het belang om deelgenoot van het fonds te te blijven en hen aldus terughouden om zich daarvan op lichtvaardige wijze los te maken. Zoo blijkt of verzekeringen worden aangegaan buiten weten van den verzekerde, en mocht zich dit geval voordoen, dan wordt hij hiervan in kennis gesteld en hem tevens meegedeeld, wie eene verzekering op zijn leven heeft genomen. Reeds wordt dit middel hier en daar met goed gevolg toegepast, waarbij blijkt, dat het bedoelde misbruik althans bij volwassenen uiterst gering is; alleen bij kinder-verzekeringen door de ouders blijft het van kracht en is dan alleen door de bovengenoemde straf bepaling te keeren. Vele fondsen werken zelve de treurige speculatie op den dood van kinderen of familie-betrekkingen in de hand door op de lichtvaardigste wijze allerlei verzekeringen zonder nader onderzoek aan te nemen. De boden speculeeren op de centen, die zij voor het aanbrengen van elke nieuwe verzekering ontvangen en gebruiken daarbij allerlei verkeerde praktijken. Zij trachten elkander de verzekeringen afhandig te maken, tot schade hunner fondsen en niet minder van de verzekerden.

Eene andere moeilijkheid die aan eene wettelijke regeling dezer aangelegenheid is verbonden, bestaat in den band tusschen de begrafenisfondsen en ziekte-fondsen of invaliditeitskassen. In den regel komen zij verbonden voor en staan

zij onder ééne administratie. Elke week worden de centen gebeurd zonder dat de verzekerde precies weet, hoeveel voor elk der fondsen is bestemd; ja dikwijls worden alle contributiën in ééne kas gestort en daaruit ook alle verplichte betalingen, zoowel bij ziekte en invaliditeit als bij den dood gedaan. Bij zulk eene administratie kan van eene behoorlijke reserve-berekening noch van eene balans sprake zijn. De besturen zijn reeds tevreden wanneer de jaarlijksche inkomsten en uitgaven op elkander sluiten en bekommeren zich niet over de verplichtingen die het fonds voor de toekomst op zich heeft genomen. Dan ontbreekt het reserve-kapitaal en het einde zal noodzakelijk den last dragen.

Op al deze punten moet bij eene wettelijke regeling gelet worden; wanneer zij worden voorbijgezien, is geene goede uitkomst te verwachten.

Reeds merkte ik op dat de regeling der begrafenisfondsen geheel afgescheiden van die der levensverzekering-maatschappijen moet plaats hebben. Zij biedt tal van moeilijkheden, die grootendeels van rechtsgeleerden aard zijn en daarom door mij ter zijde worden gelaten, in de overtuiging dat onze scherpzinnige juristen hieromtrent de noodige voorlichting niet zullen onthouden. Slechts over enkele punten, die meer van wiskundigen en staathuishoudkundigen aard zijn, wensch ik hier nog eenige wenken te geven.

Wat het belang der zaak betreft, wijs ik er op hoe voor een paar jaren uit een speciaal daartoe ingesteld onderzoek is gebleken dat 271 begrafenisfondsen werken die over ons geheele land zijn verspreid. 38 van deze fondsen hadden gezamenlijk 960 267 leden; 10 fondsen hadden een gezamenlijk verzekerd kapitaal van ƒ 6.552,063; 33 fondsen een gezamenlijk bezit van ƒ 5.373,619; 30 fondsen een gezamenlijk jaarlijksch inkomen van ƒ 2.039.810; 29 fondsen eene gezamenlijke jaarlijksche uitgaaf van ƒ 1.490,343. [1]

Met deze gegevens voor oogen kan men veilig aannemen dat minstens een derde der bevolking van ons land hij dergelijke fondsen is verzekerd.

---

[1] Zie *Verzekeringsbode* van 6 Febr. 1886.

In de eerste plaats moet het beheer van een fonds dat tegen vastgestelde contributiën uitkeeringen doet bij overlijden der deelhebbers, geheel afgescheiden zijn van elk ander fonds, ook waar zij onder één bestuur zijn saamgevoegd. Dit afzonderlijke fonds moet onderworpen worden aan alle bepalingen, die bij de wet voor de begrafenisfondsen zijn vast te stellen. Zulk een fonds mag niet in werking worden gebracht alvorens de statuten koninklijk zijn goedgekeurd. Daarbij moet gelet worden op den aard en de strekking van het fonds; de eisch worden gesteld dat een behoorlijk verband bestaat tusschen contributiën en uitkeeringen die niet hooger mogen stijgen dan tot een bedrag, dat met het doel der vereeniging overeenstemt; dat een reserve-kapitaal worde aangelegd, waarvan de waarde ten minste eenmaal om de vijf jaren wordt berekend, dat het beheer onder behoorlijk toezicht staat, waartoe de verzekerden kunnen medewerken, dat elk jaar eene balans van uitgaven en inkomsten wordt opgesteld. Tevens moeten daarbij voorschriften worden opgenomen omtrent het gezondheidsonderzoek, omtrent het aanstellen van beambten, die onafhankelijk van de boden bij de verzekerden rondgaan, omtrent de verantwoordelijkheid van het bestuur.

Gaat de zaak uit van eene gevestigde vereeniging die alleen in den kring harer leden wil werken, dan zijn verdere waarborgen overbodig, mits deze beperking ook streng in de statuten is uitgedrukt; doch wordt zij door één of meer particuliere personen opgericht, dan moeten waarborgen worden geëischt voor de richtige nakoming der aangegane verbintenissen in den vorm van een kapitaal, dat bij het rijk wordt gestort en waarvan de rente jaarlijks aan het bestuur wordt uitgekeerd. Deze waarborg is onmisbaar om de exploitatie der lagere standen ten bate van hen, die alleen uit winstbejag fondsen oprichten, te voorkomen.

Van het opmaken eener zoogenaamde wetenschappelijke balans in voorgeschreven vorm kan hier geen sprake zijn. Zooals reeds thans herhaaldelijk geschiedt, kan het bestuur van het fonds zich ter voorlichting wenden tot een deskundige, die de formulieren opstelt naar den aard en de bijzondere bepalingen der instelling. Zoo ken ik een fonds waarbij de

uitmuntende bepaling is opgenomen dat de uitkeering toeneemt met den leeftijd waarop de dood plaats heeft; slechts maakt zij de premie-bepaling en reserve-berekening zeer saamgesteld. Op gelijke wijze kunnen verschillende wijzigingen worden aangebracht, die niet onder ééne formule zijn te brengen noch in een voorgeschreven formulier saam te vatten, maar de deskundige zal daaronder den rechten weg wel vinden.

Wanneer echter noch openbaarmaking van stukken noch het opstellen van rekeningen en balansen in voorgeschreven vorm wordt geeischt, blijven de vereenigingen na de goedkeuring der statuten aan zichzelven overgelaten en heeft volstrekt geen toezicht van hooger hand plaats. Terwijl de groote maatschappijen elkander zullen controleeren en hare verzekerden genoegzaam ontwikkeld kunnen geoordeeld worden om op de afdwalingen te letten en daartegen maatregelen te nemen, kan men dit niet van de fondsen uitsluitend in de lagere standen werkende, verwachten. Hier ontbreekt elke contrôle van de zijde der verzekerden, terwijl ook op het onderlinge toezicht niet kan gerekend worden. Zoo moet een ander middel worden aangewend. De onlangs gehouden nijverheids-enquête heeft de noodzakelijkheid aangetoond van het aanstellen van inspecteurs voor den fabrieksarbeid; het is nog slechts de vraag of dezen werktuigkundigen dan wel hygiënisten moeten zijn. In verband met dit toezicht stel ik voor, dat op de begrafenisfondsen en tegelijk op de ziekte- en invaliditeitskassen op gelijke wijze te regelen. Het geldt hier ééne klasse der maatschappij, die het meeste behoefte heeft aan hulp van overheidswege tegen exploitatie, op welke wijze deze ook wordt uitgeoefend. Naar mijne meening moet onder het toezicht van fabrieken en bedrijven ook dat der fondsen opgenomen worden, niet om deze te belemmeren door voorschriften, maar alleen om onderzoek in te stellen en daarover verslag uit te brengen. Aldus kunnen ook hier misbruiken worden te keer gegaan en tegen wanbeheer worden gewaarschuwd. Zoo moet de inspectie hier te weeg brengen wat bij de maatschappijen door openbaarheid wordt bereikt: het vestigen van de aandacht op verkeerde praktijken, het aanwijzen der middelen om deze te voorkomen. Zij moet alleen werken in het

belang der verzekerden gelijk de fabrieksinspectie voornamelijk wordt ingesteld om den arbeider en zijn gezin tegen verkeerde praktijken te beschermen. Waar sprake is van eene wetgeving op den arbeid, mag het punt der begrafenis- en ziektefondsen niet worden voorbijgezien.

VI

Hoewel mijne beschouwingen over het gewichtige onderwerp dat ons bezig hield, reeds meer ruimte in beslag nemen dan aanvankelijk mijn voornemen was, zoo kan ik daarvan toch geen afscheid nemen zonder, zij het in weinige woorden, een punt aan te roeren dat weder door de commissie geheel over het hoofd is gezien, en toch alle aandacht verdient. Behalve de maatschappijen van levensverzekering voor de meer ontwikkelde burgerij en de fondsen voor de lagere standen, bestaan er nog vele instellingen grootendeels van philanthropischen aard, die gelijk doel beoogen en onder de benaming van „weduwen- en weezen-beurs" bekend staan. Zoo heeft men provinciale beurzen voor onderwijzers, beurzen voor weduwen van predikanten, van kunstenaars, van dokters. De ondervinding, die ik door nauwgezet onderzoek van vele dezer instellingen heb verkregen, is niet bemoedigend. In den regel moest het verslag ongunstig luiden en daarin gewezen worden op het vooruitzicht dat het fonds in de toekomst niet aan zijne beloften zou kunnen voldoen. Een dergelijk oordeel werd in een gedrukt verslag[1] over nagenoeg alle provinciale beurzen voor weduwen van onderwijzers door een speciaal daartoe benoemde commissie uitgebracht. Aanvankelijk werd hieraan weinig aandacht geschonken — immers de inkomsten lieten toe jaarlijks de vereischte uitgaven te doen. Doch weldra was het toppunt bereikt. Het eene fonds na het andere zag de insolventie als een afgrond voor zich openen en moest tot allerlei treurige maatregelen, het inkorten van reeds schrale pensioenen, het verhoogen van contributiën, het inroepen der weldadigheid, zijn toevlucht nemen. Reeds zijn enkele dier fondsen bezweken, binnen

[1] Zie *Bode van Volksonderwijs* voor 1878, blz. 133.

korteren tijd zelfs dan door de commissie die rapport had uitgebracht, was voorspeld; andere zijn over de liquidatie in onderhandeling, weer andere moeten weldra denzelfden weg volgen. Gelukkig kon de commissie een afdoend middel van herstel aanwijzen, al moet het met groote opofferingen gepaard gaan — het is de overgang van het fonds in de levensverzekering-maatschappij van het Nederlandsch Onderwijzersgenootschap, waarover hierboven reeds werd gesproken. Door enkele werd van dit middel gebruik gemaakt, waarbij de pensioenen moesten worden ingekort; andere hielden eenvoudig op te bestaan, of worstelen nog tegen het middel van herstel, als het zieke kind, dat zich tegen het innemen van den bitteren drank verzet.

Met andere fondsen van gelijken aard is het in den regel niet beter gesteld. Zij steunen op de philanthropie als op een vasten grondslag, maar vergeten dat hij bij elken storm weg kan zinken als de bodem van een schip op de baren der zee. Met ongeloofelijke lichtzinnigheid worden zulke fondsen of beurzen opgericht, de contributiën en uitkeeringen zonder eenig wetenschappelijk verband vastgesteld. In de eerste jaren komen de fouten niet aan het licht, omdat de uitkeeringen nog weinig in getal zijn, terwijl de contributiën getrouw worden voldaan en ook de liefdadigheid, door het goede doel en de nieuwheid der zaak opgewekt, zich niet onbetuigd laat. Maar weldra is het keerpunt bereikt. De liefdadigheid verflauwt, andere zaken doen hare aanspraken gelden en trekken meer de aandacht. De contributiën zijn tot het maximum gestegen, maar de uitkeeringen nemen steeds toe; elk jaar doen nieuwe weduwen en weezen hare aanspraken gelden en voegen zich bij de reeds bestaande. Als de nood hoog is gestegen doet men datgene wat in den aanvang werd verzuimd: men gaat tot een deskundige als tot een arts die de kwalen moet genezen — maar het is te laat, het kwaad kan niet meer gekeerd worden: opheffing is het einde — tot groot nadeel van reeds trekkende weduwen, tot teleurstelling van zoovelen die voor de toekomst van hun gezin op de instelling hadden gebouwd.

Hier kan de tusschenkomst van den staat weinig baten;

machteloos is hij tegenover instellingen, die zich op de philanthropie als haar krachtigst hulpmiddel beroepen. Slechts kan hij daarvoor zorgen, dat waar de statuten ter koninklijke goedkeuring worden aangeboden, de grondslagen nauwlettend worden onderzocht en die goedkeuring niet wordt verleend, dan nadat is gebleken dat zij deugdelijk zijn. Thans wordt herhaaldelijk de koninklijke goedkeuring aan dergelijke instellingen verleend, al blijkt uit de statuten, dat zij geene voldoende waarborgen van financiëel evenwicht voor de toekomst opleveren. Hiertegen kan gewaakt worden door een nauwgezet onderzoek van overheidswege. Het verdere beheer kome dan voor de verantwoordelijkheid van het bestuur. Op deze wijze kan althans voorkomen worden dat het in onwetendheid zondigt en een gebouw optrekt, waarvan de grondslagen verkeerd zijn gelegd.

Doch ook hier moet niet alle heil van den staat verwacht worden. Slechts voor een deel, het kleinste, hangt de goede gang van zaken af van de wetten die haar regelen; het andere en grootere deel wordt beheerscht door de personen die haar besturen. Niet alleen zijn goede trouw en eerlijkheid vereischten om instellingen van levensverzekering te besturen; kennis van zaken is mede eene onmisbare voorwaarde van richtig beheer. Zij is slechts door studie der wetenschappelijke grondslagen te verkrijgen; — alleen zij, die zich deze kennis hebben eigen gemaakt, mogen geroepen worden tot het bestuur van zulk eene instelling — daarin ligt meer waarborg dan in de volmaaktste wetten.

LEIDEN, Maart 1888. P. VAN GEER.

NA 25 JAREN.

»Naar mate de wet op het middelbaar onderwijs langer gewerkt heeft, doet ook de behoefte aan dit onderrigt zich meer gevoelen."

(V. V. Hoofdst. V Staatsbegr. voor het dienstjaar 1881 bl. 12).

I

Den 2den Mei e. k. zal het 25 jaren geleden zijn, dat de wet, die aan het middelbaar onderwijs hier te lande op 1 Juli 1863 aanzijn en regeling schenken zou, door Z. M. den Koning werd bekrachtigd.

Als een afgesloten geheel ligt dat tijdvak achter ons. Het is, alsof wij bij een mijlpaal staan, die met zijne uitgestrekte armen naar twee tegenovergestelde richtingen heenwijst. De eene naar dat gedeelte van den weg, hetwelk reeds is afgelegd, — de andere naar het onbekende spoor, dat vóór ons ligt.

Is het vreemd, dat wij een wijle de wandeling staken en, met een blik op hetgeen achter is, ons zelven afvragen: wat het verleden ons te denken en te danken geeft? Is het te verwonderen, dat wij ons trachten voor den geest te roepen, wat goeds wij vonden of tot stand zagen gebracht, maar ook van welke afwijkingen, struikelingen, gebreken de afgelegde weg getuigt? Is het zelfs onze plicht niet, om, vóórdat wij de reis vervolgen, ons zelven rekenschap te geven zoowel van hetgeen verricht als van hetgeen verzuimd werd? Of zou het te verantwoorden zijn, indien de lessen en de wenken, door de ervaring van het vierde eener eeuw ons gebracht, niet werden gehoord en ter harte genomen, — lessen en wenken, die ons tot leiddraad kunnen strekken voor de toekomst?

En moeten wij bij alle waardeering van het goede, dat werd gewrocht, van het nut dat werd gesticht, van den strijd, die werd gestreden, ook den schaduwkant niet zien? Mogen wij voor de leemten en gebreken, die aan het werk van vijfentwintig jaren kleven, de oogen sluiten?...

Wáár is de man, wien het hart warm klopt voor de ontwikkeling en de beschaving van de kern der nederlandsche natie, wien het waarlijk ernst is met de bevordering van een onzer hoogste volksbelangen en die weet, welke heerlijke krachten er schuilen in ons middelbaar onderwijs, ten volle berekend om een groot en goed deel onzer jongelingschap voor den kampstrijd van dit leven te wapenen en te harden, — die op al deze vragen geen bevestigend antwoord geeft?

Welnu! De gedenkdag van 2 Mei 1888 dringt daartoe.

Wij zien terug en verplaatsen ons naar den tijd, toen de eerste hoogere burgerscholen verrezen. 't Was alles nieuw en even als alles wat nieuw is, werden ook deze met argwaan bejegend. Het was alles onbekend en daarom bij velen onbemind. 't Is zoo; ook het tegenovergestelde greep plaats. Dat nieuwe gaf in zijn toovergewaad de geboorte aan illusiën, overdreven verwachtingen en voorspellingen. Het onbekende bezat door het waas der geheimzinnigheid juist voor velen veel aantrekkelijks. — Zóó stond zij daar de middelbare school, door onkunde en kortzichtigheid — ja! maar ook door kundige en ernstige onderwijsmannen bestreden. Zoo stond zij daar, door degelijke en beproefde paedagogen — ja! maar ook door onhandige vrienden en marktschreeuwers verdedigd. — Wat zou haar lot zijn?... De toekomst hield het antwoord nog in haar schoot.

Kalmer tijden naderden. Intusschen hadden de voorstanders en vrienden gearbeid aan de meest doeltreffende toepassing der wet. Deze arbeid had hen reeds spoedig doen inzien, dat ook dit menschenwerk niet volmaakt was. Maar gelukkig waren er mannen met een helderen geest, een practischen blik en een vaste hand, behoef ik nog namen te noemen?... mannen, die de klippen wisten te ontzeilen en het nieuwe vaartuig door storm en stroom voorwaarts te sturen!

En toen?... Ja! de argwaan, de tegenstand, de vijandschap zwegen en weken niet; maar toch zij spraken niet meer zóó luide

en zóó stout. Men effende voor het middelbaar onderwijs nog wel geen vrije baan; doch naarmate men met de vruchten der hoogere burgerschool kennis maakte, begon het wantrouwen, aanvankelijk tegen haar gekoesterd, te verdwijnen. Dezer resultaten getuigden zóó welsprekend voor haar, dat de onpartijdige beoordeelaar niet langer verre kon blijven, maar haar langzamerhand naderde. Hier en daar hoorde men nog wel het oude verwijt, dat zij het idealisme bij onze jongelingschap ondermijnde, dat zij de harmonische ontwikkeling van verstand en hart bij hare leerlingen verstoorde, — dat zij het scepticisme, het naturalisme, ja zelfs het cynisme onzer moderne levensbeschouwing, onzer kunst, onzer letterkunde in de hand werkte. Maar de bezadigde en objectieve beschouwer erkende spoedig, dat het toch niet aanging, deze ziekte-verschijnselen op rekening van het onderwijs en met name van het middelbaar onderwijs, te stellen. Aangenomen, dat men aan genoemde aanklacht geloof kon schenken, dan zou in elk geval de hoogere burgerschool toch niet de éénige der drie zusters zijn, op wier kerfstok al het kwaad, het onderwijs toegedicht, gebracht moest worden. De akte van beschuldiging zou billijkerwijs óók het lager, het gymnasiaal, het universitair onderwijs moeten treffen. En al wilde men niet erkennen, dat de steen geworpen was naar het hoofd van instellingen, die in dit opzicht geheel zonder zonden zijn, ontkennen kon men toch evenmin, dat er in den dampkring der tegenwoordige maatschappij vrij wat méér en geheel andere miasmen waren aan te wijzen, die van het epidemische ziekte-verschijnsel de schuld moesten dragen.

Nog van andere zijde werd meermalen eene klacht tegen het middelbaar onderwijs vernomen, n.l. van die der malcontenten, lieden, die waanden dat de hoogere burgerschool tot àlle dingen nut is. In de eerste jaren vooral werden er niet weinigen aangetroffen, die alles, zelfs het onmogelijke van haren invloed verwachtten. Zij werden teleurgesteld — en geen wonder. Ook het middelbaar onderwijs is immers niet bij machte, van onwillige, achterlijke of stompzinnige knapen binnen een betrekkelijk kort tijdsbestek flink onderlegde en ontwikkelde jonge mannen te vormen?... Ontstemd werden ook zij, die meenden, dat men zijn zoon slechts naar eene hoogere

burgerschool had te zenden, om hem òf aan de kon. militaire akademie te Breda òf bij het kon. nederlandsche instituut voor de marine te Willemsoord òf op de rijksveeartsenijschool òf bij de posterijen, de telegrafie, de belastingen, het kadaster enz. geplaatst te krijgen. Zij, die zóó dachten, zagen voorbij, dat de methode van onderwijs aan de hoogere burgerscholen op algemeene ontwikkeling en beschaving van hare kweekelingen gericht is — niet op hunne africhting voor zeker examen. Men vergat bovendien, dat er bij de examens voor verscheidene takken van openbaren dienst volstrekt geene rekening gehouden wordt met de organisatie van het middelbaar onderwijs of met het leerplan, in den regel aan de hoogere burgerscholen gevolgd. Men keerde haar misnoegd den rug toe en zocht zijne toevlucht bij inrichtingen, waar zij, die voor bovengenoemde diensttakken wenschten opgeleid te worden, de voor hun loopbaan geëischte kundigheden in den voor het examen meest geschikten vorm konden opdoen.

Of men daarom evenwel het recht had, over het middelbaar onderwijs den staf te breken — moet ten sterkste worden ontkend. Men had beter gedaan, indien men de fout niet bij de hoogere burgerschool, maar bij de inrichting dier speciale examens had gezocht. Niet uitsluitend van deze examens moest de toelating tot genoemde diensttakken afhankelijk zijn gesteld. En in elk geval had men daarbij wel rekening mogen houden met het bezit van het einddiploma eener hoogere burgerschool, hetzij van driejarigen hetzij van vijfjarigen cursus. Dit werd verleden jaar door den directeur der Amsterdamsche handelsschool[1] zóó duidelijk aangetoond, dat het overbodig is, een en ander in bijzonderheden te staven.

Daarentegen is het bewijs geleverd, dat dáár, waar men voor eene behoorlijke aansluiting heeft gezorgd, het middelbaar onderwijs ten volle aan zijne roeping en bestemming beantwoordt. Ik noem in de eerste plaats de polytechnische school te Delft — en mag daarop onmiddellijk laten volgen de proef, die, overeenkomstig de wet van 17 Juli 1869, bij de toelatings-examens tot de kon. militaire akademie genomen

[1] Dr. J. H. H. Hülsmann in de *Ber. en Meded. v/d Ver. leeraren M. O.* 4e reeks nº. 15, bl. 722 vg.

werd. Moest het toen gevolgde stelsel om redenen, daarbuiten gelegen, worden losgelaten, het ontwerp den 23 Januari jl. bij de Tweede Kamer ingediend, opent het uitzicht, dat de overgang van de hoogere burgerschool naar de akademie te Breda eene betere regeling, dan de tegenwoordige, te gemoet gaat. Intusschen bestaat de aansluiting reeds bij de militaire cursussen te Delft en te Haarlem — en gelijk de ondervinding voldoende bewijst, heeft men zich daarover niet te beklagen. Hetzelfde is het geval, waar men de opleiding van oost-indische ambtenaren en van die voor het boschwezen, de aanstelling van ingenieurs bij de maatschappij tot exploitatie der staatsspoorwegen en de benoeming tot leerling-telegrafist aan het diploma van het eindexamen heeft vastgeknoopt. Toch bleven en blijven er, gelijk wij zagen, nog genoeg, ja te veel hindernissen over, die oorzaak zijn, dat de practische resultaten van het middelbaar onderwijs niet tot hun volle recht komen. Na al het gezegde behoeven wij ze thans niet meer op te sommen; maar één punt mogen wij toch niet met stilzwijgen voorbijgaan. Men weet, dat bij het admissie-examen tot de universiteit aan het diploma van het eindexamen, de vrijstelling van de vakken, waarover dat examen loopt verbonden is. Maar men weet ook, dat de eischen voor de kennis van de latijnsche en de grieksche taal zóó hoog zijn gesteld, dat voor de a. s. medici en philosophen de universiteit feitelijk gesloten en dus de doctorale graad voor hen, die het middelbaar onderwijs tot den einde toe hebben genoten, nagenoeg een onbereikbaar goed is geworden.

Pleit het, wanneer men dit alles in aanmerking neemt, nu niet op de meest afdoende wijze voor het karakter en de kracht van ons middelbaar onderwijs, dat het mannen heeft voortgebracht, waarop ons vaderland roem dragen mag? Zeg ik te veel?... Men heeft de lijsten slechts in te zien, een paar jaar geleden door den verdienstelijken directeur der hoogere burgerschool te Leiden en nog onlangs door dien der rijks hoogere burgerschool te Zwolle openbaar gemaakt, om zich te overtuigen, dat er niet vruchteloos op dit deel van den akker werd gearbeid. En waarlijk! het zou der moeite waard zijn, indien het voorbeeld, door hen gegeven, hunne ambtgenooten kon verlokken, om op datzelfde voetspoor, uit hunne archieven

mede te deelen, welke uitkomsten door hunne school zijn verkregen. Wij zijn er zeker van, dat zij namen kunnen noemen, feiten vermelden, cijfers openbaar maken, waaruit zonneklaar zal blijken, dat het middelbaar onderwijs in ons vaderland op een schoon verleden mag bogen. Welnu! aan de vruchten kent men den boom. En van doornen leest men evenmin vijgen als druiven van distelen.

Er is dus alleszins stof, om het 25jarig bestaan der wet van 2 Mei 1863 met erkentelijkheid te gedenken. Maar er bestaat óók aanleiding voor de vraag: of het niet langzamerhand tijd wordt, ons middelbaar onderwijs te herzien? En schuilen er gebreken in zijne organisatie, welke uit de wet voortvloeien, dan zal ook deze niet onveranderd kunnen blijven. Zij heeft nu 25 jaren bestaan, zonder dat zij ééne wijziging onderging, niet medegerekend althans de weinige woorden, die bij de wet van 28 Juni 1876 (*Stbl.* n° 143) uit art. 38 werden gelicht, betreffende de bijdrage, van den kweekeling der rijkslandbouwschool te heffen, — daargelaten ook de wet van 25 April 1879 (*Stbl.* n° 87), die een gevolg was van de gewijzigde wet op het lager onderwijs. Maar al werd in al dien tijd niets aan hare verbetering gedaan, des te meer werd er aan gedacht. Herhaalde malen werd er in verschillende staatsstukken over gesproken en op aangedrongen. In haar V. V. over de staatsbegrooting voor 1885 werd zelfs door de eerste kamer „algemeen de wensch geuit, dat de herziening der wet op het middelbaar onderwijs spoedig zou worden ter hand genomen", waarop de minister verklaarde „dat hij gaarne bereid was, aan dit moeilijke onderwerp zijne aandacht te schenken". Moeilijk onderwerp! Zeer zeker, hiermede was niet te veel gezegd, want hoogst belangrijke vraagstukken zouden zich daarbij voordoen.

Laat ons — de aard van dit opstel gedoogt evenmin breedvoerigheid als het volledigheid vereischt — slechts enkele daarvan ter sprake brengen.

II

Allereerst de quaestie: of de wet, regelende dezen tak van onderwijs, zich haren weg niet wat te veel in de richting

der wis- en natuurkundige wetenschappen heeft gekozen. Reeds toen zij in wording was, werd hierop met nadruk gewezen. In den Raad van State scheen het een onderwerp van beraadslaging te hebben uitgemaakt. De tusschen de regeering en de wetgevende macht gewisselde stukken getuigden er van, dat naar veler oordeel de wet hoofdzakelijk het technische onderwijs regelde en het humanitaire te veel buiten sloot. De minister Thorbecke deelde evenwel die meening niet, loste de gemaakte bedenkingen op zijne wijze op — en won zijn pleidooi. Zóó kwam de wet in de wereld!

Maar al spoedig verhief zich hier en daar eene stem, die haar van eenzijdigheid beschuldigde. De voornaamste organen der dagbladpers openden hunne kolommen voor artikelen, die de strekking hadden, te betoogen, dat bij het middelbaar onderwijs de realistische richting de overhand had op de historisch-literarische, — dat de z. g. „nuttige kennis" hoofdschotel en het overige slechts toespijs was. Men wees naar de polytechnische school zoowel als naar de pas opgerichte burgerscholen, ten bewijze dat het letterkundig element op de eerste geheel werd verwaarloosd, op de laatste goeddeels naar den achtergrond gedrongen. Wis-, natuur- en scheikunde, theoretische en toegepaste mechanica, delfstof-, aard-, plant- en dierkunde, kosmographie, staathuishoudkunde en statistiek, handelswetenschappen en warenkennis, in dezen breeden vloed — zoo riep men — verzinken taal, geschiedenis, aardrijkskunde. Wat voor allen van belang is, wordt voorbij gezien. Wat voor slechts enkelen practisch nut heeft, wordt op den voorgrond gesteld. En... toen nu eenigen tijd daarna ook op een of meer leeraarsvergaderingen dit onderwerp ter sprake kwam, geschiedde dit, omdat men duchtte, dat, als gevolg van deze voorliefde jegens de exacte wetenschappen, de burgerschoolbevolking in letterkundige ontwikkeling te kort zou schieten. De ervaring, bij de eind-examens opgedaan, werd tot grondslag gelegd van de stelling, dat het onderwijs in de technische vakken het literarisch-historisch element van het leerprogram der hoogere burgerscholen reeds op onrustbarende wijze had overschaduwd. En met een beroep op de verslagen der commissiën van deze examens, meende men tegen bestendiging van den bestaanden toestand ernstig te moeten waarschuwen.

Ook *De Standaard* mengde zich in de zaak. „Van de 533 betrekkingen, door de leeraren aan de hoogere burgerscholen bekleed" — zoo schreef dit blad den 17den Augustus 1872 — „behooren er slechts 139 tot de taal- en letterkunde; 173 tot de wis- en natuurkundige wetenschappen; 113 tot de geschiedkundige, staats- en handelswetenschappen. Van de 45 directeuren geven 29 onderwijs in een of meer onderdeelen der wis- en natuurkundige wetenschappen, 16 in geschied- en letterkundige vakken. De verdeeling der vakken is op alle scholen niet volkomen dezelfde. Toch wordt gemiddeld op de hoogere burgerscholen aan de vijf klassen te zamen wekelijks 160 uur les gegeven, en daarvan zijn er 60 gewijd aan wis- en natuurkundige vakken. Hoe langer hoe meer verkrijgen in het verloop van den cursus genoemde vakken de overhand. In de vijfde klasse is hunne verhouding tot de levende talen als van 18 tot 8. De verhouding van de uren, aan de wiskunde in de vijf jaren besteed, tot die aan de Nederlandsche taal gewijd, is als van 23 tot *twaalf*, en tot de Nederlandsche letterkunde als die van 23 tot *twee*." Deze statistiek moest doen uitkomen: dat op de programma's der hoogere burgerscholen het getal lesuren in de realia dat in de literaria verre overtreft — en dat zoowel het toezicht over als het bestuur van en het onderwijs aan deze scholen grootendeels in de handen van wis- en natuurkundigen was gelegd.

Zonder tegenspraak bleef het bovenstaande natuurlijk niet. Men had wel eens beweerd, dat hij, die het grootste aandeel heeft gehad in het ontwerpen der wet op het middelbaar onderwijs, met opzet aan de wis- en natuurkundige vakken het leeuwendeel had toegekend, met geene andere bedoeling, dan om ze eindelijk in de rol te doen optreden, tot dusver willekeurig en eigenmachtig hun onthouden. Hij zou zoodoende, eenzijdigheid willende bestrijden, tot hetzelfde euvel vervallen zijn. Edoch: al ware dit zijne bedoeling geweest, de regeering was er immers, om bij de toepassing en uitvoering der wet tegen partijdigheid te waken. En de eerste inspecteurs waren mannen van zóó groote bekwaamheid, van zóó scherpzinnig doorzicht en met zóó groote liefde voor het middelbaar onderwijs vervuld, dat zij zich niet in eene

verkeerde richting zouden laten medesleepen. Aan hunne kennis, hun beleid, hunne veerkracht kon het veilig worden overgelaten, om elken toeleg in die richting te verijdelen. De keus der directeuren en leeraren van de eerste hoogere burgerscholen drukte hierop het zegel. — En... wat nu de opmerkingen betreft, waartoe de toenmalige eindexamens ten aanzien der taal- en letterkundige vakken aanleiding gaven, — wie weet niet, dat de eischen, daarvoor gesteld, nog al zwaar zijn? Wie zal van jongelieden, die de hoogere burgerschool verlaten, vergen, dat zij de drie levende vreemde talen volkomen machtig en in hare letterkunde geen vreemdelingen zijn? Wie zal uit de mededeeling der examen-commissiën, dat er op de kennis en het vaardig gebruik dier talen niet te roemen viel, de beschuldiging trekken, dat dit element bij het middelbaar onderwijs stiefmoederlijk wordt behandeld?...

Maar moet men, om billijk te zijn, de toestanden niet beoordeelen naar de tijdsomstandigheden? Welnu? Het was gedurende het eerste decennium niet zoo gemakkelijk, — en wij merken dit op met volle waardeering van hen, die toen zijn opgetreden, — veelzijdig ontwikkelde taalleeraren te vinden. Het was ook niet zoo gemakkelijk, in een tijd, toen tal van nieuwe leerwijzen het taalgebied, vooral het nederlandsche, verrijkten en langgehandhaafde onderwijsmethoden ondermijnden, zich een nieuw en goed systeem te kiezen. Wat wonder, dat de leeraren de gevolgen van deze overgangsperiode ondervonden, en ook... dat de leerlingen eensdeels meer tijd en inspanning behoefden voor-, anderdeels minder vorderingen maakten in de talen en hare literatuur, dan in de overige vakken?... „In elk geval is niets onbillijker," zeide eens dr. Meilink[1], dan aan de middelbare school ten laste te leggen, dat zij aan het wiskundig onderwijs, meer dan vroeger het geval was, de eerste plaats heeft ingeruimd. Het omgekeerde is waar. In de scholen, die bij de invoering der wet de plaats bekleedden onzer hoogere burgerscholen, de zoogenaamde fransche scholen, werd aan de wiskunde veel meer tijd gegund dan bij ons. Het toelatings-

[1] *Ber. en Meded. v. d. vereeniging van leeraren* 4e reeks n° 15 bl. 688.

examen voor Breda beheerschte toen den gang van het onderwijs bijna geheel en dit bracht mede, dat de wiskunde als het hoofdvak bij uitnemendheid beschouwd werd. Eerst door de middelbare scholen zijn de talen opgebeurd uit hare vernedering en worden zij minstens als gelijken beschouwd van de wiskundige vakken."

Dit laatste is misschien wat al te sterk gesproken. Ik zou tenminste niet gaarne de stelling overnemen, dat het taalonderwijs vroeger in een staat van vernedering verkeerd heeft, [1] — evenmin als ik uit de bovenaangehaalde statistiek van *De Standaard* de slotsom zou willen trekken, dat de wis- en natuurkundige vakken met voorliefde werden bejegend. Gaat die gevolgtrekking op, dan zouden wij in zestien jaren al zeer weinig zijn vooruitgegaan. Het verschil toch tusschen de verhoudingen in 1872 en die in 1888 is zoo gering, dat de beweerde stiefmoederlijke bedeeling van het letterkundig element bij ons middelbaar onderwijs nog steeds zou bestaan. Indien wij althans de cijfers van het laatste jaar invullen, dan komen wij tot het volgende resultaat.

Van de 718 betrekkingen, door de leeraren aan de hoogere burgerscholen bekleed, behooren er 180 tot de aardrijkskunde, geschiedenis en de staatswetenschappen, 203 tot de taalkundige, 106 tot de wis- en werktuigkundige, 83 tot de natuur- en scheikundige vakken. Ongeveer 70 leeraren zijn belast met het teeken-onderwijs, terwijl er omstreeks 53 gymnastiekleeraren aan de hoogere burgerscholen werkzaam zijn. Van de 60 directeuren geven 37 onderwijs in een of meer onderdeelen der wis- en natuurkundige wetenschappen en 23 in een of meer der letterkundige vakken.

De verdeeling der vakken is ook thans nog niet op alle scholen dezelfde. Toch wordt gemiddeld op de hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus nog steeds 160 uur les gegeven. Daarvan zijn er ± 60 gewijd aan de wis- en natuurkundige vakken. Deze krijgen in de beide hoogste klassen ook nu nog de overhand. In de vijfde klasse is hunne verhouding

[1] »Het onderwijs in taal- en letterkunde staat er", — en het verslag van 1872—73 spreekt hier wel over middelbare meisjesscholen, maar sluit toch de hoogere burgerscholen voor jongens niet uit, — »op den voorgrond, zonder dat wis- en natuurkunde daarom worden verwaarloosd."

tot de talen als van 18 tot 9. De verhouding van de uren, aan de wiskunde in de vijf jaren besteed, tot die, voor de nederlandsche taal en letterkunde bestemd, is als van 28 (Maastricht b. v.) of $26^1/_2$ (Utrecht) tot 15 (Maastricht) of 12 (Utrecht).

Maar nog eens, wat bewijst dit alles?... Zeker even weinig als het beroep op de rangschikking der leervakken in de wet zelf. Men heeft wel eens gezegd, dat het in de bedoeling van den wetgever gelegen heeft, om door de plaats, die hij in artt. 13, 16, 17, 25, 26, 27, 70—77 aan elk vak gaf, het gewicht uit te drukken, door hem aan dat vak toegekend en dat hij diensvolgens de realia bovenaan op de lijst der programma's gebracht heeft. Men trachtte aan dit vermoeden steun bij te zetten door de opmerking, dat juist deze wet alleen in dit opzicht van alle andere onderwijswetten afwijkt.

Zou het inderdaad waar zijn?... Wij gelooven het niet. In elk geval komt het ons gewaagd voor, uit de rangschikking der leervakken te besluiten tot de betrekkelijke waardij, die elk hunner voor het onderwijs bezit. Wij weten natuurlijk niet met zekerheid te zeggen, wàt aanleiding tot het kiezen van deze volgorde gegeven heeft; maar dat dit geschied zou zijn met den toeleg, om de exacte wetenschappen ten koste van de letterkundige vakken naar den voorgrond te dringen, trekken wij vooralsnog in twijfel. De taak van den wetgever — en van hen, die geroepen zijn, de wet uit te voeren — is te ernstig, dan dat men niet allereerst en uitsluitend te rade zou gaan met de eischen en de belangen der zaak, waarvoor men opkomt. En wij kunnen dan ook niet veronderstellen, dat, indien de wetgevende macht eerlang tot het werk der herziening mocht geroepen worden, zij zich bij dat werk door andere beweegredenen zal laten leiden, dan die, welke dezen toets kunnen doorstaan. Het vertrouwen wil ons niet verlaten, dat zij aan elk onderdeel van dezen onderwijstak zoodanig g e w i c h t zal toekennen, dat het e v e n w i c h t niet verbroken worde, de verschillende bestanddeelen een goed geheel vormen.

III

Wil zij dit, dan zal er aan ééne zaak zonder uitstel de hand moeten worden geslagen. Voorzien moet worden in eene

leemte, waaronder vooral het letterkundig element van het middelbaar onderwijs veel geleden heeft. „Er *moet* iets gedaan worden, om meer en beter leeraren in vreemde talen te krijgen" — schreef reeds in 1875[1] dr. Steyn Parvé — en eenige regels lager: „bij de wet van 1863 heeft men het (echter) niet noodig geacht iets op te nemen, wat met de opleiding van leeraren voor de nieuwe middelbare scholen in betrekking stond." Ziedaar den vinger op de wond — of laat mij liever zeggen: de zwakke zijde der bestaande regeling! Wat men voor het lager onderwijs allereerst en allermeest heeft noodig geacht, en te recht, — wat men voor het hooger onderwijs aan onze universiteiten ruimschoots aantreft, zoekt men bij ons middelbaar onderwijs nog altijd te vergeefs. Op dit gemis werd zóó dikwerf en met zooveel nadruk gewezen, dat men waarlijk niet weet, wat er bij te voegen. Reeds de commissie, ten jare 1878 belast met het afnemen van het examen in de nederlandsche, fransche, hoogduitsche en engelsche taal en letterkunde, geschiedenis, aardrijkskunde en staatswetenschappen, sprak het onverholen uit, dat de oorzaak van den minder gunstigen uitslag dier examens gezocht moest worden in het gebrek aan voldoende gelegenheid, om de daarvoor noodige kennis op te doen. Naar hare meening „moet die gelegenheid aan de universiteit gegeven worden; het hooger onderwijs moet als het ware de bron en voedster zijn van de middelbare scholen, welker aanstaande leeraren hunne intellectueele en wetenschappelijke vorming zooveel mogelijk moeten trachten te verkrijgen in die plaatsen, waar het leven van den geest op den voorgrond staat. Zoolang aan de rijksuniversiteiten geen leerstoelen zijn opgericht voor die vakken, welke een voornaam element van het middelbaar onderwijs vormen, bij name voor vreemde talen en aardrijkskunde, zijn zij, die zich voor het middelbaar onderwijs in die vakken willen voorbereiden, niet in de gelegenheid daarvan die degelijke, op wetenschappelijke gronden steunende, kennis op te doen, die in den leeraar aan eene middelbare school een hoofdvereischte is. Zij zijn dan òf geheel aan eigen krachten

[1] *De Economist* v. 1875, bl. 943.

overgelaten òf aan minder goede leiding overgegeven — en niet zelden is teleurstelling daarvan het gevolg."

Inderdaad zoo is het. Negen jaren later[1], — en laat ons niet vergeten, dat in dien tusschentijd een leerstoel voor elke der drie levende vreemde talen aan de rijksuniversiteit te Groningen is opgericht, — werd door dergelijke examencommissie dezelfde wensch uitgesproken. Zij omvatte daarbij ook de a. s. leeraren zoowel in nederlandsche taal en letterkunde als in geschiedenis. Zij ging zelfs een stap verder; want zij beperkte zich niet tot wenschen of wenken, maar knoopte daaraan bepaalde voorstellen vast. Wat nu door deze beide colleges, geheel onafhankelijk van elkander, als hunne innigste overtuiging werd aanbevolen, was vroeger reeds door de vereeniging van leeraren aan de inrichtingen van middelbaar onderwijs en ten jare 1876 door de z. g. nuts-commissie als dringend noodzakelijk op den voorgrond gesteld[2]. Tijd en ervaring beide hebben deze denkbeelden als deugdelijk geijkt. Deze denkbeelden hebben sinds bepaalde, tastbare, scherpbegrensde vormen aangenomen. Zij hebben zich tot duidelijke voorstellen ontwikkeld, vatbaar voor behandeling, — rijp, mag men gerust zeggen, om uitgewerkt te worden. Laat ons dan hopen, dat de tijd, waarop zij tot besluiten zullen verheven worden, niet al te ver voorbij den mijlpaal ligt, dien de wet van 1863 op den tweeden van Meimaand bereikt zal hebben!

IV

Het behoeft nauwelijks betoog, dat — werden zoodanige maatregelen getroffen — de akte-examens daarvan den gunstigen invloed zouden ondervinden. Het stelsel, totdusver bij het middelbaar onderwijs gevolgd, zou men goeddeels kunnen

---

[1] Zie *Ned. Staatscourant* 4/5 Maart 1888.

[2] Dat dit denkbeeld ook in het plan van den minister Thorbecke lag, kan blijken uit de volgende zinsnede, voorkomende in zijn eerste *M. v. T.*: »Doch ook daarvoor" (nl. de vermeerdering van het getal hoogere burgerscholen) »zal tijd moeten gelaten worden, gedurende welken een grooter aantal bekwame onderwijzers zich aan onze universiteiten zal kunnen vormen, dan in den beginne zou te vinden zijn."

verlaten. Slechts voor het uitreiken van speciale akten zou geëxamineerd behoeven te worden. De redactie van art. 76 der wet zou dan tevens eene betere lezing kunnen erlangen. En in verband met eene mogelijke wijziging van het leerplan der scholen, waarop wij straks nader terug komen, zou art. 70 eene verandering kunnen ondergaan. Waarin deze bestaan zou?... Een en andermaal werd er reeds op gewezen, dat het onder *b* vermelde daar zou kunnen vervallen, en dat met het oog op art. 27*d*, hetwelk eene volledige akte A vordert van hem, die aan een 5jarigen cursus de beginselen van delfstof-, aarde-, plant- en dierkunde of cosmographie zal onderwijzen, het verkrijgbaar stellen eener afzonderlijke akte tevens aanbeveling zou verdienen.

Bovendien zou dan de strijd over de vraag, welke bevoegdheid aan akte K^{v} behoort te worden toegekend, eene akte, die veertien jaren geleden voor het onderwijs in alle klassen van een vijfjarigen cursus waardeloos werd verklaard en tot nu toe waardeloos is gebleven, kunnen worden opgelost. Vervolgens kon er een einde worden gemaakt aan de hoogst bedenkelijke en betwistbare bewering, dat de wet aan akte K^{1}, die de bevoegdheid geeft voor een 3jarigen cursus, het recht verleent, ook in de drie laagste klassen van den 5jarigen cursus als leeraar op te treden. — Voorts kon worden voorzien in de moeilijkheid, waartoe de opvatting van art. 82 en art. 89 dikwerf aanleiding geeft, krachtens welke men aan officieren en ingenieurs het onderwijs in wiskunde (de minst-technische van alle vakken) en in cosmographie (zeer zeker eene zuiver exacte wetenschap), ja zelfs in de natuurkunde (bezwaarlijk onder de technische vakken te rangschikken) meent te mogen opdragen.[1] — Ook zou art. 73 niet onveranderd kunnen blijven, nadat bij kon. besluit van 14 Juni 1876 (*Stbl.* n°. 163) de tweede akte (B) in drie afzonderlijke akten gesplitst en één examen door drie examens vervangen is[2]. — Het-

[1] Zie hierover o. a.: Hubrecht: O. W. W. B. II. bl. 20, 30 en 31.
P. van Geer, »De examens middelbaar onderwijs", bl. 31.
» »Ons hooger onderwijs", bl. 33.
Nieuw Schoolblad van 21 Nov. en van 26 Dec. 1884.

[2] Hubrecht: O. W. W. B. I. bl. 269 vg.

zelfde geldt van art. 77*d*, waaraan eene soortgelijke uitbreiding ten deel viel, toen bij kon. besluit van 28 Februari 1868 (*Stbl.* n°. 27) het oorspronkelijk programma verviel en daarvoor twee verschillende programma's voor twee examens (M^1 en M^2) werden in de plaats gesteld.[1] Tegelijkertijd zou dan de vraag kunnen ter sprake komen, of het niet doelmatig wezen zou, nog een derde en lagere akte voor dit vak in het leven te roepen.

Tot art. 74 genaderd zou men dit zeker niet onopgemerkt laten voorbijgaan. Na hetgeen hierboven reeds over de examens voor de acten, in dit en het volgend artikel vermeld, opgemerkt werd, behoeft daarover thans niets meer te worden gezegd. Maar indien deze artikelen aan de beurt komen, zou ik wel scheiding willen verzoeken van dit huwelijk, dat m. i. nooit had moeten gesloten zijn. Gaarne geef ik toe, dat die scheiding feitelijk bestaat. Bij kon. besluit van 2 Febr. 1864 (*Stbl.* n°. 8) is zij tot stand gebracht door een afzonderlijk examen voor de akten F en G. Ja onder K werd de akte van art. 74 zelfs in vijf deelen gesplitst. Waarom dan nog dat artikel, zooals het thans luidt, behouden?... Zuinigheidshalve?... Maar meent men dan waarlijk, dat men leeraren vinden kan, in staat om àl deze vakken goed te onderwijzen, aangenomen nog, dat zij met zoo groot getal lesuren belast konden worden? En ziet men dan voorbij, dat de studie van nederlandsche taal- en letterkunde, van geschiedenis, van aardrijkskunde, van staathuishoudkunde en staatsinrichting, ten gevolge van hare ontwikkeling in de laatste jaren, te veel omvat voor de krachten van één mensch?... Zeer zeker niet! Nog eens: waarom dan door de wet verbonden, wat door de werkelijkheid gescheiden wordt?...

En als art. 74 benevens art. 75 hun rechtmatig deel van het herzieningswerk ontvangen hebben, dan volgt, — over art. 76 hebben wij het onze reeds gezegd — art. 77. Na hetgeen wij hierboven meenden te moeten herinneren omtrent den weg, die voor de opleiding der taalleeraren behoort te worden ingeslagen, ligt ons gevoelen omtrent de examens voor de taalakten niet in het duister. Ten overvloede worde

[1] Hubrecht, O. W. W. B. II, bl. 3 vg.

nog verwezen naar hetgeen door de commissie van examen voor de hoogduitsche taal- en letterkunde in haar laatste verslag en door prof. A. G. van Hamel in de November-aflevering van *De Gids* (1887) over „de levende vreemde talen aan de universiteit" geschreven is, om het noodzakelijke eener wijziging van dit artikel te staven. Het examen onder de letters *e* en *g* genoemd,[1] behoeft geen afzonderlijke bespreking. Evenmin art. 79. Dat ook alinea 1 en 2 van art. 78 in de eventueele revisie worden begrepen, acht ik even onvermijdelijk als de nutscommissie (zie haar rapport van 1876 bl. 54) en dr. Steyn Parvé (aan het slot van zijn opstel in *De Economist* van 1879). Maar wat mij vooral noodzakelijk toeschijnt, is: dat het 3de lid van genoemd artikel worde weggelaten. „Deze bepaling draagt de duidelijke blijken, dat tijdens de vaststelling der wet op het middelbaar onderwijs de wetgever zich van het middelbaar onderwijs voor meisjes weinig voorstelde", zegt het *Nutsrapport* (bl. 59) met alle recht. Want ware dit niet het geval geweest, dan zou hij stellig aan haar, die in het bezit eener akte zijn, waarvoor „gelijke kennis als van den hulponderwijzer (onder de wet van 1857) gevorderd wordt", de bevoegdheid niet hebben toegekend tot het geven van onderwijs aan de middelbare meisjesscholen, en dit te minder, omdat op het leerplan dier scholen een vak van gewicht „de letterkunde" voorkomt, waarin door de bezitsters dier akte volstrekt geen examen afgelegd is en waarmeê zij dus volslagen onbekend kunnen zijn.

Ten slotte nog dit: zou het, met de ondervinding bij de akte-examens te rade gaande, geene overweging verdienen, dat men bij eene eventueele wetsherziening ook aan art. 81 de aandacht eens wijdde?... De onbeperkte vrijheid, thans bestaande, leidt maar al te vaak tot misbruik en legt méér dan noodig beslag, niet slechts op 's rijks schatkist, maar ook op arbeid en tijd van de leden der betrokken examen-commissiën. Dit kwaad zal, indien de akte-examens volgens ons of een ander stelsel worden geregeld, wel binnen enger grenzen teruggebracht worden, maar toch zal het blijven bestaan. En daarom zouden bepalingen als de navolgende kunnen in aanmerking

[1] Voor het geven van onderwijs in *e* en *f* is, gelijk men weet, eene akte geen vereischte.

komen: 1° dat de geldelijke bijdragen (thans in art. 81 genoemd) moesten worden gestort bij de aangifte voor elk examen, en 2° dat niemand meer dan b. v. drie of vier malen tot het afleggen van hetzelfde examen werd toegelaten.

Op oorspronkelijkheid maakt dit voorstel volstrekt geen aanspraak. Daarentegen mag het zich op geen minder gezag beroepen, dan dat van den minister van Binnenlandsche Zaken Heemskerk, die in zijn ontwerp van wet op het lager onderwijs (22 December 1876) onder art. 56 hetzelfde denkbeeld aanbeveelt en in zijne memorie van toelichting daarvoor de volgende gronden aanvoert. „De ondervinding heeft geleerd," — zoo getuigt hij, — „dat men zich dikwijls op goed geluk aan een acten-examen onderwerpt, zonder daartoe de noodige bekwaamheden te bezitten; dat men, om zoo te zeggen, „de kans maar eens waagt", omdat het bij niet slagen „toch geen geld kost". Het gevolg is, dat de tijd, de moeite en de kosten aan het examineren besteed noodeloos worden vermeerderd, en er nu en dan, ten gevolge eener gelukkige kans, wel eens een onderwijzer wordt toegelaten die eigenlijk had behooren te zijn afgewezen".

„Het schijnt daarom beter voor het examen zelf te doen betalen, en de bepaalde sommen bij vooruitbetaling in te vorderen. Hij die zich niet goed voorbereid acht, om er met gegronde verwachting van goed gevolg aan deel te nemen, zal in de meeste gevallen door de gevorderde bijdrage worden afgeschrikt."

Deze meening is door onderscheidene examen-commissiën gedeeld en werd o. a. door die, welke in 1886 te 's Gravenhage zitting had tot het afnemen van het examen voor de hoofdakte gesteund, met een beroep op het feit, dat bij andere staats-examens, b. v. bij die voor het notaris-ambt, eene dergelijke heffing bestaat.

Gaarne geef ik toe, dat deze of soortgelijke bepalingen zich niet op bijzondere vrijgevigheid mogen beroemen; doch voor ieder, die van nabij bekend is geworden met de gevallen en omstandigheden, welke zich bij de akte-examens voordoen, zullen dergelijke maatregelen veel van hunne schijnbare scherpte verliezen.

V

Een der punten, door de wet niet geregeld en waaromtrent toch wel eenige nadere bepaling raadzaam schijnt, is het z. g. toehoordersstelsel of liever het bijwonen van slechts enkele lessen door de leerlingen der hoogere burgerscholen. In de wordingsdagen der wet is daar wel aan gedacht, maar uitgewerkt heeft men het niet. Trouwens in het V. V. werd de vraag gedaan: „of de leerlingen, die de beide soorten van hoogere burgerscholen bezochten, verplicht zouden zijn, dáár het onderwijs in al de vakken zonder onderscheid te volgen, dan wel zich tot het deel nemen aan de lessen in het meerendeel of in sommige dier vakken konden bepalen? Zooals de wet dáár ligt, scheen het laatste niet geoorloofd of zouden althans diegenen, die den cursus van de vijfjarige hoogere burgerschool niet hadden voleind, van het verkrijgen van het diploma van art. 55 zijn uitgesloten. De artt. 38 en 41 van het ontwerp laten voor de leerlingen der landbouwschool en der polytechnische school het volgen van slechts enkele lessen toe; „maar de wet vergunt niets dergelijks aan de leerlingen der hoogere burgerschool". Men zou nu gedacht hebben, dat de memorie van antwoord althans éénige verdediging van het toehoordersstelsel zou hebben opgenomen, — al had zij zich eenvoudig bepaald tot de opmerking, dat niet àlle burgerschool-leerlingen in staat zijn, alle vakken in alle klassen bij te houden. Noch het een noch het ander. Op voormelde vraag volgde slechts een kort antwoord, waardoor alle discussie, naar het schijnt, werd afgesneden, tengevolge waarvan dan ook over deze aangelegenheid wel wat te vlug heengegleden is. Dit feit verdient opmerking, juist omdat de commissie van rapporteurs nog de gissing had opgeworpen, dat het stilzwijgen in het eerste geval (nl. bij de burgerscholen en hoogere burgerscholen) tegenover de vermelding in het andere (nl. landbouwschool en polytechnische school) als uitsluiting kon worden beschouwd — en omdat door het antwoord, in de tweede memorie van toelichting hierbij gegeven, voor zoodanige opvatting alle kans werd afgesneden. Dat antwoord toch maakte aan elke veronderstelling, „dat het ontwerp het volgen van afzonderlijke lessen

aan de burgerscholen en hoogere burgerscholen niet zou toelaten" eene einde. Te bejammeren is het juist daarom nog meer, dat men bij de beraadslagingen hierop niet is teruggekomen en getracht heeft, van den wetgever eene bepaling te verkrijgen, waardoor het toehoordersstelsel, zooal niet verboden, dan toch binnen enge grenzen beperkt werd. Voor elken leerling bleef alzoo de gelegenheid opengesteld, om zich geheel naar eigen welgevallen voor de lessen in die vakken en in die klassen te laten inschrijven, welke hij verkiest bij te wonen.

De gevolgen bleven niet uit. De onbeperkte vrijheid, die de wet te dezen aanzien verleende, was oorzaak van vele en velerlei misbruiken. Aangezien „niemand verplicht was, andere lessen bij te wonen, dan die hij goed vond te volgen", werden meestal die lessen verlaten, waarvoor men om de eene of andere reden minder sympathie gevoelde doch... waaraan men dikwerf de meeste behoefte had. Voor het onderwijs in de lagere klassen, dat uit den aard der zaak een streng klassikaal karakter draagt, was deze bepaling een groot ongerief en veroorzaakte de willekeur, waarmeê men handelde, niet zelden veel kwaad. Het is dus zeer wenschelijk, dat er bij de herziening der wet in voorzien worde. Het kwaad is, ik geef dit gaarne toe, wel niet zóó groot meer als vroeger [1]. Maar toch, het bestaat nog en brengt meer schade te weeg, dan men oppervlakkig denken zou. Het houdt niet slechts de harmonische ontwikkeling dier zoogenaamde toehoorders tegen, maar het werkt ook demoraliseerend op den geest der overige leerlingen, althans in de lagere klassen der school. Niet overbodig acht ik het derhalve, dat de voor dit misbruik geopende deur in 't vervolg gesloten worde.

Maakt men ter verdediging van het toehoordersstelsel wellicht de opmerking, dat het getal verplichte leervakken

[1] Indien men bijgaand overzicht betreffende het getal leerlingen aan onze hoogere burgerscholen raadpleegt, dan merkt men terstond op, dat sedert het schooljaar $187^2/_3$ de verhouding van het cijfer der toehoorders tot dat der gewone leerlingen vrij wat gunstiger geworden is. Overigens moge deze staat der schoolbevolking over de verloopen kwart-eeuw een welsprekend getuigenis afleggen omtrent het feit, dat het middelbaar onderwijs zich langzaam maar zeker meer populariteit heeft verworven bij ons volk.

wel wat te groot is, dan treedt men met eene oude klacht te voorschijn, maar met eene klacht ook, waarvoor eenige grond bestaat. Het is vooral in den laatsten tijd gewoonte geworden, bij het onderwijs op „overlading" te wijzen. De vraag blijve thans buiten behandeling, of men dat overal en altijd met evenveel recht heeft gedaan. Maar indien ergens, dan is dit zeer zeker het geval met het programma onzer hoogere burgerscholen. En toch, men zij ook ten dezen niet onbillijk. Daar ligt het reglement voor de eind-examens, vastgesteld bij koninklijk besluit van 10 Maart 1870 (*Stbl.* n° 49) en gewijzigd bij koninklijk besluit van 10 Maart 1883 *Stbl.* n°. 31). Men zie dit reglement in — en... men zal gereedelijk moeten toestemmen, dat, zal een examinandus aan het programma bij dat reglement gevoegd, voldoen, hem dan ook de gelegenheid dient te worden gegeven, om zich de kennis eigen te maken, die in elk vak wordt gevorderd. Zoo groot en rijk een schat zal hij zich moeten verzamelen binnen een tijdsbestek van... vijf jaren. Er valt dus vrij wat te leeren niet slechts, maar hij moet ook reeds eene zekere mate van kennis verkregen hebben, als hij voor 't eerst de hoogere burgerschool binnentreedt. Tusschen het einde en het begin bestaat een organisch verband. Welnu, zoolang de grenspaal van dat einde niet wordt verplaatst, zal men nauwlettend hebben toe te zien, voor welk gehalte van knapen men de hoogere burgerschool toegankelijk stelt. Een officiëele, algemeen geldende maatstaf bestaat er niet. Wel richten zich de gemeente-hoogere burgerscholen in hoofdzaak naar het programma, dat voor onze beste rijksscholen geldt, maar een normaal-program is niet voorgeschreven. Daarom rijst de vraag, of het ook wenschelijk ware, dat in de wet, die den terminus ad quem aangeeft, tevens de terminus a quo werd opgenomen, m. a. w. of het raadzaam is, de eischen voor de toelating even goed als die voor het eindexamen te regelen? Al zeer spoedig zou men dan ontwaren, dat men die voor het laatste aanmerkelijk moest inkrimpen — en diensvolgens ook het getal en den omvang der leervakken, die op de school worden onderwezen, eenigermate kon beperken. Het laatste nu zou een weldaad zijn, — een belangrijke verbetering. Waarin die beperking moet bestaan, en op welke vakken vooral zij

het best hare toepassing vinden zou, kan niet met één enkel woord worden gezegd. Dit hangt bovendien nauw samen met de wijziging, die het program voor het eind-examen zou ondergaan. Het is zoo: men zou een eindexamen-programma kunnen vaststellen, waarbij het examen in sommige dier vakken als het ware tot een minimum werd ingekrompen; — „maar" — zoo vragen wij met dr. Steyn Parvé (*Economist* 1875 II bl. 935) „zou zoo iets eigenlijk geen wetsontduiking (geweest) zijn, zij het dan ook met goede bedoelingen?"... Toen dus de vereeniging van leeraren aan onze inrichtingen van middelbaar onderwijs in hare 21ste algemeene vergadering een voorstel tot vereenvoudiging van het programma der eind-examens voor de hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus ontwierp, deed zij wel een zeer goed werk; maar zij deed niet goed, toen zij daarbij uitging van de stelling, „dat het eind-examen zich niet over àl datgene behoeft uit te strekken, wat op de school wordt onderwezen." Zij sprak wel-is-waar bescheiden haren wensch uit, kennelijk met het oog op de geringe kansen, die er toen voor eene herziening der wet op het middelbaar onderwijs bestonden. Maar juist daarom ook leed hare poging schipbreuk, en ontving zij op haar verzoek, om de door haar voorgestelde wijziging in te voeren, luidens de dagbladen, ten antwoord: dat inkrimping van het examen-programma, hoe wenschelijk en noodzakelijk ook, behoort verband te houden met eene herziening der wet op 't middelbaar onderwijs.[1]

Men ontwerpe dus eerst een programma van eischen voor het eind-examen en richte daarna en daarnaar gedeeltelijk het program van den vijfjarigen cursus in. Maar zoolang art. 17, en daarmeê ook art. 16, der wet onveranderd is gebleven, valt er m. i. aan inkrimping of vereenvoudiging van het examenprogram niet te denken.

Met soortgelijk gekortwiekt leerplan komt men verder dan met een vereenvoudigd examenprogram. Het eerste legt den grondslag voor het laatste, en ook de steller van dit laatste

[1] Men zie M. v. B. op het V. V. over de Staatsbegr. 1888 hoofdst. V en in verband daarmede het door dr. J. Zaaijer gesprokene in de zitting der Tweede Kamer van 10 December 1886.

kan alsdan matig blijven in zijn eischen. De nadere omschrijving van elk examenvak behoeft niet tot de uiterste grenzen te gaan, al acht ik, even als dr. de Loos (zie *Ber. en Med.* IV n°. 3 bl. 82) het „niet wenschelijk, het eindexamen zóó gemakkelijk te maken, dat het diploma door bijna alle leerlingen der hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus is te verkrijgen. Het diploma van goed afgelegd eindexamen moet, — ook naar mijn inzien, — steeds het bewijs blijven van de flinke, algemeene ontwikkeling der candidaten". Wordt bij de reorganisatie van het middelbaar onderwijs en bij de herziening der wet in dezen geest gehandeld, dan zal men daardoor tevens de twee grootste grieven, die tegen het middelbaar onderwijs met zekeren ophef worden ingebracht, hebben weggenomen. Gedaan zal het zijn met het verwijt, dat aan de exacte leervakken op het programma der hoogere burgerschool de opperheerschappij is toegekend. En van overlading of overspanning zal wel geen woord meer gehoord behoeven te worden. [1]

Nog ééne opmerking. Zij worde slechts in het voorbijgaan aangeteekend, omdat zij de commissiën betreft, zooals deze bij art. 57 der wet zijn voorgeschreven. Over dit onderwerp bestaat eene — laat mij dit veilig zeggen — soort van literatuur. De bezwaren, tegen die regeling ingebracht, zijn vele en velerlei: het provinciaal karakter, de ongelijkheid der taak, het moeilijke eener goede samenstelling en wat al niet meer. Deze bezwaren zijn niet te loochenen, maar tevens gemakkelijk te overwinnen, indien men na wijziging van art. 57 alinea 1 vrijheid kreeg tot het benoemen van drie of vier examen-commissiën. Daarmeê zou tevens dit voordeel zijn verworven, dat de benoeming kon uitgaan van den minister, „die dan daarbij kon zorgen, dat de beste examinatoren nu eens in de eene, dan weder in de andere commissie zitting hadden. De vier of vijf (3 of 4) voorzitters zouden eene soort

[1] Met dr. J. J. Couvee (zie B. en M. 4e reeks n°. 5 bl. 158) en dr. B. Meilink (4e reeks n°. 15 bl. 691) meen ik, dat die overladingsklachten, tegen het middelbaar onderwijs in ons land gericht, haar vreemden oorsprong niet verloochenen. Te kwader ure van over de grenzen, tot ons gekomen, hebben zij van lieverlede eenig burgerrecht verkregen.

van centrale commissie kunnen vormen; zij zouden in overleg kunnen treden omtrent de inrichting van het examen, voor zoover dit niet door het reglement wordt (werd) voorgeschreven; zij zouden ook, indien men den thans ingevoerden maatregel, dat door alle kandidaten hetzelfde schriftelijk werk wordt gemaakt, wenscht te behouden, de opgaven daarvoor kunnen vaststellen en de inspecteurs bevrijden van die lastige, thans op hunne schouders rustende taak." (*De Economist* van 1875 bl. 952).

VI

Zoo heeft dan in den loop van 25 jaren de practijk de weldadige strekking, maar ook de zwakheden der wet van 2 Mei 1863 (*Stbl.* n° 50) aan het licht gebracht. Deze laatste registersgewijze op te sommen, zonder dat er eene gemist wordt, lag wel allerminst in mijne bedoeling. Waartoe zou het ook dienen?... Méér dan duidelijk is het, dat aan de verbetering van het gebouw de hand dient te worden geslagen, maar tevens: dat men dit niet doen kan, zonder dat men komen moet van het een tot het ander. Er is wel eens aan eene partieele herziening gedacht; maar men heeft deze gedachte moeten prijs geven. Al zeer spoedig zag men in, dat een wijziging van een deel der wet de verandering van een ander deel noodzakelijk, onvermijdelijk maakte. En te recht. Of hoe zou men de eischen voor het eind-examen verzachten en de programma's der hoogere burgerscholen onaangeroerd laten? Hoe zou men artt. 13, 16 en 17 der wet wijzigen en tevens de voorschriften van artt. 25, 26 en 27, betreffende de bevoegdheid van het onderwijzend personeel behouden? Hoe zou men deze veranderen, zonder tegelijk aan artt. 68 tot 82, die over de akten van bekwaamheid handelen, iets te doen?... Hoe zou men het 3de lid van art. 57 van zijne onzekere en tegenstrijdige uitdrukkingen kunnen zuiveren, zonder art. 73 alinea 3 in de termen van revisie te doen vallen?... Vloeit niet uit het een het ander voort?... En zou men, indien op den weg der hervorming de eene voetstap na den anderen was gezet, zich dan de middelbare meisjesscholen niet wat meer moeten aantrekken? Zou men de ambachts-,

industrie- en teekenscholen voorbij kunnen gaan? Zou men het zeevaartkundig onderwijs mogen vergeten? Zou men in de eerste en voornaamste plaats de voorschriften omtrent de burgerdag- en avondscholen niet intrekken? De ondervinding heeft, indien mij niet alles bedriegt, maar al te duidelijk geleerd, dat de verwachting omtrent haar gekoesterd, in geen enkel opzicht is vervuld. Men stelde zich voor, dat de burgeravondscholen, — want over de burgerdagscholen behoef ik niets meer te zeggen, — de plaats zouden innemen van de goed bezochte teekenscholen. Dit is niet geschied. En waarom? Zal ik antwoorden: omdat men bij de regeling van de burgeravondschool het technisch gedeelte te veel aan het theoretisch onderwijs heeft opgeofferd en de hoofdzaak, de ontwikkeling van den handwerksman, uit het oog verloren?

Men heeft de wet slechts op te slaan en... reeds de eerste bladzijde, waarop uw oog valt, overtuigt u, — als gij verlangt te weten, wáár de eigenlijke grens ligt tusschen het lager en het middelbaar onderwijs, — dat eene meer nauwkeurige redactie van dit eerste artikel gansch niet overbodig is. Zie! aldus zou men kunnen voortgaan en voet voor voet aantoonen, dat en wáár de theorie der wet voor de vuurproef der practijk bezweken is. Doch waartoe méér?... Het ligt niet in het bestek van dit eenvoudig gedachteniswoord, een volledig overzicht te geven van al wat bij ons middelbaar onderwijs verbetering of aanvulling behoeft. Het doel van dit opstel gaat niet verder, dan op den gedenkdag van het 25jarig bestaan der wet een blik rugwaarts te slaan en bij deze retrospectieve beschouwing niet slechts in herinnering te brengen, welke uitnemende diensten door ons middelbaar onderwijs aan staat en maatschappij zijn bewezen, maar ook om te doen uitkomen, hoe noodig het is, dat aan onze middelbaar onderwijswet welhaast de hervormende hand worde geslagen, opdat lang gewenschte verbeteringen door haar niet langer worden vertraagd. Dat doel zal ik hebben bereikt, indien het mij tevens gelukt is, de overtuiging te wekken of te bevestigen, dat ons middelbaar onderwijs dit ten volle verdient.

's GRAVENHAGE, April 1888. W. B. J. VAN EYK.

GETAL DER LEERLINGEN AAN DE HOOGERE BURGERSCHOLEN.

RIJKSHOOGEREBURGERSCHOOL (R.); GESUBSIDIEERDE HOOGEREBURGERSCHOOL (S.); NIET GESUBSIDIEERDE HOOGEREBURGERSCHOOL (N.S.); VOORBEREIDENDE KLASSE (V.K.)

HOOGEREBURGERSCHOOL TE	GEHEEL GETAL DER LEERLINGEN IN HET SCHOOLJAAR																						
	18 64/65	18 65/66	18 66/67	18 67/68	18 68/69	18 69/70	18 70/71	18 71/72	18 72/73	18 73/74	18 74/75	18 75/76	18 76/77	18 77/78	18 78/79	18 79/80	18 80/81	18 81/82	18 82/83	18 83/84	18 84/85	18 85/86	18 86/87
's Hertogenbosch ..... R	—	—	—	40	69	78	84	89	80	64	72	55	66	70	81	50	54	57	53	49	54	73	76
Tilburg ..... R	—	18	36	46	42	38	30	25	33	42	39	40	35	23	31	44	32	34	36	43	41	39	38
Breda ..... S	—	—	—	26	32	92	89	86	69	74	65	72	88	69	66	78	81	69	57	57	54	53	56
Bergen op Zoom ..... R	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36	41	41	43	42
Helmond (V.K) ..... R	—	—	30	50	47	37	34	27	28	24	27	27	23	29	30	28	29	30	22	25	28	27	38
Arnhem ..... S	—	—	77	82	76	91	117	118	107	120	102	98	102	88	93	98	97	104	104	92	96	108	108
Nijmegen ..... S	—	44	35	53	48	82	79	76	70	74	70	74	63	65	50	49	55	58	66	65	74	73	63
Apeldoorn ..... S	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	18	23	24	23	28	27	26	24	51
Zutphen ..... S	75	88	64	68	75	60	67	81	100	109	109	114	114	114	106	117	104	102	87	81	79	91	87
Tiel ..... S	—	—	—	—	—	—	65	61	53	41	39	36	39	47	71	59	57	70	74	57	48	52	56
Winterswijk ..... R	—	—	—	—	—	—	28	33	30	29	29	22	15	27	24	25	17	17	18	34	31	44	31
Wageningen ..... R	—	—	—	—	—	16	18	27	34	48	38	40	32	30	40	41	43	53	56	67	64	50	43
Zaltbommel ..... R	—	—	—	14	30	34	22	26	30	33	25	27	29	25	26	21	20	23	24	28	30	27	23
's Gravenhage 5 j. c. ..N.S	44	81	105	123	147	159	167	186	164	151	183	223	226	223	244	278	269	237	212	215	205	198	173
Id. 3 j. c. ..N.S	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	56	85	88
Rotterdam 5 j. c. ....S	—	76	89	109	124	146	184	198	221	199	170	162	155	153	141	144	143	139	131	142	161	163	165
Id. 3 j. c. ..N.S	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	38	69	88	96	89	112	134	145	147	140	127	126
Leiden ..... S	28	57	91	118	101	100	127	129	130	154	141	150	155	143	151	144	155	146	154	156	152	143	139
Dordrecht ..... S	—	53	59	77	80	97	120	139	167	150	150	147	144	142	143	129	131	129	130	128	139	142	133
Delft ..... S	84	118	125	115	104	102	115	102	116	113	103	99	84	93	96	97	89	86	85	81	79	79	66
Schiedam ..... S	—	—	—	—	—	48	66	68	84	70	69	70	66	58	66	58	65	51	51	48	61	67	58
Gouda ..... R	—	33	38	32	31	44	50	50	50	45	40	44	47	50	50	52	47	50	53	54	64	65	66
Gorinchem ..... S	—	—	—	—	—	—	—	57	70	77	74	56	47	44	41	42	47	48	39	33	28	38	42
Brielle ..... S	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36	32	37	38	38	39	49	47
Amsterdam 5 j. c. ..... S	—	48	109	137	166	195	200	212	194	207	204	247	246	259	242	238	226	220	187	191	179	170	185
Id. 1e 3 j. c. ....N.S	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	87	159	192	202	247	273	247	297	260	242	211
Id. 2e 3 j. c. ....N.S	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	47	93	130	208	233	250
Id. Handelsch. N.S	—	—	—	—	—	50	75	50	57	68	75	86	78	82	93	84	75	77	48* 29	83	94	110	117
Id. R.kath.hbs. N.S	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	43	43	48	41	51	48	57	49	—	—	—	—	—
Haarlem 5 j. c. ..... S	73	102	132	135	121	131	134	143	148	133	123	130	126	117	113	119	117	96	112	112	133	143	148
Id. 3 j. c. ..... N.S	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	58	72	73	68	46	44	52	43	52	54	58	53
Zaandam ..... S	—	37	63	59	47	55	54	56	48	44	50	54	62	56	51	51	48	42	45	49	48	43	48
Alkmaar ..... R	—	—	—	43	59	45	64	66	63	60	58	61	73	74	73	74	62	54	43	39	49	57	56
Hoorn ..... S	—	—	—	—	32	42	30	32	34	19	22	18	26	28	32	33	40	50	52	61	78	76	77
Enkhuizen ..... S	—	—	—	—	—	—	31	28	21	22	18	12	12	19	32	30	29	38	33	30	37	39	43
Middelburg ..... R	87	106	83	78	71	80	88	96	100	92	99	95	91	83	81	86	91	109	102	88	85	84	94
Zierikzee ..... S	—	—	—	—	—	59	65	67	53	52	59	65	68	68	71	64	58	63	65	63	59	52	57
Goes (V.K) ..... S	—	38	47	47	52	47	61	73	78	73	73	63	60	58	67	80	79	84	86	96	89	89	70
Utrecht 5 j. c. ..... R	—	—	74	116	117	112	131	160	169	141	130	118	126	121	120	114	113	124	127	116	105	113	119
Id. 3 j. c. ..... N.S	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	74	90	90	99	111	118	125
Amersfoort ..... S	—	—	—	—	—	—	—	45	61	70	70	65	58	64	74	70	65	68	60	68	65	52	53
Leeuwarden ..... R	—	—	—	58	78	74	84	83	87	80	91	98	115	131	129	117	123	147	161	148	157	162	161
Harlingen ..... S	—	47	48	67	53	49	32	42	45	38	35	29	32	32	43	35	30	28	37	38	35	35	32
Sneek ..... S	78	98	101	97	90	79	78	82	70	62	51	49	54	67	66	75	74	65	60	63	66	72	76
Heerenveen ..... R	—	—	—	—	—	—	31	37	37	22	30	27	31	37	37	35	40	41	46	53	63	69	61
Zwolle ..... R	—	—	—	82	75	79	85	94	99	83	84	78	72	65	65	59	57	58	54	61	61	67	70
Deventer ..... S	48	75	76	90	92	103	112	123	131	105	110	94	83	74	72	64	70	58	71	69	80	73	76
Kampen ..... N.S	—	—	—	—	55	76	75	76	81	77	70	75	71	73	86	90	100	85	86	93	101	92	80
Almelo 4 j. c. ..... S	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	49	62	46	40	42	33	30	32	35	32	35	34	42
Enschede ..... S	25	37	42	43	69	67	51	36	46	46	46	51	52	54	48	43	39	42	40	48	46	39	37
Groningen 5 j. c. ..... R	61	92	116	122	141	153	142	164	177	133	145	151	149	138	134	125	132	134	131	120	115	130	121
Id. 3 j. c. ..... N.S	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	32	64	79	89	73
Veendam ..... S	—	—	74	73	88	84	64	56	47	46	64	73	78	87	87	86	77	78	70	71	59	62	53
Winschoten ..... S	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33	38	43	41	39	41	42	46
Sappemeer ..... R	—	—	—	—	53	63	66	52	58	60	50	43	49	51	42	42	40	51	57	45	55	53	53
Warffum ..... R	—	—	—	—	32	43	36	30	17	12	13	14	15	20	25	22	22	23	19	20	31	28	25
Assen ..... R	—	—	—	—	33	47	48	47	56	52	31	35	38	48	41	45	54	58	58	57	61	67	68
Meppel ..... R	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	30	36	33	37	51
Maastricht ..... S	101	106	119	131	107	112	119	135	115	97	98	94	89	89	85	82	104	90	83	88	90	88	92
Roermond ..... R	46	64	83	93	79	68	70	81	81	72	68	73	63	53	60	69	75	70	65	66	65	51	54
Venlo (V.K) ..... R	—	—	24	31	25	73	71	73	65	53	58	57	60	55	58	44	49	70	66	58	55	65	64
Rolduc (V.K) ..... N.S	—	—	—	—	—	—	—	—	—	162	163	165	173	186	193	226	227	221	219	219	218	209	197
(†) Totaal	750	1418	1940	2455	2741	32 0	3559	3817	3874	3828	3853	3977	4102	4195	4337	4366	4509	4653	4649	4787	4990	5103	5053
Toehoorders.	—	215	259	391	404	461	467	532	540	450	439	405	404	397	392	337	327	298	290	313	363	350	366

(†) In de totalen zijn de toehoorders begrepen.

* Na 1881 gecombineerd met een 3en driej. cursus.

DE CLERICALEN AAN HET WERK.

Wie drie maanden geleden had voorspeld, dat in die korte spanne tijds in ons vaderland ieder tevreden zou zijn of ook maar tevreden zou schijnen, zou ongetwijfeld voor een onverbeterlijken optimist zijn uitgemaakt. Dag aan dag hadden onze clericalen en sociaal-democraten het volk opgezweept tegen het „veertigjarig wanbestuur der liberalisten"; geene staatspartij was ooit zoo schuldig als de liberale; nooit had een volk zoo geleden als het onze; in de geschiedenis was geen voorbeeld van zooveel ellende en onderdrukking, als waaraan ons land was prijs gegeven; .... men begon waarlijk bijna te twijfelen aan de juistheid van eigen indrukken, en men moest eens de statistiek ter hand nemen, om persoonlijke gunstige waarnemingen door dorre, maar ook volkomen objectieve cijfers bevestigd te zien. En nu is ieder tevreden en moet men omgekeerd haast vragen of alles wel zoo rooskleurig is, dat onze wetgevende macht feitelijk al vast het jaar 1888 vacantie nemen en zich tot het verlengen van het bankoctrooi bepalen mag.

Het is inderdaad merkwaardig, hoe groote verandering in de opvattingen gekomen is door, althans na het optreden van een clericaal ministerie en de verkiezing van Domela Nieuwenhuis tot kamerlid. Dat de verantwoordelijkheid die aan het bezit der macht verknocht is, de anti-liberale groepen zoo spoedig reeds zoo zwaar zou drukken, dat zij aan niets meer durven tornen, gaat veel verder, dan de wensch van een gewonen liberaal behoort te zijn. Er heerscht inderdaad onder onze tegenstanders eene zorgwekkende epidemie van

bescheidenheid. Al dadelijk bij de nieuwe rolverdeeling merkt men ze op. Dr. Schaepman wenscht noch minister, noch president der kamer te zijn; mr. Lohman is de eerste om te erkennen, dat hij geene plaats in het ministerie behoort in te nemen. De *gauche* der anti-revolutionairen, met dr. A. Kuyper aan het hoofd, trekt zich terug, om aan de uiterste *droite* het roer in handen te geven; zij vergenoegt zich, althans voorloopig, met de portefeuille van koloniën, het terrein, waarop mr. Keuchenius steeds het meest bescheiden in zijne eischen was geweest. Eene uitnemende geschiktheid om voorzitter der kamer te zijn wordt mede door dr. Kuyper ontdekt bij den heer Beelaerts, omtrent wien — na het veldwinnen der doleerende beweging, van welke hij een openlijk tegenstander is — gegronde twijfel bestond, of hij nog wel tot de anti-revolutionaire partij gerekend mocht worden.

En het program van het nieuwe kabinet — dat is eerst recht bescheiden. Op het gebied van het onderwijs blijkt uit de verkiezingen slechts de levendige begeerte, *dat bij de regeling van het volksonderwijs rekening worde gehouden met het christelijk bewustzijn van het nederlandsche volk.* Dit bleek steeds en is dan ook geschied, zelfs wel iets meer dan billijk is. Niet alleen is het christelijk onderwijs vrij, maar de openbare school wordt ook voor het onderwijs in den godsdienst beschikbaar gesteld en de kinderen van Israëlieten en ongeloovigen worden er niet alleen tot *maatschappelijke*, maar zelfs tot *christelijke* deugden opgeleid. Geen wonder dan ook, dat het program op dit gebied slechts aankondigt, dat de regeering „zal trachten, binnen de perken der grondwet, belemmeringen, die tot nog toe der ontwikkeling van het vrije onderwijs in den weg staan, zooveel mogelijk uit den weg te ruimen." Geen grondwetsherziening; geene poging om de openbare school in haren werkkring te beperken; het openbaar onderwijs blijft — de regeering verklaart het zelfs uitdrukkelijk — voorwerp harer aanhoudende zorg. Onder de belemmeringen van het vrije onderwijs, die de regeering *„zooveel mogelijk zal trachten"* uit den weg te ruimen, behoort dus de openbare school zelve niet. Verder zal de regeering hare aandacht wijden aan de maatschappelijke vraagstukken;

zij zal maatregelen beramen, om op het gebied van den arbeid de verbetering van verschillende toestanden te beproeven; de belangen van landbouw, handel en nijverheid zullen door haar niet uit het oog worden verloren; geleidelijk zullen de door de nieuwe grondwet vereischte wetten ter hand genomen worden; enz. enz. Het door den heer Mackay voorgedragen stuk gaat in denzelfden geest voort; omtrent geen enkel onderwerp heeft de regeering reeds eene stellige overtuiging; de ministers hebben als het ware alles nog eens van hun nieuw standpunt nader te bezien. Overmaat van bescheidenheid doet haar zelfs omtrent een sedert jaar en dag hangend dringend vraagstuk, de landsverdediging, het licht eener staatscommissie verlangen.

Wie had voorts gedacht, dat dr. Kuyper's wenschen zoo bescheiden waren, dat dit bescheiden program hem ten volle zou bevredigen? Het is een waar genot, den *Standaard* in de nieuwe gedaante van ministerieel lofredenaar te leeren kennen. Als het opgezweept christenvolk, dat verandering verwacht, opmerkt, dat bij dit program alles bij het oude blijft, wijst dr. Kuyper veelbeteekenend er op, dat de trein van staat toch op een andere rail is gekomen dan te voren. Als zijn volk toch eenige vrucht van de overwinning verwacht, wordt het vergeleken bij een uitgeteerden hongerlijder, dien met de uiterste behoedzaamheid eene kleine dosis voedsel gereikt moet worden, en die boven alles niet „schrokken" mag. Men moet uit dergelijke polemiek wel opmaken, dat er nog onbescheiden schrokkige christenen zijn, die niet begrijpen kunnen, dat met de verandering van ministerie nog niet al hunne grieven zijn weggenomen, maar tot nog toe mag men alleen veronderstellen, dat er zoodanigen bestaan; tot dusver blijven ook zij bescheiden genoeg, om het publiek niet tot deelgenoot van hunne begeerigheid maken. In noord en zuid vindt men in alle bladen nog volmaakt hetzelfde gevoel van welbehagen uitgedrukt.

Is het wonder, dat de liberale partij ook bescheiden wordt en zich er meê verkneukelt, dat de openbare school het wel houden zal en er van invoering van beschermende rechten geen sprake is? Wie hare steeds zoo bedenkelijke neiging kent, om hare eischen tot een minimum te beperken, kon na een

nederlaag die stemming bij de liberale partij verwachten.

Maar wel moet het de hoogste verbazing wekken dat de bescheidenheids-ziekte ook den heer Domela Nieuwenhuis heeft aangetast. Hij erkent het zelf; herhaaldelijk noemt hij zijnen eisch, in dit zittingjaar toch eene noodwet te maken tegen gedwongen winkelnering „zeer bescheiden". Maar hoe bescheiden hij is, komt hem zelven toch niet eens tot volle bewustheid. Hij opent een debat, doch niet over onze geheele rechtsorde, maar over een enkele industrie in eene beperkte landstreek. Terwijl de kamer allen tijd had om eens over het geheele arbeidsstelsel te debatteeren, sluit de man, die slechts „als socialist" wenschte gekozen te worden, het socialisme van het door hem geopende debat uit. Ja, hij gaat nog verder, hij vraagt slechts een kleinen wetgevenden maatregel, voor welken alleen plaats is in een *niet*-socialistischen staat. Hij erkent zelf, dat in de door hem geschetste gebrekkige toestanden „nooit verbetering is aan te brengen zoolang het bestaande eigendomsrecht wordt gehandhaafd, volgens de nog altijd vigeerende wetten", en hij dispenseert zijnerzijds den wetgever dus reeds *a priori* van de taak, om wetten betreffende het arbeidscontract te maken, zonder verbetering der wetten betreffende den eigendom. Immers kan hij niet willen, dat de wetgever nuttelooze dingen doe. Bescheidenheid of bescheiden vrees voor den hamer des voorzitters, die hem verzocht de door hem zelven aan zijne interpellatie gestelde nauwe grenzen niet te overschrijden, gebood hem zeker te verzwijgen, welke wijziging hij in de wetgeving betreffende den eigendom wenschte. Misschien wenschte hij uit bescheidenheid anderen niet te nopen, daarover met hem in debat te treden. Zal de sociaal-democratische pers op het voetspoor van den *Standaard* hare volgelingen nu ook weten te overtuigen, dat een wetteke betreffende de gedwongen winkelnering precies de maat is van het voedsel, dat hun uitgehongerd gestel verdraagt, en dat zij toch vooral niet „schrokkig" mogen zijn, nu de heer Domela Nieuwenhuis afgevaardigde voor Schoterland is geworden?

Men zou haast zeggen, dat in Domela Nieuwenhuis de deugd der bescheidenheid haar toppunt had bereikt, en toch

wordt hij nog overtroffen door den minister van financiën, den heer Godin de Beaufort, in zijne toelichting van de bankwet. Hieromtrent had de minister Bloem een voorstel van wet gedaan, en het bestuur der bank had zich genegen betoond, op den grondslag van het ontwerp aan hare aandeelhouders de voortzetting hunner onderneming aan te bevelen. De kamer van 86 had over dit voorstel een voorloopig verslag uitgebracht. In dezen stand der zaak dient de minister Godin de Beaufort het voorstel van den heer Bloem onveranderd weder in, met de volgende toelichting:

Ofschoon de wetgevende macht uit den aard der zaak oppermachtig de voorwaarden vaststellen kan, waarop zij meent eene verlenging van het bank-octrooi te kunnen verleenen, zou het, omdat die voorwaarden voor de bank slechts verbindend worden, wanneer zij de octrooi-verlenging daarop aanneemt, toch bedenkelijk wezen in het ontwerp, waarmede het bankbestuur zich vereenigd had, wijzigingen te brengen, zonder dat daarover met dat bestuur nader onderhandeld was.

Heeft zijn ambtsvoorganger gemeend, die nadere onderhandeling, naar aanleiding van het onder dagteekening van 17 Februari ll. door de Commissie van Rapporteurs uit de vorige kamer uitgebrachte voorloopig verslag niet te mogen aanvangen, de ondergeteekende is, met het oog op de aanmerkelijk veranderde samenstelling der kamer, van oordeel, de uitkomsten van het nader voorloopig onderzoek van het ontwerp van wet door de tegenwoordige kamer te moeten afwachten, alvorens nadere onderhandelingen met het bestuur der bank over eventueele wijzigingen in het ontwerp op te vatten.

Bovendien heeft de ondergeteekende voldoenden grond om aan te nemen, dat ook de directie der bank weinig genegen zoude bevonden worden om op dit oogenblik opnieuw in onderhandeling te treden.

Eenigszins afdoende beantwoording van het uitgebrachte verslag schijnt hem, zonder die nadere onderhandeling, niet mogelijk toe.

De ondergeteekende, zich over het algemeen met de strekking van het oorspronkelijk ontwerp wel kunnende vereenigen, heeft, zoowel om de bovenstaande redenen als om de afdoening van dit belangrijke ontwerp van wet, die door den onvermijdelijken loop der omstandigheden reeds meer dan wenschelijk ware vertraagd is, niet verder te vertragen, ook in overeenstemming met het gevoelen zijner ambtgenooten, gemeend het best te doen, zich thans van beantwoording van het voorloopig verslag der vorige kamer te onthouden, en den koning

in overweging te geven het ontwerp van wet met de oorspronkelijke memorie van toelichting en bijlagen onveranderd weder aan de kamer in te zenden, onder bijvoeging van deze memorie tot nadere toelichting.

Goed geredeneerd voor een makelaar, die de partijen bijeen moet brengen, en het zich natuurlijk ook moet laten welgevallen, als eene van deze of beide hem wat uit de hoogte behandelen. Kan hij het helpen, als de directie der bank weinig genegen is, op dit oogenblik op nieuw in onderhandeling te treden, en hem verzocht — althans schijnt de reden van hare ietwat hooghartige houding hierin te liggen — eens eerst de kamer van 100 te raadplegen? Ook past het een makelaar, zijn eigen gevoelen niet op den voorgrond te stellen. Doch als de regeering bij het indienen van een wetsontwerp alleen verklaart zich over het algemeen met de strekking daarvan wel te kunnen vereenigen, gedraagt zij zich wel wat al te nederig. Wel wordt de wetgevende macht — zoolang het anti-revolutionair staatsrecht niet gezegviert — door den koning en de staten-generaal *gezamenlijk* uitgeoefend, maar de koning, vertegenwoordigd door den minister, heeft toch naar het huidige staatsrecht de leiding der zaken.

In dit geval van den heer Godin de Beaufort schijnt het mij toe, dat hij bij de beoefening der christelijke deugd van bescheidenheid, den leekenplicht om de waardigheid der staatsmacht, die hij vertegenwoordigt, te handhaven, wat al te zeer op den achtergrond doet treden. Doch laat ook mij bescheiden wezen; laat mij niet *plus royaliste que le roi* zijn en thans mijne wenschen niet verder uitstrekken, dan dat de minister bij eene latere mededeeling moge kunnen zeggen: „*j'ai été fier, fier envers les hautains.*" De minister is geen makelaar; het tot stand brengen der nieuwe bankwet is geene zaak, bij welke hij slechts de tusschenpersoon is tusschen de bank en de kamer, en de omstandigheden zijn ook niet van dien aard, dat de regeering de directie der bank behoeft na te loopen. Als hij dit in het vervolg, bij de onderhandelingen, die nog noodig zijn om de zaak tot een goed einde te brengen, beter in het oog houdt, zal ik tevreden zijn.

Het doet bij al deze bescheidenheid het hart goed, toch nog bij eene groep onbescheidenheid te vinden, namelijk bij de conservatieven. Er is volstrekt geen conservatieve strooming in het land en toch neemt de uiterste *droite* van de anti-liberale partijen voor zich de voornaamste ministerieele portefeuilles en het praesidium der beide kamers! Bewaarheid is weder het duitsche kreupelrijm:

Bescheidenheit ist eine Zier,
Doch weiter kommt man ohne ihr!

Of die „schrokkigheid" echter niet op eene indigestie zal uitloopen, en het laatste restje van conservatieve kracht zal opteren, is eene vraag waarop een schrijver over onze staatkunde niet mag nalaten de aandacht te vestigen.

De twee doctors Kuyper en Schaepman hebben ons niet verwend ten opzichte hunner bescheidenheid. Bij de verdeeling van den buit krijgen zij voorshands niets, maar een politiek man let minder op titels en waardigheden, dan op de werkelijke macht, die hij uitoefenen kan. Nu verdient het wel de aandacht, dat deze beide staatslieden een staat van zaken in het leven geroepen hebben, waarin zij hun invloed tot zijn maximum opvoeren. Inzonderheid zij hierbij in het oog gehouden, dat de leiders der *droite* wel ministers hebben mogen worden, maar hunne zetels in de kamer niet hebben mogen behouden. Zoodra de vraag opkwam of de vier ministers, die leden der kamer waren, het zouden blijven, besliste de *Standaard*, dat hunne herkiezing onraadzaam was op grond, zoo het heette, dat het noodig was, de grootst mogelijke kracht in 's lands raadzaal uit te oefenen, en dat vier nieuwe leden die kracht zouden verhoogen. Ik neem aan, dat het vooral te doen was, om in het parlementair debat partij te kunnen trekken van de gaven van Schreinermacher, van Wassenaer, van Löben Sels en J. E. N Schimmelpenninck v. d. Oije, hoewel ik geloof hun geen onrecht te doen, als ik die vergrooting van kracht voornamelijk zie op het militair gebied, waarop de rechterzijde reeds goed vertegenwoordigd is. Hoe dit zij, aan dr. Kuyper valt, buiten de versterking der parlementaire

kracht met vier nieuwe strijders, al vast eene niet onbelangrijke winste in den schoot. Immers zal hij, zelfs zonder hulp van dr. Schaepman, bij wijze van spreken elk oogenblik de conservatieve elementen in het ministerie in zijne macht hebben en tot aftreden kunnen dwingen. Misschien kan mr. Ruys van Beerenbroek, als eventueel het ministerie valt, na korten tijd weder in de kamer terugkomen, maar Mackay en Godin de Beaufort verdwijnen van het staatstooneel voor zoodanigen tijd als dr. Kuyper goed vindt. Elke *organisatie* van eene *droite* is nu onmogelijk; zij moet meegaan of heengaan en verliest heengaande alle kracht, om zich tot een gesloten geheel te vereenigen. Stel dat er eerlang verschil ontstaat tusschen de genoemde conservatieve ministers en dr. Kuyper, dan zoude dit drietal, aan samenwerking gewend geraakt, en door de waarneming der ministerieele functiën op den voorgrond getreden, in de kamer de kern kunnen worden eener toekomstige conservatieve partij, die de weifelenden in de kamer en de verspreide conservatieve krachten in het land tegen dr. Kuyper kon vereenigen. Dr. Kuyper zou dan het ministerie der *droite* kunnen omverwerpen maar niet vervangen, daar de *droite* sterk genoeg bleef om aan een ministerie van de *gauche* alle levensvatbaarheid te ontnemen. Dit is nu *a priori* onmogelijk gemaakt en, tenzij het land zich weder tot de liberalen wendt, moet de geheele rechterzijde *perinde ac cadaver* de evolutiën van onze doctoren medemaken.

Ronduit gezegd, heeft het mij verwonderd, dat de staatslieden der *droite* zich in zulk een *impasse*, in welke hun alle zelfstandige houding onmogelijk wordt, hebben laten drijven. Het is onbegrijpelijk, dat het vooroordeel tegen de vereeniging der betrekkingen van minister en kamerlid zoo groot zou zijn, dat de opgetreden ministers aan de genoemde leiders der gecombineerde anti-liberalen niet hunne herkiezing als kamerleden tot voorwaarde van hunne optreding als minister hadden kunnen stellen. En even onbegrijpelijk, dat zij de waarde van zulk een zetel, ja zijne onmisbaarheid, om als minister zelfstandig te kunnen zijn, niet hebben ingezien. Hoe dit zij, nu staan zij op een hellend vlak. Wel verre, dat de partij het oog op de ministers gevestigd moet houden,

zullen de ministers uit de *droite* goed- of kwaadschiks de leiding der *gauche* moeten volgen.

De heeren Lohman en Schaepman openbaren reeds hunnen wensch, om overwicht over de regeering uit te oefenen in hun voorstel tot wijziging van het reglement van orde, ook door den *Standaard* met uitbundigen lof begroet. Immers zal — wordt dit voorstel aangenomen — de politieke kracht der kamer in eene vaste begrootings-commissie van 15 leden worden samengetrokken. Met de schraalst mogelijke toelichting wordt deze nieuwigheid in ons staatsrecht ingeleid. Van de keuze van een achttal verknochte leden en diensvolgens ook van het praesidium dier commissie kunnen de leiders der rechterzijde zeker zijn. Dan zal het niet eens meer noodig wezen in het openbaar met kamerbesluiten de ministers onder het juk te brengen; dit gaat dan veel gemakkelijker zoo huishoudelijk binnenskamers in den boezem eener commissie, die oppervlakkig beschouwd een administratief, maar inderdaad een zuiver politiek karakter zal hebben.

Zulk eene commissie voor de geheele staatsbegrooting, welke alzoo slechts toevalligerwijs voor de meer technische hoofdstukken deskundigen in haar midden zal tellen, is, indien het voorstel niet eene geheel onrijpe vrucht is van onbedachtzame overijling, eene poging, om het *gouvernement occulte* van het bondgenootschap der *verkiezingsleiders* te organiseeren en ons bestaand staatsrecht omver te werpen. Bij het parlementair stelsel is immers het ministerie zelf feitelijk de begrootingscommissie der meerderheid. De ministers hebben de begrootingen voor te bereiden in den geest der meerderheid. Zoo de publieke opinie des lands niet zou verdragen, dat dr. Kuyper en dr. Schaepman de begrootingen als ministers ontwierpen, moet ook geene organisatie gemaakt worden, die hen zou veroorloven ze binnenskamers om te werken. Er is niets tegen, dat de genoemde heeren door de kroon worden geroepen, om ministers te zijn, indien het land het wenscht, maar die het behoud van vrije instellingen wil, moet er op bedacht zijn, dat er geene vernuftige combinatie gemaakt

worde, welke den een macht geeft zonder verantwoordelijkheid en den ander verantwoordelijkheid zonder macht.

Geheel iets anders zou het zijn, indien voor elk hoofdstuk der staatsbegrooting (behoudens combinatie b. v. van I, II, VII A en XI met financiën) eene vaste commissie werd benoemd. Door zulke commissiën zoude het toezicht van deskundige leden en eene goede verdeeling van den arbeid der kamer bevorderd worden. Het in het leven roepen daarvan is op deze gronden door den ondergeteekende herhaaldelijk in de verkiezingsdiscussiën verdedigd. Hebben de heeren Schaepman en Lohman zijn denkbeeld willen belichamen, dan zijn zij daarin zeer slecht geslaagd. Acht commissiën van zaakkundige leden, elke met de voorbereiding der beslissing over één begrootingshoofdstuk te belasten, is geheel iets anders, dan de voorbereidende behandeling van de geheele begrooting aan *ééne* commissie van 15 over te laten. Het eerste bewerkt verscherping van *administratief toezicht*, het laatste concentratie van *politieke macht*, en wel buiten het hiervoor aangewezen grondwettelijk orgaan, nl. het verantwoordelijke ministerie.

De behandeling van het voorstel bij de kamer zal moeten leeren, welke de bedoeling is, en of de geheele anti-liberale meerderheid den weg der voorstellers wenscht te betreden. Het zou inderdaad, als de zaak niet zoo ernstig ware, eene humoristische zijde hebben, wanneer de theoretische verdedigers van het koningschap bij Gods genade, de regeering in de practijk overleverden aan de genade van eene parlementaire commissie. Hopen wij, dat de oppositie, die zich in de afdeelingen ook bij leden der meerderheid openbaarde, stand houde. Òf Mackay c. s. moeten de leiders der meerderheid zijn en blijven, òf, zoo anderen feitelijk boven hen staan, behooren zij aan dezen de leiding over te laten, door voor hen aan de ministerstafel plaats te maken. De regeering blijve in ons staatswezen het centraal orgaan; bescheidenheid nope haar niet de dienares te worden van anderen, die hunnerzijds met de bescheiden positie van kamerlid of journalist tevreden zijn.

'S GRAVENHAGE, 22 Mei 1888. S. VAN HOUTEN.

DE ATJEH-OORLOG EN DE LIBERALE PARTIJ.

Het is eene zekere waarheid, dat men over het algemeen niet te veel notitie moet nemen van de stembus-literatuur. Er wordt dan vaak zoo schromelijk overdreven, dat een verstandig mensch het best doet, zijne schouders op te halen en te zwijgen.

Maar daar zijn enkele beschuldigingen, welke, telkens en telkens en op alle mogelijke tonen herhaald, zouden eindigen met door het groote publiek als waarheid te worden aangenomen, vooral wanneer het eene aangelegenheid geldt, waarvan dat „groote publiek" niet genoeg studie heeft gemaakt om zich-zelf tot oordeelen bevoegd te achten.

Dan kan, meenen wij, tegenspraak, ook nadat de stembus gesloten is, plicht zijn. Men kan dan althans trachten te voorkomen, dat, bij eene volgende verkiezing, dezelfde beschuldigingen weder op dezelfde pertinente wijze worden uitgesproken.

Onder de hierbedoelde verwijten, de liberale partij in den laatsten tijd, ja in de laatste jaren naar het hoofd geslingerd, behoort dat de Atjeh-oorlog haar schuld is, of, zooals *De Standaard* het in haar „zondenregister der liberale côterie" uitdrukte:

„Het zijn de liberalisten, die ons den oorlog met Atjeh op den hals hebben gehaald. Heel de rechterzijde heeft terstond

tegen dien verderfelijken oorlog gewaarschuwd, en *De Standaard* heeft van meet af het roekelooze en onrechtvaardige van dien oorlog in het licht gesteld. Ook de fractie-Kappeyne sprak er met gloed tegen. *De liberalisten zetten hun heilloos opzet door.* En zoo duurt deze noodlottige oorlog nu reeds vijftien jaren, heeft minstens aan tienduizend menschen het leven gekost; heeft *honderden millioenen* verslonden, waaronder hier te lande de burger zich krommen mag; heeft ons koloniaal prestige bedorven, en blijft nóg de bloedzuiger op den hartader van ons koloniaal bestaan."

Wij gelooven dat het nuttig is, na te gaan in hoever deze geheele phrase tegen de kalme critiek bestand is.

Niemand zal tegenspreken, dat de Atjeh-oorlog, evenals in deze eeuw verschillende andere oorlogen in Indië — men denke slechts aan den Java-oorlog, den Padrie-oorlog, den Bandjermasinschen krijg enz. — in vele opzichten noodlottig is geweest voor de welvaart van Indië in het algemeen; dat de strijd daar veel bloed en veel geld heeft gekost, en in één woord, dat men in Indië te recht treurt om de verloren menschenlevens en de verloren millioenen.

Maar dat onder de verslonden „honderden millioenen" de burger hier te lande zich krommen mag, dat begrijpen wij al dadelijk niet! De „batige saldo's" van vroeger zijn verdwenen, en ook de anti-revolutionaire partij zou ze niet terugwenschen; schreef zij niet — zeer te recht — in haar program, dat geen baatzucht, maar wel het besef onzer zedelijke verplichting onze staatkunde in Indië moet leiden? Wij kunnen het dus bejammeren, dat de „honderden millioenen" niet, in Indië, op meer productieve wijze zijn besteed, of gedeeltelijk zijn kunnen worden gebezigd om de economische toestanden in Indië te verbeteren, — maar om het verlies der batige sloten voor het moederland treuren, dat mag ook de anti-revolutionaire partij niet doen!

En wat blijft er dan over van hare beschuldiging, dat „hier te lande de burger zich krommen mag" onder de geldelijke lasten van den Atjeh-oorlog?

Die krijg heeft een aanvang genomen in April 1873. Niettemin is sedert uit de indische geldmiddelen betaald:

als gewone bijdrage aan 's rijks schatkist.....	1873...	ƒ 10.427.695
	1874...	„ 10.544.579
	1875...	„ 10 111.685
tot dekking van de nadeelige sloten der staatsrekeningen 1871 en 1872.....	1875...	„ 2.048.177
tot goedmaking van de uitgaven voor de voltooiing van het vestingstelsel.....	1875...	„ 3.000.000
	1876...	„ 2.700.000
	1877...	„ 2.300.000
tot amortisatie van nederlandsche schuld.....	1875...	„ 10.000.000
	te zamen...	ƒ 51.132.136

alzoo, gedurende de geheele periode van den Atjeh-oorlog, *meer dan drie millioen gulden 's jaars.*

Het is waar: na 1877 zijn de bijdragen van Indië aan 's rijks schatkist gestaakt. Maar dat was niet het gevolg van den Atjeh-oorlog; veeleer doordien de veepest op Java millioenen verslond, de koffie lage prijzen haalde, en groote openbare werken werden aangelegd. De haven van Batavia en de spoorwegen op Java kostten samen circa 80 millioen.

Door het een en ander ontstond na 1877 een deficit op de indische begrooting, hetwelk bij het einde van 1886 ruim vijftig millioen (ƒ50.126.172) bedroeg. Het werd voor een klein deel gedekt uit nog beschikbare overschotten van vroegere jaren, en verder door eene leening van ruim 45 millioen (ƒ45.157.365,97), *waarvan Indië trouw rente en aflossing betaalt.*

Wij achten dit niet billijk tegenover Indië, aangezien het moederland het nu onder alle ongunstige omstandigheden alle lasten liet dragen, terwijl vroeger de batige saldo's, uit hooge koffieprijzen o. a. verkregen, eenvoudig ten bate van het moederland waren gebracht en de nationale schuld met „honderden millioenen" hadden doen verminderen.

Maar in ieder geval staat het vast, dat Nederland, zoolang de Atjeh-oorlog duurt, wèl meer dan 50 millioen ontvangen, maar geen cent voor dien oorlog betaald heeft; dat „de burger hier te lande" zich *niet* kromt onder de „honderden millioenen" welke de Atjeh-oorlog heeft gekost!

Die oorlog, zoo schrijft men in het „zondenregister", heeft ons koloniaal prestige bedorven.

Doch het bewijs voor die bewering is men schuldig ge-

bleven. Het feit dat, in het algemeen, tot nu toe, zoolang de Atjeh-oorlog duurt, in geheel Indië de rust steeds ongestoord is gebleven, kan daarentegen als bewijs dienen dat ons koloniaal prestige nog *niet* bedorven is en dat er voorshands nog *geen* sprake mag zijn van „een bloedzuiger op den hartader" van ons koloniaal bestaan. Daarvan zal alleen sprake zijn wanneer ons indisch leger verwaarloosd wordt.

„De noodlottige oorlog duurt nu vijftien jaren." Dit is juist, wanneer men ook de jaren, waarin geen oorlog gevoerd werd, meêrekent. Doch voorzeker geven wij toe, dat de duur van den oorlog veel te lang is geweest. Evenwel, — kan men daarvan de *liberale partij* een verwijt maken, zooals in het „zondenregister" gedaan is? Is de liberale partij verantwoordelijk voor al de inconsequenties, welke bij het Atjeh-beleid zijn begaan en waardoor de oorlog als het ware kunstmatig is verlengd?

De instructie van 1874, omtrent de in Atjeh te volgen gedragslijn, werd in den raad van state „tot in de kleinste bijzonderheden besproken met mannen als Elout, Van Hoëvell en Mackay en zoovele anderen, grijs geworden in den staatsdienst; de slotsom was dat eenparig de raad van state zich bij de instructie nederlegde", en later werd zij ook nagenoeg eenparig door de leden van de beide kamers der staten-generaal goedgekeurd [1].

Die instructie kan alzoo bezwaarlijk dienen tot illustratie van het „liberaal wanbeleid". En hoe herhaaldelijk ook — te recht of ten onrechte — van die instructie door de Indische regeering was afgeweken, na zes jaren (September 1879) was de Atjeh-oorlog geëindigd.

Hij is in 1882 weder ontbrand, toen de generaal Van der Heijden van Atjeh verwijderd was en zijn opvolger, die in zijn bestuur geheel andere beginselen volgde dan zijn voorganger, weder afbrak wat deze met zooveel inspanning had opgebouwd.

---

[1] De heer Fransen van de Putte in de eerste kamer der staten generaal, den 15 December 1882.

Die vervanging nu zal men zeker niet aan de liberale partij kunnen wijten; tijdig is juist van *hare* zijde, o. a. door den heer Fransen van de Putte in de zitting der tweede kamer van 20 December 1879, daartegen gewaarschuwd. Dat de Atjeh-oorlog niet, in 1879, voor goed een einde heeft genomen, — men kan daarvan de schuld geven aan verkeerde bestuursmaatregelen in Indië, maar stellig allerminst aan de liberale partij in het moederland.

Intusschen is dit alles van minder belang in vergelijking van het beweren: dat de liberalen ons den oorlog met Atjeh op den hals hebben gehaald, en dat die oorlog niet alleen roekeloos, maar onrechtvaardig is geweest.

Men zegt nu: heel de rechterzijde heeft van meet af dat roekelooze en onrechtvaardige in het licht gesteld.

Ja, van meet af, — men oordeelde zelfs reeds, toen men zich onmogelijk tot oordeelen bevoegd kon achten. De heer Fransen van de Putte zeide, den 7den December 1881, in de eerste kamer waarlijk niet ten onrechte: „Ik heb, in 1873 en 1874, de heftige en niet altijd even vaderlandslievende wijze betreurd, waarop de oorlog met Atjeh *als politieke machine* tegen de regeering gebruikt werd" ... Maar, zooal de „geheele rechterzijde" — wat, zooals beneden blijken zal, intusschen niet juist is — in 1873 de handelingen in zake Atjeh van de toenmalige liberale regeering afkeurde, — zeker is het ook, dat de minister Fransen van de Putte, bij het debat in de tweede kamer van 28—30 April 1873, verklaren kon: „Bij al het verschil van gevoelen tusschen de onderscheidene sprekers was er op één punt overeenstemming, n.l. dat de verhouding, die van 1824 tot 1870 tusschen het indisch bestuur en Atjeh bestaan heeft, langer onhoudbaar was. Zoo zeide de heer Van Lynden, dat wij jarenlange vernedering en beleediging van Atjeh hebben ondervonden; de heer Haffmans, dat de Atjehers reeds lang den oorlog hebben verdiend" ...

Zeker is het ook, dat de toenmalige oppositie, in Augustus 1874 regeeringspartij geworden, den oorlog niet trachtte te beperken, maar hem juist op een veel uitgestrekter terrein

van Atjeh *en onderhoorigheden* bracht dan de minister Fransen van de Putte en de raad van state ooit bedoeld hadden. De heer Fransen van de Putte wees hierop uitvoerig in de zitting van de eerste kamer van 15 December 1882.

De „oppositie" van 1873 is alzoo verantwoordelijk voor den gang van zaken in Atjeh sedert 1875, en de verantwoordelijkheid van den minister Fransen van de Putte, en van de staatkundige partij die hem steunde, strekt zich alleen uit tot de oorlogsverklaring en tot het staatkundig beleid van den oorlog tot aan bovengenoemd tijdstip. De verantwoordelijkheid van den toen aangevangen veroveringsoorlog berust *niet* bij den heer Fransen van de Putte of zijne partij, maar bij hen die, zonder koninklijke machtiging, zijn afgeweken van de koninklijke instructie van Februari 1874.

Terloops zij opgemerkt dat wij thans niet wenschen in te gaan op de vraag, in hoever die veroveringsoorlog goedkeuring of afkeuring verdient. Het is hier nu niet te doen om het eene of andere systeem te beoordeelen, — alleen om de mate der verantwoordelijkheid te bepalen, welke ieder toekomt.

Wij hebben dan nu alleen na te gaan, in hoever de oorlogsverklaring en het staatkundig beleid van den minister Fransen van de Putte verdient geschreven te worden op het „zondenregister der liberale partij".

En dan willen wij, alvorens dienaangaande nadere toelichtingen te geven, in de eerste plaats wijzen op het getuigenis van een man, die zeker door allen in den lande geëerd wordt als een sieraad van de antirevolutionaire partij; van een *edel* man in den vollen zin des woords, steeds geneigd om rondborstig zijne meening te zeggen; van een man eindelijk, die, beter dan één ander van zijne partij, bevoegd was tot oordeelen in deze.

De heer Elout van Soeterwoude zeide den 21sten Januari 1886 in de eerste kamer der staten-generaal over den Atjeh-oorlog:

. . . „De beginselen van dien oorlog zou ik niet durven afkeuren. Ik ben indertijd vereerd geweest met eene mededeeling van de punten, vóór nog iets was begonnen. Ik heb bij een onderhoud, dat tot in den nacht duurde, met den

toenmaligen minister van koloniën, ons tegenwoordig medelid, gezien met welke nauwgezetheid en met welk diep besef van verantwoordelijkheid de minister heeft gehandeld. Wij weten, dat de aanleiding is geweest de mededeeling van een geheim contract tusschen den consul te Singapore van de Vereenigde Staten in Atjeh, ten einde aan die staten de de souvereiniteit van Atjeh op te dragen; pogingen, op Mohammedaansch gebied te Constantinopel, en te Parijs; pogingen van Italië om een 20,000 van hunne bandieten te brengen in die streken. Welke gevolgen zou dit alles gehad hebben? Maar toch werd door den toenmaligen minister van hieruit niets anders gezegd dan: „para bellum; wij willen den vrede, doch zorg dat gij gereed zijt en dat gij niet voor een fait accompli gesteld wordt. Zorg dat gij iets kunt beletten als het noodig is, maar eisch geen souvereiniteit, voer geen oorlog. Hier te lande zoeken wij de zaak op diplomatieke wijze te regelen." Men heeft later moeten handelen" ...

Een der woordvoerders van de antirevolutionaire partij, de in deze het meest bevoegde woordvoerder, was het dus in 1873 geheel met den minister Fransen van de Putte eens. Maar dààrop wijst die partij niet; ondanks het getuigenis van Elout, verhaalt zij dat de „liberalisten" hun „heilloos opzet" doorzetten tegen alle waarschuwing (van onbevoegden) in!

Wij zullen niet spreken van de mogelijkheid, die *misschien* eenmaal heeft bestaan om de verwikkelingen met Atjeh op vredelievende wijze op te lossen, n.l. toen de radja van Troemon — zooals hij later verklaard heeft op instigatie van den sultan — aanbood te zorgen dat ons de souvereiniteit over Atjeh werd aangeboden wanneer hij slechts eenige toezegging had dat zij eventueel zoude worden aangenomen. Wij hebben de afwijzende beschikking der indische regeering steeds betreurd; maar nooit is beweerd dat daarvoor eene staatkundige partij in het moederland verantwoordelijk kan worden gesteld. Wij laten daarom dit punt rusten.

Een feit is het, dat reeds in 1872, evenals veelvuldig in vroeger jaren, Atjeh zeer vijandig tegen ons gestemd was. Het zocht achtereenvolgens steun tegen ons bij Engeland, Turkije,

Frankrijk, Amerika en Italië, en trachtte ons in internationale moeielijkheden te brengen.

Van Augustus 1872 tot Maart 1873 werden van Poeloe Pinang naar Atjeh uitgevoerd 5000 vaten buskruit en 1394 kisten geweren.

In een atjehsch geschrift, in het begin van 1873 verspreid, werden eenige natiën met name, en overigens alle volken die een eigen vlag voerden, opgeroepen tot hulp tegen de hollandsche ongeloovigen.

De commandant en het état-major van de *Marnix*, die de atjehsche gezanten van Riouw via Singapore naar hun land terugvoerden, hadden daar, naar uit goede bron vernomen werd, groot gevaar geloopen vermoord te worden.

Tongkoe Paja, de radja van Simpang Olim en andere atjehsche grooten van macht en invloed vestigden hun hoofdkwartier op Poeloe Pinang, om vandaar voor aanvoer van wapens en munitie zorg te dragen. Toen onze regeeringscommissaris, de heer Nieuwenhuyzen, op Pinang kwam, werd hun zijdelings aangeraden met hem te gaan spreken; maar zij verwierpen dat denkbeeld met verontwaardiging en toonden zich ten hoogste op ons verbitterd.

Uit dit alles blijkt voldoende dat Atjeh zich wapende *tegen ons* en over de gansche wereld bondgenooten zocht *tegen ons*.

Was dat geen *casus belli? Moest* onze regeering dat alles laten voortgaan? *Mocht* zij dat doen in 's lands belang?

Wat zou wel het oordeel geweest zijn over de „liberalisten", wanneer zij aan dat alles geen einde had gemaakt? Zou men hun dan niet, te recht, verweten hebben dat zij voor de handhaving van de eer des lands ongeschikt waren gebleken?

Wat nu de oorlogsverklaring van 1873 betreft, nooit is daarover meer licht opgegaan dan door de — in 1881 openbaar gemaakte — debatten, in April 1874 in comité-generaal van de tweede kamer gehouden; debatten, waarvan de heer Heijdenrijck ter rechter-, de heer Van Houten ter linkerzijde van de kamer, in het openbaar hebben getuigd dat daardoor de oppositie verzwakt, de regeering versterkt was geworden. Wij zullen onze beschouwingen dan ook hoofdzakelijk op deze debatten gronden; doch na eerst herinnerd te

hebben dat de oude heer van Nispen van Sevenaer, een sieraad der „rechterzijde" en in staatkunde een groot tegenstander van den minister Fransen van de Putte, reeds in Juli 1873 zeide:

„Wanneer ik weder hoor betoogen dat de oorlog niet gerechtvaardigd is, acht ik mij verplicht èn voor het buitenland, èn voor het vaderland te verklaren, dat ik althans in dat gevoelen niet deel, en dat, naar mijn oordeel, Nederland in de bestaande omstandigheden wel degelijk het recht had, aan Atjeh den oorlog te verklaren."

Toch zegt nu nog altijd het hoofdorgaan der anti-revolutionaire partij, dat *heel de rechterzijde* van meet af tegen den oorlog was!

En de reeds genoemde heer Elout van Soeterwoude schreef in 1874: „Zie ik wel, dan stonden we voor twee gevaren. Het eene bedreigde Neerland's onverdeeld gezag, macht en invloed. Het andere de veiligheid in de wateren des archipels. Een tijdig verhoeden van „faits accomplis" was de regeering opgelegd. Zij heeft zich daarvan, na ernstig en gemoedelijk overleg, in het besef harer groote verantwoordelijkheid, met beleid en veerkracht gekweten."

In het comité-generaal van 1874 verklaarde de heer C. van Nispen van Sevenaer, na van alle stukken te hebben kennis genomen, en ofschoon hij omtrent verschillende bijzonderheden aanmerkingen had tegen het regeeringsbeleid: ... „Ik ben van gevoelen, dat de oorlog èn op het punt van recht èn op het punt van belang ... genoegzaam gerechtvaardigd was. Er werd geïntrigeerd en samengespannen tegen de rechten en belangen van Nederland; dat mocht Nederland zich niet straffeloos laten welgevallen."

De minister van buitenlandsche zaken, de heer Gericke van Herwijnen, sprak in het comité-generaal o. a. het navolgende:

„Bij meer dan eene gelegenheid is reeds aangetoond, dat de oorlog niet alleen gerechtvaardigd, maar onvermijdelijk noodzakelijk geworden was; hij werd gevorderd door de zorg voor onze eer en onze waardigheid, door onze belangen, door de noodzakelijkheid van zelfbehoud, durf ik wel zeggen, en door het niet nakomen van zijne verplichtingen, aan den

staat met wien wij oorlogen, opgelegd en door dezen aanvaard. Indien deze redenen geen genoegzame aanleiding tot den oorlog opleveren, dan zal er waarschijnlijk nooit een oorlog gevoerd worden die kan gezegd worden gerechtvaardigd te zijn. Men denke aan hetgeen heeft plaats gehad met de atjehsche gezanten te Singapore...

„Moet men de handelingen, te Singapore gevoerd, zoo licht tellen?... De feiten, die naderhand gebleken zijn, hebben wel degelijk doen zien dat zij geenszins zoo onbeduidend waren.

„Is het niet bewezen dat hetgeen met den Amerikaanschen consul verhandeld werd, bedenkelijk was; en is dit niet door eene onwraakbare getuigenis gestaafd?...

„Zijn er geen bewijzen voorhanden dat Atjeh aan andere mogendheden aanbiedingen gedaan heeft, ook aan Engeland, dat die heeft afgewezen?... Is het niet bewezen dat ook aan Frankrijk zulk een aanbod gedaan is?...

„Nu wat Turkije betreft. De strijd, dien wij daar gevoerd hebben, is zeer ernstig geweest en de gevaarlijkste van allen die wij te overwinnen hadden... De atjehsche afgevaardigde heeft zeer dikwijls op het punt gestaan zijn doel te bereiken...

„Onderstel eens dat een der verschillende phases, welke de zaak doorloopen heeft, eens had geleid tot datgene wat de atjehsche afgevaardigde beoogde; onderstel dat de machtsvertooning welke hij van Turkije of Egypte verlangde, had plaats gehad; onderstel dat de Porte dat protectoraat eens aanvaard had, hetgeen haar was aangeboden, en Turkije een gouverneur had gevonden om het beheer over Atjeh te voeren; onderstel dat de Porte slechts een gezant naar Atjeh had gezonden om de zending van Atjeh te reciproceeren; onderstel, aan den Sultan van Atjeh ware het grootkruis der Osmanié of een eeresabel gezonden, — ik geloof dat een dier zaken, welke alle ter sprake gebracht werden, zou geweest zijn eene gebeurtenis van het hoogste gewicht, welker gevolgen wij voor onze bezittingen in den Indischen Archipel niet zouden hebben kunnen overzien...

„Ik zeg dit alles om te bewijzen dat wij niet zonder goede redenen handelden, toen wij de beslissing namen die tot

den oorlog geleid heeft; dat de ondervinding geleerd heeft, dat wij zeer te recht gemeend hadden, dat men onmiddellijk en met kracht moest optreden; dat dit het eenige middel was om nog grootere moeielijkheden en gevaren te vermijden.

„De oorlog niet gerechtvaardigd! Maar hoe kan men dat beweren, na al de pogingen, die wij gedaan hebben om ons in vriendschappelijke aanraking met Atjeh te stellen, pogingen die steeds op een bijna smadelijke wijze door Atjeh werden afgewezen; en nadat wij, toen wij eindelijk dachten... dat Atjeh tot betere inzichten kwam, moesten bemerken dat Atjeh niets anders beoogde dan tijd te winnen en ons om den tuin te leiden...

„Dat men deze handelwijze niet als trouweloos, niet als verraderlijk zou willen beschouwen, begrijp ik niet; en dat wij ons zulk eene trouwelooze handelwijze hadden moeten laten welgevallen, begrijp ik nog veel minder. Ik geloof dat onze geheele positie, ons aanzien in den Archipel er mede gemoeid was, te bewijzen dat wij ons niet ongewroken lieten om den tuin leiden, dat wij onze eer en waardigheid wisten te handhaven, en dat, wanneer wij spreken, wij willen dat men ons hoore en onze woorden eerbiedige. Ons belang was er dus zeer zeker in hooge mate bij betrokken.

„Ik zeide: ons zelfbehoud. Waar zou het heen, indien eens die pogingen, waarover ik gesproken heb, gelukt waren? Gesteld, zij hadden in het eind tot uitkomst geleid voor Atjeh, aan den kant van Amerika, of aan den kant van Turkije; was in die beide gevallen ons bestaan op Sumatra niet bedreigd? Het komt mij onbetwistbaar voor.

„Eindelijk hadden wij recht te vragen dat de contractueele bepalingen, die tusschen Atjeh en ons bestonden, werden nagekomen; en nu durf ik zeggen dat bijna geene enkele der bepalingen van het tractaat van 1857 door Atjeh werd gerespecteerd...

„Ziehier wat de engelsche regeering daarover zegt: „Our friend (de sultan van Atjeh) knows that our traders have been often interfered with, and their ships and property plundered by people in the neighbourhood of Atcheen, who call themselves our friend's subjects and that, when we have

appealed to our friend for redress, he has replied that he is unable to give it," enz.

„Daar wordt dus gezegd dat de engelsche schepen *dikwijls* beroofd worden, en nu waren wij door de tractaten verplicht daartegen te waken en dat niet te tolereeren. Dat was de bijna onmogelijke verplichting, ons in 1824 opgelegd, terwijl ons de middelen waren ontnomen om die verplichting te kunnen gestand doen"...

Wij zullen niet verder citeeren, maar hopen sommigen onzer lezers opgewekt te hebben, de stukken over het ontstaan van den Atjeh-oorlog eens — of nóg eens — nauwkeurig na te gaan. Zij zullen dan, naar wij vertrouwen, met ons tot de overtuiging gebracht worden, dat de liberale regeering van 1873 noch roekeloos, noch onrechtvaardig heeft gehandeld; dat zij — en elke andere regeering die toen in hare plaats ware geweest — niet anders heeft *kunnen* handelen, wanneer zij de beschuldiging wenschte te ontgaan van 's lands belang te hebben verwaarloosd.

Daarbij komt nog, wat wij boven reeds met een enkel woord opmerkten, dat de regeering van 1873, te recht of ten onrechte, *nooit* heeft bedoeld dat de oorlog tegen Atjeh eenen omvang zoude verkrijgen zooals hij, onder een ander regeeringsbeleid, later erlangd heeft.

Zoolang mogelijk heeft die regeering vastgehouden aan het denkbeeld: handhaving van de integriteit van het atjehsche rijk, handhaving van den sultan, sluiting met dezen van een tractaat in den geest van het siaksche, dat, blijkens de ondervinding, zoo goede uitkomsten, zoowel voor ons als voor land en volk op Sumatra's oostkust had opgeleverd.

Toen dit denkbeeld niet door vredelievende middelen kon worden bereikt, moest men wel de toevlucht nemen tot wapengeweld, om den Sultan te dwingen toe te geven aan onze eischen, die slechts ten doel hadden, internationale verwikkelingen te vermijden en ons in de gelegenheid te stellen, aan onze internationale verplichtingen te voldoen.

Nog bij de tweede expeditie, onder den generaal van Swieten, werd aan dit plan vastgehouden; en toen eindelijk, vooral door den dood des sultans, de uitvoering onmogelijk bleek, be-

sliste de regeering dat men zich in Atjeh zou vestigen, zoodat ieder kon zien dat het voor altoos was, zonder meer; allerminst bedoelde zij een veroveringsoorlog. De bedoeling van den generaal van Swieten, in dezen geheel homogeen met den minister Fransen van de Putte, blijkt uit diens verklaring: dat de vestiging op Atjeh zou bestaan uit Kota Radja, een fort te Penajoeng en de Marinebenting; dat de bezetting op zijn hoogst zou bestaan uit 3000 man en de onkosten een millioen gulden 's jaars zouden bedragen.

Van deze plannen en bedoelingen is men — de redenen daartoe hebben wij thans niet te bespreken — vrij spoedig afgeweken; maar de schuld, of, zoo men liever wil, de eer van die afwijking, die langzamerhand kolossale verhoudingen aannam, mag in geen geval gelegd worden op de schouders van de liberale regeering van 1873. *Haar* kan men er stellig geen verwijt van maken dat de oorlog thans „honderden millioenen" heeft gekost! Dat heeft de partij gedaan, die in 1873 tegen de bedoelde regeering oppositie voerde, — „heel de rechterzij", in de terminologie van *De Standaard*.

Wanneer wij nu het bovenstaande resumeeren, dan komen wij tot de volgende conclusiën, tegenover de § 1 van het „zondenregister der liberale côterie":

De oorlog met Atjeh was niet onrechtvaardig, elke regeering die 's lands belang wilde behartigen, moest hem in 1873 wel verklaren;

niemand heeft ons den oorlog „op den hals gehaald;" hij was het onvermijdelijk gevolg van de handelingen van Atjeh; wij hebben hem te wijten, niet aan eene nederlandsche staatspartij, maar veeleer aan den strijd der staatkundige — arabische en inlandsche — partijen in Atjeh;

de kundigste en meest vertrouwbare mannen der rechterzijde, Elout van Soeterwoude en van Nispen van Sevenaer, keurden de oorlogsverklaring *niet* af;

de oorlog ware nooit een veroveringsoorlog geworden, wanneer de „liberalisten", die den oorlog verklaarden, aan het bewind gebleven waren;

het is alzoo niet hun schuld indien de oorlog thans „honderden millioenen" heeft gekost;

onder dien grooten geldelijken druk heeft zich „hier te lande de burger" nog nooit een oogenblik gekromd;

ons koloniaal prestige is nog niet bedorven;

maar al ware dit tot eene zekere hoogte het geval, — dan zou dit niet te wijten zijn aan de liberale partij van 1873, maar veeleer aan de oppositie van dien tijd, die, regeering geworden, sedert 1875 aan het Indische leger eene taak heeft opgedragen boven zijne krachten.

Wij hopen, met het voorgaande de juiste verhouding tusschen de liberale partij hier te lande en den oorlog in Atjeh eenigermate in het licht te hebben gesteld, en daarmede het onze te hebben bijgedragen om te voorkomen, dat die oorlog een volgenden keer weder als *machine de guerre* tegen de liberale partij of enkelen harer woordvoerders misbruikt worde.

's GRAVENHAGE, April 1888. E. B. KIELSTRA.

WETGEVING OP TRAMWEGEN.

In welken zin de wet van 9 Augustus 1878 (S. 124) omtrent de regeling van den dienst en het gebruik der lokaalspoorwegen zal worden herzien, is eene vraag van het grootste gewicht voor de economische belangen van het nederlandsche volk, omdat van de meerdere of mindere vrijgevigheid der nieuwe wettelijke bepalingen en der beginselen, die daaraan ten grondslag liggen, de toekomstige ontwikkeling onzer lokaalspoor- en tramwegen voor een goed deel zal afhangen.

Dat onze wetgeving op dit gebied zeer achterlijk is, behoeft geen nader betoog. Het moge voldoende geacht worden, hiervoor te verwijzen naar het artikel: „Beschouwingen aangaande het verleenen van concessiën en het vaststellen van reglementen voor Tramwegen", van den heer jhr. mr. J. Röell, lid der tweede kamer, in 1882 geschreven.[1]

Reeds destijds bezaten de meeste staten van Europa meer of minder volledige wettelijke bepalingen voor den aanleg en de exploitatie van zulke spoorwegen. Onze wet van 1878 daarentegen, nader aangevuld door het koninklijk besluit van 31 Jan. 1879 (S. 27) bepaalt alleen, dat men onder lokaalspoorwegen heeft te verstaan: „*spoorwegen, waarbij de belas-*„*ting, welke door iedere as van het rollend materiëel op de* „*spoorstaven wordt gebracht, niet meer bedraagt dan hoogstens* „*tienduizend kilogram en waarbij geen grootere snelheid dan* „*van hoogstens dertig kilometer per uur wordt bereikt.*" Behalve een paar strafbepalingen draagt deze wet, ook ten op-

[1] *Bijdragen tot de kennis van het Staats, Provinciaal- en Gemeente-Bestuur in Nederland*, deel XXV, nieuwe serie, deel XII (1882).

zichte van deze spoorwegen een zuiver negatief karakter. Zij bepaalt alleen, van welke artikelen der wet van 9 April 1875 (*Stbl.* 67) deze spoorwegen zijn vrijgesteld. Ten opzichte van de tramwegen is de wet nog liberaler; het eenige artikel, dat op deze soort van spoorwegen betrekking heeft, luidt:

„*Art.* 2. *Op spoorwegen, waarop geen vervoer plaats heeft,* „*dan met eene snelheid van hoogstens* 15 *kilometer per uur, zijn* „*de bepalingen der wet van* 9 *April* 1875 *niet van toepassing.*"

Hoewel deze gebrekkige regeling zeker reeds een groote stap voorwaarts was, en het tot stand komen van enkele, hoogst nuttige lokaalspoorwegen daardoor mogelijk is geworden, zoo valt het toch niet te ontkennen, dat het wenschelijk ware geweest, dat men reeds vroeger eene herziening dezer wet, vooral met het oog op de tramwegen, had onder handen genomen. Van den heer Tak van Poortvliet, destijds minister van waterstaat, handel en nijverheid, was dit zeker te verwachten geweest, ware hem een langer ministeriëel leven gegund geweest. Zijne opvolgers, de heeren jhr. Klerck en van den Bergh daarentegen zagen de noodzakelijkheid eener herziening niet in.

Mocht het den thans opgetreden minister van waterstaat, handel en nijverheid gelukken eene vrijzinnige herziening onzer spoorweg-wetgeving uit te lokken, waardoor ook ons volk in de naaste toekomst alle voordeelen zal kunnen plukken van de verdere ontwikkeling onzer buurt spoor- en tramwegen, dan zal een hoogst nuttig werk zijn tot stand gebracht.[1] De zeer groote wetenschappelijke verbeteringen in de techniek dezer spoorwegen en de ondervinding hier en elders opgedaan, geven den wetgever de gelegenheid om onze spoorwetgeving geheel op de hoogte van haren tijd te brengen.

Gelijk reeds uit den titel van dit artikel blijkt, zullen mijne beschouwingen gewijd zijn aan de wetgeving op de zoogenaamde tramwegen, zonder daarbij het verband uit het oog te verliezen, dat tusschen deze en andere *spoor*wegen uit den aard der zaak bestaat.

De groote spoorwegen blijven hier van zelf buiten beschou-

[1] Ook deze minister, de heer Bastert, is sedert afgetreden en vervangen door den heer Havelaar.

wing; zij hebben zich onder de bestaande wetgeving voldoende kunnen ontwikkelen, hun aanleg hier te lande is als nagenoeg voltooid te beschouwen, en aan principiëele wijziging in de wetgeving behoeft waarschijnlijk in langen tijd niet gedacht te worden.

Van lokaalspoorwegen kan, wat de wetgeving betreft, ongeveer hetzelfde gezegd worden; aanvulling is wenschelijk, maar principiëele wijziging is niet gebleken noodig te zijn.

Met tramwegen staat het geheel anders.

Wettelijke regeling dezer wegen bestaat niet.

Dat deze noodig is, en dat ze van geheel andere beginselen dient uit te gaan, dan onze bestaande spoorwegwetgeving, zal ik door de hier volgende beschouwingen trachten duidelijk te maken.

Een schrijven, onlangs door mij aan den minister van waterstaat, handel en nijverheid gericht, dat ik met de Memorie van Toelichting, hier afdruk, zal ons dadelijk in 't hart der kwestie verplaatsen.

Aan Zijne Excellentie den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid.

EXCELLENTIE! Met het oog op de herziening der wet van 9 Aug. 1878 *Stbl.* 124 — omtrent de regeling van den dienst en het gebruik der lokaalspoor- en tramwegen — die dit jaar moet plaats hebben, neemt de ondergeteekende met bescheidenheid de vrijheid Uwe Excellentie te verzoeken, bij de nieuwe wettelijke regeling dier wegen, uwe aandacht te willen wijden aan de zeer groote, dikwijls onoverkomelijke bezwaren, die thans, ten gevolge der gebrekkige wettelijke regeling, aan den aanleg van tramwegen in den weg staan.

Eene zevenjarige ondervinding, verkregen door onderhandelingen met ongeveer zestig besturen en honderd particulieren, en door den aanleg en exploitatie van twee tramwegen in Noord-Holland, heeft ondergeteekende, ten koste van zeer groote finantieele opofferingen, geheel vertrouwd gemaakt met den aard dier bezwaren. Hij heeft gezocht naar de middelen, die hem het meest geschikt voorkomen om de bestaande moeielijkheden op te heffen, en daardoor krachtig te bevorderen den aanleg van tramwegen, hetzij van wege particulieren, gemeenten, provincies of het rijk.

In de eerste plaats zal volgens zijn bescheiden meening daartoe

noodig zijn, den aanleg en de exploitatie van tramwegen, evenals van lokaalspoorwegen bij afzonderlijke wet te regelen, daar zij zoowel ten opzichte van aanleg als exploitatie te veel van elkaar verschillen om gezamenlijk bij éêne wet geregeld te worden. Voor een goede wettelijke regeling is in de eerste plaats noodig eene verdeeling van *alle* spoorwegen in klassen, waarin nauwkeurig wordt bepaald, waar de grenzen moeten getrokken worden tusschen de verschillende soorten van spoorwegen, naar hun aanleg en hun gebruik.

Met het oog op de behoeften van het spoor- en tramwegverkeer hier te lande, heeft ondergeteekende reeds, in eene brochure, in 1881 te Amsterdam verschenen bij Jan D. Brouwer, de volgende indeeling in klassen voorgesteld:

1°. De spoorwegen 1ste klasse, voor snelle verbinding van hoofdplaatsen van verkeer, zoowel nationaal als internationaal. Zij hebben normalen aanleg, rijden met groote snelheid, maximum 100 KM. per uur. Zij dienen voor vervoer van personen, vee, goederen en post. Zij staan onder direct staatstoezicht, nader geregeld bij de wet van 9 April 1875.

2°. De spoorwegen 2de klasse of lokaalspoorwegen voor verbinding van belangrijke plaatsen van verkeer onderling of met hoofdplaatsen. Zij hebben goedkoopen aanleg, en rijden met een maximum snelheid van 30 KM. per uur. Zij dienen voor 't vervoer van personen, vee, goederen en post en staan onder direct staatstoezicht, nader geregeld bij de wet van .... 1888.

3°. De spoorwegen 3de klasse, gewoonlijk stoomtrams genoemd, omdat stoom tot heden ook voor dit soort van spoorwegen de meest practische beweegkracht is — voor verbinding van minder belangrijke plaatsen van verkeer onderling en met hoofdplaatsen. Zij zijn in den regel aangelegd op de bermen van gewone wegen en rijden met een maximum snelheid van 15 KM. per uur. Deze snelheid kan echter voor bijzondere gevallen tot 30 KM. per uur worden verhoogd. Zij dienen eveneens voor vervoer van personen, vee, goederen en post. Zij staan onder toezicht van den staat, de provincies en de gemeenten, nader geregeld bij de wet van..... 1888.

4°. De spoorwegen 4de klasse of tramwegen voor geheel plaatselijke verbinding; zij overschrijden geene gemeentelijke grenzen. Zij staan geheel onder provinciaal of gemeentelijk toezicht.

Zonder te willen treden in de bijzonderheden eener wettelijke regeling der spoorwegen 3de klasse, zullen daarin naar de bescheiden meening van ondergeteekende, niet mogen ontbreken de volgende hoofdbepalingen:

1°. Eene omschrijving der vereischten waaraan spoorwegen hebben te voldoen, om, wat betreft aanleg, rollend materieel en exploitatie in deze klasse te vervallen.

2°. De voorschriften, die moeten worden inacht genomen bij het verleenen der vergunning voor den aanleg en de exploitatie, vooral met het oog op het overleg, dat daarvóór met gewestelijke en plaatselijke besturen zal moeten plaats hebben.

3°. De bepalingen, zoowel administratief als finantieel, waaronder besturen verplicht zullen zijn, vergunning te verleenen.

4°. Het toezicht op het gebruik der wegen.

5°. De strafbepalingen wegens overtredingen.

6°. De gevallen, waarin het rijden met grootere snelheid dan 15 KM. per uur tot een maximum van 30 KM. per uur kan worden toegestaan.

Deze beschouwingen, bij de herziening der wet van 9 Aug. 1878, in uwe welwillende aandacht aanbevelend, heeft de ondergeteekende de eer te zijn,

Uwer Excellentie Dienstw. Dien.,

Amsterdam 8 Februari 1888.

T. SANDERS.

MEMORIE VAN TOELICHTING BIJ HET SCHRIJVEN VAN T. SANDERS, d°. 8 FEBRUARI 1888.

De wet van 9 Aug. 1878 op de lokaalspoorwegen bevat geene regeling voor den aanleg en het gebruik der tramwegen; zij bepaalt alleen, dat deze niet bij de wet geregeld zijn, de regeling hiervan overlatende aan het toeval. Toen reeds enkele jaren, na het tot stand komen dezer wet, een betrekkelijk groot aantal tramwegen was aangelegd en geëxploiteerd werd, begonnen de gewestelijke besturen in te zien, vooral met het oog op de algemeene veiligheid, dat het meer dan noodig was, reglementen voor de tramwegen vast te stellen. De meeste, zoo niet alle provincies, hebben thans dergelijke reglementen.

Zij geven algemeene regelen voor den aanleg en het gebruik der tramwegen, maar de plaatselijke besturen en de beheerders der wegen blijven geheel vrij in het al of niet verleenen der vergunningen, ook al zijn daarbij niet alleen de belangen hunner eigen gemeente, maar ook die van vele andere betrokken.

Bij den voorgenomen aanleg van tramwegen komt het niet zelden voor, dat plannen, die levensvatbaar zijn, en bij wier uitvoering de belangen van geheele landstreken betrokken zijn, afstuiten op den onwil van één enkel bestuur. Vooral in onze polderlanden, waar de

besturen over zeer kleine uitgestrektheden verdeeld zijn, komen dergelijke gevallen veelvuldig voor. Voor den aanleg, ook van eene kleine tramlijn, zijn meest reeds tal van vergunningen noodig, voor langere lijnen of voor een net van tramwegen worden de moeilijkheden, met het oog op de vele vergunningen onoverkomelijk. Eén enkel onwillig bestuur, hoe klein ook zijne jurisdictie zij, kan het tot stand komen van honderden kilometers spoorweg op deze wijze beletten.

Ondergeteekende heeft hiervan de treurige ervaring opgedaan.

Bij het door hem ontworpen net van tramwegen behoort ook de lijn Amsterdam—Amstelveen; voor het grootste gedeelte ligt deze lijn binnen de gemeente Nieuwer-Amstel.

Behalve de vergunning van die gemeente, waren voor den aanleg van dezen weg nog noodig, die van het Heemraadschap van den Amstel en Nieuwer-Amstel en die van gedeputeerde staten van Noord-Holland, volgens provinciaal reglement. De vergunning van Nieuwer-Amstel werd verkregen bij raadsbesluit van 28 Februari 1885, die van het heemraadschap bij besluit van 20 April '85. Eerst hierna (zie art. 2 Prov. Reglement) konden de stukken aan gedeputeerde staten ter goedkeuring worden opgezonden, waarop 18 Nov. 1885 eene gunstige beschikking volgde. Nu waren wel de vergunningen verkregen, maar kon toch niet met den aanleg een begin worden gemaakt, want bij art. IV der vergunning van het heemraadschap was bepaald:

»Vóór en aleer door den concessionaris met de uitvoering van eenig »werk een begin worde gemaakt, moeten door hem aan, en ten »genoegen van dijkgraaf en heemraden voornoemd, de bewijzen worden »overgelegd, dat alle verhoefslaagden langs den Amstelveenschen en »Bovenkerker weg het afgraven en berijden van hunnen krans goed- »keuren of gedwongen zijn goed te keuren, en verder de bewijzen »van eigendomsverkrijging voor alle gronden, welke na de goedkeuring »der in te dienen plans door den concessionaris, tot uitvoering dier »plans moeten worden verkregen."

Om aan deze bepaling te kunnen voldoen, was het aanvragen eener onteigeningswet noodig, daar van de 32 verhoefslaagden slechts ruim de helft tot eene minnelijke schikking bereid was. De toenmalige minister van waterstaat, de heer Van den Bergh, verklaarde zich bereid, zijne medewerking te verleenen tot het verkrijgen eener wet tot onteigening ten algemeenen nutte, maar was van meening, dat daartoe eerst door de regeering eene concessie moest worden verleend.

Nieuwe teekeningen moesten worden gemaakt en onderzocht, en ondanks den meest mogelijken spoed kon de concessie niet worden verleend vóór 6 Sept. 1886. De onteigeningswet werd daarop door

de beide kamers aangenomen en 22 April 1887 werden aan ondergeteekende de desbetreffende stukken toegezonden. De concessie van den gemeenteraad van Nieuwer-Amstel verviel echter, wanneer de tramweg niet vóór of op 28 Febr. 1887 in exploitatie was gebracht. Met het oog op deze bepaling verzocht ondergeteekende bij gemotiveerd adres in Nov. 1886 dezen termijn met slechts enkele maanden te verlengen. Op dit adres werd door den raad afwijzend beschikt, niettegenstaande men overtuigd was, dat de vertraging niet aan de nalatigheid van den concessionaris was te wijten, en niettegenstaande diezelfde gemeenteraad vroeger herhaalde malen bij verschillende adressen andere, omliggende gemeenten verzocht had de onderneming te steunen en eveneens vergunning te geven.

Ondergeteekende wordt door dit besluit verhinderd uitvoering te geven aan de onteigeningswet, en ten gevolge van de meest ongemotiveerde willekeur van eene gemeente wordt het onmogelijk, de veel verder strekkende plannen uit te voeren. De gemeenten Uithoorn, Aalsmeer, Haarlemmermeer en Heemstede, die allen vergunning voor tramaanleg gaven, en die dringend behoefte aan meerdere en betere vervoermiddelen hebben, blijven ten gevolge van den onwil van één enkel bestuur, van het spoor- en tramverkeer buitengesloten.

Ondergeteekende zou, behalve dit, nog meer voorbeelden kunnen aanhalen, hoe het tot stand komen van zeer nuttige tramlijnen, door één enkel bestuur is tegengewerkt en onmogelijk gemaakt; hij acht dit eene echter voldoende.

De bestaande provinciale reglementen, hoe nuttig zij eenerzijds ook mogen zijn tot bevordering der veiligheid van het verkeer, geven anderzijds geen waarborg, dat de belangen, die den aanleg van tramwegen eischen, voldoende verzekerd zijn.

Wettelijke regeling is dus noodig, om dikwijls tegenstrijdige belangen tot overeenstemming te brengen en om onwillige besturen, in het algemeen belang, regelen voor te schrijven, waaraan zij zich hebben te onderwerpen.

De strekking der wet zal verder moeten zijn, om het onderzoek der plannen en de noodzakelijke voorbereiding tot een zoo kort mogelijken tijd te beperken. De tijd, die tegenwoordig daartoe wordt vereischt, is veel te lang.

Het aangehaalde voorbeeld van Nieuwer-Amstel bewijst dit reeds, evenzoo de geschiedenis der concessie-aanvragen Amsterdam—Edam. Zonder onteigeningswet en terwijl alle betrokken besturen, zooveel mogelijk alles deden, om het tot stand komen der lijn te bespoedigen, was ook hier ruim 3 jaar noodig, om die plannen tot rijpheid te brengen.

De kosten, noodig voor dergelijke voorbereiding, zijn veel te groot. Zij bedragen dikwijls meer dan die, welke in een gelijk geval voor een grooten spoorweg noodig zijn. Dit werkt doodend op den ondernemingsgeest.

Gelijk blijkt uit de hoofdbepalingen, die ondergeteekende in de nieuwe wet wenscht te zien opgenomen, wil hij zoo min mogelijk de vrijheid van gemeenten en besturen beperken en den staat alleen met het oppertoezicht belasten, om, waar noodig, te zorgen, dat bij het verleenen van concessies door plaaatselijke besturen, steeds het algemeen belang voldoende in het oog worde gehouden, en dat hunne werkzaamheid zich hoofdzakelijk bepale tot het waken voor de veiligheid van het verkeer. Mitsdien zullen deze spoorwegen in het algemeen kunnen blijven onder het toezicht der bestaande verordeningen, waar noodig, aangevuld en gewijzigd volgens de eischen der wet.

Ten laatste wenscht ondergeteekende nog de aandacht te vestigen op de wenschelijkheid om in sommige, nader te omschrijven gevallen, en wanneer de aanleg van den weg zulks gedoogt, het rijden met grootere snelheid dan 15 KM. per uur, toe te staan. Daar het rollend materiëel, zooals het tegenwoordig op de meeste stoomtramwegen wordt gebruikt, hiertoe volkomen geschikt is, en de exploitatie hierdoor in vele gevallen zeer kan bezuinigd worden, is het alleen noodig, dat de aanleg van den weg ook voldoende waarborgen voor de veiligheid oplevere.

De lijn Amsterdam—Edam levert hiervoor een geschikt voorbeeld. Tusschen Buiksloot en Monnikendam, over ongeveer 10 KM. loopt de weg niet over openbare wegen en valt dus niet onder de bepalingen van het Prov. Reglement op de tramwegen. De aanleg van van den weg is zoodanig geprojecteerd, dat eene snelheid van 30 KM. per uur zonder gevaar kan worden toegestaan.

Ondergeteekende zou zoodanige vermeerdering der snelheid een zeer geschikt middel achten om den aanleg van tramwegen zeer te bevorderen, hij gelooft, dat ook in dit geval het toezicht op de exploitatie kan blijven opgedragen aan de plaatselijke autoriteiten.

De desiderata in dit schrijven en de memorie van toelichting vervat en omschreven, zijn onder de volgende hoofden te rangschikken:

1ste Classificatie onzer spoorwegen;

2de Wetgeving voor tramwegen;

3de Het verleenen der vergunning of concessie behoort ook voor deze soort van spoorwegen in hoogste ressort aan den staat.

4de In tegenstelling der wetgeving op onze groote spoorwegen en lokaalspoorwegen, zal de wetgeving op de tramwegen niet alleen den dienst en het gebruik, maar ook den aanleg moeten regelen;

5de De snelheid van 15 KM. per uur kan in nader te omschrijven gevallen verhoogd worden tot een maximum van 30 KM.

6de Het toezicht op den dienst en het gebruik behoort in het algemeen te blijven aan de provinciën, gemeenten en de beheerders der wegen. De bemoeiing van den staat bepale zich in deze, tot het regelen, waar tegenstrijdige bepalingen mochten bestaan.

De redenen, die naar mijne overtuiging het stellen van dergelijke regelen, niet alleen wenschelijk, maar zelfs onontbeerlijk maken, zal ik nu trachten uiteen te zetten.

In de eerste plaats de vraag: is nadere classificatie onzer spoorwegen noodig? Wijzen de tegenwoordige benamingen die burgerrecht verkregen hebben: groote spoorwegen, lokaalspoorwegen, stoomtrams en paardentrams, niet juist genoeg de verschillende categorieën van spoorwegen aan, om die namen ook in onze wetgeving op te nemen, of is ook het onderscheid tusschen stoom- en paardentramwegen niet noodig, en kan men volstaan met eenvoudig, als derde soort, van tramwegen te spreken?

De rangschikking der twee eerste soorten is juist en goed, de wet stelt de grenzen; maar voor die wegen, welke men in het algemeen met den naam van tramwegen aanduidt, is het al even onjuist, om het onderscheid alleen te zoeken in den aard der beweegkracht, als om in het geheel geen onderscheid te maken. Het laatste hebben de meeste ontwerpers der provinciale reglementen gedaan, zoo ook die van Noordholland, maar daar gedeputeerde staten wel gevoelden dat stedelijke tramwegen eigenlijk iets geheel anders zijn, dan de door hen bedoelde wegen, en dat het in de practijk zeer moeilijk zou zijn zulk een provinciaal reglement voor groote steden, vooral voor Amsterdam geschikt te maken

en dan te doen eerbiedigen, heeft men eenvoudig de klip, waarop men dreigde te stranden, omzeild, en bepaald dat de bepalingen van het reglement *niet* op Amsterdam, Haarlem Alkmaar en Hoorn van toepassing zijn. Eene oplossing, die zeker zeer weinig principiëel is te noemen, maar die de bestaande moeielijkheid, tenminste in schijn, eene voor het oogenblik voldoende, oplossing gaf. [1]

Trouwens een ieder voelt het, paarden-tramwegen, zooals men ze in onze groote steden aantreft, en die spoorwegen, welke men gewoonlijk stoomtramwegen noemt, zijn door hun aard, geheel verschillende zaken. Men is op een dwaalweg, wanneer men het onderscheid zoekt in de soort van beweegkracht. De beweegkracht van gisteren is niet meer die van heden, en wie weet over hoe betrekkelijk korten tijd, nieuwe uitvindingen ons weer andere motors zullen brengen.

Men heeft verschillende tramwegen waar dezelfde weg dienst doet, voor stoomtram en paardentram, andere verwisselden paarden voor stoom of omgekeerd en reeds heeft men buitenslands tal van tramwegen, waar electriciteit of andere beweegkrachten met goeden uitslag worden toegepast [2]. Andere kenmerken voor verdeeling moeten dus gezocht worden, en het is niet moeielijk die te vinden, ze liggen voor de hand.

Trams zijn ook *spoor*wegen.

Ze verschillen naar den aard hunner bestemming, zij dienen, hetzij voor geheel plaatselijk verkeer in ééne gemeente, of voor de verbinding van gemeenten onderling. Naar die eischen verschillen aanleg en rollend materiëel, en het is naar deze kenmerken dat de verdeeling behoort te geschieden; men is dan consequent en principiëel.

Consequent omdat men hierin, en te recht, het onderscheid

[1] De motiveering dezer bepaling was, dat men in groote steden altijd parallelwegen heeft, en dat men niet heeft te waken voor de veiligheid van het verkeer in straten, die men door een omweg vermijden kan. Een zonderling motief, geheel in strijd met den geest en de verdere bepalingen van het ontwerp.

[2] De tramweg tusschen den Haag en Delft verwisselde paarden voor stoom, ter wijl die tusschen Amsterdam en Sloterdijk den stoom voor paarden zal vervangen. De Gooische tram exploiteert den zijtak naar Muiderberg met paarden en met stoom beurtelings.

Te Zandvoort heeft men de electrische tram in een paardentram veranderd.

heeft gezocht tusschen groote spoorwegen en lokaalspoorwegen; principiëel, omdat er geen grens is aan te geven tusschen spoorbaan en trambaan; de soorten loopen geheel in elkander voor den wetenschappelijken onderzoeker.

Eene rangschikking blijft echter noodig, maar ze wordt slechts aangegeven door de behoeften van tijden en volken. De hier door mij aangegeven indeeling voldoet, naar ik meen, aan de te stellen eischen.[1]

Zoover mij bekend is, worden ook buitenslands tot nu toe, trams, ten onrechte, door den wetgever beschouwd als iets geheel afgescheidens van de spoorwegen. Plaatselijke gesteldheid en mindere ontwikkeling dan hier te lande, hebben de nadeelen van eene wettelijke regeling, op een weinig juisten grondslag berustend, tot heden daar minder doen gevoelen dan in ons land het geval is. Ook de invloed van den aard der wegen doet zich hier gelden. Daar waar men breede wegen heeft en waar het beheer daarover in slechts weinige handen is verdeeld, worden de nadeelen eener gebrekkige wetgeving minder gevoeld, dan in ons land met zijn veelal smalle wegen en velerlei besturen. Het is om deze redenen dat men hier dikwijls geen andere keuze heeft, dan òf om geen tramwegen aan te leggen, òf om zich te vergenoegen met den aanleg van kleine lijntjes en kleine exploitaties. De versnippering van krachten hierdoor ontstaan, is, zooals de hoogleeraar Henket te recht opmerkte, een groote fout bij onzen tramaanleg. De meer uitgebreide plannen van de Nederlandsche en IJsel-trammaatschappijen, evenals de mijne, konden om de hierboven genoemde redenen tot hiertoe niet worden uitgevoerd.

Terwijl ik hierna nog gelegenheid zal hebben, nader uiteen te zetten hoe onmisbaar eene goede wetgeving is, om een goed net van tramwegen te verkrijgen, naar behoefte

[1] In andere landen worden de spoorwegen der lagere klassen ook wel ingedeeld uitsluitend naar den aard van hun vervoer.

Daar hier te lande spoorwegen, uitsluitend voor goederen-vervoer ingericht, uiterst zelden voorkomen en zij dan nog meest tot de spoorwegen 4e klasse zullen behooren, zou zulk eene indeeling voor ons land zeker niet rationeel zijn, en is het voldoende dat er bij het vaststellen der wettelijke bepalingen, op gelet wordt, voldoende vrijheid te laten om ook zulke wegen niet te belemmeren.

over het geheele land verdeeld, wil ik eerst nog een voorbeeld uit mijn eigen ondervinding mededeelen, ter toelichting van de noodzakelijkheid eener goede classificatie, ook van tramwegen. Er zal duidelijk uit blijken, hoe het gemis daarvan reeds zeer treurige gevolgen heeft gehad en hoe ook hier het spreekwoord geldt: „Qui bene distinguit, bene docet."

In December 1880 werd door mij aan den gemeenteraad van Amsterdam concessie aangevraagd, voor zoover het de gemeente Amsterdam betrof, voor een net van tramwegen, lang ongeveer honderd K.M. en ten doel hebbend, dertien gemeenten door tramwegen, onderling en met de hoofdstad, te verbinden. [1]

Hoe groot de behoefte aan die verkeerswegen voor de gemeenten rondom Amsterdam is, hoe mijne plannen bijna overal medewerking en belangrijken finantiëelen steun verkregen, maar ook hoe weinig sympathie en steun zij bij het dagelijksch bestuur van Amsterdam tot nu toe ondervonden, is algemeen bekend. Des te meer moet deze tegenwerking verbazing wekken, als men bedenkt, dat niet alleen de inwoners, maar ook de gemeenteraad, en zelfs burgemeester en wethouders, herhaaldelijk als hunne meening uitspraken, dat Amsterdam *groot belang* heeft bij het tot stand komen dezer tramlijnen. Tot recht begrip van den stand van zaken, moet ik in het kort de geschiedenis der concessie-aanvraag nagaan.

Toen in December 1880 mijne tramconcessie bij den raad werd ingediend, hadden burgemeester en wethouders reeds enkele dagen vroeger eene voordracht aan den raad gedaan, om aan de Amsterdamsche Omnibus-Maatschappij, die tot hiertoe slechts eene voorloopige concessie had, eene concessie voor 29 jaar te geven, en wel eene, waarbij aan deze maatschappij, met uitsluiting van wien ook, zelfs van de gemeente, het recht werd gegeven tot het hebben van tramsporen in Amsterdam.

In Februari 1881 verscheen mijne brochure: *Stoomtrams, beschouwingen over spoorwegen en trams, hunne verbindingen*

[1] In 1885 sloten zich de heeren jhr. J. Hartsen en J. Reijnvaan bij mij aan, om deze plannen verder tot rijpheid te brengen.

en aansluitingen in verband met het ontworpen net van stoomtrams voor Amsterdam."

Dit vlugschrift had een vierledig doel:

1ste de afbrekende en onjuiste critiek door den heer Kalff, directeur der gemeentewerken, in eene niet openbare raadsvergadering over mijne plannen gegeven, te weerleggen;

2de aan te toonen, dat mijne plannen van een geheel anderen aard waren, dan de tramwegen, door de Amsterdamsche Omnibus-Maatschappij geëxploiteerd; met dit doel gaf ik reeds destijds mijne classificatie voor spoorwegen en trams;

3de duidelijk in het licht te stellen het nut van verbindingen en aansluitingen aan spoorwegen en stoombooten, en met marktplaatsen, abattoir enz. voor tramwegen in 't algemeen en voor mijn plan in 't bijzonder.

4de uit deze beschouwingen de gevolgtrekking te maken, dat het niet aanging, zelfs al wilde men een monopolie geven voor het stedelijk tramverkeer, daardoor buiten te sluiten en voor goed onmogelijk te maken den aanleg van eene soort van tramwegen, die tot een geheel andere categorie behoorden, en waarvan het nut niet te miskennen viel.

Mijne pogingen hadden slechts gedeeltelijk succes, want de concessie bij raadsbesluiten van 9 Juni en 6 Sept. 1881 aan de Amsterdamsche Omnibus-Maatschappij gegeven, hoewel geen monopolie meer bevattend, behelst nog de volgende bepaling: art. 2, 2de alinea: „De gemeente zal aan andere ondernemers of „maatschappijen, tijdens den duur dezer concessie, het recht tot „het aanleggen en exploiteeren van (tram) lijnen, of het ver„lengen van bestaande lijnen, niet verleenen, noch zelf van „dit recht gebruik maken, binnen het gedeelte der gemeente, „begrensd door het IJ, de Buitensingelgracht en hare ver„lengden, tenzij de Maatschappij mocht weigeren, dien aan„leg en die exploitatie op zich te nemen."

De practijk heeft reeds geleerd tot welke moeilijkheden deze bepaling aanleiding moet geven. (Zie hierover het rapport der Raadscommissie van 27 Juli 1886. Gemeenteblad, afdeeling I, nº. 276). De bedoeling van den gemeenteraad was dit niet, men wilde klaarblijkelijk een middenweg vinden, waarbij ook de verbinding met de buitengemeenten niet zou worden onmoge-

lijk gemaakt. Het middel was echter zeer ongelukkig gekozen.

Hiervan de schuld aan den raad te geven, zou zeer onrechtvaardig zijn. Voor het overzien van de gevolgen van zulke concessievoorwaarden is veel studie en groote zaakkennis noodig, die men van de meest ijverige raadsleden, wanneer zij geen specialiteit op het gebied van tramwegen zijn, onmogelijk kan verwachten en nog minder kan eischen.

Het heeft den raad in deze materie ontbroken aan een technisch advies, dat van breede opvatting en onbevangen oordeel getuigde.

Men was bij „Publieke Werken" geheel vervuld van de plannen tot bevordering van het stedelijk tramverkeer, belichaamd in de concessie, gegeven aan de Amsterdamsche Omnibus-Maatschappij, en heeft in geen enkel opzicht getoond oog of oor te hebben voor de zeker niet minder gewichtige belangen, verbonden aan tramverbinding met de omliggende gemeenten; ja men ging zelfs zóó ver, die plannen door onjuiste critiek verdacht te maken. Ware toenmaals het tegendeel gebeurd en had men den raad gewezen op het groote verschil, dat er bestond tusschen stedelijke tramwegen en de door mij ontworpen stoomtramwegen, men had zeker eene betere redactie gevonden voor datgene, waarvoor men aan de Amsterdamsche Omnibus-Maatschappij een monopolie of recht van voorkeur wilde geven, en dan ware men geheel vrij gebleven om, na een deugdelijk en nauwkeurig onderzoek der plannen, Amsterdam, behalve zijn stedelijk tramwegnet, nog daarenboven goede verbindingen met de omliggende gemeenten te verzekeren.[1]

Wanneer ik in de memorie van toelichting bij mijn schrijven aan den minister van waterstaat, handel en nijverheid beweerde, dat de regeling onzer tramwegen geheel aan het toeval is overgelaten, sta ik niet alleen in deze beschouwing; de heer jhr. mr. J. Röell, in zijn reeds aangehaald artikel, zegt op de eerste bladzijde: „dat reeds in 1882 de beide

[1] Voor nadere bijzonderheden verwijs ik naar mijne beide laatste brochures: *Een Nieuw Tramwegnet voor Amsterdam en omstreken* en *Het Nieuw Tramwegnet in verband met het te verwachten vervoer en de Rentabiliteit*, beide verschenen te Amsterdam in 1885 en 1886 bij J. H. de Bussy.

kamers de regeering met ernst wezen op een onderwerp van regeeringszorg, dat geheel „IN ONGEREGELDEN TOESTAND VERKEERT," *zoodat* „VOORZIENING IN DEZEN ONHOUDBAREN STAND VAN ZAKEN DRINGEND NOODIG WERD GEOORDEELD."[1]

Dus reeds in 1882 noemden verschillende leden van beide kamers den toestand onhoudbaar, en sedert is ze, we zagen het reeds uit de door mij aangehaalde voorbeelden, nog onhoudbaarder geworden. Ik reken mij dus van het verdere bewijs dat tramweg-wetgeving noodzakelijk is en dringend geëischt wordt, ontslagen. Er blijft dus alleen over, na te gaan welke wettelijke regelen de wetgever heeft te stellen en van welke grondbeginselen hij zal hebben uit te gaan."

Onze tegenwoordige spoorweg-wetgeving bestaat uit twee wetten: die van 9 April 1875 en die van 9 Aug. 1878, aangevuld door een achttal koninklijke besluiten; de wetten en besluiten, regelend bijzondere onderwerpen, als overeenkomsten met maatschappijen enz., reken ik niet tot de algemeene wetgeving onzer spoorwegen te behooren.

Deze wetten en besluiten regelen alleen den dienst en het gebruik der spoorwegen; wetten die den aanleg regelen, hebben wij niet.[2]

De vrijheid tot het aanleggen van spoorwegen wordt door geen enkel wetsartikel beperkt; maar in de practijk des te meer, want daar geen spoorweg zonder onteigening kan worden aangelegd, is voor het verkrijgen dier wet noodig, dat de spoorweg van algemeen nut wordt verklaard.

Daar verder uit de wetten en besluiten, die den dienst en het gebruik der spoorwegen regelen, van zelf volgt, welke

[1] *Verslag van de Eerste Kamer der Staten-Generaal*, 6 Mei 1882, omtrent het ontwerp van wet tot onteigening ten behoeve van een spoorweg (tramweg) van Lichtenvoorde naar Groenlo. Bijlagen 1881—1882 n°. 96 en:

Verslag van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 8 Mei 1882, omtrent het ontwerp van wet tot onteigening ten behoeve van een spoorweg (tramweg) van 's Gravenhage naar Scheveningen. Bijlagen 1881—1882 n°. 146.

[2] De wet van 23 April 1880 (*Stbl.* n°. 67) *betreffende de openbare middelen van vervoer, met uitzondering der spoorwegdiensten*, en het Kon. Besluit van 31 Juli 1880, *houdende bepalingen ter verzekering van de veiligheid der reizigers met openbare middelen van vervoer*, behooren zeker niet tot onze spoorwegwetgeving en hebben in geen enkel bijzonder opzicht betrekking op de tramwegen.

aanleg noodig is, om aan de gegeven voorschriften te kunnen voldoen, heeft men op deze wijze, langs indirecten weg, voorschriften verkregen, waaraan spoorwegaanleg moet voldoen om in exploitatie te kunnen worden gebracht. Dit geldt zoowel voor groote spoorwegen als voor lokaalspoorwegen. In de practijk heeft deze onvoldoende regeling nooit tot onoverkomelijke bezwaren aanleiding gegeven, en nu het net onzer groote spoorwegen ongeveer voltooid is, zal wel niemand er aan denken, nog een wet op den aanleg dier wegen nuttig of noodig te achten. De wetgever is hier zooverre ten achter gebleven, dat het tijdvak, waarin zijne wetten noodig hadden kunnen zijn, reeds nagenoeg achter ons ligt.

Waren wij op ieder gebied zoo gelukkig, dan zag men in Nederland het meest ideale land der wereld, een land, waar alle menschen zoo onzelfzuchtig, en alle belangen daardoor zoo volmaakt harmonisch waren, dat het maken van wetten geheel overbodig was.

Tot onzen spijt leven wij nog niet in een dergelijk Dorado, en is het meer geluk dan wijsheid, dat zonder voldoende wettelijke bepalingen de aanleg onzer groote spoorwegen voltooid is kunnen worden.

Denken wij hierbij slechts aan de moeielijkheden, aan de regeering door enkele waterschappen in den weg gelegd bij den aanleg van het Merwedekanaal, en die, daar de macht dezer besturen, waar het de belangen van hun waterschap geldt, onbeperkt is, onverkomelijk zijn, tenzij de regeering de eischen dezer college's, ook de meest onmogelijke, inwilligt, of wetten maakt tot beperking dier macht in het algemeen, of voor bijzondere gevallen geldend. Dergelijke moeielijkheden zullen, wanneer hierin niet wordt voorzien, bij werken van algemeen nut nog dikwijls kunnen voorkomen.

Ook gemeentebesturen hadden den aanleg van spoorwegen zeer kunnen bemoeilijken, door bijv. het rijden met stoom op hun gebied te verbieden. Een dergelijk verbod zou waarschijnlijk wel zijn opgeheven krachtens art. 153 der gemeentewet, als in strijd met het algemeen belang, maar velerlei nadeel door oponthoud ware niet weg te nemen geweest.

Gelukkig hebben de betrokken besturen er niet aan gedacht, dergelijke bezwaren te opperen; spoorwegen zijn zeker door hen als iets zoo abnormaals beschouwd, dat men er geen raad mee wist en eenvoudig berust heeft in 't schijnbaar onvermijdelijke; want dat onze besturen niet zoo belangeloos zijn, om alleen met het oog op het groote algemeene nut der onderneming, deze te bevorderen, heeft de ondervinding maar al te dikwijls geleerd.

Ook bij den aanleg van lokaalspoorwegen is men tot heden niet op dergelijke moeielijkheden gestuit, en dit is waarschijnlijk, vooral bij gemeentebesturen, alleen daaraan te danken, dat men er niet aan denkt, verbodsbepalingen te *kunnen* maken, anders ware het zeker reeds geschied, want niet zelden worden zulke spoorwegen op de bermen der wegen gelegd, zonder afscheiding; ook de overwegen zijn veelal niet eens afgesloten.

Dat op grond hiervan afzonderlijke regeling bij de wet van den aanleg der spoorwegen 2de klasse noodig is, geloof ik niet, omdat naar mijne meening in ons land niet vele dergelijke spoorwegen meer zullen worden aangelegd, vooral niet, wanneer de aanleg der spoorwegen 3de klasse (stoomtramwegen) door een goede, vrijgevige wet wordt geregeld. Voor de lokaalspoorwegen zal, geloof ik, aanvulling en verbetering van sommige bepalingen, regelend den dienst en het gebruik, voldoende zijn.

Bezwaren als de hierboven genoemde, zijn bij den aanleg van de lokaalspoorwegen te voorkomen, wat de waterschappen betreft, door eene wet die hunne macht beperkt, en voor de gemeentebesturen, door vernietiging der hinderlijke verbodsbepaling, krachtens art. 153 der gemeentewet.

Voor tramwegen is daarentegen, zooals wij reeds zagen, ingrijpen van den wetgever gebiedend noodig.

Maar, vragen sommigen, is dit geoorloofd?

Ongetwijfeld, voor zulke wegen, waarbij niet uitsluitend belangen van ééne gemeente, maar die van meerdere, dus algemeene, provinciale of rijksbelangen, betrokken zijn; het is dan slechts de nadere toepassing der beginselen, reeds in art. 150 en 153 onzer gemeentewet neergelegd, waarvan de

strekking duidelijk deze is: de belangen van ééne gemeente ondergeschikt te maken aan die van provincie of rijk.

De heer Röell heeft in zijn artikel ook een overzicht gegeven van de bestaande provinciale reglementen en aangetoond hoe deze alle slechts bepalingen kunnen bevatten voor de veiligheid en hoe, toen de provinciale staten van Zuidholland in hun reglement ook bepalingen wilden opnemen waarbij het verleenen der vergunning afhankelijk werd gemaakt van het nut of algemeen belang der ontworpen tramwegen, aan dit reglement te recht de koninklijke goedkeuring werd onthouden.

Maar zelfs al hadden onze provinciale besturen de macht om tusschenbeide te komen, daar, waar de wegbeheerders zich bij het geven of weigeren van concessiën laten leiden, niet door het algemeen belang, maar dikwijls door tegenstrijdige of baatzuchtige motieven, dan nog zou eene wetgeving door het rijk de voorkeur verdienen, om te voorkomen dat afwijkende en tegenstrijdige bepalingen, bestaande in provinciale reglementen, aan tramwegen het overschrijden der grenzen van het gewest konden bemoeilijken of onmogelijk maken.

De regeeringsbemoeiing beperke zich echter tot het strikt noodzakelijke, want juist omdat tramwegen zoo diep ingrijpen in de huishouding der gemeenten en in de belangen der burgerij, moet de wet zoo weinig mogelijk centraliseerend werken, en zooveel slechts mogelijk is, aan de plaatselijke besturen de vrijheid laten al die regelen en voorschriften te geven, die zij in hun belang noodig achten.

Ook de wetgevers in naburige landen zijn van dit beginsel uitgegaan, al is de toepassing naar de behoeften van elk land op verschillende wijze geregeld. Een overzicht van den inhoud dezer wetgevingen vindt men nader in de studie van den heer Röell.

Naar het mij voorkomt, zouden voor ons land de volgende bepalingen het meest geschikt zijn:

a. De vergunning voor den aanleg en de exploitatie der spoorwegen 3de klasse wordt verleend door den minister van waterstaat, handel en nijverheid.

b. Aan het verleenen dezer vergunning gaat vooraf, behalve een onderzoek der plannen, de verklaring van de beheerders der wegen, van de gemeentebesturen en van gedeputeerde staten, dat zij hunnerzijds vergunning verleenen, onder bijvoeging der daaraan verbonden voorwaarden.

c. Ten hoogste twee maanden na inzending der noodige bescheiden zullen bovengenoemde besturen aan den minister de aan hunne vergunning verbonden voorwaarden toezenden, of zoo zij meenen deze laatste niet te kunnen verleenen, een rapport, met uiteenzetting van redenen hunner weigering.

d. Wanneer ten minste de helft der betrokken besturen vergunning verleent voor den aanleg van den tramweg en ook gedeputeerde staten daartoe adviseeren, wordt door den minister de voorloopige vergunning gegeven. Voor het geval, dat twee of meer provinciën bij den aanleg der lijn betrokken zijn en de gedeputeerde staten in hun advies niet eenstemmig zijn, beslist de minister over het al of niet verleenen der voorloopige vergunning.

e. Hierna worden door den minister de definitieve voorwaarden der vergunning vastgesteld, de reeds gegeven vergunningen, voor zoover noodig, gewijzigd met het oog op de bepalingen der wet. De vaststelling dezer voorwaarden heeft plaats uiterlijk drie maanden, nadat de voorloopige vergunning verkregen is.

f. Zoowel tijdens den aanleg, als gedurende de exploitatie, is de zorg voor de naleving der voorschriften der wet en der voorwaarden aan de concessie verbonden, opgedragen aan de gemeentebesturen, onder het oppertoezicht van gedeputeerde staten.

De meest angstvallige zal zeker niet kunnen beweren, dat deze bepalingen aan de regeering te veel macht geven tot ingrijpen in de huishouding der gemeenten en provinciën; toch zijn zij voldoende, zij verzekeren de uitvoering van al zulke lijnen, die, zoowel door de meerderheid der belanghebbenden, als door gedeputeerde staten geacht worden, te zijn in het algemeen belang.

Eéne bedenking zal echter door velen tegen deze regeling

worden ingebracht, die bij oppervlakkige beschouwing zeer gewichtig schijnt, nl.: hoe zal men deze wet in groote steden kunnen toepassen, zonder aanleiding te geven tot de grootste moeilijkheden en zonder hinder voor het eigenlijke stedelijk verkeer?

In de toepassing zullen die bezwaren echter van zelf wijken, zooals ik nu zal trachten duidelijk te maken.

Wanneer tramlijnen, die verschillende gemeenten verbinden, op het grondgebied eener groote stad komen, en meer of minder diep indringen in de bebouwde kom der gemeente, zullen de kosten van den aanleg, aan zulke stadslijnen verbonden, altijd vrij aanzienlijk, soms zelfs uitermate groot zijn, al naarmate met dien aanleg kleinere of grootere kunstwerken, en dikwijls ook de doorsnijding en onteigening van geheele bouwblokken, gepaard gaan. Zulk indringen in de steden zal slechts dan gerechtvaardigd zijn en goede vruchten dragen, wanneer het belang der lijnen de aansluiting aan stations, markten enz. eischt, en de te maken kosten geëvenredigd zijn aan het beoogde doel. Kunnen zulke lijnen tegelijk dienstbaar worden gemaakt aan het eigenlijk stedelijk verkeer, dan zal men des te eer tot haren aanleg kunnen overgaan.

Ik kan mij hierbij twee gevallen denken en wel: ten eerste, dat de aanleg in de stad eenvoudig is, en niet gepaard gaat met zeer groote kosten, ten tweede, dat daarvoor noodig zijn onteigeningen of dure kunstwerken, of beide te zamen, die zeer groote uitgaven vereischen.

In beide gevallen zal, als de door mij gewenschte wettelijke regeling wordt aangenomen, de vergunning niet worden verleend, wanneer het nut der ontworpen tramlijn niet overtuigend is bewezen, wanneer niet solide waarborgen worden gegeven voor een goede uitvoering en wanneer niet in voldoende mate de veiligheid van het gewone verkeer is verzekerd. In het eerste meer eenvoudige geval zal het stedelijk verkeer waarschijnlijk niet veel te beteekenen hebben, anders ware het voordeelig geweest reeds vroeger een tramweg, uitsluitend voor dit gebruik, aan te leggen. Nu is het echter mogelijk, zelfs waarschijnlijk, dat, daar de nieuwe tramweg dienst doet als spoorweg 3de klasse, ook met voordeel stedelijk

verkeer daarop zal kunnen plaats hebben, omdat op dit laatste de kosten van aanleg dan niet of weinig drukken. Zoo hierdoor nu geen te nadeelige concurrentie voor reeds bestaande lijnen ontstaat, heeft de gemeente door den aanleg van den spoorweg 3de klasse, tevens een belangrijk voordeel voor haar stedelijk verkeer verkregen.

Hetzelfde geldt voor onze tweede onderstelling, alleen met dit onderscheid, dat de aanleg dan zonder stedelijk verkeer finantiëel niet uitvoerbaar zou zijn. Daar zulke gevallen echter alleen zullen voorkomen in groote steden, en daar de kunstwerken en onteigeningen, voor den aanleg van den spoorweg noodig, dan tevens nieuwe verkeerswegen openen, naar stadsgedeelten, voorheen minder goed bereikbaar, zal de opening van zulk eene lijn voor het stedelijk verkeer meestal in dringende behoeften voorzien.

Aanleg van buitenlijnen kan dus worden dienstbaar gemaakt tot verbetering van het stratenplan en tot aanvulling van het stedelijk tramwegnet en daar, volgens de bedoeling der wet, de regeering slechts vergunning kan geven voor den aanleg en de exploitatie van spoorwegen 3de klasse, behoudt de gemeente geheel het recht, om op dezelfde lijnen het stedelijk verkeer voor zich te houden of aan andere ondernemers te verpachten. M. a. w. de gemeente bedingt zich „running power" evenals dit bij groote spoorwegen geschiedt, maar zonder de groote moeilijkheden, waartoe dit daar dikwijls aanleiding geeft.

Bij groote spoorwegen toch geldt het één zelfde soort van vervoer van dikwijls concurreerende lijnen, waarbij de schade, die geleden wordt door de eigenaren der lijn, en die door de andere maatschappij vergoed moet worden, bijna niet te bepalen is.

Hier daarentegen heeft men te doen met twee geheel verschillende middelen van vervoer, waartusschen van concurrentie geen sprake kan zijn. Ook de verdeeling der aanleg- en onderhoudskosten over de beide ondernemingen zal niet moeilijk zijn, wanneer reeds vóór den aanleg de beginselen duidelijk worden omschreven, naar welke ieder daartoe zal hebben bij te dragen. Bij een goed politie-reglement zal deze

dubbele exploitatie, geregeld en zonder ongerief kunnen geschieden. Kan het in vele gevallen wenschelijk zijn de beide exploitaties te splitsen, evenzeer kan het voorkomen, dat ze het best in ééne hand vereenigd zijn; algemeene regelen zijn hiervoor echter niet te geven. Bestaande toestanden en gewoonten zullen hier steeds den doorslag moeten geven.

De beginselen, door mij ten grondslag gelegd aan onze tramweg-wetgeving, geven dus ook voor deze ingewikkelde vraagstukken een geheel voldoende oplossing, want, terwijl ook hier een te diep ingrijpen door het centrale gezag in de huishouding der gemeenten vermeden wordt, zal onder de leiding van 't hoogste staatsgezag, gemakkelijker dan anders, de noodige overeenstemming worden verkregen, waarbij de verschillende belangen het best tot hun recht komen en waardoor een goede geldelijke regeling verkregen wordt.

Ter toelichting moge hier de concessie-aanvrage te Amsterdam wederom dienen.

Zoowel de buitengemeenten als de inwoners en het gemeentebestuur van Amsterdam achten de voorgestelde verbindingslijnen met de hoofdstad hoogst nuttig, velen zelfs onmisbaar. De stadslijnen zullen voor een groot deel voorzien in dringende behoeften aan tramverkeer, in wijken, tot nu toe geheel daarvan verstoken, getuigen eenparig de dagbladen als: *Handelsblad*, *Amsterdammer*, *Amsterdamsche courant*, enz. De ingezetenen spreken hetzelfde oordeel uit in de vergaderingen van „Burgerplicht" en „De Unie".

Ook de commissie, benoemd bij raadsbesluit van 20 Jan. 1886, tot onderzoek van aanvragen voor concessie tot den aanleg en de exploitatie van tramlijnen in Amsterdam, sluit zich, blijkens haar rapport van 27 Juli 1886, bij deze eenstemmigheid aan.

De raad vereenigt zich met de conclusiën van het rapport en biedt de stadslijnen aan de Amsterdamsche Omnibus-Maatschappij aan, krachtens het reeds aangehaalde art. 2 harer concessie.

De maatschappij weigert, bij schrijven van Februari 1887, den aanleg en de exploitatie dezer lijnen op zich te nemen.

Ieder met een gewoon burgerverstand zou nu zeggen: „als

dit alles is zoo als gij het vertelt, is de zaak gezond; de plannen, die zeven jaar hangende waren, zijn eindelijk onderzocht, ze zijn algemeen goedgekeurd, beloven groote voordeelen voor burgerij en gemeente, waar tegenover geen te groote uitgaven van de gemeente gevorderd worden (zie rapport raadscommissie); de gemeenteraad kan dus niet anders, dan ten spoedigste u de gevraagde vergunning verleenen.

Wanneer de lezers van deze regels zulke eenvoudigen van harte ontmoeten, zullen zij hun wel willen meedeelen, dat zij het geheel mis hebben, want dat de spitsvindigheden onzer juristen vele zijn, en dat de Amsterdamsche Omnibus-Maatschappij zeer groot en machtig is, zóó, dat zelfs de leden van den amsterdamschen gemeenteraad, gedachtig aan het spreekwoord „met groote heeren is het kwaad kersen eten", er boven alles op bedacht zijn, met die macht in den lande goede vrienden te blijven.

Maar scherts ter zijde.

Het is maar al te zeer een feit, dat alleen de verkeerde en onduidelijke redactie van een artikel der concessie, vooral ten gevolge van onjuiste voorlichting door de technici der gemeente, tot al deze verwarring, zeer ten nadeele van het algemeen belang, heeft aanleiding gegeven.

Want ik herhaal het nogmaals, uit de geheele geschiedenis blijkt ten duidelijkste, dat de bedoeling van den raad van Amsterdam geene andere is geweest, dan aan de Amsterdamsche Omnibus-Maatschappij een recht van voorkeur te geven voor het *stedelijk verkeer*, en dat hij dat niet heeft willen uitstrekken tot *spoorweg- of tramwegondernemingen van anderen aard.*

Dertien maanden zijn nu verloopen, sedert de Amsterdamsche Omnibus-Maatschappij den aanleg en de exploitatie der stadslijnen weigerde en sedert is het vraagstuk geen stap nader tot zijne oplossing gebracht en dat niettegenstaande de tegenwoordige wethouder van publieke werken, de heer Coninck Westenberg, ex-voorzitter der genoemde raadscommissie, èn aan den raad, èn aan mij persoonlijk meermalen heeft verklaard, dat de tramconcessie bij het dagelijksch bestuur in ernstige studie is. Is dit ernst of kortswijl?

In April 1887 deed ik nog eene poging om tot eene oplossing te komen. Ik schreef daartoe aan den wethouder van publieke werken een brief, waarin onder meer ook dit voorkwam.

„Wij wenschen op onze stadslijnen eene strenge afschei-„ding te maken tusschen de eigenlijke stads-exploitatie en „den dienst der buitenlijnen, met dien verstande, dat de „wagens onzer buitenlijnen tusschen de stadswagens door-„loopen, juist zooals de tramdienst naar het Rhijnspoorstation „loopt, tusschen de wagens der lijn Dam-Frederiksplein-„Sarphatistraat. Dit is niet enkel hoogst eenvoudig, maar maakt „tevens dadelijk duidelijk, dat de stads-exploitatie op deze „wijze ontheven wordt van een groot deel der aanlegkosten „onzer lijnen; want toch de stadslijnen zijn voor de exploi-„tatie onzer buitenlijnen van overwegend belang, zoodat men „op hare rekening de stads-exploitatie mag ontlasten met de „gewone aanlegkosten der buitenlijnen. Stellen wij deze op „*f* 30.000 per kilometer, dan wordt dit voor de 10 K.M. „stadslijn, ongeveer *f* 300.000."

Het finantieel voordeel, verkregen door de nieuwe lijnen dienstbaar te maken aan de beide exploitaties, hetzij deze, al of niet in ééne hand vereenigd zijn, springt duidelijk in het oog.

Maar hoe glashelder dit alles zij en hoe groot de belangen ook, die dringend de uitvoering dezer werken vorderen, men blijft besluiteloos.

Ik heb mij dikwijls afgevraagd: waar is de persoon of de macht, genoeg boven de partijen verheven en die den zedelijken moed heeft eene oplossing te geven, waarbij de bijzondere belangen ondergeschikt worden gemaakt aan die van het algemeen? Tot heden was mijn zoeken vergeefs. Dit kan veranderen, ook zonder wettelijke regeling, maar zeker is het, dat een goede wet ook hier bevorderlijk zou zijn tot het verkrijgen eener algemeen bevredigende oplossing.

Ik heb gemeend eenigszins breedvoerig te moeten toelichten, dat de door mij voorgestelde bepalingen, wat betreft hun ingrijpen in de huishouding der gemeente en vooral der groote steden, niet te ver gaan en dat hunne toepassing slechts bevorderlijk kan zijn aan het tot stand komen van zulke spoor-

en tramwegen, die door het meerendeel der bevolking nuttig en noodig worden geoordeeld.

Nu mijne lezers, evenals ik, zeker zijn afgemat door de traagheid onzer administratieve lichamen en op het punt zijn geheel hun geduld te verliezen, zijn ze uitstekend voorbereid om een kort betoog te hooren, waarom in sommige gevallen grootere snelheid bij tramwegen nuttig kan zijn.

Het toestaan van grootere snelheid op tramwegen, dan tot heden was geoorloofd, in nader te omschrijven gevallen, wordt door vele vakmannen beschouwd, als een groote schrede vooruit op den weg, die leidt tot verderen bloei en ontwikkeling onzer tramwegen.

Gelijk ik reeds vroeger opmerkte, is ons rollend materiëel, dat tegenwoordig op de stoomtramwegen wordt gebruikt, voor het grootste gedeelte geschikt voor snelheden tot 30 K.M. per uur. Met name noem ik hier slechts de rijtuigen uit de bekende fabriek van J. J. Beijnes te Haarlem, en de locomotieven der machinefabriek „Breda," — voorheen Backer en Rueb — beide voor die snelheid uitstekend berekend.

Hoe moet de aanleg van den weg zijn, om deze voor den snellen dienst geschikt te maken?

De aanleg onzer tegenwoordige tramwegen voldoet zeker niet aan de vereischten. De aanleg der oudste is veelal bekrompen, zij loopen dikwijls over de bermen van te smalle wegen, hebben, om onteigening te voorkomen, dikwijls te kleine stralen in hunne bogen en volgen zulke kronkelwegen, dat niet alleen de exploitatie de nadeelen daarvan ondervindt, maar ook de veiligheid voor het gewone verkeer soms te wenschen overlaat. Die van den laatsten tijd zijn reeds op ruimere schaal aangelegd, zij voldoen aan de eischen der tegenwoordige exploitatie en de veiligheid van het publiek is beter gewaarborgd.

De hier aangewezen verbeteringen zijn voor een groot deel aan de kunde onzer ingenieurs toe te schrijven, die met de verkregen ondervinding ruimschoots hun voordeel hebben gedaan, maar zeker niet minder aan de voorschriften voor hun aanleg, opgenomen in de provinciale reglementen en aan

de zekerheid, die sedert enkele jaren bestaat, dat ook ten behoeve dezer wegen, onteigening ten algemeenen nutte te verkrijgen is. Het onderscheid tusschen tramwegen, waarvan de aanleg dagteekent uit het eerste tijdperk, zonder eenige regeling, en tusschen die, welker aanleg samenvalt met het tegenwoordige tijdperk van gebrekkige regeling, is dus reeds groot en zelfs door den leek, bij eenigzins aandachtige beschouwing en vergelijking der verschillende ondernemingen, gemakkelijk waar te nemen.

Voor het toestaan van grootere snelheid zal men als eersten eisch moeten stellen, dat de tramweg eene eigene baan hebbe, voldoende afgescheiden van het gewone verkeer. Is nu daarenboven de aanleg van den bovenbouw en ook der kunstwerken geëvenredigd aan de grootere snelheid en heeft men voldoende voorschriften ter verzekering van de veiligheid van den dienst, dan is, ook wat den aanleg betreft, aan alle eischen voldaan, om met gerustheid ook deze belangrijke schrede te kunnen doen op den weg, welke leidt tot eene hooge ontwikkeling dezer soort van spoorwegen. Zooals reeds gezegd is, zal de grootere snelheid uitzondering zijn, en slechts worden toegestaan op die baanvakken, die aan deze eischen voldoen. Op verschillende deelen van den weg zal dus met verschillende snelheid gereden moeten worden, en in de practijk zal dit zonder bezwaar geschieden, want zoowel bij groote spooorwegen als bij tramwegen, heeft men reeds nu bepalingen, die op bepaalde baanvakken als: bij en op bruggen, op drukke punten van verkeer, bij bochten enz. mindere snelheid voorschrijven.

Deze nieuwe bepaling op de snelheid zal ten gevolge hebben, dat tramaanleg met voordeel zal kunnen worden toegepast op grootere afstanden, in minder bevolkte streken; door het snellere vervoer zal daar het verkeer toenemen en zullen de exploitatiekosten verlaagd worden. Zulke baanvakken zullen meestal dienst doen, als „traits-d'union" tusschen lijnen, die door dichtbevolkte buurten met kleinere snelheid rijden, zij zullen de exploitatie van grootere netten door ééne maatschappij mogelijk maken, en de fout van verbrokkeling van krachten door te kleine exploitaties tegengaan; terwijl hiervan ook eene belangrijke uitbreiding van het per-

sonen- en goederenverkeer, vooral van het laatste, het gevolg moet zijn.

Geheel in overeenstemming met de andere voorschriften zal het zijn, het toezicht op het gebruik en den dienst dezer spoorwegen over te laten aan de plaatselijke besturen, binnen de grenzen der nieuwe wet, en met de bevoegdheid van den staat, om daarin te voorzien, wanneer die besturen daarin mochten te kort schieten.

Reeds nu is dat toezicht veelal zeer goed, en laat de veiligheid op de tramwegen weinig te wenschen over, en zeker zal het nog verbeteren, wanneer eene goede wettelijke regeling tot gids zal kunnen dienen. Ik geloof niet, dat er velen zullen zijn, die hier staatstoezicht zouden wenschen, en het zal daarom niet noodig zijn er op te wijzen, dat het een groote fout zou zijn, de hier bedoelde spoorwegen 3de klasse, onder hetzelfde toezicht te stellen, als die der 1ste en 2de klasse. Ze verschillen daartoe onderling te veel in aanleg en vooral in exploitatie.

In de memorie van toelichting, door de belgische regeering regeering bij het wetsontwerp op de tramwegen gevoegd, lezen wij onder meer:

„Deze wegen moeten tot zijtakken van het spoorwegnet „dienen, door de plaatsen, die nog niet aan dat net liggen, „er mee te verbinden. Zij worden te recht beschouwd als de „baanbrekers der beschaving, en men moet zich beijveren den „aanleg er van te vergemakkelijken, daar het een schreeuwende „onrechtvaardigheid zou zijn, het deel der bevolking, dat er „met verlangen naar uitziet, te laten kwijnen.

„De tramwegen zijn bestemd om in de toekomst zulk een „grooten invloed uit te oefenen, niet alleen op de ontwikke„ling van den algemeenen rijkdom, en op alle maatschappelijke „en staathuishoudkundige verhoudingen, maar ook op den „bloei der staats- en particuliere spoorwegen, dat men hunne „belangrijkheid onmogelijk hoog genoeg zou kunnen schatten."

Is ook de nederlandsche regeering, die de wet van 9 Aug. 1878 zal hebben te herzien, evenzeer doordrongen van het

gewicht van het onderwerp en van de waarheid der stellingen, in de aangehaalde zinsnede neergelegd, dan is van haar zeker een goede regeling te verwachten, en zal de nationale tijd, door de kamers aan de behandeling van dit onderwerp besteed, zeker rijke vruchten dragen.

Aanleiding om onze verwachtingen omtrent spoedige en goede behandeling van dezen tak van wetgeving te hoog te spannen, vinden wij niet. Één factor is er echter, die ons niet alle hoop op spoedige en grondige afdoening doet verliezen.

Ons onderwerp staat geheel buiten de eigenlijke politiek. Alle partijen hebben evenveel belang bij alles wat gedaan kan worden tot verhooging onzer nationale welvaart, en daarom is het niet onmogelijk, dat de regeering een gunstig oogenblik zal kunnen vinden, om de volle aandacht der vertegenwoordiging op de aanvulling onzer spoorwegwetgeving te vestigen. Ze verdient dit ten volle om velerlei redenen.

Men bedenke wel, dat de kwalen onzer tegenwoordige maatschappij, op sociaal en economisch gebied zich in al hare kracht hebben geopenbaard, en doen gevoelen, juist ten gevolge der groote omwentelingen, die de wetenschappelijke uitvindingen der laatste eeuw op het gebied van nijverheid en verkeer hebben teweeg gebracht.

De tramwegen behooren tot de jongste toepassingen der wetenschap op het verkeer.

Zij zijn het complement, de noodzakelijke aanvulling der spoorwegen. Maar hunne werking op het maatschappelijk organisme is geheel anders. De schaduwzijde van onze tegenwoordige spoorwegen is hunne sterk centraliseerende werking; bevolking, kapitaal en industrie, alles wordt door hen gedrongen zich meer en meer op te hoopen in de groote steden.

De levenskracht wordt hierdoor aan de kleine plaatsen en het platteland onttrokken, en het kan niet anders of de maatschappij moet hiervan de nadeelige gevolgen ondervinden, zoowel op sociaal als economisch gebied. De tramwegen daarentegen werken decentraliseerend, zij maken het platteland weder bewoonbaar en geschikt voor verdere ontwikking, en het is daarom dat deze vervoermiddelen er toe moeten

bijdragen om het verstoorde evenwicht te herstellen.

De krachtige bevordering van hunne ontwikkeling moet daarom een deel uitmaken van het programma van iedere verlichte regeering. Er zijn echter nog meer voor de hand liggende redenen, ik noem nog deze eene.

Ons spoorwegnet heeft schatten gekost, waarvan de lasten gedragen worden door alle belastingbetalende burgers van den staat. Rekent men bij het aanlegkapitaal de rente, die van het daarvoor geleende bedrag is betaald, boven de zeer magere opbrengst, dan zal het daaraan bestede kapitaal zeker op ongeveer *f* 300,000,000 niet te hoog geschat zijn. Dit bedrag, door allen opgebracht, komt slechts aan een deel ten goede, en zou het reeds niet daarom de meest schreeuwende onrechtvaardigheid mogen heeten, de belangen van het misdeelde deel der bevolking geheel te verwaarloozen?

Te meer klemt dit betoog, omdat een goed tramwegnet het spoorwegnet aanvult en meer productief zal maken, zoodat reeds het welbegrepen eigenbelang van den fiscus bevordering van zulke wegen voorschrijft.

Het bestek van dit opstel laat niet toe hier nader te betoogen, dat finantiëele hulp van den staat, hier alleszins gerechtvaardigd zou zijn, nog minder hoe die het best te verleenen zou zijn door aanleg van staatswege, op de wijze, zooals in België geschiedt, en door den heer Van Kerkwijk ook voor ons land wordt gewenscht, of door ondersteuning van particuliere ondernemingen, wat mij, met het oog op de hier bestaande toestanden en de reeds verkregen ontwikkeling, het meest gewenscht voorkomt.

Het ligt niet binnen de grenzen van dit opstel deze meening hier nader toe te lichten, maar hoe de beslissing in deze ook moge uitvallen, beginselen van wetgeving, in den zin als de door mij hierboven ontwikkelde, zullen even nuttig en noodig zijn en zijn daarvan onafhankelijk.

AMSTERDAM, Maart 1888. T. SANDERS.

Nadat dit opstel was geschreven, heeft de minister van waterstaat, handel en nijverheid bij missive van 17 April jl. het bestuur der Nederlandsche vereeniging voor lokaalspoor-

wegen en tramwegen advies gevraagd omtrent eene nota van den volgenden inhoud:

NOTA OVER DE EXPLOITATIE VAN STOOMTRAMMEN.

Bij artikel 5 der wet van 9 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 124) is voorgeschreven, dat die wet vóór 31 December 1888 moet worden herzien, zoodat onder meer dient overwogen te worden of de bepaling van art. 2, waardoor de daarbij bedoelde spoorwegen (te weten de stoomtrammen) geheel buiten de spoorwegwet gesteld worden, kan gehandhaafd blijven of gewijzigd moet worden.

Ter beantwoording van die vraag valt te onderzoeken, aan welke regelen de stoomtrammen, na aan de spoorwegwet te zijn onttrokken, onderworpen zijn en of deze in de practijk voldoende zijn te achten.

De spoorwegwet behelst de regeling van den dienst en het gebruik der spoorwegen, zoodat de onderwerpelijke vraag met die omtrent den aanleg en de concessie der stoomtrammen in geene betrekking staat.

Nadat de stoomtrammen van de bepalingen der spoorwegwet waren losgemaakt, heeft de Rijkswetgever dit middel van vervoer opgenomen onder de openbare middelen van vervoer, waarvan de regeling heeft plaats gehad bij de wet van 23 April 1880 (*Staatsblad* n°. 67.)

Dit blijkt uit artikel 11 dier wet, waarbij alleen worden uitgezonderd de spoorwegen, waarvan het gebruik bij de wet van 1875 en bij artikel 1 der wet van 1878 was geregeld. De stoomtrammen zijn dus onderworpen aan den algemeenen maatregel van bestuur, krachtens artikel 7 der wet van 1880, vastgesteld bij Koninklijk besluit van 31 Juli 1880 (*Staatsblad* n°. 121).

Bovendien hebben onderscheidene gewestelijke en gemeente-besturen regelen gesteld op het gebruik der binnen hun rechtsgebied geëxploiteerde trams. In beide regelingen, zoowel in die van het Rijk als in laatstbedoelde, zijn op meer dan één punt leemten aan te wijzen.

Het Koninklijk besluit van 1880 is grootendeels alleen toepasselijk op het vervoer met diligences en stoombooten. Bepalingen ter verzekering van de veiligheid der reizigers per stoomtram zijn er nauwelijks in te vinden, zooals die betreffende het materieel, de inrichting der seinen of de geschiktheid van het bedienend personeel in het reglement voor den dienst op de spoorwegen van 27 October 1875 (*Staatsblad* n°. 183.)

Dat dergelijke voorschriften niet geheel overbodig zijn, bewijst in het afgetrokkene de omstandigheid, dat een stoomtram is een spoorweg, die met snelheid, al is zij ook beperkt, wordt voorbewogen

en in de practijk het feit, dat van wege de gewestelijke en gemeentelijke besturen inderdaad zoodanige voorschriften zijn gegeven.

Moet derhalve het Koninklijk besluit van 31 Juli 1880 als onvolledig beschouwd worden, omdat de Rijkswetgever de zorg voor de veiligheid der reizigers met een stoomtram nu eenmaal tot eene Rijkszaak verklaard heeft, met de aanvmlling van dit besluit zou niet genoeg gedaan zijn.

Het Koninklijk besluit, krachtens art. 7 der wet van 1880, zou geene andere bepalingen mogen inhouden dan die, waardoor de veiligheid der reizigers wordt beoogd. Blijkens de provinciale en gemeentelijke reglementen bestaat er echter behoefte aan nog andere voorschriften, de zoodanige n.l. waardoor de veiligheid wordt bedoeld van het verkeer op de wegen, waarlangs zich de niet afgesloten stoomtram beweegt. Tenzij de geheele regeling van het gebruik der stoomtrams aan gewest of gemeente werd overgelaten, in tegenstelling met hetgeen thans kraehtens de wet van 1880 geldt, zoo schijnt het onvermijdelijk ook de verzekering van het veilig verkeer op den weg tot een onderwerp van Rijkszorg te maken, omdat de maatregelen tot verzekering van de veiligheid der reizigers eener- en die ten behoeve van het veilig verkeer op den weg andererzijds met elkander in zeer nauwe betrekking staan.

Het voorschrift bijv.: dat de machinist de bel moet doen hooren, komt zoowel aan hen die zich op den weg als aan hen die zich in de wagens bevinden, ten goede, want de aanrijding, die van het nalaten van het signaal het gevolg zou kunnen wezen, zou ook voor de laatsten noodlottig kunnen zijn. Maar er is meer. Tengevolge van de beperking van de in artikel 7 der wet van 1880 gegeven bevoegdheid, is het twijfelachtig of wel bij Koninklijk besluit zou kunnen verboden worden harder te rijden dan 15 kilometer per uur wanneer de gebezigde machine en de toestand van den weg eene grootere snelheid zouden toelaten. Voor de lokaalspoorwegen is bij art. 58 van het betreffende reglement, Koninklijk besluit van 31 Januari 1879, *Staatsblad* n°. 27, verboden met een grootere snelheid dan van 30 kilometer per uur te rijden. Ofschoon nu ook in verscheidene gewestelijke en gemeentelijke reglementen voorschriften tot beperking van de snelheid zijn gegeven, schijnt het toch niet regelmatig, dat het Rijksgezag het middel mist om te zorgen dat de voorwaarde wordt nageleefd, waaronder door dat gezag ontheffing wordt verleend van de strenge bepalingen der spoorwegwet.

In deze leemten der Rijksregeling nu wordt door de provinciale en gemeentelijke verordeningen niet voldoende voorzien.

Het hoofdbezwaar daartegen is dat zij alle uniformiteit missen. Niet slechts dat voor de ééne tramonderneming iets anders geldt dan voor de andere, dezelfde tram is niet zelden aan uiteenloopende voorschriften onderworpen, hetzij dat hij door meer dan ééne provincie of gelijk de Nederlandsche tram in Friesland door tal van gemeenten loopt. Hiervan moet wel het gevolg zijn, dat ondanks tal van voorschriften, orde en regel feitelijk ontbreken. Tot het in het leven roepen van dezen ongeregelden toestand draagt dan nog bij, dat het toezicht op de naleving der gewestelijke en gemeentelijke verordeningen niet geregeld wordt uitgeoefend. Volgt uit het betoogde, dat de tegenwoordige regeling niet voldoende is, zoo is het de vraag of het standpunt door den wetgever van 1878 ingenomen, moet worden verlaten en de stoomtrammen weer onder de spoorwegwet moeten gebracht worden. Ofschoon onderscheidene bepalingen dezer wet tot model zouden kunnen dienen bij de samenstelling van voorschriften voor de exploitatie van stoomtrammen, zoo zijn er toch zeer weinige, die geheel onveranderd zouden kunnen worden overgenomen, omdat de veiligheidsmaatregelen voor stoomtrammen uit den aard der zaak minder verreikend behoeven te wezen dan die voor de gewone spoorwegen. Maar bovendien zijn er in de spoorwegwet vele voorschriften, welke in verband staan met de omstandigheid, dat de gewone spoorweg in zekeren zin een monopolie heeft, en waardoor het publiek tegenover hen, die het monopolie bezitten, in bescherming wordt genomen. Hoofdstuk III der spoorwegwet »van de tarieven en het vervoer op de spoorwegen" bevat de meeste van die bepalingen.

Daartoe behooren ook de zoodanige waardoor gezorgd wordt, dat er altijd treinen loopen. Dergelijke bepalingen kunnen in eene regeling van de exploitatie van stoomtrammen ontbreken, want de Staat behoeft er niet voor te zorgen, dat het publiek een tram vinde.

Kan dus de wet van 1875 bezwaarlijk op stoomtrammen toepasselijk verklaard worden, zoo verdient het aanbeveling, het standpunt van den wetgever van 1878 te handhaven, in zoover deze de stoomtrammen aan de spoorwegwet heeft onttrokken, met dien verstande echter, dat eene speciale wettelijke regeling van de exploitatie der stoomtrammen in het leven geroepen worde. Die regeling zou bepalingen behooren te bevatten waardoor *a.* de veiligheid van het verkeer, *b.* een speciaal toezicht op de naleving er van werd gewaarborgd en *c.* aan het Rijksgezag de mogelijkheid werd gegeven van beschikking op de trammen, ingeval 's Rijks dienst of het militaire belang dit vordert.

Wat aangaat de beide laatstgenoemde punten, het komt voor, dat het speciale toezicht op de stoomtrammen het best ware op te dragen aan den Raad van Toezicht op de Spoorwegdiensten en dat eene wettelijke bepaling in den geest van art. 50 der wet van 9 April 1875 (Staatsblad n° 67) aanbeveling zou verdienen, ten einde aan de Regeering des vereischt de beschikking te verzekeren over den weg en het materiëel, gelijk nu reeds in sommige van Rijkswege gegeven concessiën aan stoomtrammen is bedongen.

Ter bereiking van het in de eerste plaats genoemde doel zou de volgende bepaling zijn op te nemen:

»Bij algemeenen maatregel van bestuur worden, gehoord de Gedeputeerde Staten, geregeld:

1. het toezicht over de baan en de bediening der seinen;
2. de inrichting van en het toezicht over de locomotieven, rijtuigen en wagens;
3. de snelheid waarmede de tram moet worden vervoerd;
4. het getal beambten en bedienden, op elken tram noodig en de aan hen voor hunne indienstneming te stellen eischen;
5. hetgeen ter verzekering van het veilig verkeer en in het belang van orde en veiligheid is in acht te nemen."

Het zou echter onpractisch zijn, voor alle tramwegondernemingen een zelfden bestuursmaatregel vast te stellen. Locale behoeften eischen bijzondere bepalingen. Zoo wordt door sommige gemeentereglementen geene grootere snelheid in de kom der gemeente toegelaten dan van 6 of 8 kilometer, of voorgeschreven dat op bepaald aangewezen plaatsen de conducteur vóór de locomotief moet loopen. Dergelijke door lokale behoeften ingegeven voorschriften moeten ongetwijfeld gehandhaafd blijven.

Dit is mogelijk wanneer behalve een algemeen reglement voor alle stoomtrammen geldende, zoo noodig nog voor elke tramweg-onderneming een afzonderlijk reglement wordt vastgesteld, gelijk er behalve een algemeen reglement voor de Rijkskanalen, voor verscheidene onder hen nog bijzondere reglementen bestaan.[1] Deze reglementen zouden zijn vast te stellen, na daarop door tusschenkomst van den Raad van Toezicht op de Spoorwegdiensten, de Gedeputeerde Staten der provinciën te hebben gehoord, die op hunne beurt de betrokken onderneming en de betrokken gemeentebesturen zouden hebben te

[1] Vergl. art. 1 van het algemeen reglement van politie op de Rijkskanalen van 5 Februari 1879, *Staatsblad* n°. 30 en de bijv. in het *Staatsblad* van 1880 opgenomen bijzondere reglementen.

raadplegen. Op deze wijze zal de gewenschte orde verkregen worden, met eerbiediging van plaatselijke behoeften. Zoo zullen bijv. in het algemeen reglement de voorschriften omtrent seinen en lichten, omtrent de eischen aan het bedienend personeel te stellen, omtrent het op en afspringen van de wagens op hunne plaats zijn, terwijl onder meer de nadere regeling van de snelheid van iederen tram aan de bijzondere reglementen kan worden overgelaten.

Behalve omtrent de aangegeven punten zou eene speciale wettelijke regeling van de stoomtrammen ook nog voorschriften moeten bevatten, zooals die welke nu deel uitmaken van de wet van 23 April 1880, Staatsblad N°. 67, betreffende de wijze van aankondiging van de in gebruikstelling van den tram, de regeling van de verantwoordelijkheid van de ondernemers en het vervoer der brievenmalen.

Wordt overeenkomstig deze beschouwingen het beginsel van art. 2 der wet van 9 Augustus 1878 gehandhaafd, zoo ware nog nader te overwegen of het criterium van onttrekking van sommige spoorwegen aan de spoorwegwet wel uitsluitend behoort te worden gezocht in de beperkte snelheid en of daarnevens niet ook nog andere grondslagen in aanmerking zouden moeten komen, als bijv. de wijdte van het spoor.

Behoort bij brief van den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid van 17 April 1888, L^a. Afd. Handel en Nijverheid.

Mij bekend

De Secretaris-Generaal,

DE BOSCH KEMPER.

Het voorgaand artikel maakt, dunkt mij, alle verdere commentaar op deze ministerieele nota overbodig.

Mei, 1888. T. S.

DE BEETWORTELSUIKERFABRIKANTEN IN NEDERLAND TEGENOVER DE LANDBOUWERS.

„Door den bond van suikerfabrikanten in Nederland is op de vergadering te Roozendaal de prijs der suikerbieten bepaald op *f* 11 per duizend kilogram."

Dit bericht deed eenigen tijd geleden de rondte door alle nieuwsbladen; werd opgenomen zonder eenigen commentaar, als eene, met eenige afwisseling in het cijfer, jaarlijks terugkeerende mededeeling zonder bijzondere beteekenis. Toch verdient het in hooge mate de aandacht en daarom wenschen wij er een kantteekening aan toe te voegen, vooral noodig, nu in den laatsten tijd gedurig geschreven wordt over gedruktheid in het landbouwbedrijf en allerlei voorstellen van twijfelachtig nut worden aangegeven, terwijl een der meest onredelijke verhoudingen tegenover den landbouwer hier met den vinger is aan te wijzen en toch ongemerkt steeds voort blijft duren.

Voor het grootste gedeelte van Zeeland, het noord-westen van Noordbrabant en een deel van Gelderland is de teelt der suikerwortels in den laatsten tijd een hoofdzaak geworden. Toen ruim twintig jaren geleden de eerste fabrieken in ons land, in de provincie Noordbrabant, werden opgericht, waren zij een bron van welvaart voor den kleiboer daar en in het aangrenzende Zeeland. De suiker was hoog in prijs en de fabrieken wierpen buitensporige winsten af. Het was de gewoonte der fabrikanten voor een vaste som van de

boeren sommige perceelen land te huren, deze door de boeren zelf te laten gereedmaken en te doen bezaaien met door den fabrikant te leveren zaad; de boer bracht in 't najaar de wortels aan de fabriek, ontving het bepaalde bedrag in geld, onverschillig of de hoeveelheid wortels op zijn land geoogst groot of gering was. Al werkten de fabrieken in den beginne ook nog zoo voordeelig, het spreekt van zelf dat deze manier van overeenkomst op den duur niet kon standhouden. De boer kent zijn land natuurlijk door en door wat hoedanigheid en gehalte betreft; al wordt het ook dooreengenomen alles goede grond en kleigrond genoemd, het eene gedeelte is veel beter dan het andere, dikwijls vlak in de nabijheid gelegen, en bovendien de boer weet precies, waar hij in de laatste jaren de meeste mest heeft aangebracht. De agent der fabriek kon dit onmogelijk naar waarde beoordeelen en het gebeurde dus niet zelden, dat hem voor grof geld een soort van grond beneden het middelmatige werd verhuurd. Hierin kwam verbetering toen de fabrikanten, in de streken zelf, waar zij land wenschten te huren, agenten aanstelden, uit de landbouwers zelven aangeworven en die meestal volkomen op de hoogte waren van den rijkdom en het gehalte van den grond in hunne omgeving. Toch lieten de fabrikanten na korte jaren dit stelsel van landhuren voor goed varen, omdat zij de wisselvalligheid van den oogst liever aan den boer zelven wilden laten en het hun te veel schade berokkende, wanneer de boer zelf geen belang had bij meerdere of mindere opbrengst van het land, terwijl eigenlijk het laatste hem nog het liefst was, daar hij dan minder gewicht had te vervoeren.

Wel spartelden de landbouwers tegen, doch het hielp hun niet, te meer daar de fabrikanten al spoedig op dit punt allen één lijn trokken. Er kwam echter langzamerhand een andere reden bij, die de boeren dwong zich te onderwerpen. In dezelfde streken, waar thans de cultuur der suikerbieten bij voorkeur wordt gezocht, was de grond uitermate geschikt voor de teelt van meekrap. Deze laatste cultuur kon met recht der boeren goudmijn genoemd worden.

De scheikunde had echter geleerd de kleurstof van de

meekrap, de alizarine, samen te stellen uit andere tot dien tijd bijna waardelooze zelfstandigheden, waarmede de landbouw niets te maken heeft. De teelt der meekrap ging daardoor geheel te niet en met haar de welvaart van den landbouwer in deze streken. Wel waren de granen nog tamelijk in prijs, doch de daling begon reeds en bovendien deze kunnen op denzelfden grond niet het eene jaar na 't andere verbouwd worden, er is wisselbouw noodig en juist daarvoor was de meekrap zeer geschikt, en kon nu de suikerpeen dienst doen.

De toestand werd nu als volgt: de boer verbond zich een naar zijn eigen kenze meer of minder groot gedeelte van zijn land ten behoeve van zekere fabriek te bestemmen voor suikerbieten; deze fabriek leverde het zaad en de boer zorgde verder voor alles en ontving bij de levering der wortels eene som, berekend per 1000 kilo's wortels volgens een te voren bepaalden prijs.

Deze toestand was voor beide partijen tamelijk bevredigend, en werkelijk in den beginne ook de meest redelijke. De fabrikant moest zekerheid hebben tegen den herfst een voldoende hoeveelheid suikerpeen te verkrijgen om met vrucht in zijn kostbare fabriek te kunnen werken en de boer had er voordeel bij te weten zijn oogst van suikerbieten in 't najaar te kunnen verkoopen, daar zij niet evenals granen, erwten of meekrap een courant artikel vertegenwoordigen, waarvoor zich vroeg of laat altijd koopers voordoen, maar een product, dat op zeker tijdstip bepaald moet van de hand gedaan worden, omdat het niet in de schuur of op zolder kan worden opgeslagen.

Eén punt gaf echter bij de hier geschetste overeenkomst al heel spoedig reden tot botsing tusschen de wederzijdsche belangen, namelijk het zaad. De boer, die bij 't gewicht voor zijn peen betaald werd, had er belang bij dat het uitgestrooide zaad zich op zijn akker ontwikkelde tot een flinken, grooten wortel, onverschillig voor hem of zij veel of weinig suikerdeelen bevatte. De fabrikant daarentegen vond zijn voordeel in een wortel met groot suikergehalte en in verhouding gering gewicht. Kon hij dus onmogelijk de keuze

van het zaad aan den boer overlaten, omdat er dan mogelijkheid bestond, dat hij een soort van wortels ontving, die uitmuntten door omvang en zwaarte zonder genoegzaam suikerdeelen te bevatten, van zijn kant zocht hij naar een soort die aan de tegenovergestelde eischen voldeed.

Dit is bovenmate gelukt; door proefnemingen, bijzondere kweeking en zorgvuldige cultuur is het oorspronkelijke en vroeger gebruikte zaad vervangen door een soort, die een wortel voortbrengt, welke bij gering gewicht een zeer hoog suikergehalte bevat; de vooruitgang op dit punt is buitengemeen en waarschijnlijk nog niet aan het einde. Enkele zeer gecultiveerde soorten van peeën kunnen tot 17 pct. suiker bevatten en in Duitschland is het aan de fabrikanten gelukt 12 tot 13 pct. daaruit te trekken; in vroegere jaren nauwelijks de helft. Voor ons land mag men aannemen, dat het rendement suiker uit de wortels in tien jaren is gestegen van 7 tot 10 pct.

Dit is voor een deel te danken aan den vooruitgang in de industrie zelve, de verbetering der techniek en de betere bewerking der sappen, zoodat minder verlies aan suiker plaats heeft, doch voor een veel grooter gedeelte komt het, omdat het gehalte aan suiker der wortels tegenover het gewicht aanzienlijk is toegenomen of met duidelijker woorden, omdat de peeën kleiner zijn geworden, terwijl zij toch evenveel, zelfs meer suiker bevatten dan vroeger. De boer oogst door deze omstandigheid bij het einde van 't seizoen van dezelfde hoeveelheid land eenige duizenden kilo's peeën minder dan vroeger en ontvangt in die verhouding dus even zooveel minder geld als opbrengst van zijn grond. Het verschil is aanmerkelijk; in de eerste tijden der beetwortelcultuur was een opbrengst van twintig duizend kilo's per gemet onge- (veer 300 vierk. roeden) geene zeldzaamheid; tegenwoordig mag een landbouwer op gemiddelden grond tevreden zijn met een oogst van tien duizend kilo's; een verschil slechts voor een gedeelte door uitputting van den bodem of mindere bemesting te verklaren, want ook nieuwe en goed verzorgde gronden leveren op verre na in gewicht de vruchten van vroeger niet op. Trouwens er bestaat een soort van zaad, zeer

voordeelig voor den fabrikant, hetwelk nauwelijks vijf duizend kilo's peeën per gemet kan opleveren; — gelukkig heeft, zoover ons bekend is, geen fabrikant in Nederland het nog durven aanwenden. Aan het zaad is de hoedanigheid niet te herkennen en de boer is dus niet bij machte zich te wapenen tegen deze onaangename verrassing; alleen kan hij zich voornemen een volgend jaar bij 't aangaan van een nieuw contract een hoogeren prijs te bedingen per duizend kilo's wortels. Dit is dan ook herhaaldelijk beproefd; de eene boer vertrouwde ten slotte het meest deze fabriek of haar agent, de ander meende beter zaad te ontvangen van een andere, de eene fabriek kon door haar ligging of omstandigheden ietwat goedkooper slagen dan eene andere, de eene boer ook slaagde er in voor ietwat hoogeren prijs te contracteeren dan een andere: elk zocht zijn voordeel, doch met loven en bieden kwam men tot een voor beide partijen zooveel mogelijk bevredigend resultaat. Toen echter werd door de meeste suikerfabrikanten in Nederland een bond opgericht en sedert dien tijd is de toestand geheel veranderd, is de macht geheel in handen gekomen van één der belanghebbenden. Van loven en bieden om tot een overeenkomst te geraken, van gewonen handel is geen sprake meer; de bond bepaalt den prijs per duizend kilo's peeën, bij hooge of lage suikerprijzen, goed of slecht zaad; de boeren hebben zelven geen keuze meer. Zij hebben dit te minder, omdat zij meer en meer afhankelijk zijn geworden van den verbouw van dit product; — de graanprijzen daalden tot ongekend lage cijfers en ook de veehandel werd gedrukt. Hierbij kwam echter nog het volgende. Door de slechte jaren 1879 en 1881 vooral waren de spaarpenningen verbruikt; de pacht moest echter betaald worden en zeer velen kwamen langzamerhand te kort. De suikerfabrieken gaven echter kans om het leven te rekken; wanneer het contract tot bezaaiing van zeker gedeelte grond was gesloten, werd door de fabrikanten reeds terstond een voorschot verleend tot de helft en soms veel meer van de waarde der waarschijnlijke opbrengst; — hiermee kon dus het achterstallige der pacht worden aangezuiverd of het kon dienst doen als bedrijfskapitaal, wanneer in het voorjaar en

den zomer tal van uitgaven noodig waren voor arbeiders en inkoopen. Op 't oogenblik is de toestand van dien aard, dat, de groote grondeigenaars uitgezonderd, de boeren zich met gebonden handen moeten overleveren aan de suikerfabrikanten, en al zijn zij overtuigd, dat in verhouding tot den marktprijs der suiker en in aanmerking nemende de hoedanigheid van het zaad, hetwelk door de fabrikanten tegenwoordig wordt geleverd, de prijs waarvoor zij contracteeren, te laag is, zij kunnen heel eenvoudig niet anders, zij hebben de voorschotten noodig en 't is niet mogelijk meer ze zich op andere wijze te verschaffen.

Bij de bespreking, thans aan de orde van den dag, van middelen, die den landbouw uit zijn gedrukten toestand zouden kunnen opheffen, verdient het waarlijk wel overweging of aan dezen onrechtmatigen druk, door het kapitaal op den arbeid uitgeoefend, geen paal en perk kan worden gesteld, te meer daar juist de suikerindustrie door de wijze van accijnsheffing zulk eene aanzienlijke bescherming geniet van wege den staat. De fabrikant toch wordt aangeslagen in de suikerbelasting naar verhouding van het gehalte aan suiker die het sap in de fabriek op een gegeven oogenblik bevat en welk gehalte door de commiezen volgens eene vastgestelde methode wordt bepaald. Iedere fabrikant, en de regeering weet dit heel goed, trekt echter eene hoeveelheid suiker meer uit het sap dan waarvoor hij wordt aangeslagen en waarvoor hij dus, zonder zich schuldig te maken aan eenige smokkelarij of wetsontduiking, geene belasting betaalt. In eene fabriek, die b.v. gemiddeld eene hoeveelheid van één millioen kilo's suiker produceert, bedraagt deze overproductie gemakkelijk twee tot drie maal honderd duizend kilo's.

Welk een ongezonde toestand daardoor in 't leven wordt geroepen, blijkt gedurig. Het gebeurt toch meermalen dat een fabriek een winstbalans afsluit tot een bedrag, lager dan het voordeel door deze overproductie op de belasting verkregen. De loopende marktprijs van de suiker was dus op zich zelf eigenlijk te laag om de fabriek te doen bloeien; op de industrie is verlies geleden, maar de dividenden worden uitgekeerd door winst op den accijns.

De Nederlandsche suikerfabrikanten beweren, dat zij de concurrentie met het buitenland[1] niet kunnen volhouden, indien hun deze bescherming wordt onttrokken, doch daar staat tegenover, dat in de eerste jaren, waarover ik in den beginne sprak, schatten door hen zijn verdiend; dat enkele fabrieken in weinig jaren tijds een reservefonds formeerden, gelijkstaande met het aandeelenkapitaal en thans jaarlijks tot 20 pct. winst uitkeeren.

Wel zijn ook door enkele aandeelhouders aanzienlijke verliezen geleden, doch men verlieze daarbij niet uit het oog de roekelooze wijze, waarop sommige fabrieken tot stand kwamen en die verder werden beheerd als ware er een goudmijn aan verbonden. Terzelfder tijd toch, waarop enkele fabrieken slechte zaken maakten, bleven andere, in dezelfde streek gelegen, flinke dividenden uitkeeren; niet de prijs van de suiker, maar andere omstandigheden bepaalden dus den voor- of achteruitgang. Trouwens de stilstand of het failleeren van enkele fabrieken hadden alleen plaats toen de suikermarkt den exceptioneel lagen stand had bereikt van *f* 13 per honderd kilo's suiker of daaromtrent. Elke flinke suikerfabrikant, op de hoogte van zijn vak, zal erkennen, dat hij, bij een marktprijs van *f* 14 nog in staat zal wezen met voordeel te werken; trouwens toen de prijs enkele jaren geleden *f* 15 bedroeg, waren er fabrieken, die 10—15 pct. winst hebben uitgekeerd; een ieder kan beseffen, dat dus op 't oogenblik, nu de tijd is gekomen om de contracten met de boeren aan te gaan, en de prijs der disponibele suiker met bijna *f* 20 genoteerd staat, een zeer gunstige campagne in 't vooruitzicht is. Wel hebben met het oog daarop ook de fabrikanten den prijs per duizend kilo's suikerpeeën met een gulden verhoogd, doch

[1] Bij internationale opheffing der suikerbelasting meenen velen echter, dat Nederland zeer zoude worden gebaat. Wel zouden kleine fabrieken zich misschien moeielijk kunnen staande houden, doch de grootere zouden tegenover het buitenland gemakkelijk kunnen mededingen; omdat onze goedkoopere vervoerwegen te water juist bij dezen tak van nijverheid een eigenaardig voordeel opleveren en het meer en meer blijkt, dat de kleibodem van Nederland in vele streken uitermate geschikt is om een aan suiker rijken wortel voort te brengen.

het is meer dan waarschijnlijk, dat daardoor den landbouwer niet het hem naar billijkheid toekomende deel van de verhoogde markt wordt toegekend, maar hem wordt onthouden door de samenspanning van de leden van den meergemelden bond. Dat deze toch den prijs steeds zoo laag mogelijk houdt, spreekt bijna van zelf, daar het tot eigen voordeel geschiedt, maar is bovendien ook gemakkelijk te bewijzen.

Enkele jaren na 't oprichten van den bond, toen de suikerprijzen zeer laag waren, werd de prijs van de peeën door den bond bepaald op *f* 7.50 de duizend kilo's. Dit cijfer was echter zóó laag, dat de boeren, hoe noodig voor hen de cultuur van dit gewas ook mocht wezen, hoe overtuigd zij ook waren, dat de fabrikanten hen konden dwingen, tegen *dezen* prijs echter onmogelijk nog eenig voordeel zouden kunnen behalen en dus door den nood gedwongen, weigerden op deze voorwaarde te contracteeren. De fabrikant echter zijnerzijds moest peeën hebben om te kunnen werken; de bond maakte dus van den nood een deugd en verhoogde den prijs tot *f* 9.

Een ander voorbeeld. Een der beste suikerfabrieken is zeer gunstig gelegen, om zoo te zeggen, te midden der suikerpeevelden. Deze fabriek staat buiten den bond en heeft door hare ligging minder transportkosten voor de wortels te betalen; kan dus aan de landbouwers, in den omtrek woonachtig, meer bieden dan verder gelegen fabrikanten en leden van den bond; om echter mede hun voordeel te kunnen doen met de schoone peevelden in deze streek, bieden de leden van den bond aan de aldaar wonende boeren denzelfden prijs als door hun concurrent wordt besteed. Feitelijk geven zij dus aan de andere boeren te weinig. Ook bieden de leden van den bond aan de landbouwers in andere provinciën woonachtig of op verderen afstand van hunne fabrieken, denzelfden prijs, niettegenstaande de transportkosten voor den fabrikant door dezen afstand veel hooger worden. Bestond er een gezonde handel, dan moesten dus de boeren in den omtrek het bedrag dezer transportkosten meer kunnen bedingen.

Zoo besteden ook de Belgische fabrikanten in deze streken van Noordbrabant en Zeeland denzelfden prijs als de leden

van den bond, niettegenstaande ook voor hen de transportkosten aanzienlijk hooger zijn.

Het behoeft voor iemand, ook maar eenigszins met dezen tak van landbouw bekend, trouwens geen verder betoog, dat de prijzen door de vereeniging der koopers van suikerpeeën kunstmatig gedrukt worden en o.a. dit jaar, bij de goede campagne die vooraf is gegaan en de stijgende suikermarkt, ten minste *f* 2 a *f* 3 per duizend kilo hooger had kunnen zijn.

Wanneer kooper en verkooper, beiden het artikel, waarover zij handelen, kennende en hun eigen voordeel natuurlijk 't meest behartigende, ieder een prijs bepalen zal de eene allicht te laag en de andere te hoog taxeeren, terwijl het billijkste cijfer in 't midden ligt; neemt men dit aan, dan komt men ook ongeveer tot dien prijs, daar een vereeniging van landbouwers die te Zevenbergen en Fijnaart een poging had beproefd om een dam tegen den bond op te werpen, tegenover den prijs van dezen van *f* 11, de som van *f* 14 heeft voorgesteld.

Doch zijn de landbouwers dan zoo flauwhartig, zoo weinig ontwikkeld dat zij door zich te vereenigen niet hetzelfde middel in toepassing brengen, waardoor zij worden verdrukt?

In geenen deele; 't is ontelbare malen beproefd; het laatst in de hierboven genoemde gemeenten, doch steeds zonder eenigen goeden uitslag; ook ditmaal hebben de vereenigde landbouwers wederom hun verzet moeten staken. De suikerfabrikanten zijn weinigen in getal, nog geen dertig over 't geheele land. De boeren, die tegenwoordig suikerpeeën verbouwen, zijn bij honderden te tellen. Reeds dit levert het eerste en waarlijk niet het geringste bezwaar op en dan vooral: verreweg de meesten hunner verkeeren in een toestand, dat zij, ook aanvankelijk met goeden wil zich verbindende om niet beneden zekeren prijs te contracteeren, toch op den duur hun strengen niet strak *kunnen* houden; zij *moeten* op zeker tijdstip voorschotten hebben om, zooals ik reeds zeide, achterstallige pacht aan te zuiveren of het noodige bedrijfskapitaal in handen te hebben om werkzaamheden te doen

verrichten. 't Is een vicieuse cirkel, waarin zij ronddraaien van 't eene jaar in 't andere, en waarbij zij steeds eindigen met het geringe voordeel, dat wordt aangeboden, te verkiezen boven de mogelijkheid van zeker verlies en niet te berekenen schade, wanneer onverhoopt de tijd zou verloopen om te contracteeren, indien ook de fabrikanten hunnerzijds halsstarrig mochten blijven of andere landbouwers minder standvastig dan zij zelven toch mochten overgaan voor lageren prijs hunne landerijen aan te bieden. Men verlieze daarbij niet uit het oog dat de overgroote meerderheid geen grondeigenaars zijn, maar huurders, en dat de landeigenaar er zich gewoonlijk niet over bekommert of zijn pachter een voor hem al of niet schadelijke overeenkomst moet aangaan, ten einde zijn pacht te kunnen voldoen.

Indien het mogelijk ware den pachtboer geregeld in 't begin van 't jaar eenige voorschotten te verleenen op den aanstaanden oogst of op het vee, dat op 't einde van 't seizoen gemest en voor aflevering geschikt was, er ware reeds veel gewonnen, doch altijd nog slechts in dit eene opzicht dat namelijk de boeren door zulk een voorschot meer onafhankelijk zouden worden van de suikerfabrikanten en in staat worden gesteld hun eigen meer billijken prijs vol te houden tegenover een te laag bod van wege de fabrikanten.

Het andere onredelijke punt, waarover ik in den aanhef sprak, zou ten nadeele van den landbouwer blijven bestaan en zich waarschijnlijk nog vergrooten.

Ik bedoel de macht, die de fabrikant heeft om den landbouwer, met wien hij contracteert, voor hetzelfde stuk grond, waarvan hem de oogst wordt afgestaan en voor dezelfde daarop te verrichten werkzaamheden meer of minder geld te betalen, al naarmate het zaad, dat hij hem levert. Om dezelfde boven aangegeven reden, namelijk zijne afhankelijkheid, moeten de pachter en kleine grondeigenaar zich ook hieraan onderwerpen en geniet op die wijze alleen de fabrikant het voordeel van de verbetering in de beetwortelcultuur.

Nergens is te dien opzichte de toestand zoo onbillijk geregeld als in Nederland; want elders, zooals b. v. in België, waar de fabrikant eveneens het zaad levert, wordt den boer

toch, zij 't ook eene beperkte keuze aangeboden tusschen verschillende soorten van zaad.

Bestond er een vrije onafhankelijke handel, gemakkelijk ware hierin billijker regeling te treffen, namelijk door den prijs der peeën te bepalen naar het suikergehalte; de keuze van het zaad al of niet aan de boeren zelven overlatende. Om te voorkomen, dat wortels aan de fabriek werden geleverd, die te weinig suikerdeelen bevatten om met voordeel verwerkt te kunnen worden, zou den fabrikant het recht kunnen worden toegekend, peeën te weigeren met een suikergehalte beneden zeker minimum.

De suikerfabrikanten in Nederland beweren dat zulk eene prijsbepaling der beetwortels naar gelang van hun suikergehalte op te veel bezwaren stuit om ingang te kunnen vinden. De ondervinding elders heeft echter de onhoudbaarheid dezer bewering reeds lang aangetoond. In Frankrijk algemeen en eveneens in sommige fabrieken van België geschiedt de handel der beetwortels op deze voorwaarden; met name ook de fabriek te Diekirch in Luxemburg is steeds bereid met de arbeiders contracten te sluiten over de levering van peeën met het suikergehalte tot basis. Hoe deze fabriek, en misschien zijn er meer zoo, doch niet in Nederland, de landbouwers tracht te gemoet te komen en in hare voordeelen te doen deelen, blijkt uit eene andere billijke bepaling in hare contracten, dat namelijk in geval de marktprijs van de suiker op het tijdstip der levering van de peeën is gestegen boven zeker maximum, een halve frank meer per duizend kilo's wortels wordt betaald voor elken frank prijsvermeerdering der suiker. Trouwens toen de vereeniging van suikerfabrikanten hier in vorige jaren slechts ƒ 9 of ƒ 10 wilde betalen, gaf deze fabriek 25 frank per duizend kilo's.

Wat elders kan geschieden, namelijk de prijsbepaling naar het suikergehalte der peeën, kan, dunkt ons, hier te lande niet onmogelijk zijn; doch ik herhaal het met allen nadruk, de landbouwers zijn op 't oogenblik niet bij machte de verandering, die wenschelijk en billijk is, tot stand te brengen. Zij zijn gebonden door den druk der omstandigheden en niet in staat het juk der vereenigde suikerfabrikanten af te werpen.

Het ligt niet in mijn bedoeling, hier de vraag te onder-

zoeken of en op welke wijze de staat den landbouwers ter hulp zou kunnen komen. Doch ik meen te mogen vertrouwen dat de door mij aangevoerde feiten onpartijdig zullen worden onderzocht en ik twijfel er niet aan of er zal eene mogelijkheid gevonden worden om althans dezen tak van landbouw voor de boeren meer vruchtdragend te doen zijn dan in de laatste jaren het geval is geweest.

STEENBERGEN, Maart 1888. G. W. BRUINSMA.

DE NATIONALITEITEN-QUAESTIE IN DE OOSTENRIJKSCH-HONGAARSCHE MONARCHIE.

In onze belangstelling in de lotgevallen en den toestand der verschillende Europeesche staten bekleedt nu eens deze, dan gene tijdelijk de eerste plaats. Inzonderheid de laatste jaren geven ons in de bemoeiingen der staatslieden, in de hevige beroeringen onder de volkeren, kortom in omstandigheden van allerlei aard, veel stof tot overdenking en bespreking. Waarlijk, de geschiedenis onzer zich ten einde spoedende eeuw vloeit over van gebeurtenissen die in belangrijkheid en strekking de overgeleverde feiten van vorige eeuwen veelal voorbij streven. Oude staten, gegrondvest op roof en dwingelandij, gaan onder, om plaats te maken voor jonge, bewoond door volken met een meer of minder historisch verleden, maar alle bezield van heilig vuur om het gewonnen terrein tegen den eersten den besten, zij het ook een voormalige vriend en beschermer, hardnekkig te handhaven; een half-barbaarsch, vaak voor half-mongoolsch uitgemaakt volk [1], telt het grootste zielental onder de natiën van Europa en verovert zich met koortsachtige haast eene plaats in onze belangstelling op staatkundig en letterkundig gebied; in het hart van ons werelddeel gaat van het jonge Pruisen de hechte hereeniging uit van een rijk, dat door binnen- en buitenlandsche oorlogen de hevigste slagen van het noodlot had moeten doorstaan; niet

[1] Napoleon zeide: »Grattez le Russe, et vous trouverez le Tartare."

ongelijk hieraan ontstaat, door staatsmansbeleid en wapengeweld beide, het jeugdige koninkrijk Italië, de jongste onder de zes groote mogendheden van Europa. Ziedaar eenige hoofdtrekken, voor elkeen gemakkelijk te vermeerderen, waaraan eene innerlijke, niet minder gewichtige, ontwikkelingsgeschiedenis ten volle beantwoordt.

Doch het is niet het doel dezer regels, een pleidooi te houden voor het gewicht der nieuwste geschiedenis. Het mocht den schrijver gaan als den redenaar in de oudheid, wien, toen hij eene lange lofrede wilde houden op Herakles, de pas werd afgesneden door een Spartaan met de woorden: „wie berispt hem?" Het streven van dit opstel is slechts om een weinig licht te doen vallen op eene der groote Europeesche mogendheden, die in onzen tijd zulk eene ontzaglijke gedaanteverwisseling heeft ondergaan, in de allerlaatste jaren in zoo moeilijke verwikkelingen met hare naburen is geraakt, en voortdurend aan binnen- en buitenlandsche gevaren is blootgesteld.

Aan de geschiedenis der oostenrijksch-hongaarsche monarchie wordt de spreuk bewaarheid dat uit kleine beginselen groote dingen ontspruiten. Er was een tijd dat niemand vermoeden kon dat de woonplaatsen van oude, betrekkelijk weinig bekende volksstammen als Quaden en Marcomannen, benevens de romeinsche grensprovincie Noricum het tooneel zouden worden, waar de vestiging van een groot rijk, vaak door geweld van wapenen, maar nog meer door overwegingen van staatkundigen aard zou worden voorbereid. Vrij langzaam namen de zoogenaamde oostenrijksche erflanden in omvang toe; eerst de nieuwe tijd wekte een trek naar meer, die, gelijk later blijken zal, niet zonder schade voor de inwendige hechtheid is bevredigd geworden.

Het eerst werd de oostenrijksche mark (tusschen de Enns en de Raab) voor de germaansche beschaving gewonnen en met West-Europa verbonden door Karel den Groote, die deze wieg der latere monarchie op de Avaren veroverde en met beiersche kolonisten bevolkte. Slechts gedurende korten tijd in hare ontwikkeling gestoord door de invallen der eertijds woeste en verwoestende Magyaren, werd de Oostmark door

Otto den Groote (936—973) tot nieuw leven geroepen. De populaire benaming Ostirrichi, later Oesterreich geworden, werd reeds op het einde der 10de eeuw in geschriften gebezigd. Gedurende de lange heerschappij der Babenbergers (976—1246) nam het land in inwendigen bloei toe en werd het vergroot: door verovering, met de landstreek tot aan de Leitha, 1043; door erfenis, met Stiermarken (1192); door aankoop, met verschillende deelen van Krain (sedert 1229). Beschaving en liefde voor de schoone kunsten, vooral zang, bloeiden aan het Babenbergsche hof; het was het verzamelpunt der rondtrekkende zangers in het Zuiden, gelijk de Wartburg in het Noorden. Toch bevatte het geheele rijk aan het einde dezer periode niet meer dan 1000 □ G. M., eene oppervlakte, slechts anderhalf maal grooter dan die van ons vaderland. In 1156 was het door Frederik Barbarossa van Beieren losgemaakt en tot een hertogdom verheven.

Het tijdvak 1246—1282, van den dood des laatsten Babenbergers in den strijd tegen de Magyaren tot aan de beleening van het Habsburgsche huis met de oostenrijksche landen noemt men het oostenrijksche Interregnum. Het valt gedeeltelijk met het duitsche Interregnum samen. Lange jaren verzette zich de machtige koning Otakar van Bohemen, die de oostenrijksche landen bezet en zelfs met Karinthië vermeerderd had, tegen den nieuwgekozen duitschen koning Rudolf van Habsburg, wiens rijke goederen in Zwitserland den bisschop van Bazel een zoo hoogen dunk van Rudolf's macht gaven, dat hij meende dat God niet rustig voor hem op den stoel zat! De slag bij Jedenspeugen op het Marchfeld besliste ten voordeele van Rudolf, die in 1282 zijne beide zonen met de oostenrijksche gewesten beleende. Van dien tijd af regeerde hier het machtige huis Habsburg, dat erin geslaagd is eene slechts zelden afgebroken reeks van keizers aan het duitsche Rijk te schenken, en door verdragen, verovering, maar inzonderheid door verzwagering aanzienlijke landstreken aan het verkregene toe te voegen. De laatste methode gaf reeds Matthias Corvinus [1] aanleiding tot zijne schertsende opmerking:

[1] Koning van Hongarije 1458—1490; hij wist Hongarije's zelfstandigheid tegen de duitsche aanspraken te handhaven.

Bella gerant alii, tu felix Austria nube [1].

In den loop der 14de eeuw verloor het Habsburgsche huis wel zijne zwitsersche goederen, maar in 1335 kwam er door keizerlijke beleening Karinthië en bijna geheel Krain bij. Tirol volgde in gedeelten sedert 1376, Triëst in 1382, Görz en Gradiska sinds 1500. Slechts weinige verliezen stonden tegenover deze aanwinsten. Keizer Maximiliaan I (1493—1519), wiens gebied door het huwelijk met Maria van Bourgondië zeer vergroot was, gebood hier over eene landstreek van meer dan 3600 □ G. M., zijnde zesmaal grooter dan ons land. De staatjes of staten die het Duitsche Keizerrijk samenstellen, zijn in dit cijfer niet begrepen.

Door het huwelijk van Maximiliaan's zoon Philips met Johanna van Arragon werd Karel V, het kind dezer verbintenis, zelfs koning van Spanje; bekend is, dat de macht van dezen vorst, aan wiens scepter behalve het genoemde, ook de Nederlanden en italiaansche en amerikaansche gewesten onderworpen waren, zich zoover uitstrekte dat in zijn rijk de zon niet onderging, eene vóór dien tijd ongekende bijzonderheid.

Weldra werden deze rijke gewesten onder twee kronen verdeeld (spaansche en duitsche linie). Bij de brusselsche conventie (1522) stond Karel V de duitsch-habsburgsche landen aan zijn broeder Ferdinand af, die in hetzelfde jaar huwde met Anna Jagellona, zuster van Lodewijk, koning van Hongarije en Bohemen. Nadat deze in den slag bij Mohacs 1526 tegen de Turken gevallen was, werd Ferdinand ook als koning in deze staten erkend met de daarbij behoorende landstreken Moravië, Croatië en Slavonië. De vorm der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie was in hoofdtrekken vastgesteld.

Twee groote gevaren verstoorden bij afwisseling de rust. Wel werd met ééne uitzondering [2] tijdens den oostenrijkschen successie-oorlog, twee eeuwen achtereen de duitsche linie met de keizerlijke waardigheid begiftigd, maar tegenover dezen uiterlijken glans stonden ter eene zijde de Turken, die hunne

[1] »Laat anderen oorlog voeren; sluit gij, gelukkig Oostenrijk, huwelijken!" Nog tot in deze eeuw werd in den hongaarschen rijksdag latijn gesproken, maar het was er latijn naar.

[2] Karel VII 1742—1745, keurvorst van Beieren.

geduchte aanvallen tweemalen zelfs tot Weenen hebben uitgestrekt, ter andere de Reformatie die de kerkelijke en daarmede ook de staatkundige eenheid ondermijnde. Vele wreedheden, toen bedreven, laten zich verontschuldigen door nooddwang en door de moeielijkheid om deze gewesten, in bevolking, historisch verleden enz. zoo verschillend, vereenigd te houden. „Liever over een woestijn regeeren dan over een land van ketters!" riep Ferdinand II (1619—1637) uit, toen hij te elfder ure de betrekkelijk zachtzinnige verdraagzaamheid zijner voorgangers ongedaan wilde maken. Onder de noodlottigste voorteekenen begon de dertigjarige oorlog; doch ten koste van stroomen menschenbloed, bij letterlijke ontvolking van menige landstreek, dreef dit onweder, waartegen het geneesmiddel erger was dan de kwaal, voorbij, met dit gevolg dat nu nog drie vierden der bevolking in de vereenigde monarchie tot den roomsch-katholieken godsdienst behooren.

Een allerhevigste strijd met de Turken volgde. Dit volk, onder het bestuur der viziersfamilie Köprili tot vernieuwde krachtsontwikkeling geroepen, had geheel Hongarije overmeesterd en belegerde Weenen in 1683. Alleen de hardnekkigste verdediging en de bijstand van den ridderlijken poolschen koning Jan Sobjeski redden de stad. Van nu af aan waren de rollen verwisseld. In weinige jaren werden de Turken zelfs geheel uit Hongarije verdreven, en in 1697 bracht prins Eugenius van Savoye hun bij Zenta hunne gevoeligste nederlaag toe; de vrede van Karlowitz (1699) verrijkte de oostenrijksche erflanden met Zevenburgen. Kortstondige aanwinsten, gelijk b. v. de Zuidelijke Nederlanden, die 1713—1797 oostenrijksch geweest zijn, gaan wij stilzwijgend voorbij; alleen zij vermeld dat de vrede van Passarowitz (1718) deelen van Bosnië, Servië en Wallachije aan Oostenrijk schonk, zoodat de poging tot uitbreiding van gezag op het Balkán-schiereiland reeds van het begin der vorige eeuw dagteekent. In dezen tijd bereikte het gebied der oostenrijksche landen dan ook zijn maximum van 13,600 □ G. M. Weinige jaren later (1739) gingen deze veroveringen weder verloren; daarentegen verkreeg Oostenrijk in 1797, met Venetië, Dalmatië en behield het laatste na 1815

tot op den huidigen dag. Het sinds 1878 bezette Bosnië wacht op annexatie.

Een gevaarlijk tijdperk doorleefde Oostenrijk, toen in 1740 na den dood van keizer Karel VI, de mogendheden, tegen hare erkenning der Pragmatieke Sanctie in, weigerden zijne dochter Maria Theresia als opvolgster te erkennen. De band die in den loop der tijden om de verschillende landen geslingerd was, bleek stevig genoeg te zijn om ook dezen schok te doorstaan. Het grootste deel van Silezië bleef sedert aan Pruisen, maar Maria Theresia's gemaal Frans I en haar zoon Jozef II bestegen achtereenvolgens den duitschen keizerstroon. Tot aan haar dood (1780) behield de groote vorstin een machtigen invloed op de regeeringsdaden van haren zoon.

De figuur van Jozef II (1765—1790) treft ons door zijne forsche pogingen, om als een der verlichte despoten van dien tijd, Oostenrijk geheel en al te herscheppen. Zijne hervormingen waren van tweederlei aard, kerkelijk en staatkundig. Zijn tolerantie-edict gaf den niet-katholieken eene tamelijk groote vrijheid; ja zelfs de totnogtoe verachte Israelieten verkregen privaatrechtelijke gelijkstelling. Honderden kloosters werden opgeheven, vooral van de zoogenoemde bedelorden, dewijl de vorst in die kloosters arme of rijke [1] plaatsen van lediggangers zag, burgen waarin de hierarchie zich verschanste. Voor Jozef was, gelijk hij schreef, reeds lang het bewijs geleverd dat die orden, welke den naaste geheel onnut zijn, ook Gode niet welgevallig konden wezen. Paus Pius VI, die zich de moeite getroostte naar Weenen te reizen, moest zich met geringe concessiën tevreden stellen. Tot vorming van geestelijken richtte de regeering in elke provincie een „generaal seminarium" op, terwijl kloosterscholen en bisschoppelijke seminariën ophielden te bestaan. Kortom, zijn streven was, aan het mederegeeren der kerk op staatkundig gebied een einde maken. Verlicht als hij was, begunstigde hij ook ten zeerste de vrijmetselarij. Hij was er echter verre van af, eene staatsregeling te scheppen, waardoor zijne eigene

[1] Vóór Jozef waren $^3/_8$ van het grondbezit in handen der geestelijkheid! Jammer dat het bij de intrekking der kloostergoederen gestichte religie-fonds aanleiding tot billijke klachten gegeven heeft.

macht beperkt zou worden. Integendeel, de monarchie verkreeg eerst nu, bij beperking van het recht der stenden tot vergadering enz., den absoluut bureaucratischen vorm. Hij verminderde nogtans de voorrechten van den adel, hief de lijfeigenschap op (toen pas!), zorgde voor eene uitstekende strafwetgeving, waarbij ook in den misdadiger de mensch moest worden opgespoord, erkende het huwelijk als eene burgerlijke overeenkomst enz. Op staathuishoudkundig gebied betoonde hij zich een streng protectionist, van wien verscheiden verbodsbepalingen uitgingen ten einde landbouw en nijverheid tegen mededinging te beschermen. Zijne finantieele operatiën werden met geen schitterende uitkomst bekroond: bij zijn dood was er een deficit van 22,5 millioen en een algemeene schuldenlast van 370 millioen [1].

Bij al dezen en anderen arbeid evenwel, dien Jozef grootendeels in zijne tien laatste levensjaren verrichtte, bezigde hij ongelukkigerwijze veel te groote haast. Om de geestige uitdrukking van zijn beroemden tijdgenoot Frederik II van Pruisen te gebruiken: hij deed den tweeden stap alvorens hij den eersten gedaan had. Zoo groot was de tegenwerking die hij ondervond, dat hij eenmaal in eene vlaag van zwaarmoedigheid zou hebben uitgeroepen: „ik wenschte dat men op mijn graf zette: hier ligt Jozef II, wien niets gelukte van alles wat hij ondernam." Het is waar, weinige zijner hervormingen hebben hem overleefd. Hij heeft Oostenrijk den weg gewezen op de baan der ontwikkeling, die het toch later, hoewel onder veel stoornis, heeft moeten inslaan, zoodat men er althans nu niet van zeggen kan dat het bij het overige Europa veel ten achter is.

Opzettelijk heb ik bij den grooten hervormer eenige oogenblikken stilgestaan om aan te toonen dat ook hier gelegenheid te over was voor binnenlandsche quaestiën, welker oplossing, door een geniaal man beproefd, bleek te veel tijd te vereischen om binnen de grenzen van een menschenleeftijd

[1] Naar Dr. Adam Wolf und Dr. Hans von Zwiedineck—Südenhorst, Oesterreich unter Maria Theresia, Josef II und Leopold II. Berlin, G. Grote'sche Verlagsbuchhandlung, 1884.

te worden gevonden. Keeren wij thans tot de buitenlandsche aangelegenheden terug.

Nog bij het leven van Maria Theresia had de eerste deeling van Polen plaats (1772) Aan deze en aan de derde deeling in 1795 heeft Oostenrijk ongeveer Galicië te danken (later met Krakau verrijkt) terwijl de zuidelijk daarvan gelegene Boekowina in 1777 door Turkije werd afgestaan. Den stormachtigen tijd der revolutie- en napoleontische oorlogen kwam Oostenrijk na vele vernederende slagen te boven; reeds is aangeduid dat het voor het verlies van België met Venetië werd schadeloos gesteld. Hoewel Oostenrijk door oprichting van het Rijnverbond en de oplossing van het duitsche rijk zijne positie in dit land had prijsgegeven, gaf deze uitsluiting aanleiding tot de instelling van het keizerrijk Oostenrijk (1804), waardoor de verschillende kroonlanden tot meer eenheid gebracht schenen; en een nieuwe glans verspreidde zich, toen in 1815 de Duitsche bond werd opgericht en onder de 38 staten van dezen bond Oostenrijk (met zijne vroeger tot Duitschland gerekende landen) als keizerrijk bovenaan sto d. Tevens geraakte het in het bezit van het lombardisch-venetiaansch koninkrijk.

Uit al deze afwisselende lotgevallen, waarbij meermalen het bestaan der gewesten op het spel stond, maar telkens de phenix uit zijne asch verrezen is, blijkt, gelijk de Oostenrijkers met trots beweren, zeer stellig de groote levenskracht waarover dit land te beschikken heeft. Deze kracht is echter niet onuitputtelijk, en nog hardere slagen wachtten het beproefde land en troffen den waggelenden troon. Over het ethnische element, dat in dezen eene groote rol speelde, zal nog nader gesproken worden; hier zij slechts vermeld dat het regeeringsstelsel van von Metternich, waarbij alles voor het volk en niet door het volk geschiedde, jammerlijk fiasco heeft gemaakt en 's ministers bewering is gelogenstraft dat, „hij en de keizer het wel zouden uithouden." Het revolutiejaar 1848 bracht weinig landen zoozeer in gisting als de hier besprokene. De omstandigheid dat keizer Ferdinand tweemaal zijne oproerige hoofdstad moest ontvluchten, die vervolgens door Windischgrätz belegerd en na hardnekkigen weêrstand

ingenomen werd; het Slavencongres te Praag en de groote opstand aldaar, door denzelfden generaal gedempt; de beroerten in het lombardisch-venetiaansch koninkrijk, gevoegd bij den onverhoedschen inval der Sardiniërs; eindelijk de verschrikkelijke in bloed gesmoorde opstand der Magyaren; al deze rampen brachten het rijk op den rand des verderfs. Doordien echter Sardinië's koning de fransche hulp afwees (*Italia fara da se*), werd het gevaar, dat van deze zijde dreigde, gekeerd; in de opstanden in Bohemen en Weenen zelf ontbrak het aan genoegzame leiding en een bepaald plan; in den oorlog tegen Hongarije vond Oostenrijk een bondgenoot in de Zuid-Slaven die van haat en vrees vervuld zijn tegen de Magyaren, en toch zoude de hongaarsche opstand zonder russische hulp bezwaarlijk onderdrukt zijn. Ook deze storm ging voorbij, maar niet zonder diepe, misschien ongeneeslijke wonden achter te laten.

Een nieuwe oorlog tegen Sardinië (1859), hetwelk ditmaal wèl met Frankrijk verbonden was, beroofde Oostenrijk van Lombardije. Maar de diepst ingrijpende veranderingen onderging het sinds 1866, toen het voor goed uit Duitschland werd teruggedrongen en tot eigen krachtsontwikkeling binnen een enger veld genoopt; tegelijkertijd verloor het Venetië aan het jonge koninkrijk Italië, zoodat het sedert dien tijd zijne tegenwoordige grootte van 11.300 □ G. M. (zonder Bosnië) bezit, en dus na Rusland nog altijd het grootste rijk van Europa is. In absolute bevolking (39 millioen) staat het behalve bij Rusland ook nog bij Duitschland achter.

In 1868 had eindelijk de splitsing plaats van het rijk in de beide helften: de landen der oostenrijksche en der hongaarsche kroon, die behalve de personeele unie nog eenige andere belangen met elkander gemeen hebben. De Magyaren herkregen de lang gewenschte zelfstandigheid, waarvan zij tot onderdrukking van andere nationaliteiten gebruik hebben gemaakt. Tegen deze eigenaardige schikking (*Ausgleich*), waardoor het van ouds feitelijk bestaande dualisme rechtsgeldigheid verkreeg,[1] is dit in te brengen dat zij, hoewel gemaakt

[1] Het »vergelijk" (*Ausgleich*) was het werk van den in 1886 overledenen minister von Beust, die vroeger, in saksischen dienst, in den binnenlandschen staatkundigen

om erger gevaren af te wenden, er toe geleid heeft, gelijk wij zien zullen, ook bij andere nationaliteiten de zucht tot afscheiding en volledige autonomie tot eene lichtelaaie vlam aan te wakkeren, en aldus het rijk eene schrede nader aan zijne oplossing te brengen.

Met de herinnering aan de „bezetting" van Bosnië volgens het berlijnsche tractaat eindigen wij dit vrij kroniekmatig historisch overzicht, waarin hoofdzakelijk gelet is op de staatkundige uitbreiding en inkrimping van den hier behandelden staat. Zien wij thans hoe het geschapen staat met land en volk in deze gewesten, om daarna een blik te werpen op den staatkundigen toestand en te onderzoeken, welke verwachtingen men van een aldus samengesteld rijk billijkerwijze kan koesteren.

Geen staat is uit meer verschillende gewesten opgebouwd dan deze. Tirol, Salzburg, Karinthië, Stiermarken, het Kustland en belangrijke deelen van Krain en Opper- en Neder-Oostenrijk behooren tot de Alpen; de beide Oostenrijken, van Passau tot Presburg door den Donau doorsneden, strekken zich ook ten noorden van deze rivier uit, zoodat zij den overgang vormen tot Bohemen, Moravië en Silezië die deel uitmaken van het zoogenaamd Noordelijk Middelgebergte; Galicië en Boekowina nemen de oostelijke hellingen der Karpathen met bijbehoorende plateau's in en staan in vele opzichten nader tot Rusland dan tot Oostenrijk; Zevenburgen vult een historisch en geografisch half-afgesloten hoogland aan den oostelijken rand der monarchie; Hongarije, doorstroomd als het wordt door Donau en Theiss met zijrivieren, vormt als laagland, rondom door gebergten omgeven, eene groote geografische eenheid; Croatië en Slavonië behelzen grootendeels de heuvellandschappen tusschen Drau en Sau, terwijl het zonderling naar het zuiden uitstekende, smalle, bergachtige Dalmatië eenigermate uit zijne afgezonderde stelling kan worden bevrijd, naarmate het den Oostenrijkers gelukt zich in Bosnië meer en meer vast te nestelen. Dat deze verscheidenheid tevens een groot onderscheid in productie, be-

strijd tegen von Bismarck bezweken was, en, na in oostenrijkschen dienst te zijn overgegaan, door dit Danaersgeschenk gezorgd heeft dat de voorstanders der staatseenheid hem in weinig gunstige nagedachtenis zullen houden.

drijven, zeden en gewoonten, neigingen enz. der bewoners ten gevolge moest hebben, zal niemand betwijfelen. Werkelijk zijn dan ook de Alpenbewoners meest veetelers, terwijl in de diepste dalen landbouw wordt uitgeoefend; de laatste is ook hoofdbedrijf in de beide Oostenrijken, Hongarije en Zevenburgen, Bohemen en en Moravië, ja zelfs in Galicië, in welk bergland toch nog de helft van den bodem voor dit doel gebruikt wordt. Van de landbouwvoortbrengselen noemen wij behalve de gewone Europeesche graansoorten vooral mais, terwijl de hongaarsche wijnen eene groote beroemdheid gekregen hebben. Ofschoon in bijna alle gewesten mijnen worden gevonden, wachten de schatten van de Karpathen nog voor een groot gedeelte op ontginning. Industrie houdt veler handen bezig in Bohemen en de beide Oostenrijken. Aan hout is, in weerwil van voormalige ontbosschingen op groote schaal, in vele gewesten nog zulk een overvloed, dat b. v. de helft van Tirol er mede begroeid is. Voor ruime afwisseling is dus gezorgd, en het is een gelukkig teeken dat in de meeste bedrijven de voortbrenging telken jare zichtbaar toeneemt.

Bonter dan de middelen van bestaan is de verscheidenheid der bevolking. Daar deze geleid heeft tot de zoogenaamde nationaliteiten-quæstie, die met het geheele vraagstuk van het al-of-niet-voortbestaan der monarchie ten nauwste is saamgeweven, willen wij er hier het langst bij stilstaan [1].

Oostenrijk-Hongarije heeft na Rusland in Europa den grootsten rijkdom aan nationaliteiten. Hoe belangrijk dit evenwel ook zij uit een ethnografisch oogpunt, het geeft aan de monarchie weinig reden tot verhoovaardiging. Het is met deze nationaliteiten toch geheel anders gesteld als in het rijk der 40 natiën, waarvan er eene, die der Russen, verreweg de numerieke meerderheid en den staatkundigen voorrang bezit.

[1] Daar het hier opgenomene, naar ik vermoed, weinig tegenspraak ontmoeten kan, zie ik er van af, bij elke mededeeling afzonderlijk de bron op te geven. In het algemeen heb ik geput uit El. Reclus, *Géographie Universelle*, tome III Paris, Hachette; en J. G. Kohl, *Die Völker Europa's* Hamburg 1873. Ook oudere of kleinere handboeken bevatten veel goeds en zakelijks, gelijk Guthe-Wagner's *Lehrbuch der Geographie*, Hannover 1883, Daniel's *Handbuch der Geographie*, enz. Een keurig compendium met een schat van gegevens is dr. Fr. Umlauft, *die Oesterreichisch-Ungarische Monarchie*, 2te Auflage, A. Hartleben's Verlag, Wien, Pest, Leipzig 1883.

Verre vandaar, doet zich in Oostenrijk-Hongarije het zonderlinge geval voor, dat eene meerderheid van Slaven — uit dezen bestaat de helft der bevolking — door eene minderheid van Duitschers en Magyaren tot nog toe in staatkundige onmondigheid wordt gehouden, een onhoudbare toestand, gelijk weldra blijken zal.

Wanneer wij de weinig talrijke Zigeuners, Boelgaren en andere nationaliteiten, ja zelfs de ruim anderhalf millioen Israelieten buiten afzonderlijke bespreking laten, als niet genoeg staatkundigen invloed bezittende, bevat Oostenrijk-Hongarije hoofdzakelijk de volgende nationaliteiten:

Duitschers		10.500.000	bij sommigen meer Magyaren
Magyaren		6.000.000	tegen minder Duitschers.
Noord-Slaven	Tsjechen en Moraviërs	5.250.000	gezamenlijk 13.700.000
	Polen	3.300.000	
	Roethenen	3.200.000	
	Slowaken	1.950.000	
Zuid-Slaven	Croaten en Serviërs	3.000.000	4.250.000
	Slovenen	1.250.000	"
Romanen	Walachen of Roemeniërs	2.650.000	3.400.000
	Italianen	750.000	"

Deze opgave maakt geen aanspraak op buitengewone nauwkeurigheid. Zij tracht veeleer het midden te houden tusschen verschillende berekeningen; de getalsterkte der nationaliteiten volkomen juist op te geven, is bij de nationale ijdelheid der statistici zelven en de daaruit voortvloeiende uiteenloopende mededeelingen ondoenlijk. In elk geval blijkt er uit dat de Slaven bijna de helft, de Duitschers $^{11}/_{39}$ of 30 pct., de Magyaren $^{6}/_{39}$ of bijna 16 pct., de Romanen bijna $^{1}/_{10}$ van de bevolking innemen. De bevolking nam in de geheele monarchie toe van 1830—1880 gemiddeld met 0.67 pct.; ter vergelijking diene dat deze vermeerdering in Nederland ruim 1 pct., in Rusland (snelste toeneming in Europa) 1.4 pct., in Frankrijk (langzaamste toeneming) slechts 0.5 pct. bedraagt.

Onder deze allen spelen in de politiek de Duitschers en de Magyaren, ieder in hunne helft, de voornaamste rol. Houden wij ons het eerst met hen bezig.

Over het algemeen bewonen de Duitschers de westelijke en noordwestelijke deelen der monarchie. Zij zijn het talrijkst

in Neder- en Opper-Oostenrijk, Salzburg, Stiermarken, een deel van Karinthië en Krain, en in mindere mate in Bohemen, Moravië en Silezië, waar de Slaven het van hen winnen. In Hongarije vormen zij een belangrijk deel der stedelijke bevolking en verder zijn zij als kolonisten overal verspreid. Zij behooren tot zeer verschillende stammen (den Beierschen, den Frankischen, den Saksischen stam), maar toonen, wegens de gevaren die hen van andere nationaliteiten dreigen, veel neiging tot onderlinge aaneensluiting. In Zuid-Tirol en het Kustland (om en bij Triëst) hebben zij te kampen met het Italiaansche element, maar vooral de opstand der Tirolers tegen de fransche heerschappij in het begin dezer eeuw doet ons zien, met welke trouw de eenvoudige bergbewoners aan het vorstelijk stamhuis gehecht waren; omgekeerd bewijst Ferdinand's bovengemelde vlucht uit zijne oproerige hoofdstad naar Innsbruck (1848) het vertrouwen dat de regeering in dit volk stelde. De Duitschers die oostelijker wonen, hebben moeite gehad de Zuid-Slaven van Karinthië, Krain enz. terug te dringen; deze zoogenaamde oostenrijksche Duitschers, ofschoon oorspronkelijk grootendeels van beiersche afkomst, zijn reeds vroeg met immigranten uit Zwaben en Franken zoo sterk vermengd dat reeds keizer Maximiliaan (1493—1519) zeggen kon, dat, indien men beiersch en oostenrijksch bloed bij elkaar wilde koken, het eene het andere uit den ketel zou doen springen. De oostenrijksche Duitschers zijn een luchtig, vroolijk, gastvrij volk, dat muziek en dans met voorliefde beoefent. De duitsche volksdansen, de „Ländler" en de „wals", en eveneens de celebriteiten Mozart en Strauss zijn uit hun midden voortgekomen. Reeds vroeg dichtte hier Walter von der Vogelweide (± 1225), en het Nibelungenlied, waarvan de tweede helft op oostenrijksch-hongaarschen bodem speelt, zou hier tezaamgevoegd zijn. Hier, gelijk in de bergstreken van zuidelijk Beieren, is menig landelijk gebruik bewaard gebleven. Achter al hunne schijnbare luchthartigheid evenwel schuilt veel degelijkheid, die hun in den strijd om het bestaan goed te stade komt; en, gelijk zij meestal een gezond, gespierd lichaam met zich omdragen, wekt ook de veerkracht van hunnen geest verbazing. Wel zijn zij

— gelijk de Duitschers veelal — waar hunne getalsterkte te midden van andere nationaliteiten te gering was, vaak in dezen opgegaan, maar waar de kansen niet al te slecht stonden, zijn zij zegevierend uit den strijd te voorschijn gekomen. De veelvuldige wedergeboorte der monarchie, waarin de Duitschers het centraliseerend element voorstellen, levert het bewijs van deze stelling. Het ras gedijt goed, en zonder hen zouden zelfs de andere volken hier het niet tot hunne tegenwoordige hoogte gebracht hebben. Waar Duitschers kwamen, bloeiden weldra de kunsten des vredes: geregelde landbouw en veeteelt, houtteelt, handel en industrie; verrezen bloeiende plaatsen in stede van steppen of tevoren onontgonnen mijnstreken, of namen wijngaarden de plaats in van voormalige moerassen of woestenijen. Zij vestigden landbouw-koloniën te midden der Magyaren van Hongarije en Walachen van Zevenburgen; en welgestelde Zwaben en Saksers leiden daar nog een ordelijk leven. Waar de Karpathen mineralen opleveren, worden zij door Duitschers ontgonnen. Zij waren het die de nomadische Magyaren leerden den bodem te bebouwen, die wegen aanlegden of vervallen, door de Romeinen gemaakte, wegen herstelden en het geheele land voor het verkeer openstelden, zoodat het land trotsch mag zijn op de middelen van verkeer, die ondanks groote natuurlijke bezwaren (men denke aan de bruggen over de rivieren, en tunnels en viaducten in de bergstreken) tot stand gekomen zijn. In één woord, zij waren langen tijd en zijn nog in menig opzicht de pioniers der beschaving in dit deel van Europa. Het kan dan ook geen verwondering baren dat Weenen het staatkundig middelpunt van het rijk werd, en dat ook buiten de Oostenrijksche helft de Duitschers met de voornaamste rijksambten werden bekleed en gaarne nog bekleed worden.

Maar... kleine kinderen worden groot, en ook opgroeiende volken worden eenmaal volwassen. Reeds bleek, hoezeer de Magyaren er naar haakten, hunne staatkundige zelfstandigheid te verkrijgen en te handhaven. Daar zij het ten halve bereikte doel nog verder najagen en hunne staatkundige positie in de eene helft der monarchie overwegend is, gaan wij thans tot eene bespreking van dit eigenaardige volk over.

De oorsprong der Magyaren (spreek uit: Madjaren) schuilt in het duister, gelijk met de meeste volken het geval is. De geschiedenis maakt eerst melding van hen in de tweede helft der 9de eeuw. Vóór hunne komst bewoonden volken als Jazygen en Avaren de hongaarsche laagvlakte. Met dezen moeten zij ten deele zijn samengesmolten, maar terwijl hunne nomadiseerende voorgangers in het gewoel der volksverhuizing en de middeleeuwsche oorlogen opgingen, is het den Magyaren gelukt, zich na allerlei lotwisselingen tot eene medetellende natie op te werken. Zij zijn stellig van aziatische afkomst en kunnen Hongarije binnengetrokken zijn door den zoogenaamden Magyaren- of Tataren-weg, eene reeks inzinkingen in de Karpathen ten noorden van Zevenburgen. Door de boomlooze steppen van Zuid-Rusland, in zekeren zin een verlengstuk op de laaglanden van Westelijk Azië, in Midden-Europa gekomen, vonden zij aan deze zijde der Karpathen eene vlakte, die door hare ligging meer tot Oost- dan tot West-Europa behoort, in haar vrij streng vastlandsklimaat een Oost-Europeesch karakter heeft, kortom een in vele opzichten half-aziatischen bodem, waar geen volk beter dan zij zich heeft leeren tehuis gevoelen. Tijdens hunne allesverwoestende invallen in het duitsche rijk (eerste helft der 10de eeuw) waren zij afschuwelijk van uiterlijk, hadden diepliggende kleine oogen, hoekige gelaatstrekken en gedroegen zij zich als wilde dieren. Toen de duitsche keizer Arnulf van Karinthië hunne hulp inriep tegen de Slaven, verviel hij van Scylla in Charybdis. De Magyaren werden zulk een schrik voor de Duitschers, dat ouders hen bij wijze van boeman gebruikten om stoute kinderen naar bed te jagen. Het tegenwoordige volk der Magyaren vertoont daarentegen zeer schoone regelmatige gèlaatstrekken en eene fiere kloeke gestalte, zoodat zij, òf in den loop der tijden zeer veranderd zijn, òf door de schrijvers die in den schrik van hunnen tijd deelden, met te zwarte kleuren geschilderd zijn; waarschijnlijk is beide het geval. Verreweg de meeste beoefenaars der volkenkunde houden hen voor een soort van langzamerhand gedenationaliseerde Finnen, die nagenoeg alleen nog maar in hun eigenaardig gebouwde taal een overblijfsel zouden bezitten van hunne verwantschap met

de belangrijkste finsche afdeeling van het mongoolsche ras. De naam Hongaren (Ungarn) komt met dien van den finschen stam der Oegriërs in Rusland overeen; de woonplaatsen dezer Oegriërs of Wogoelen, en der Basjkiren en Ostjaken werden in de middeleeuwen zelfs Groot-Hongarije genoemd en de naam van den finschen stam der Metsjerjaken herinnert aan dien der Magyaren; eindelijk liggen aan de rivier de Koema, die in de Kaspische zee uitstroomt, nog de ruïnen eener stad die Madsjar genoemd en voor de bakermat der Magyaren gehouden wordt. De magyaarsche taal toont nog nauwe verwantschap met de dialecten die de Finnen van Rusland spreken. Ofschoon het nu waar is, dat de taal niet voetstoots de afkomst van een volk uitmaakt — anders zouden, zeide Peschel geestig, de negers der Vereenigde Staten die allen engelsch spreken, allen van engelsche afkomst zijn! — is het verschijnsel dat de Magyaren die rondom door Duitschers, Walachen en Slaven omgeven zijn, een taal spreken, welke slechts haar wederga bij genoemde russische stammen vindt en in bouw geheel verschilt van de overige europeesche talen, moeielijk anders te verklaren, dan door aan te nemen dat zijzelven niet tot ons ras behoorden en hunne taal hebben behouden, terwijl zij hunne overige eigenaardigheden verloren hebben. Trouwens in den tegenwoordigen tijd moet het vocabularium der magyaarsche taal voor $^1/_3$ uit slavische woorden bestaan [1].

Na de slagen bij Merseburg (933) en op het Lechfeld (955)

[1] Terwijl de hongaarsche geleerde Sainovicz de verwantschap der magyaarsche en finsche talen reeds kende in 1769 (Kohl, *Völker Europa's* pag. 104), ja zelfs Leibnitz haar een halve eeuw vroeger had uitgesproken, heeft zij meerdere bekendheid gekregen sedert den beroemden spaanschen priester en linguist Don Lorenzo Hervás in 1800 (*Peschel-Ruge, Gesch. der Erdkunde*, München, R. Oldenbourg, 1877, pag. 798 vlg.). Overigens is het wellicht niet overbodig hier op te merken, dat naar den bouw der taal vooral drie taalsoorten te onderscheiden zijn: *a.* de eenlettergrepige talen, b. v. het chineesch, alleen uit wortels bestaande; hier wordt de beteekenis van het woord bepaald door de plaats die het in den zin inneemt; *b.* agglutineerende talen, die vóór- of achtervoegsels bezigen tot wijziging van het grondbegrip; tot deze behooren de finsche talen en dus ook het magyaarsch; *c.* buigingstalen, in welke bij veranderingen van den stam de vóór of achtervoegsels zoo nauw met deze verbonden zijn dat zij er geheel mede zijn saamgegroeid; tot deze behooren alle indo-europeesche talen.

leerden de Magyaren zich tot hunne vlakte beperken. Zij namen het christendom aan en koning Stephanus de Heilige (1000) bevorderde zeer de uitbreiding van dezen godsdienst. De Magyaren werden nu, wat de Kozakken voor Rusland zijn geweest, een voormuur tegen barbaarsche horden. De wijze echter waarop zij de Turken tegenhielden en somtijds ter hulp riepen, stemt de westerlingen niet tot dankbaarheid. Wel is waar sneuvelde b. v. koning Ladislaus in 1444 bij Varna, maar in lateren tijd werden hongaarsche edelen uit eigen beweging dikwijls leenmannen van de Porte, aan welke het veroveringswerk alzoo gemakkelijk gemaakt werd. Het gevolg is geweest dat Hongarije bijna twee eeuwen onder de turksche heerschappij bleef, waardoor de Hongaren verturkt, d. i. in hun nadeel veranderd werden, terwijl ook de landbouw moest achteruitgaan; immers elkeen weet hoe de Turken huishouden, of wie het niet weten moge, worde herinnerd aan het oostersche spreekwoord: „waar de Turk zijn voet zet, groeit geen graan in honderd jaar."

Toen de Turken door oostenrijksche wapenen verdreven waren, kwam Hongarije onder het absoluut-monarchaal gezag der oostenrijksche vorsten, waarvan eerst deze eeuw hen bevrijd heeft. Zulk een taaie levenskracht huist echter in deze Magyaren, dat zij ondanks of door al deze wederwaardigheden thans gestaald zijn tot een volk, dat trotsch en hardnekkig zich uit alle macht beijvert om andere, dikwijls hooger staande nationaliteiten aan zich te assimileeren.

Nog steeds beminnen zij de vlakte; in de gebergten gevoelen zij zich weinig tehuis; het is hun in die enge dalen, waar een gevoel van verstikking iemand bekruipen zou, te benauwd. De onafzienbare poesten (vlakten) zijn voor hen het tooneel waarop zij vrij en ongedwongen op hunne paarden rondzwierven en rondrenden, zoodat ook nu nog van den Magyaar gezegd wordt dat hij een geboren ruiter is. Werkelijk leeren de kinderen somtijds op hun vierde jaar reeds paardrijden; zoodoende kan het niemand verwonderen dat de hongaarsche cavalerie ook buitenslands beroemd is. Aan dit krijgshaftige volk zijn het woord en de kleeding der „huzaren" (*huszar* = twintigste man, van *husz*, twintig) ontleend, be-

nevens verscheiden andere benamingen en zaken in de krijgskunde. Het gevoel van ongetemde vrijheid echter bracht hen tot verre rooftochten op hun snelle rossen, van welke tochten nu nog de rooverijen op de vlakte een flauw afschijnsel zijn. Het rooverwezen staat in de volksachting nog vrij hoog aangeschreven, gelijk dit meer voorkomt bij vrijheidlievende natiën, wier ontstaan of bestaan met deze ruwe gewoonten samenhangt [1].

Bij voorkeur zijn zij allereerst veetelers en eerst daarna landbouwers. Bij hunnen nationalen trots echter vinden zij, eigenzinnig genoeg, zichzelven zoo voortreffelijk dat zij eene buitengewone gehechtheid aan de oude zeden aan den dag leggen en zich zeer onwillig betoonen tegen nieuwigheden die de wetenschap in hun bedrijf wil invoeren. Indien de dichter-raadpensionaris Jacob Cats nog leefde, hij zou van hen met even veel recht als van zijne landgenooten kunnen nederschrijven:

»De bouwers die wij nu den naem van boeren geven,
Zijn in het bouw-geheym al dickmael onbedreven,
Sy doen meest haer bedrijf juyst op dien eygen voet,
Gelijck een meule-peert een stage ronde doet." [2]

De voorliefde voor hun land, die zij met vele natiën deelen, drukken zij uit in het veel gebruikte: „extra Hungariam non est vita et si est vita, non est ita" [3]. Bij hun sterk gevoel van eigenwaarde zijn zij weinig praatziek, behalve waar het processen betreft; gelijk van het militaire volk der Romeinen het strenge rechtsgevoel en de juiste ontwikkeling

[1] Reeds Thucydides I, 5 van de oude Hellenen: ἥρπαζον καὶ τὸν πλεῖστον τοῦ βίου ἐντεῦθεν ἐποιοῦντο, οὐκ ἔχοντός πω αἰσχύνην τούτου τοῦ ἔργου, φέροντος δέ τι καὶ δόξης μᾶλλον. »Zij roofden en voorzagen daarmede grootendeels in hun onderhoud, terwijl dit werk nog niet voor schandelijk werd gehouden en veeleer ietwat roem met zich bracht." En welke verhalen trekken ons in onze jeugd (waarin zich een deel onzer volksontwikkeling afspiegelt) meer aan dan die van de beruchte zeeroovers Jan Compaen en derg.?

[2] Ouderdom en Buyten-leven op Sorghvliet. In de volledige uitgave van Cats door Dr. J. van Vloten (Zwolle, Tijl, 1862) pag. 397.

[3] Buiten Hongarije is geen leven, en indien er leven is, dan is het dát niet.

der rechtsbegrippen geroemd wordt, zoo ook bij de thans levende Magyaren; zoo heeft ook dit volk groote redenaars opgeleverd; men kent hen evenwel buiten de grenzen van hun land weinig, tenzij zij eene rol spelen als Kossuth in 1848; hetzelfde geldt van hunne schrijvers, wier namen met uitzondering van enkelen als Jokai en Petöfi, weinig genoemd worden.

Hun hoogmoed is bevorderd geworden door de talrijke verheffingen in den adelstand, die onder vroegere koningen zelfs aan geheele gemeenten van schaap- en koeherders ten deel vielen. Geen land telt misschien in verhouding tot zijne bevolking zoovele edelen als Hongarije. Nochtans moet gezegd worden dat hunne gastvrijheid met hunne hooghartigheid gelijken tred houdt. Minder vriendelijk kan genoemde deugd ook uit hunne loszinnigheid en nalatigheid in geldzaken verklaard worden, want de Hongaarsche grooten (magnaten) verstaan uitnemend de kunst om, evenals hunne russische standgenooten, zichzelven te ruineeren.

Ik heb deze voor eene schets nog al uitvoerige beschrijving niet in strijd geacht met het bestek van dit opstel, dewijl uit de onoverwinnelijke eigenaardigheden van dit volk eensdeels hunne eindelijk voor $^3/_4$ verkregene politieke afscheiding, anderdeels hun vermetel optreden in het „magyariseeren" van anderen wordt verklaard. Het is namelijk een bekend feit, dat in weerwil van sommige opgaven omtrent de vermeerdering der magyaarsche bevolking, in een magyaarsch huishouden gewoonlijk uiterst weinig kinderen geboren worden,[1] terwijl de statistiek omtrent andere nationaliteiten van Hongarije geheel andere uitkomsten levert. Ook bereikt de sterfte onder hunne kinderen een hoog cijfer. De krachtsvermeerdering van het magyaarsche element wordt dus niet door een groot overschot van geboorten veroorzaakt. Maar met den trots die hun eigen is, wordt geen middel ontzien, om den vreemdeling zoo spoedig mogelijk te magyariseeren. Wie zich in Hongarije vestigt, kan zich niet schielijker bemind maken dan door

[1] Een en ander hierover in Theobald Fischer's »*Magyarische Nationalitäts-Statistik*", *Ausland*, Stuttgart und München, Cotta'sche Buchhandlung 1883, pag. 750 vlgg.

zijnen naam een hongaarschen klank en uitgang te geven, zijne eigenaardige gebruiken — vooral taal! — te verzaken, kortom, door woord en daad te toonen dat hij geheel en al Magyaar wil worden. Zulke nationale bekeerlingen staan in ijver om zich de Duitschers van het lijf te houden en de Zuid-Slaven te onderdrukken, vooral niet bij geboren Magyaren achter. Duitsche namen voor plaatsen, streken enz. moeten zooveel doenlijk vermeden worden, zoodat men goed doet te spreken niet slechts van Boeda in plaats van Ofen, hetgeen ieder weet, maar van Selmeczbánya voor Schemnitz, Körmöczbánya voor Kremnitz, Beszterczebánya voor Neusohl, Szabadka voor Maria Teresiopol (Maria Theresienstadt); eveneens van Erdely in plaats van Zevenburgen, en in dit land, van Brassó voor Kronstadt, Nagy-Szeben voor Hermannstadt, Medgyes voor Mediasch, Segesvár voor Schässburg, en zoo vervolgens! Telkens bevatten de hongaarsche bladen officieele lijsten met de noodige of beter onnoodige naamsveranderingen, zoodat dan ook de verwarring, door deze nieuwigheden op handels- en rechtsgebied teweeggebracht, onafzienbaar is. Daar de magyarisatie ook langs andere wegen plaats heeft, schreef Th. Fischer (*Ausland*, t. a. p.): „Door de inlijving van joodsche, slavische en duitsche familiën, die in den laatsten tijd heeft plaats gehad, zou de magyaarsche natie tegenover de andere nog altijd in het voordeel zijn. Dat de Magyaren van hun eerste optreden in Midden-Europa af aan „menschenhonger" geleden hebben, loopt immers als een roode draad door hunne gansche geschiedenis. Wanneer wij niet wisten, dat zij ontelbare menigten van vreemde nationaliteiten in zich ingelijfd hebben, dan zouden wij het daaruit moeten opmaken dat hun physisch type nu volstrekt europeesch is, terwijl Giesebrecht hen naar de bronnen bij hunne eerste verschijning in Duitschland schildert als „van lage gestalte, met fonkelende diepliggende oogen in het bruine leelijke gelaat" enz. Eenige jaren geleden schreef een geschiedschrijver van Oostenrijk het volgende: „De Magyaren zijn even onhandelbaar als altijd, zonder te bemerken dat zij, bekneld tusschen twee zoo vruchtbare rassen als het slavische en het roemeensche, bestemd zijn om te verdwijnen. Desniettemin vervolgen zij hunne slavische

en roemeensche onderdanen" [1]. Mij dunkt veeleer dat de Magyaren, zich volkomen bewust van hunne moeilijke positie, juist hierom tot zooveel te strenger magyarisatie-maatregelen overhellen. Overigens meent Fischer dat de niet-vermeerdering der magyaarsche bevolking onder magyaarsch zelfbestuur waarschijnlijk berust op een „Rückgang" der Magyaren.

Ten einde in vele politieke zaken hunnen zin door te drijven, houden de Magyaren, die tot nog toe niet slechts door gelijke dynastie, maar ook door drie gemeenschappelijke ministeriën en enkele andere belangen met Oostenrijk verbonden zijn, de zuiver personeele unie, d. i. vrij wel hunne algeheele afscheiding (op de wijze van Zweden en Noorwegen) den Oostenrijkers als een schrikbeeld voor. Of het hun ernst is met dezen bangmaker, kan zeer betwijfeld worden, bij de omstandigheid dat de stoffelijke belangen van Oostenrijk in dezen veeleer winnen dan verliezen zouden, dat de nadeelen dezer personeele unie zich in de hongaarsche rijkshelft veel pijnlijker zouden doen gevoelen dan in de oostenrijksche, en dat alleen de deeling van het leger de toch al niet overvloeiende hongaarsche staatskas bezwaren zou met eene aanmerkelijke vermeerdering der gezamenlijke uitgaven. Intusschen behandelt telken jare het hongaarsche lagerhuis (Representanten-tafel) de nationaliteiten-quæstie. Openlijk verklaarde de minister-president Tisza in 1886, dat de handhaving der hongaarsche staatsidee en het koesteren der magyaarsche taal als staatstaal het standvastig doel van elke hongaarsche regeering zijn en blijven moet. „Overal waar een staat is, moet die stam, die de volstrekte of betrekkelijke meerderheid heeft, op den staat dien hij in den loop der geschiedenis geschapen heeft, zijn stempel drukken." [2] Dat is anders als de zonderlinge grondstelling van Stephanus den Heilige: „Unius linguae uniusque moris regnum fragile est." [3] De magyarisatiewoede strekt zich

[1] Louis Asseline, *Histoire de l'Autriche depuis la mort de Marie-Thérèse jusqu'à nos jours*. Paris, ancienne librairie Germer Baillière et Cie. 1884. Deuxième édition. Het werk loopt niet verder dan 1875.

[2] Wilhelm Müller, *Politische Geschichte der Gegenwart. Das Jahr 1886*. Berlin, J. Springer, 1887.

[3] Een rijk van eenerlei taal en zeden is broos.

zelfs tot de kindertuinen uit: volgens eene aanschrijving van den minister van eeredienst (1886) mag niemand meer een kindertuin openen of aan het hoofd daarvan staan, tenzij hij zijne ervarenheid in de magyaarsche taal bewezen hebbe; in al zulke tuinen moet met de kinderen magyaarsch gesproken worden.

In menig opzicht zijn de Roemenen een even raadselachtig volk als de Magyaren. Van welke afkomst zij zijn, wie zal het met zekerheid zeggen? Hoort men hen zelven, dan bestaat er geen twijfel of zij zijn de lijnrechte afstammelingen der oude Romeinen. Zoo noemen zij zich dan Roemoeni, d. i. Romeinen, want den naam Walachen die hun gewoonlijk gegeven wordt, hebben zij gekregen van de Zuid-Slaven, bij wie Wlach een vreemdeling aanduidt, evenals Welsche bij de Duitschers (Welschland inzonderheid = Italië). Maar vóór 1848, in welk jaar ook zij uit een langen tijd van onzelfstandigheid wakker geschud werden, hadden zij evenmin een gemeenschappelijken naam als de Hellenen in den trojaanschen oorlog. Er bestonden slechts stamnamen als Fraduci, Pofani e. a. Eeuwen lang bewoonden zij de hoogvlakte van Zevenburgen en Boekowina, benevens belangrijke deelen van Walachye en Moldavië. Hunne taal is evenzeer een spruit van het soldatenlatijn als het fransch; de Romeinen schijnen deze landstreek, Dacië geheeten en door Trajanus veroverd, bijzonder snel geromaniseerd te hebben. Bij het uiteenvallen van het romeinsche rijk stonden deze gewesten bloot aan de rechtstreeksche invallen van de volken der volksverhuizing en van de latere mongoolsche nomaden. Omtrent 1360 bevrijdden zij zich van deze laatsten onder twee aanvoerders Dragosj en Radoel, om echter weldra onder de Turken te geraken, die dikwijls hunne drukkende heerschappij over Zevenburgen uitstrekten. Het aantal Roemenen buiten de oostenrijksch-hongaarsche monarchie is ongeveer tweemaal zoo groot als daar binnen. Nu leggen zij zich ook op landbouw toe; bij voorkeur oefenen zij echter zoozeer de veeteelt uit, dat in Turkije, waar zij hunne zwerftochten tot aan den Pindus hebben uitgestrekt, het woord „Wlach" identiek is met „herder". Het is in het algemeen geen sympathiek volk; zij zijn verschrikkelijk bijgeloovig en zoowel van lichaams- als van geestesinspanning afkeerig, daarbij

zoo weinig ontwikkeld dat zelfs hunne priesters op zijn best kunnen lezen en schrijven. De groote menigte moet zich met een karig bestaan tevreden stellen, terwijl hun adel, Bojaren genoemd, die eene aristocratische opvoeding genoten heeft, in eene weelderigheid leeft welke aan die der hongaarsche magnaten niets toegeeft; een groot deel er van is bij den magyaarschen adel ingeschreven. Aan het gebrek aan ontwikkeling is het voor een groot deel te wijten, dat de beste landstreken in Zevenburgen in beslag zijn genomen door saksische en zwabische Duitschers, van wie in elk geval moet gezegd worden dat zij dit land tot bloei hebben gebracht. Hierdoor komt het weder dat velen hun land verlaten; de ongehuwden onder deze emigranten zijn verplicht de taal te leeren van hen in wier dienst zij komen en gaan zoodoende in eene andere nationaliteit op; maar waar zij met geheele gezinnen zich in Zuid-Hongarije gaan vestigen, geschiedt heel wat anders. Terwijl namelijk de Magyaren en Duitschers dezen stroom blijken te kunnen weerstaan, schijnt de slavische (servische) bevolking van Zuid-Hongarije tegen hen te moeten bezwijken. Ofschoon zij een vreedzaam en zachtzinnig slag menschen zijn, dat wel opbruisend maar in den grond niet kwaad is, treedt toch geen ras zoo overweldigend op als het hunne; machtiger dan een leger van veroveraars, is in menige plaats eene kleine kolonie walachische landbouwers toereikend om langzamerhand de nationaliteit eener geheele bevolking te veranderen. De reden dezer „roemenisatie" is vrij treurig. De Roemenen geven zich namelijk nimmer moeite eens anders taal te leeren; anderen die op dit punt toegevender zijn, leeren onwillekeurig walachisch zoodat dit weldra de omgangstaal wordt. Hans komt hier letterlijk door zijne domheid voort. Hierbij komt nog, dat de vrouwen op jeugdigen leeftijd eene groote mate van schoonheid en bevalligheid bezitten, hetgeen een onwederstaanbaren factor vormt tot assimilatie. Een servisch spreekwoord zegt dan ook: „Zoodra één walachische is binnen gekomen, wordt het geheele huis walachisch." Daar hun staatkundige invloed evenwel tot nog toe weinig beteekent, zullen wij hen hier verlaten, om te zien hoe het met de bijna 18 millioen Slaven in de monarchie gesteld is.

Dat de Slaven tot nog toe niet meer staatkundig gewicht in de schaal leggen, ligt voor een groot deel aan den verschillenden graad van ontwikkeling en aan den afstand die de verschillende tot hen behoorende stammen van elkander scheidt. De groote slavische afdeeling der Indo-Europeërs splitst zich geografisch en nagenoeg op dezelfde wijze ook linguistisch in Zuid- en Noord-Slaven. Van dezen bewonen de eersten het noorden van het Balkán-schiereiland en het zuidwestelijk deel van Oostenrijk-Hongarije; de anderen, die het hoofdbestanddeel der bevolking van Rusland uitmaken, zijn met geringe overblijfselen ook in Duitschland, maar met een aanzienlijk cijfer in het noorden en noordoosten van Oostenrijk-Hongarije vertegenwoordigd.

De Zuid-Slaven die de monarchie bewonen (in Karinthië, Krain, Dalmatië, Croatië, Slavonië, Bosnië), behooren, met uitzondering van een luttel aantal Boelgaren, tot den zoogenaamden servischen tak. Behalve diegenen onder hen, die reeds vroeg in de middeleeuwen langs de dalen van Drave en Save naar het westen doorgedrongen waren, hebben zich hier talrijke gezinnen van vluchtelingen gevestigd, die de turksche onderdrukking wilden ontgaan. Zoodoende ontstonden hier de zoogenaamde Militaire Grenzen, waarvan de inrichting, ofschoon zij sedert 1873 zijn opgeheven en bij Croatië, Slavonië en Hongarije ingedeeld, nog noodlottig nawerkt op de zeden en de ontwikkeling der bewoners. Zoovele vluchtelingen vestigden zich hier achtereenvolgens langs de Save en de Donau, dat zij bij een „Gränzinstituut" waarvan in 1558 het eerst sprake is geweest, aan eene geregelde organisatie werden onderworpen, waarbij zij als soldaten-landbouwers het afgestane land tegen de Osmanen moesten verdedigen. Nergens zijn meer proefnemingen geschied, dan met het besturen dezer alleen aan Oostenrijk-Hongarije eigene instelling; meer dan dertig stelsels zijn achtereenvolgens beproefd en te licht bevonden. „De bewoners, „Gränzer", kostten den staat niets en werden stelselmatig arm en dom gehouden, ten einde zoo min mogelijk last van hen te hebben. De Gränzer waren lui, zorgeloos, aan den drank verslaafd, bijgeloovig; zij leefden in half wilden staat; aan hen zijn de Croaten den slechten roep

verschuldigd, waarin zij bij de buitenwereld staan, al verdient het gros dezer natie dezen slechten naam niet. De vrouwen waren befaamd voor hare loszinnigheid; het aantal natuurlijke kinderen was aanzienlijk. Het genot dat Oostenrijk had van deze kweekschool van onderdanige en woeste soldaten, bracht de verdierlijking en demoralisatie van een millioen zijner onderdanen met zich mede" [1].

In één opzicht kwamen de Gränzer met de meeste Zuid-Slaven van Oostenrijk-Hongarije overeen: in het familie-leven en den gemeenschappelijken eigendom van gronden, gelijk nergens elders in Europa op zoo groote schaal voorkomt. Bij de Zuid-Slaven geniet de door de familieleden gekozen oudste (staresjina) eene onbegrensde vereering van de zijnen, die ten getale van 80 à 100 somtijds samenwonend, zich in alles naar zijne beslissingen schikken. Deze instelling, een waar dorado voor het socialisme, wordt hier *zadroega* („Hauscommunion") geheeten. Die oudste dan, met aartsvaderlijk gezag bekleed, kent aan elk zijn bepaald aandeel in den gemeenschappelijken arbeid toe, bestuurt het gezamenlijk vermogen, treedt als scheidsrechter op bij huiselijke twisten en wordt bij sterfgeval of verzwakking wegens ouderdom of door andere oorzaken meestal door den in leeftijd op hem volgenden vervangen. In de nabijheid van het vaderlijk huis bevinden zich de kleinere woningen waarin de jongere gezinnen zich gevestigd hebben. Bij voortgaande vermeerdering der bevolking zendt de (moeder-)zadroega koloniën uit. Dit familieleven met de daaraan gepaarde onderlinge aanhankelijkheid wordt bij sommigen zoozeer geprezen dat ik hier de volgende woorden van Dr. Fr. Umlauft overnemen wil: „Door dien innigen samenhang der familiën hebben ook de Zuid-Slaven dien sterken en krachtigen dam tegen de met geweld in hun land binnendringende Turken opgeworpen, en zelfs door de vele bloedige en jarenlange gevechten het patriarchale leven tot op den huidigen dag behouden, hetwelk in onzen tijd slechts eene betere organisatie behoeft om aan het nationale leven eene schoonere toekomst te verzekeren" [2].

[1] Asseline, t. a. p. pag. 166.
[2] t. a. p. pag. 509.

De Zuid-Slaven, hoe gehecht ook aan hunne oude gewoonten, hebben moeite den strijd om het bestaan tegen Magyaren en Duitschers vol te houden. Eensdeels is dit wellicht te wijten aan de gastvrijheid, waarmede zij uiterst welwillend vreemdelingen onder zich opgenomen hebben, anderdeels aan de geringe hoogte hunner beschaving en hunne verdeeling onder verschillende politieke meesters. De Slovenen van Karinthië vooral, als woonachtig in een thans door Alpenwegen menigvuldig doorsneden gebied, hebben het hard te verantwoorden. De anderen verkeeren, mede sedert de occupatie van Bosnië, in gunstiger omstandigheden. In den hongaarschen opstand (1848—'49) kon de oostenrijksche regeering zich nog den haat der Zuid-Slaven tegen de Magyaren ten nutte maken, maar het kan, dunkt mij, niet anders of indien hunne nationaliteit niet tegen de andere bezwijkt, moet het voormalige Drieëenheidskoninkrijk (*Trojedina-Kraliewina*) Dalmatië-Croatië-Slavonië, door Bosnië versterkt, eene reden tot ongerustheid voor de veelledige eenheid van het rijk opleveren. Bij de Noord-Slaven, van wier zijde meer gevaar dreigt, komen wij op deze quaestie terug. Hier zij slechts opgemerkt dat het aan politieke vereenigingen gelijk de door de Magyaren onderdrukte *Omladina* (= Jeugd) niet ontbreekt. Reeds in 1866 werd op den rijksdag te Zagreb (= Agram) besloten dat de natie voortaan officieel den naam van Serbo-Croaten voeren zou.

Met voorbijgang der weinige aan dit gebied grenzende Italianen en andere Romanen, gaan wij tot de Noord-Slaven over, die in getalsterkte hier driemaal meer beteekenen dan hunne zuidelijke broeders. Gelijk de geschiedenis leert, was de Slavische stam in den tijd van Karel den Groote zoover in Midden-Europa verbreid dat men de Saale (linker zijrivier van de Elbe) en verder de geheele Elbe tot dicht aan den mond, nagenoeg als de toenmalige westelijke grens kan aannemen. In vele stammen verdeeld, werden zij sedert Hendrik den Vogelaar (919—936) hoe langer zoo verder oostwaarts teruggedrongen en Midden-Europa bleef grootendeels voor de Germanen. Ook in die noordelijke landstreken van Oostenrijk-Hongarije, die nu met Slaven bevolkt zijn, werd hun volksbestaan bedreigd, doch hier werd toch de stroom gestuit.

Vooral de zoogenaamde Tsjechen met de hun nauw verwante Moraviërs handhaafden zich in dat natuurlijke geheel, dat men Bohemen noemt en dat, aan drie zijden door niet gemakkelijk te overschrijden bergen ingesloten, aan den oostkant toegang geeft tot hunne stamverwanten. De positie der Tsjechen was dus niet ongelijk aan dien der Magyaren in de Hongaarsche laagvlakte. Reeds vroeg evenwel in voortdurende aanraking met de germaansche wereld, waren zij bij hunnen gelukkigen aanleg in de gelegenheid met de westersche beschaving hun voordeel te doen. De Duitschers brachten hun het christendom en daarmede de helaas dikwijls heerschzuchtige priesters; Duitschers bouwden er steden, gelijk in Hongarije, terwijl de koningen van Bohemen gedurende zekeren tijd zelfs een Duitschen keizerstroon bezetten en Duitsche wetten werden ingevoerd. De naijver, tusschen de beide volken ontstaan, uitte zich het heftigst in de bloedige Hussiten-oorlogen, welke bij de tegenwoordige Tsjechen, ofschoon zij grootendeels tot het catholicisme zijn teruggebracht, nog de herinnering aan den strijd om hunne nationaliteit opwekken. Boven is reeds gezegd, dat zij, reeds vóór deze oorlogen, onder Otakar tijdelijk hunne macht over belangrijke deelen van het hedendaagsche Oostenrijk uitstrekten; zooveel te moeielijker konden zij de verwisseling der rollen verdragen. Dat van de universiteit te Praag (gesticht 1348), die in het begin der 15de eeuw 20,000 studenten zou geteld hebben, in 1409 vijfduizend Duitschers uitweken wegens de verkorting hunner rechten door de Tsjechen, legt getuigenis af, van hoe oude dagteekening hier de nationaliteitenstrijd is.

Aan den overmoed der Tsjechen scheen voor goed een einde gemaakt in den aanvang van den dertigjarigen oorlog door den slag op den Witten berg bij Praag (1620), waarvan de uitslag Bohemen de aanspraak op de onafhankelijke verkiezing van een eigen vorst ontnam. Maar de 19de eeuw met de strooming der ontwaakte nationaliteiten wekte ook hier nieuw leven. Het was niet toevallig dat te Praag in 1848 het Slavencongres werd gehouden met den bekenden ongunstigen afloop. Wel is waar konden de Slaven van verschillende stammen elkander niet verstaan, dewijl de slavische talen,

ofschoon onderling waarschijnlijk nauwer verwant dan de germaansche, altijd meer dan dialectisch van elkander verschillen; maar toch blijkt uit de keuze van Praag, welk gewicht aan deze westelijkste groote Slavenplaats gehecht werd. Gelijk Bohemen de kroon der Oostenrijksche kroonlanden genoemd wordt, zoo heet de schoone stad Praag met hare herinneringen bij de Slaven de „zon onder de steden". Van haar gaat nog het grootste verzet tegen alle maatregelen der Duitsche eenheidsmannen uit.

De tegenwoordige Tsjechen gelden voor stijfhoofdig, sluw, achterdochtig en twistziek. Zij zijn evenwel ernstiger dan de overige Slaven en beschouwen in hunnen nationalen trots de Duitschers geheel en al als vreemde indringers (cisozemci). Zelfs de Duitschers geven echter toe, dat zij vlijtig zijn en veel goeds bezitten. De Tsjechen hebben veel gezond verstand, eene groote snelheid van bevatting, eene rijke fantasie en een goed geheugen; zij leeren, gelijk de Slaven veelal, gemakkelijk vreemde talen en bestudeeren met goeden uitslag wetenschappen als b. v. wis- en sterrenkunde. Ook in sommige kunsten vertoonen zij eene groote bedrevenheid, zooals in de muziek, waarin zij de Duitschers evenaren. Intusschen heeft men hierbij opgemerkt dat wel vele virtuozen, maar geen muzikale genieën uit hun midden voortkomen. In hoeverre dit aan toevallige omstandigheden te wijten is, moet ik onbeslist laten.

Daar de tegenwoordige Tsjechen in spierkracht en stevigheid evenzeer als in geestesgaven zich durven meten met de Duitschers, kan het geen bevreemding wekken, dat zij ook te Weenen, waar de regeering hen gaarne te vriend wil houden, in den laatsten tijd zooveel invloed en aanzien gewonnen hebben, dat het Duitsche element op allerlei wijzen op den achtergrond gedrongen wordt. Hieruit ontstaan de grootste moeilijkheden; o. a. wint de decentraliseerende richting in de staatkunde meer en meer veld, en waarschijnlijk zullen de Tsjechen niet tevreden zijn voordat zij het voorloopig ideaal van veler federalistische politiek bereikt hebben: afscheiding van de oostenrijksche landen op den voet van Hongarije.

Thans is in Bohemen de verhouding tusschen Tsjechen en Duitschers als 7 : 4. Waar dus Bohemen's inwendige aangelegenheden door den Boheemschen landdag bestuurd worden, zijn de Tsjechen aan het roer en misbruiken zij hunne stelling. De regeering te Weenen en de grooten ontzien het nationale element, wellicht mede wegens de vele goederen die de Duitschers, waaronder de keizer zelf, in Bohemen bezitten. Hoe dit zij, vele gewichtige ambten zijn thans in Tsjechische handen; steden die kort geleden zuiver Duitsch waren, zijn thans dubbeltalig. Onder het verzoeningsministerie Taaffe heeft het tsjechische element ontzettende vorderingen gemaakt. De Duitschers in Bohemen zouden dit land dan ook gaarne administratief in twee helften gesplitst zien, gelijk in 1886 de afgevaardigde Plener in den Boheemschen landdag o. a. de oprichting van districten onder duitsch bestuur en de instelling van een duitschen en een tsjechischen senaat bij het Praagsche „Oberlandesgericht" voorstelde. Door de Tsjechen daarentegen die den toestand der Duitschers niet verbeteren wilden, werd nu het tegenvoorstel gedaan dat het gebruik der tsjechische taal als ambtstaal vereischt zou worden tot zelfs voor de hoogste ambtenaren. Wel werd geen van beide aangenomen, maar toch bepaald dat de tsjechische taal ook in de duitsche districten gelijke rechten met de duitsche zou bezitten. Dit feit krijgt meer beteekenis, wanneer men bedenkt dat de tsjechische bevolking zoo ongelijk is verspreid, dat in de door Plener bedoelde gewesten slechts 34,000 Tsjechen tegenover 1,379,000 Duitschers zouden staan!

De strijd tusschen Duitschers en Tsjechen blijft niet beperkt tot Bohemen. Toen in het oostenrijksche huis der Afgevaardigden het voorstel ter sprake kwam om het duitsch overal tot staatstaal te maken, d. i. het aan te nemen als taal van het parlement en de wetten, ofschoon nevens die staatstaal de verschillende landstalen zouden gelden, wenschten de Tsjechen dat het voorstel niet eens naar eene commissie zou verzonden worden. Dit laatste gebeurde evenwel, al werd de verwijzing door velen met eene eerlijke begrafenis gelijk gesteld. Zelfs beproefden de Tsjechen, hoewel vruchteloos, de militaire diensttaal te tsjechiseeren; de minister van oorlog

meende te recht aan de Duitsche taal in het leger te moeten vasthouden. Daarentegen moet volgens eene aanschrijving van den minister van justitie Prazak, voortaan in de vonnissen der „Oberlandesgerichte" te Praag en Brünn niet slechts de duitsche, maar ook de tsjechische taal gebruikt worden. Gaat de regeering zoo door als in de laatste jaren, dan zal ook in andere opzichten het duitsch als onvermijdelijke „bemiddelende taal" spoedig afgedaan hebben, en eene nieuwe schrede zal gedaan zijn op den weg van federalisme en decentralisatie. Zoo weinig tevreden zijn echter de Tsjechen met alle reeds verkregene concessiën, dat de leider der Jong-Tsjechen, Dr. Gregr, voor eene vergaderde menigte te Praag heeft durven zeggen, dat de Tsjechen hun heil aan de Newa te zoeken hadden! [1]

Van mindere beteekenis zijn de drie overige noord-slavische volken: Slowaken in Noordelijk-Hongarije, en de Roethenen en Polen in Galicië. Eerstgenoemden leggen weinig gewicht in de schaal, hunne maatschappelijke positie is van dien aard dat zij op de wijze der Tirolers en Auvergnaten hun arm bergland veelal verlaten en als kleinhandelaars in andere landen rondreizen, waar zij verkeerdelijk Magyaren genoemd worden; diegenen die in hun land blijven, ondergaan goedschiks of kwaadschiks het boven behandeld magyarisatie-proces. Van vrij wat meer gewicht zijn de Roethenen en Polen die elkander in het bergachtige Galicië [2] den voorrang betwisten. Eerstgenoemd volk, een soort van Zuid-Russen — bij de Magyaren dan ook Oroszok, d. i. Russen, geheeten — zijn eigenlijk eerst sedert kort uit hunnen achterhoek te voorschijn getreden. Lang heeft het geduurd alvorens zij de zegeningen der beschaving deelachtig werden. Eerst in den allerlaatsten tijd schijnt het nationaal bewustzijn bij hen te zijn ontwaakt. Door den

[1] W. Müller, Pol.-Gesch. der Gegenwart. Jaargangen van 1885 en 1886 passim.

[2] Niet Gallicië. Halicz (slavisch) = Zoutland. Van de toestanden in deze afgelegene gewesten geeft de begaafde schrijver Karl Emil Franzos met veel humor een goed denkbeeld in zijn *Halb-Asien*, en wat het voormalig rooverwezen betreft, in zijn leerrijken roman *Ein Kamf ums Recht*. Bijna halverwege dit laatste boek vindt men de keurige zinrijke legende omtrent het ontstaan van den »scheidsmuur" der Karpathen met zijne »schrikwekkende schoonheid", om welke legende het boek alleen de lezing waard is.

invloed der ambtenaren heeft de beschaving onder het volk groote vorderingen gemaakt, er wordt veel gelezen en geschreven; eene roetheensche litteratuur is ontstaan, zoo zelfs dat de roetheensche taal in 19 tijdschriften en verscheiden scholen gebezigd of onderwezen wordt; ook wordt veel minder brandewijn gedronken dan vroeger; de geestelijkheid, hoewel niet bijzonder ontwikkeld, schijnt een gunstigen invloed te oefenen; vooral werkt zij op het arbeidsveld der politiek. De Roethenen namelijk hebben een zwaren strijd te bestaan tegen de iets talrijker Polen, die in West-Galicië wonen en daar Goralen, d. z. bergbewoners, genoemd worden. Wel is waar zijn de Polen zelden in goeden doen, maar als leden eener natie die bij al hare voormalige verdeeldheid waarmede zij zich den annexeerenden arm harer roofzieke naburen op den hals haalde, toch een belangrijk historisch verleden achter zich heeft, sluiten zij zich gewoonlijk nauw aaneen en zij worden van tot tijd door gevluchte stambroeders uit Rusland versterkt. Door den godsdienst streng gescheiden, daar de Polen roomsch-katholiek en de Roethenen meerendeels grieksch zijn, zijn vooral bij politieke verkiezingen en dergelijke de beide volken zeer op elkander gebeten. Wat dezen landstreken en volken boven het hoofd zou hangen bij een eventueelen oorlog tusschen Oostenrijk-Hongarije en Rusland, of b. v. de Roethenen zich thans den stamverwanten Russen genegen zouden betoonen (wat zij in 1849 *niet* deden), zullen wij zonder voorbarige uitspraak moeten afwachten.

Gelijk men ziet, zijn in de oostenrijksch-hongaarsche monarchie eene menigte nationaliteiten in bonte schakeering vereenigd. Minder groot is het aantal der alhier gesprokene talen, daar verscheidene volksstammen eigenlijk slechts dialecten van ééne taal spreken. Niet duidelijker evenwel kan het gebrek aan eenheid ook in dit opzicht worden ten toon gesteld dan bij monde van een der leden in het oostenrijksche huis der afgevaardigden: „De duitsche taal is landstaal in Oostenrijk boven en beneden de Enns, in Stiermarken, Karinthië, Krain, Salzburg, Tirol en Voralberg, Triëst, Bohemen, Moravië en Silezië; de boheemsche (lees: tsjechische) in Bohemen, Moravië en Silezië; de poolsche in Galicië en Silezië; de

roetheensche in Galicië en Boekowina; de slovenische in Stiermarken, Karinthië, Krain, Triest, Görz en Istrië, de servocroatische in Dalmatië en Istrië; de italiaansche in Triëst, Görz, Istrië, Tirol en Dalmatië, de roemenische in Boekowina." Hierbij komt natuurlijk het magyaarsch in de landen der hongaarsche kroon. Voegt men hieraan toe de talen der Zigeuners, Armeniërs, Grieken, Albaneezen, Friaulers en Ladiners, dan zal iedereen moeten toegeven dat het tegenwerken van eene bepaalde taal als „bemiddelende taal" zeer te bejammeren is. Daar de Duitschers de pioniers der beschaving in deze streken zijn geweest, hebben zij de oudste rechten en bezitten zij historisch rechtmatige aanspraken op den voorrang in dit land van babylonische spraakverwarring.

Ook ten opzichte van de godsdiensten levert de monarchie eene bonte staalkaart. De Duitschers en Tsjechen zijn meest roomsch-katholiek; de Magyaren zijn meerendeels katholiek en voor de kleinste helft protestant; de Slovenen en Croaten zijn voor het grootste deel roomsch-katholiek, terwijl de Slavoniërs echter voor $^1/_3$ grieksch zijn enz. Over het land zijn de verschillende godsdiensten verspreid als volgt: de roomsch-katholieken vormen bijna uitsluitend de bevolking van Istrië, Krain, Tirol en Salzburg, de minderheid in Galicië, Boekowina, Zevenburgen en de voormalige Militaire Grenzen, iets meer dan de helft in Hongarije, eene aanzienlijke meerderheid in de andere kroonlanden. De geünieerde Grieken zijn het talrijkst in Galicië, Boekowina, Hongarije en Zevenburgen. Geünieerde of katholieke Armeniërs leven voornamelijk in Hongarije, Zevenburgen en Galicië, eenige weinigen ook in Weenen. Oostersche Grieken leven vooral in Zuid-Hongarije, Zevenburgen, Dalmatië en Boekowina, in welk kroonland zij de hoofdmassa der bevolking uitmaken. Belijders van de evangelische augsburgsche confessie of lutherschen zijn het talrijkst in Hongarije, Zevenburgen, Silezië, Bohemen, Moravië en Galicië, de gereformeerden of evangelischen van de helvetische confessie vooral in Weenen, Triëst en Laibach; gregoriaansche Armeniërs in de stad Suczawa (Boekowina); philipponen en lippowaners (eene sekte der niet-geünieerde Grieken) in Galicië en Boekowina; mennonieten in Galicië

en Bohemen. Van beteekenis is ook het in Zevenburgen woonachtige aantal unitariërs of socinianen. Aanhangers der mozaïsche leer (meestal Talmudisten) wonen in alle kroonlanden, karaieten in Galicië en Zevenburgen; gelijk overal, is het aantal Israëlieten van afkomst grooter dan dat van de belijders van den israëlitischen godsdienst.

En toch vindt men, als men op het percentsgehalte der belijders van deze godsdiensten let, eene groote mate van eenheid. Immers bijna 78 pct. der bevolking is roomsch-katholiek, met dien verstande dat onder dezen de aanhangers van den latijnschen ritus (pl. m. 25.3 millioen) de overhand hebben, terwijl de rest den griekschen of armenischen ritus aanhangt of ook wel het oud-katholicisme belijdt. De overschietende 22 pct. zijn onder evangelischen (lutherschen, gereformeerden, anglicanen), oostersche of niet-geünieerde Grieken enz. verdeeld [1].

Kan de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie ten aanzien van de godsdiensten dus nagenoeg eene eenheid, ten aanzien van de nationaliteiten eene veelheid genoemd worden, op binnenlandsch staatkundig gebied stelt zij eene tweeheid, een bijna volslagen dualisme voor, uitgevonden door den beroemden Magyaar Frans Deák (gestorven in 1875), en ingevoerd door den bovengenoemden minister Von Beust. De oostenrijksch-hongaarsche staatsmachine, die van tijd tot tijd bijzonder stroef gaat, is door deze uitvinding aldus gerepareerd (?) dat zij weder eenige tientallen jaren meê zal kunnen. De geschiedenis zal moeten leeren of deze tweeslachtige eenheid, deze proefneming met hermaphroditisme op staatkundig gebied vruchtbaar in goede gevolgen zijn kan. Alleen naar buiten vertoont de monarchie één aangezicht: niet slechts een zelfde vorstenhuis regeert in de beide helften, maar gemeenschappelijke ministeriën bestaan voor de financiën, het krijgswezen en de buitenlandsche zaken de diplomatieke en consulaire vertegenwoordiging buitenaf daaronder begrepen. Overigens heeft wel iedere rijkshelft hare bijzondere regeering en vertegenwoordiging, doch ten aanzien van indirecte belastingen, het muntwezen, spoorwegen, defensie enz. nog zoovele punten van aanraking met de andere helft, dat

[1] Dr. Fr. Umlauft, t. a. p. pag. 479.

meenschappelijke behandeling wordt vereischt. Deze geschiedt door zoogenaamde delegaties, die, in gelijken getale door den oostenrijkschen rijksraad en den hongaarschen rijksdag benoemd, gezamenlijk uit 120 leden bestaan en telkens voor één jaar gekozen worden. Bij afwisseling vergaderen zij in Weenen en in Boeda-Pest. De beide delegaties houden hare gewoonlijk openbare zittingen afzonderlijk en staan met elkander in schriftelijk verkeer! Eerst wanneer driemaal zonder goed gevolg gecorrespondeerd is, komen zij bijeen en stemmen zij zonder debat in vereenigde zittingen. De delegaties hebben evenals de regeering het recht van initiatief; zij kunnen het gemeenschappelijk ministerie ter verantwoording roepen en in staat van beschuldiging stellen. De gedelegeerden zijn bij de uitoefening van hun mandaat geen verantwoording schuldig en onschendbaar [1].

Aan middeneeuwschen praal ontbreekt het bij dit oostersche staatsmechanisme niet; den keizer-koning omringt eene zee van titels, waaronder ook weinig beteekenende als „koning van Jeruzalem", overgebleven uit den tijd van keizer Frederik II (1228). In den schitterenden oostenrijkschen hofstaat merken we op: een Obersthofmeister, een Oberststallmeister, een Oberstkämmerer enz. enz. zooals eenige dezer waardigheden reeds door Otto den Groote (936—973) ingesteld werden. Het aantal grootwaardigheidsbekleeders in Hongarije, allen nog van latijnsche titels voorzien, houdt hiermede gelijken tred. Ook zijn in de beide rijkshelften de adel en de grondeigendom nog zeer bevoorrecht. In de oostenrijksche landen is de vertegenwoordiging drieledig: de Rijksraad voor het geheel; landdagen voor de afzonderlijke kroonlanden; gemeenteraden. De Rijksraad bestaat weder uit het Heerenhuis en het Huis der Afgevaardigden. In het Heerenhuis hebben zitting de meerderjarige prinsen van het keizerlijk huis, de erfelijke hoofden van bepaalde adellijke familiën, eenige aartsbisschoppen en bisschoppen met vorstelijken rang, en een onbepaald aantal verdienstelijke mannen die van den

[1] Dr. Fr. Umlauft, t. a. p, pag. 610 vlgg., waar de staatsregeling uitvoeriger behandeld wordt.

keizer het recht verkrijgen op levenslang lidmaatschap. Gelijk men ziet, vertoont deze samenstelling veel overeenkomst met die van het Engelsche Hoogerhuis. Het Heerenhuis telt thans bijna 200 leden. Het Huis der Afgevaardigden, voor zes jaren gekozen uit vier kiezersklassen: groot grondbezit, steden en markten, handelskamers, landelijke gemeenten, bestaat thans uit 353 leden. Zoo achterlijk zijn hier nog de staatsinstellingen, dat de groote grondeigendom 85 leden van dit aantal levert. Eene bijzonderheid is dat de vrouwen uit de klasse der groote grondeigenaars bij procuratie het stemrecht mogen uitoefenen. Tot nog toe is de inrichting in het algemeen zoo, dat aan de Duitschers feitelijk eene meerderheid is gegeven; boven is aangetoond hoe de Tsjechen het in dezen lastig maken. Ten opzichte van de landdagen valt eene dergelijke heterogeniteit in samenstelling op te merken als bij den Rijksraad.

Nog zonderlinger bestaan voert de vertegenwoordiging in de hongaarsche landen; zij bestaat uit den hongaarschen Rijksdag, den croatisch-slavonischen landdag, en de gemeente- en municipalevertegenwoordigingen, daar de gemeenten weder in twee soorten, gemeenten en municipiën, onderscheiden worden, De Rijksdag (*országgyülés*) bestaat weder uit de Magnatentafel (*felsö ház*) en de Representantentafel (*alsó ház*). De eerste bevat 746 leden, allen hooge geestelijken of edelen, waaronder b. v. 380 graven; onder hen zijn 7 zevenburgsche regalisten en 3 afgevaardigden van den croatisch-slavonischen landdag. De hongaarsche landen bestaan n.l. uit Hongarije, waarmede thans Zevenburgen een geheel uitmaakt, en uit Croatië-Slavonië. Alle andere landen behooren bij de oostenrijksche helft der monarchie. In het Lagerhuis (Representantentafel), dat 447 leden telt, heeft Hongarije met 357 leden het overwicht. Behalve in Slavonië-Croatië, hetwelk zijne gedeputeerden uit zijnen landdag kiest, worden de afgevaardigden bij rechtstreeksche verkiezingen voor drie jaren gekozen. Eigenaardig is, dat, ofschoon de hongaarsche taal bij de beraadslagingen is voorgeschreven, de afgevaardigden van Croatië-Slavonië zich van hunne eigene taal mogen bedienen.

Ziedaar de oostenrijksch-hongaarsche monarchie in hare wor-

ding en in hare tegenwoordige ethnografische en staatkundige samenstelling beschouwd. Geeft deze beschouwing aanleiding om met goed gevolg eenige conclusiën omtrent de toekomst te vormen?

Zonder twijfel wijst het hier medegedeelde op gevaarlijke teekenen des tijds. Men hoede zich echter wel, in de o.-h. monarchie een tweede Turkije te zien. Terwijl deze laatste staat, gelijk vele hedendaagsche mohammedaansche staten, in zoodanig staatkundig en maatschappelijk verval verkeert dat niemand aan den aanstaanden ondergang van dit rijk, althans in Europa twijfelt, verkeert Oostenrijk-Hongarije in onvergelijkelijk betere omstandigheden. Bijna elk gewest in dit veelledige geheel gaat stoffelijke en zedelijk vooruit; overal wordt voor het onderwijs veel gedaan; middelen van verkeer ontsluiten vroeger ongenaakbare streken; mijnen worden ontgonnen, verbeteringen op allerlei gebied worden ingevoerd; de wetenschap wordt gekoesterd. Veeleer wijst de toestand der monarchie op een overvloed van gezondheid, met uitzondering der staatsfinanciën, maar waar zijn deze uitstekend? Het groote geheel is echter te veelsoortig, dan dat op den duur de eenheid zou kunnen behouden blijven, waar elk der leden zoozeer streeft naar zelfstandigheid. Het is waar, de Donau verbindt onmiddellijk de twee hoofddeelen van het staatslichaam, en zijne talrijke zijrivieren of de dalen van deze bieden gelegenheid om zonder veel hinderpalen verreweg het grootste deel van het rijk te bereiken, zoodat men de monarchie dan ook de Donau-mogendheid bij uitnemendheid noemen kan. Doch niet het stroomgebied alleen bepaalt, welke landstreken staatkundig bij elkander passen. Indien dit beginsel heerschappij voerde bij Europa's indeeling in staten, dan wee over u, arm vaderland! Weldra zou het verlies uwer zelfstandigheid de kroon opzetten aan de rampen die u in onzen tijd rijkelijk ten deel vallen; weldra zou het nederlandsch opnieuw tot eene matrozentaal verlaagd worden gelijk in de dagen toen Napoleon met een grove leugen Nederland een aanspoelsel der fransche rivieren noemde. De Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie onderwerpt intusschen meer Donau-landschappen aan haar gebied; althans Bosnië bevat de dalen der rechter zijrivieren van de Save;

Servië vindt een zekeren steun in Oostenrijk, al zoekende naar een tegenwicht tegen al te goed gemeende bescherming van Rusland; ook Roemenië zou, indien de monarchie zich een onafhankelijken uitweg naar de Zwarte Zee wilde scheppen, oostenrijksch moeten worden. Er is evenwel, naar het zich laat aanzien, vooreerst niet de minste kans op dergelijke gebiedsvergrooting, te meer daar anderen daartoe eer in aanmerking zouden komen. Integendeel, Bosnië is nu bezet en wellicht zal eene verdere uitbreiding in dezelfde richting, naar het dal van den Vardar, waarlangs de groote weg naar Saloniki loopt, in het vervolg plaats hebben; doch gewenscht is zoodanige uitbreiding voorshands niet. De monarchie heeft genoeg aan haar eigen leed; bij elke uitzetting van het toch reeds te groote lichaam wordt het aantal nationaliteiten vergroot, de strijd tusschen deze verergerd, en de eenheid diensvolgens met telkens vermeteler roekeloosheid op het spel gezet.

De landen der oostenrijksch-hongaarsche kroon laten eene vergelijking toe met de Nederlanden en den tijd van Filips van Bourgondië en Karel V. Ook deze gewesten, door koop, door erfrecht, door verdrag, door verovering aaneengesmeed, moesten volgens het augsburgsche verdrag van 1548 en de pragmatieke sanctie van 1549 tot één geheel samengroeien. De geschiedenis heeft het anders geleerd; ja zelfs bij veel geringer verschillen dan in Oostenrijk-Hongarije, ik bedoel in ons Vereenigd Koninkrijk van 1815, is scheiding gevolgd, waar de hooge wijsheid der staatslieden van het Weener-Congres tot vereeniging besloten had. Toenmaals evenwel had men het sluimerende of het ontwaakte nationaliteitsbeginsel nog niet in zijn volle kracht leeren kennen. Nu het zich in elken hoek van ons werelddeel zoodanig heeft doen gelden, dat men het eene der hoofdstroomingen dezer eeuw noemen moet, wordt het meer en meer waarschijnlijk dat de wijze waarop het in Oostenrijk-Hongarije optreedt, de oplossing van dit dualistische lichaam in verschillende deelen zal bespoedigen.

Hier zou de vraag kunnen rijzen: zal zelfs in het algemeen wel eenig deel op eigen wieken kunnen drijven? Of

zullen anderen, begeerig naar buit, zich de gelegenheid ten nutte maken om dit Polen te verdeelen? Zal Rusland zich meester kunnen maken van de Karpathenstreken of misschien daarbij van Hongarije, dat wel is waar eene geografische eenheid vormt, maar klein genoeg is om in den oosterschen kolossus op te gaan?[1] Zal Duitschland zijne macht uitstrekken over zijne zuidelijke taal- en stamgenooten? Zullen de Zuid- en Noord-Slaven elk op zich zelf machtig genoeg zijn een statenbond te vormen van eenige duurzaamheid?

Een afdoend antwoord op deze overweldigende vragen te geven, ligt ver buiten het voornemen van den schrijver van dit opstel, die den daartoe vereischten zienersblik niet bezit en van gewaagde speculatiën afkeerig is. Wat hier echter wèl bedoeld is, wil ik ten slotte in deze weinige woorden samenvatten. De Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie, die waarschijnlijk haren grootsten omvang reeds gehad heeft, heeft aan politieken invloed in de laatste jaren ontzettend veel verloren. Zij heeft aanzienlijke landstreken aan Italië moeten afstaan en is uit Duitschland geheel en al teruggedrongen. Daarna heeft zij als gevaarlijk redmiddel het dualisme aanvaard, en door toegeven aan de verhoogde uiting van het nationaliteitsleven, een steen aan het rollen gebracht die geen mogendheid, geen leger bij machte is in zijne vaart te stuiten. Vergeefs zal zij trachten tegen den stroom dezer eeuw, die elders verbindt, hier scheidt, in te roeien. Wij leven in een tijd dat staatslieden wikken, volkeren beschikken. Een staatsman, die in onze dagen het groote nationaliteitenbeginsel zou willen veronachtzamen of miskennen,

[1] De schrijver zoude even gaarne als ieder ander weten wat Rusland precies wil met zijne krijgstoerustingen. Hij moet echter zijne volslagen onkunde in dezen bekennen. Intusschen: wie belang stelt in een eventueelen oorlog tusschen Rusland en Oostenrijk en het waarschijnlijke oorlogstooneel, worde verwezen naar de militaire brochure *Der Oesterreichisch-Russische Zukunftskrieg von B—C.* Dritte Auflage, Hannover 1887. Helwingsche Verlagsbuchhandlung, met eene spoorwegkaart van Galicië er bij. Ik mag nogtans niet verzwijgen, dat in dit boekje geen gewag wordt gemaakt van veranderingen die sedert de eerste uitgave (1884) op militair gebied moeten plaats gegrepen hebben. Van grooteren omvang is het bij denzelfden uitgever verschenen: *Von der Weichsel zum Dnjepr. Geographisch, kriegsgeschichtlich, operative Studie* von Sarmaticus, met eene overzichtskaart en 14 schetsen.

zou een rampzalig figuur maken. Iedere staatsman, ook in Oostenrijk-Hongarije, houdt met dit beginsel rekening, maar geen doorgrondt het, daar het hierop berustende proces te ingewikkeld is om geheel binnen de grenzen der menschelijke berekening te vallen. Wanneer dus te dezer plaatse eene profetie wordt uitgesproken, wordt zij met bescheidenheid voorgedragen, daar het elkeen vrij staat zich over de al-of-niet-waarschijnlijkheid van het korter of langer bestaan eener bedreigde mogendheid eene overtuiging te vormen. Welnu dan, gelijk in den aanvang reeds op de staatkundige veranderingen in Europa werd gezinspeeld: het congres van Weenen liet Griekenland onderworpen aan Turkije en schiep het vereenigd koninkrijk Nederland en België, maar Griekenland is vrij en de schepping is verdwenen. Het richtte den Duitschen bond op, maar de bond is begraven en het ziet er niet naar uit, dat hij ooit terug zal komen. Het tractaat van Berlijn (1878), het vredeswerk dat zoo vlug door den duitschen rijkskanselier tot stand gebracht werd, is reeds lang overschreden, en indien Rusland zich niet met alle macht er tegen verzet had, zou de vereeniging van Oost-Roemelië met Boelgarije tot één staat — zonder twijfel een schending van het berlijnsche tractaat — bij alle mogendheden erkenning gevonden hebben. Voorwaar, de kracht der nationaliteiten, die zich overal doet gevoelen en tot nog toe Oostenrijk reeds in twee helften heeft gesplitst, is ontzaglijk. Na alles wat wij hier gezien hebben, valt het op goede gronden niet aan te nemen en is het a posteriori niet waarschijnlijk dat de tijdstroom juist op dit oogenblik zou keeren en het ontledingsproces gestuit zou kunnen worden. Het is bedroevend voor de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie, die, al zal zij wegens het hier geschrevene zeker niet het rouwkleed aantrekken, alle reden heeft uitermate bevreesd te zijn voor de dingen die komen kunnen en die derhalve gedrongen wordt om, tot schade voor haar reeds geschokt prestige, alles te vermijden wat de nadere ontbinding van het zonderling samengevoegde geheel verhaasten kan. Gaarne onderschrijven wij dus de woorden van Asseline aan het slot van zijn meermalen aangehaald werk: „De toekomst van de monarchie der Habsburgers is,

uit welk oogpunt men haar beziet, in dreigend gevaar. Men [1] heeft van haar gezegd, wat Voltaire gezegd heeft van God: „Indien zij niet bestond, moest men haar uitvinden." Maar deze vernuftige formules mogen nog gelden in de metaphysica, zij zijn niet gangbaar in de staatkunde, want de staatkunde wordt beheerscht door werkelijkheid en onverbiddelijke noodzakelijkheid."

[1] D. i. Palacky op het Slavencongres te Praag in 1848.

ALKMAAR, Maart 1888. J. J. TERWEN.

VALSCHE MUNT.

Een schouwburgdirecteur heeft, in den waan een loffelijke daad te verrichten, bezield door den wensch zich te onderscheiden, misschien ook wel zijn mededingers te overvleugelen, zich schuldig gemaakt aan een ernstig vergrijp tegen de kunst. Zij, die beter hadden moeten en kunnen weten, deden niet wat zij hadden behooren te doen om dat vergrijp te voorkomen, terwijl zij, toen het geschied was, het vergoelijkten of de beteekenis daarvan trachtten te verkleinen. Met het vergrijp bedoel ik de opvoering van *Otello* in den Parkschouwburg te Amsterdam.

Toen de heer De Groot een paar jaren geleden een Hollandsche Opera in het leven riep, had hij te kampen met de oppositie, die al wat nieuw is in den beginne ondervindt. De noodzakelijkheid eener Hollandsche Opera werd ontkend, haar wenschelijkheid betwist, haar levensvatbaarheid betwijfeld. Er waren op de opvoeringen en juist op datgene, wat het Hollandsch karakter daarvan bepaalt, vele en gegronde aanmerkingen te maken. De meeste artisten waren geen Nederlanders, althans geen Noord-Nederlanders; hun uitspraak van onze moedertaal was dikwijls zoo, dat Volapük niet onverstaanbaarder had kunnen zijn; de werken, die zij vertolkten, waren van Fransche en Duitsche componisten, de teksten veelal erbarmelijk van een zuiver Hollandsch standpunt, om nog niet van hun letterkundig gehalte te spreken. Aan den anderen

kant waren velen bereid den heer De Groot crediet te verleenen; zij verwachtten van zijne onderneming niet onmiddellijk, maar in de toekomst niet te versmaden voordeelen; zij stelden zich voor dat de Hollandsche Opera met der tijd zou kunnen worden niet alleen een welkome uitspanning voor het volk en een middel van bestaan voor een aantal Hollandsche artisten, maar ook een aanleiding voor Hollandsche toonkunstenaars om zich te wagen op een gebied, dat tot hiertoe zoo goed als gesloten voor hen was.

Er zijn weinige componisten, die niet te eeniger tijd hun krachten aan een opera beproefden. Zelfs zij, die daarvoor niet de specifieke begaafdheden bezitten, kunnen de verzoeking niet weerstaan. Ik wil nu nog niet eens spreken van Frankrijk, waar geen componist, hoe bekwaam en verdienstelijk ook, op bekendheid in ruimeren kring, op populariteit kan hopen, tenzij hij met succes een of meer opera's heeft doen opvoeren (hetzelfde geldt van Italië). In Duitschland, het land der classieke muziek, strekt het componeeren van een opera niet minder om iemand aan een reputatie te helpen en ik ben er zeker van dat Brahms, zoo hij er in slaagde op dat gebied één triumf te behalen, daardoor meer vrienden zou verwerven dan hij met al zijn werken te zamen vond. Mendelssohn, niet voldaan met zijn succes in zeer verschillende scheppingen, zocht steeds naar een goeden opera-tekst; Schubert componeerde de eene opera na de andere; Schumann rustte niet voordat hij met zijn *Genoveva* het onomstootelijk bewijs had geleverd van zijn weinige geschiktheid als dramatisch componist. — Een Nederlander kan, wanneer hij zich tot de absolute muziek bepaalt, overal ingang vinden, indien het hem niet aan talent ontbreekt. Maar een Hollandsch opera-componist is te beklagen. Gesteld dat hij er in slaagt een Franschen of Duitschen tekst machtig te worden, de kans om gespeeld te worden is, bij de groote concurrentie van de zonen des lands, zeer gering. Intusschen hij heeft een kans, al moet hij ook jaren wachten. Voor een opera op een Hollandschen tekst echter is, of was in het geheel geen plaats, althans geen blijvende. Daarom liet Mertens zijn *Zwarte Kapitein* weldra in het Fransch en Duitsch opvoeren, daarom schreven De Haan en Verhey opera's

op Duitsche teksten, daarom zocht Mann naar een Fransch libretto.

Evenals in Holland, zijn ook in Engeland opera's steeds schaarsch geweest, zeker ook omdat het daar, evenals bij ons, ontbrak aan een blijvend, gevestigd nationaal Operagezelschap. Sedert Carl Rosa in Engeland zulk een gezelschap vormde, zien wij in verloop van drie jaren niet minder dan vijf Engelsche operas opvoeren: *Esmeralda* en *Nadeshda* van Goring Thomas, *The Canterbury Pilgrims* van Stanford, *Colomba* en *The Troubadour* van Mackenzie. Zoo zal het ook bij ons gaan. Ik verwacht niet van de ouderen onder onze componisten, dat zij zich anders dan passief zullen verhouden tot de Hollandsche Opera; wel van de jongeren, want vooral den jongeren lacht het componeeren van een opera toe. Ik verwacht niet dat, nu er een Hollandsche Opera is, er aanstonds een half dozijn meesterwerken uit de portefeuilles zullen te voorschijn komen, maar er zijn nu reeds teekenen, die op een nieuw leven wijzen. De gelegenheid maakt den dief, zegt het spreekwoord; de gelegenheid maakt ook den opera-componist, zou men kunnen zeggen.

De vooruitzichten, die het oprichten van een Hollandsche Opera voor de nationale kunst opende, veeleer dan het nut dat zij al dadelijk stichtte, of het genot dat zij onmiddellijk gaf, deden mij plaats nemen onder hen, die de onderneming van den heer De Groot steunden. De heer De Groot bepaalde er zich wel toe, bekende werken van het Fransche en Duitsche repertoire te doen opvoeren, maar het bleek dat hij steeds bedacht bleef op verbetering van zijn personeel. Ik aarzel geen oogenblik te verklaren, dat hij met zeer beperkte middelen in korten tijd resultaten verkreeg, die van zijn bekwaamheid en ijver een hoogst loffelijk getuigenis afleggen. De heer De Groot was niet zonder vrucht eenigen tijd werkzaam geweest onder Voitus van Hamme, van wien als regisseur, als metteur-en scène veel te leeren viel, en hij had het voorrecht in den heer De la Fuente een ontwikkeld musicus en tevens, door zijn vroegere werkzaamheid aan de Fransche Opera te 's Hage, een met het Fransche repertoire volkomen vertrouwd orkestdirigent te vinden. Afgezien van enkele felle aanvallen ondervond de

heer De Groot dan ook weldra veel aanmoediging en sympathie; toen zijn onderneming ouder werd, begon men de eischen iets hooger te stellen, maar men bleef toegevend en welwillend; van een onbeperkt crediet kon natuurlijk geen sprake zijn, wel van een afwachtende houding.

Daar kwam op zekeren dag het verrassend bericht, dat de heer De Groot met een grootsch plan omging; hij zou doen wat zelfs de Fransche Opera te 's Hage niet had gedaan: hij zou het jongste werk van Verdi, *Otello*, opvoeren, en Amsterdam zou het eerst na Italië met Verdi's laatste dramatische schepping kennis maken. Geen wonder, dat zij, die niet dieper over de zaak nadachten, bereid waren om een koor aan te heffen ter eere van den ijverigen, den wakkeren, den ondernemenden directeur van den Parkschouwburg, die enz. enz. Sceptischer lieden echter vroegen zich af hoe een directeur, die geen subsidie van staat of stad geniet, durfde wagen wat zoo menige wel gesubsidieerde directie niet vermocht. Men wist of kon weten, dat Verdi de partituur van *Otello* aan de wereldberoemde firma Ricordi te Milaan had verkocht en dat deze voor den verkoop der partituur en het opvoeringsrecht een zeer aanzienlijke som vorderde; de opgaven verschilden, maar zelfs de laagste was nog zoo hoog, dat zelfs Weenen en Hamburg aanvankelijk aarzelden. Misschien, zoo dacht men, had de Milaansche firma ditmaal, met het oog op de financieele omstandigheden der Hollandsche Opera, haar eischen wat lager gesteld; misschien was de heer De Groot door eenige kunstvrienden in staat gesteld *Otello* op te voeren. Maar weldra bleek dit een illusie te zijn en vernam men dat de heer De Groot, gebruik makend van het ontbreken van een tractaat tusschen Nederland en Italië betreffende letterkundig en kunsteigendom, *Otello* zou opvoeren à la barbe van de firma Ricordi en wel — daar deze de orkestpartituur niet zonder het recht van opvoering verkocht — *niet met de oorspronkelijke instrumentatie, maar met eene vervaardigd naar het klavieruittreksel* door den heer Joh. M. Coenen, die *Otello* eenige malen in Italië had gehoord.

Van muzikale gebeurtenissen in ons land wordt doorgaans in den vreemde weinig nota genomen. Op dit gebied geeft

het zeer zeker den toon niet aan. Zelden vindt men in vreemde muzikale tijdschriften eens een bericht over een opvoering, of een concert in Nederland en meestal is dat dan nog zeer onvolledig, zoo niet onjuist. Het is dus heel wel mogelijk dat de opvoering van *Otello* te Amsterdam zou hebben plaats gehad vóórdat de firma Ricordi er iets van had vernomen, ware het niet dat Jules Hartmann, de uitgever van de werken van Massenet, die dezen Franschen componist vergezelde naar Holland toen *Le Cid* in het begin van Februari te 's-Hage en Amsterdam werd gegeven, door groote aanplakbiljetten opmerkzaam gemaakt werd op de muzikale gebeurtenis die de heer De Groot voorbereidde, en, door een gevoel van collegialiteit gedreven, de firma Ricordi van de zaak in kennis stelde. Althans zoo is mij de toedracht voorgesteld, voor de juistheid waarvan ik natuurlijk niet kan instaan. Trouwens op welke wijze de zaak Ricordi ter oore kwam doet er niet veel toe; genoeg is het te weten dat de firma niet lijdelijk bleef. De toongevende Amsterdamsche bladen, die tot hiertoe over de *Otello*-opvoering een voorzichtig zwijgen hadden bewaard en zich er toe hadden bepaald de rolverdeeling en den datum der „première" te vermelden, ontvingen een Duitsche of Fransche advertentie ter plaatsing, die ik hier laat volgen:

OTHELLO. G. VERDI.

ERKLÄRUNG.

Die Musikverlagshandlung G. Ricordi & Cie, in Mailand, Eigenthümerin der Oper »Othello" von Verdi für alle Länder, hat in Erfahrung gebracht, dass die Direction des National-Theaters (Hollandsche Opera, Parkschouwburg), in Amsterdam, unter Verletzung der Rechte der Eigenthümer, bekannt gemacht hat, das sie die Aufführung der Oper »Othello" von Verdi auf ihrer Bühne vorbereitet.

Die Verlagshandlung Ricordi & Cie. protestirt gegen diese Aufführung, die ohne ihre Einwilligung vorbereitet wird, und erklärt, dass das Werk, welches die genannte Direction aufzuführen verspricht, nicht das Original des Maestro Verdi sein kann, da sich die Orchester-Partitur desselben in ihrem ausschliesslichen Besitz befindet. Es soll also dem Holländischen Publikum nicht Verdi's grossartige neueste Schöpfung im Original geboten werden, sondern, wie es scheint, eine Zusammensetzung der Singstimmen aus dem Klavierauszuge mit einer

willkürlich neu verfertigten Instrumentation. Dies Verfahren müsste nicht nur als eine Verletzung der Eigenthumsrechte der Firma Ricordi, sondern als eine Beschimpfung der Kunst und eine Täuschung des Holländischen publikums bezeichnet werden.

Die unterzeichneten Verleger sind von dem Maestro Verdi bevollmächtigt, in seinem Namen gegen jede unbefugte Aufführung seiner Oper »Othello" Protest einzulegen.

Mailand, 20 Februar 1888. G. Ricordi & Cie.

De heer De Groot, bezorgd voor den indruk van Ricordi's protest op het publiek, zond daarop een brief aan de Amsterdamsche bladen en tevens aan een der Haagsche, dat van Ricordi's protest melding had gemaakt en de eerste onthullingen omtrent Coenen's bewerking had gebracht. De brief luidde als volgt:

»Naar aanleiding van de advertentie der firma Ricordi te Milaan, geplaatst in de voornaamste Amsterdamsche bladen, zij het mij vergund het volgende aan de aandacht van het kunstlievend publiek te onderwerpen. In de eerste plaats moet ik met kracht opkomen tegen de woorden in die advertentie: »Unter Verletzung der Rechte der Eigenthümer". Immers, daar, waar geen tractaat hoegenaamd bestaat, kan van »Verletzung der Rechte" moeilijk sprake zijn. Italianen zijn tegenover Nederlanders, en omgekeerd Nederlanders tegenover Italianen geheel vrij in het vertalen en opvoeren van welke werken ook. Waarlijk, wanneer de firma Ricordi eenige »rechten" had kunnen doen gelden, had zij dit anders gedaan dan door het doen plaatsen eener bittere advertentie. En nu wat de zaak zelve betreft. Zal het 't Nederlandsch publiek verwonderen, wanneer ik hier openlijk en ronduit verklaar, dat de betrekkelijk jeugdige onderneming der Hollandsche Opera, die niet het minste subsidie geniet, niet bij machte is om frs. 30.000 te betalen, alleen om in het bezit te komen van de oorspronkelijke orkestpartijen, behoudens wat daarbij nog door de uitgevers voor het recht van opvoering wordt gevorderd. Bij de vele en bezwarende onkosten, die de opvoering en het monteeren van iedere nieuwe opera met zich brengen, ware daaraan niet te denken. Toch was het mijn streven het jongste werk van Verdi, dat elders zulk een opgang maakt, ook het Nederlandsch publiek aan te bieden. Er bleef mij toen niets anders over dan mij een complete pianopartituur aan te schaffen, bevattende de oorspronkelijke muziek voor soli, koren enz., zooals die door Verdi zijn gecomponeerd. En dewijl

ik mij verbonden heb dezen naam te verzwijgen, geef ik hier de verzekering, dat ik de orkestratie toevertrouwde aan een onzer voornaamste en degelijkste musici, een componist en arrangist van erkende bekwaamheid en talent. Hij kweet zich van die taak getrouw, volgens Verdi's eigen aanwijzingen en bedoelingen. En dat toonwerken, met de piano-partituur naast zich, door bekwame musici voor groot orkest kunnen worden verwerkt, dat hebben mannen als Julius Rietz, Bargiel, Verhulst bewezen, die zoovele oratoria van Händel, die òf alleen voor orgel, òf voor klein orkest geschreven waren, voor groot orkest, voor alle partijen uitwerkten. Had men ooit de Sonate pathétique van Beethoven of de Rhapsodies van Liszt door orkest kunnen hooren uitvoeren, wanneer niet eveneens de piano-werken voor orkest waren gearrangeerd. En waren die werken er te minder om? Alles hangt hier af van de vraag, aan wiens handen zulk een belangrijk werk wordt toevertrouwd, en dan herhaal ik het andermaal: ik ben te dien opzichte geslaagd bij een onzer voornaamste musici. Mocht ik zijn naam noemen, dan ontmoette ik stellig geen tegenspraak in mijn waardeering van 's mans talent. Overigens zal het Nederl. publiek binnenkort zelf kunnen oordeelen, of zoowel de orkest-bewerking als de geheele opvoering al dan niet geslaagd zijn."

De Amsterdamsche bladen plaatsten den brief, evenals de advertentie van Ricordi, zonder er iets bij te voegen, of er op te wijzen; in het Haagsche blad [1] werden de beweringen van den heer De Groot kortelijk wederlegd.

Was de opvoering van Verdi's *Otello* met een naar het klavieruittreksel bewerkte instrumentatie een vergrijp tegen de kunst? Die vraag te stellen zou overbodig zijn, ware het mij niet gebleken dat velen, en niet alleen leeken, niet voldoende doordrongen zijn van het feit dat hier een vergrijp werd gepleegd. Het klavieruittreksel bevat de oorspronkelijke zangpartijen en bij Verdi is immers het orkest neven-

---

[1] Daar het mij alleen om de zaak te doen is, zal ik mij onthouden van het noemen van de namen der bladen, wier houding ik bespreek. Met de vakbladen, als *Caecilia*, *De Portefeuille*, meen ik echter een uitzondering te moeten maken en verder met één der dagbladen, waarvan de muziekverslagen worden geschreven en tevens onderteekend door een toonkunstenaar van beroep: ik bedoel het *Nieuws van den Dag*.

zaak?, zoo redeneerden velen. Maurice Hageman schreef in *Caecilia* o. a.

»Wanneer Verdi, Ricordi en de Redactie der Caecilia beweren: dat deze Otello niet de Otello van Verdi is, hebben zij betrekkelijk gelijk. Wanneer de heer de Groot beweert: dat deze Otello de Otello van Verdi is, heeft hij ook betrekkelijk gelijk. Al wat op het tooneel voorvalt, het moge wat minder grootsch zijn dan te Milaan, is muzikaal getrouw, orgineel; al wat in het orkest voorkomt, is anders gekleurd, anders van vorm, maar de stof is dezelfde, zelfs is het niet onmogelijk »dat hier en daar betere kleuren zijn aangebracht." Het groote talent van Verdi zit juist niet in de orkest-effecten, ofschoon zijne latere werken groote vorderingen op dat gebied aanwijzen (waarvan de inleiding uit de »Ballo in maschera" reeds eene proeve is)."

Daar Hageman die latere werken van Verdi kent, dus ook *Aïda*, kost het mij moeite te begrijpen hoe een musicus als hij van „betrekkelijk gelijk" kan spreken, waar hij toegeeft dat alles in orkest anders van kleur en vorm is. Ik ken *Otello* niet, maar uit alles wat ik daarover las, blijkt dat daarin aan het orkest een niet minder belangrijke rol is toegewezen dan in *Aïda*. En die rol is in *Aïda* reeds zeer belangrijk. Het orkest vormt met de zangpartijen een innig geheel. Er is geen sprake meer van polonaise-accompagnement, of galop-rhythmen in dramatische momenten, zooals in werken uit een vroegere periode van Verdi. Het orkest is niet de gewillige slaaf der stemmen, maar schrijft dezen dikwijls de wet voor en treedt doorgaans zelfstandig op. Wie alleen den Verdi kent van *Il Trovatore* of *Ernani*, kan zich moeilijk een denkbeeld vormen van den afstand, welke *Aïda* van die werken scheidt, juist in de verhouding tusschen orkest en zang. Het is waar: Verdi bleef zich zelf steeds getrouw; hij verzeilde niet in het vaarwater van Wagner, hij bleef een Italiaan, bij wien de bron der melodie mild vloeit en die in den vorm de maat weet te houden; maar wie het orkest in *Aïda* of *Otello* van ondergeschikt belang acht bedriegt zich zeer. En nu moge voor de menigte alles bijzaak zijn wat niet op het tooneel zelf geschiedt, voor den musicus of den muzikaal ontwikkelden toehoorder is dat geheel anders. Het kan zijn dat de heer

Coenen „hier en daar nog betere kleuren aanbracht dan Verdi"; alles is mogelijk, dus ook dit. De heer Coenen is wel geen Verdi, maar het talent kan soms gelukkige invallen hebben, gelukkiger zelfs dan het genie. Maar wie zal dat uitmaken en hoevele zaakkundige Nederlanders zijn, of waren in de gelegenheid Verdi's instrumentatie met die van Coenen te vergelijken?

De taak, die de heer Coenen op zich nam, was een zeer eigenaardige. Het klavieruittreksel van een opera wordt soms door den componist zelf, veelal door een ander gemaakt; de zangpartijen worden onveranderd overgenomen uit de partituur en voorzien van een pianopartij, waarin de orkestpartijen als het ware zijn gecondenseerd, saamgedrongen. Het klavier moet het geheele orkest vervangen en het spreekt van zelf, dat het dit slechts op zeer gebrekkige wijze vermag, dat het van de verschillende partijen voor strijk-, blaas- en slaginstrumenten, die elkaar op allerlei wijze, in allerlei ligging kruisen, slechts bij benadering een kort begrip geven kan. Nu zijn de klavieruittreksels dikwijls voorzien van korte aanwijzingen omtrent de instrumentatie; d. w. z. er staat gedrukt welk instrument hier of daar aan het woord is. Soms zijn de aanwijzingen talrijk, soms zeer spaarzaam; ik ken klavieruittreksels, waarin ze zoo goed als geheel ontbreken. Maar ik wil het gunstigst geval onderstellen, namelijk dat het klavieruittreksel van *Otello* aan dergelijke aanwijzingen rijk is, zoodat de heer Coenen dikwijls in staat was dezelfde kleuren te kiezen als Verdi; dat zijn geheugen zeer sterk is en hij dus, na *Otello* eenige malen te hebben gehoord, zich een aantal instrumentale details herinnerde. Hoeveel bleef echter nog te doen over, zelfs met al die hulpmiddelen! De heer Coenen moest uit *een geheel, dat niet gelijk is aan de som der deelen*, tot elk dezer concludeeren; hij moest, waar aanwijzingen ontbraken, uit het complex van noten voor het klavier aan elke orkestpartij toekennen wat haar toekwam, naar vorm en kleur raden. Zelfs met een geheugen van staal, een fijn muzikaal instinct en veel ervaring op het gebied der opera, was een taak als die welke de heer Coenen op zich nam knutselwerk. De scheikundige kan uit een chemische verbinding door analyse

de samenstellende bestanddeelen afzonderen, omdat bij de verbinding niets verloren ging; uit een klavieruittreksel te concludeeren tot de orkestpartijen is feitelijk onmogelijk. Ricordi had derhalve gelijk, toen hij van een willekeurige instrumentatie en van smaad der kunst aangedaan sprak. Wat de heer de Groot in zijn ingezonden stuk tot zijn verdediging aanvoerde houdt geen steek. Het is geen verknoeien van een oratorium, wanneer men, zooals Mozart deed met sommige Händelsche werken, het orkest versterkt, d. w. z. sommige partijen verdubbelt, andere er aan toevoegt. De noten van Händel blijven daarbij geëerbiedigd. Terecht schreef C. na de opvoering van *Otello* in een Haagsch blad:

»Er bestaat onderscheid tusschen bijvoeging eener obligaat-orgelpartij in een oratorium (die Händel zelf speelde), tusschen verdubbeling van zekere stemmen, of tusschen bepaalde wijzigingen met het oog op de verbetering van sommige blaasinstrumenten aangebracht in de overigens onaangeroerde oorspronkelijke partituur, en het fabriceeren eener geheele opera uit haar klavier-uittreksel."

Wat de heer De Groot schreef over arrangementen van Rhapsodiën van Liszt en Beethovens „Sonate pathétique" voor orkest heeft met de zaak niets te maken. Hier had de arrangeur volkomen vrij spel, want Liszt en Beethoven zelf hadden hun werken alleen voor piano geschreven. Liszt had misschien op de georkestreerde Rhapsodiën aanmerkingen kunnen maken, maar dat is ook alles. Met *Otello* was het een geheel ander geval, want hier had Verdi zelf alles gedaan en voorgeschreven. Er is slechts één roep geweest over de wijze waarop de heer Coenen zich van zijn taak kweet, maar daar geen der beoordeelaars, voor zoover mij bekend, is, Verdi's opera in haar oorspronkelijke gedaante hoorde, heeft hun lof weinig te beteekenen. Toegegeven dat de heer Coenen er in slaagde een geheel samen te stellen, dat indruk maakte en beide — zooals mij van zeer bevoegde zijde werd verzekerd —, wie zal beslissen of hij de bedoelingen van Verdi altijd juist weergaf (of liever daarna raadde), dat hij de rechte kleuren gebruikte, de gewenschte schakeeringen aanwendde? De eenige, die dat zou kunnen, zou Verdi wezen, of iemand die de orkestpartituur even goed kent als Verdi.

Het heeft den heeren De Groot en Coenen niet aan verdedigers, ja aan panegyristen ontbroken. Een in de letterkundige wereld wèlbekend correspondent van een der groote bladen gaf wel toe, dat van een *hoog* standpunt de handelingen der directie moesten worden algekeurd, maar hij noemde toch het protest tegen de bewerking uit een klavieruittreksel „onbillijk om zijn eenzijdigheid" en hij ging daarop aldus voort:

»Ieder legt zich neer bij het feit, dat wij letterkundige werken, die in het Duitsch of Fransch of Engelsch gedacht en geschreven zijn, in het Nederlandsch overbrengen. Zelfs verzen worden vertaald. Men vraagt niet hoeveel bij die overzettingen aan den strijkstok blijft hangen, noodzakelijk moet blijven hangen — men schikt zich in het onvermijdelijke, zelfs indien het noodig blijkt dat een Spaansch drama in verzen (*Galeoto*), na eerst in Duitsch proza te zijn overgebracht, ten behoeve van ons tooneel, uit het Duitsch weder in de landstaal wordt overgezet. En toch, ieder redelijk mensch moet er zich van bewust zijn, dat langs dien weg van »versnijding", het bouquet van den vurigen Spaanschen wijn voor een belangrijk deel vervliegen zal. Wij gaan nog verder, en rukken Wagner's muziekdrama's uit hun verband, om met de brokken onze concertprogramma's te vullen. En ten slotte is het nog in niemands brein opgekomen een Hollandschen muziekdirecteur in den ban te doen, omdat hij de 9de Symphonie onvolledig ten gehoore brengt, of de oratoria der Duitsche grootmeesters laat uitvoeren met begeleiding van... piano."

Alleen het feit dat de schrijver een letterkundige, geen musicus is, kan het verklaren dat hij zijn, toevlucht nam tot argumenten als de voorafgaande. Hoe kon het hem anders in het hoofd komen à propos van het werk van den heer Coenen over vertalingen te spreken? Een vertaler volgt zijn model zoo getrouw mogelijk (ik spreek natuurlijk alleen van goede vertalers), met bewustheid dat hij een kopie levert; het is waar dat bij de overzetting veel verloren gaat, maar in de meeste gevallen kan de juistheid der vertaling worden gecontroleerd. De heer Coenen moest veel meer dan kopieeren, of vertalen: hij moest *creëeren*. Het voorbeeld van *Galeoto* bewijst niets. Indien de heer Rössing het Spaansch genoegzaam machtig ware geweest, had hij niet langs een Duitschen

omweg tot zijn doel behoeven te geraken. Het uitvoeren van brokstukken uit Wagner's muziekdrama's in de concertzaal verdient geen goedkeuring, maar de brokken, die men krijgt, zijn in elk geval *echte* brokken. En een Hollandsch dirigent, die Beethovens 9e Symphonie zonder de finale met koor en solo's laat uitvoeren, handelt niet in den geest van den meester, maar verknoeit zijn werk, voor zoover hij het laat uitvoeren, niet. De oratoriums der Duitsche „grootmeesters" met pianobegeleiding ten gehoore te doen brengen strekt zeker niet om de waarde daarvan te verhoogen, maar die pianobegeleiding is doorgaans met zorg bewerkt, soms door den meester zelf, of onder zijn toezicht. En wie ziet niet in dat het heel wat anders, heel wat gemakkelijker is uit de orkestpartituur een goed klavieruittreksel te maken, dan de omgekeerde bewerking te verrichten, die de heer Coenen op zich nam? Indien de heer De Groot *Otello* had doen opvoeren met de door Verdi goedgekeurde pianobegeleiding van het klavieruittreksel, zou hij minder effect hebben verkregen, maar veel minder gezondigd hebben.

De reeds genoemde correspondent besloot zijn apologie als volgt:

»A priori zouden hier deze verschoonende omstandigheden, ten opzichte van het gebeurde met Verdi's opera, niet gepleit zijn. Doch nu de opvoering van *Otello* bewezen heeft, dat zij de eer des Meesters niet verkorten zal, maar integendeel zijn standpunt — ook in de schatting der Nederlanders — nog verhoogen, nu geldt de leus: *le succès justifie tout!*"

Een fraaie leer voorwaar! Dan was de correspondent van een groot provinciaal blad, mede een letterkundige, voorzichtiger. Hij vergoelijkte de handelwijs van de heeren Coenen en De Groot, door te zeggen dat men er op was voorbereid dat men niet het werk van den toonzetter zelf zou genieten. (Het is waar: in de advertenties had de heer De Groot laten drukken: „georkestreerd naar de oorspronkelijke partituur door X.")

Maar het groote publiek bekommert zich weinig om zulk een waarschuwing; het had met grooten ophef *Otello* van Verdi aangekondigd gezien, en er was niets geschied om het in

te lichten dat het niet had gekregen, wat men het beloofd had. Nu ja, het had wel iets gehoord van afwijking in kleine détails, dat de heer De Groot iets had gedaan wat niet precies in den haak was, maar dat alles gaf aan de opvoering nog den prikkel van het verbodene. „Niemand heeft dan ook het recht in de zake de orkestbewerking Verdi hard te vallen," schreef de correspondent. Inderdaad een fraaie troost voor Verdi, dat A. of B. zich geen critiek jegens hem mag veroorloven, indien het den heer De Groot vrijstaat zijn opera op te voeren met een geheel andere instrumentatie dan de zijne! Maar de correspondent is zelf genoeg doordrongen van het onverdedigbare der *Otello*-opvoering, zooals blijkt uit den raad, dien hij aan de Amsterdamsche muziekliefhebbers geeft, om de Hollandsche Opera met een flink subsidie te steunen, ten einde „dergelijke dingen in de toekomst te voorkomen."

Zooals men ziet heb ik tot hiertoe de zaak alleen van een muzikaal standpunt beschouwd en de quaestie van het recht in het geheel niet aangeroerd. Van „Verletzung der Rechte" zooals Ricordi schreef, kon volgens den heer De Groot geen sprake zijn, omdat er geen tractaat tusschen Italië en Holland bestaat tot bescherming van het letterkundig en kunst-eigendom. De heer De Groot had gelijk: hij kon de firma Ricordi tekort doen, zonder dat hij daarvoor kon worden gestraft voor de gewone rechtbank; voor de hoogere, die van het moreele recht, zou hij niet ongestraft kunnen verschijnen; hij zou alleen kunnen wijzen op het feit, dat hij niet de eenige schuldige is, en dat is inderdaad een argument om hem *op dit punt* niet te hard te vallen, waar men dat anderen ook niet doet. Maar daarom is het gebeurde niet minder te betreuren.

Voor zoover ik mij herinner is *Otello* nog alleen te Amsterdam en te Utrecht gegeven en met groot succes voor de zangers. Men kan hun dat succes te eer gunnen, omdat *zij* den echten Verdi vertolkten, maar minder vrede heb ik met de houding der toongevende Amsterdamsche bladen. Een dezer schreef na de eerste opvoering o. a.:

»Wij kunnen niet beoordeelen of het instrumentale gedeelte veel of weinig afwijkt van de oorspronkelijke partituur. In de aankondigingen wordt vermeld, dat het werk is georkestreerd door X. en wij hebben geen vrijheid den waren naam van X., die ons bekend is, publiek te maken. Zeker is het echter, dat iedere deskundige, die met het klavieruittreksel in de hand de orkestratie nagaat, zal moeten getuigen, dat de man, die het werk verricht heeft, iemand is van buitengewone bekwaamheid en volkomen geslaagd is in het brengen van kleuren en afwisseling in de instrumentale begeleiding. Bij voorbeeld noemen wij slechts die van het 2e koor »Vroolijke vlammen, vuren der vreugde" (1e acte), die van de groote scène van Jago aan het begin der 2e acte, de inleiding der 3e acte en de schildering der gevoelens die Otello bezielen, als hij binnentreedt om Desdemona te dooden. Wij meenen de redenen, waarom de opera niet met de oorspronkelijke orkestratie wordt opgevoerd, buiten bespreking te mogen laten, doch gelooven dat zelfs Verdi over het werk van X. tevreden zou zijn.

En het uitvoerige artikel besloot als volgt:

Men is den ijverigen directeur grooten dank verschuldigd, dat hij de kunstminnaars in de hoofdstad, zoo spoedig in de gelegenheid heeft gesteld, kennis te maken met het nieuwste werk van Verdi, al moge het dan ook in enkele onderdeelen van het oorspronkelijke afwijken."

Dat *enkele onderdeelen* kenmerkt voldoende het standpunt van den beoordeelaar, die het feit, dat de opera niet met de oorspronkelijke orkestratie werd opgevoerd, buiten bespreking meende te mogen laten. Dat mocht hij juist niet, wanneer hij zijn roeping begreep. Trouwens, Daniël de Lange was van dezelfde meening:

»Het ligt niet op mijn weg," zoo schreef hij, »als verslaggever van muzikale uitvoeringen in de hoofdstad over dit feit (het opvoeren van *Otello* met Coenens orkestratie) een oordeel uit te spreken, maar wanneer ik mijne pen neerleg, en dus weder als vrij man en kunstenaar mag denken, dan is er iets in mijn binnenste dat.... Neen ik zwijg; alleen zij gezegd, dat het mij moeilijk valt kunst in verband te brengen met daden, die niet geheel te rechtvaardigen zijn.

»Ik schaar mij door mijn zwijgen voor ditmaal aan de zijde van Tolstoï, die de Christelijke leer hoofdzakelijk gegrondvest wenscht te

zien op het pogen, om zelf zoo goed mogelijk te handelen, en datgeen, wat men in het leven om zich voor verkeerd houdt, niet te bestrijden, maar aan het lot over te laten."

Zeker was het gemakkelijker en voorzichtiger te zwijgen, misschien ook christelijker, het kan zijn. Maar dat het niet op den weg lag van den heer De Lange een oordeel uit te spreken, dat betwist ik ten stelligste. Zoo van iemand, had men juist zulk een oordeel van *hem* verwacht, van hem, die door zijn positie, zijn gezag als toonkunstenaar, meer dan eenig ander muziek-verslaggever daartoe geroepen was en ook bevoegd mocht worden geacht. Welk een schoone gelegenheid liet de heer De Lange voorbijgaan, om de vaan der kunst hoog te houden! En dan: welk een bekentenis liet de heer De Lange zich in een onbewaakt oogenblik ontvallen! Hij niet vrij! Welk een treurig denkbeeld zou die bekentenis, indien zij waarheid bevatte, moeten geven van de onafhankelijkheid en derhalve van de waarde der muzikale critiek in ons land. Gelukkig is het daarmede niet zoo erg gesteld, als men uit de woorden van den heer De Lange zou kunnen afleiden en het verheugt mij, ten bewijze hiervan, het flinke protest van een Amsterdamsch blad *na* de eerste opvoering te kunnen citeeren:

»Uit een zuiver artistiek oogpunt beschouwd kan de wijze, waarop de directie van den Parkschouwburg zich heeft durven veroorloven, aan het vocale gedeelte der opera met gebruikmaking van het klavieruittreksel, bij Ricordi uitgegeven, een orkestratie toe te laten voegen, die derhalve niet de echte is, niet streng genoeg veroordeeld worden. In den handel maakt men wel eens gebruik van de afwezigheid van verbodsbepalingen om eigen voordeel in het oog te vatten. De exploitatie van een schouwburg is geene zuivere artistieke zaak; met allerlei draden is zij aan de meest vulgaire nijverheid verbonden. Het publiek beoordeelt alleen of het »waar voor zijn geld" krijgt. En ook de critiek zou zich niet beklagen, als de directeur van den Parkschouwburg, wiens ijver wij zoo menigmaal hebben geprezen, er in geslaagd was, de echte partituur te verkrijgen zonder aan de zeer hooge eischen van den heer Ricordi te voldoen. Maar er is thans een vergrijp tegen de kunst gepleegd: er is onechte waar geleverd. Hiertegen protesteeren wij."

Er zijn dus nog muziekverslaggevers, die de pen niet behoeven neer te leggen, om als vrij man te kunnen denken!

De opvoering van eene opera is ontegenzeglijk een zaak van ondergeschikt belang. En ik zou de *Otello*-geschiedenis zeker niet in een tijdschrift ter sprake hebben gebracht, ware het niet uit de opvoering en uit de wijze, waarop die werd besproken, gebleken dat men op een gevaarlijke helling is gekomen. Het gaat niet aan, zooals *De Portefeuille* deed, alleen den heer Coenen hard te vallen en den heer De Groot, „die als handelsman en met de wet in de hand recht heeft", lof toe te zwaaien voor den dienst door hem aan de kunst bewezen. Ik acht dien dienst hoogst twijfelachtig, het precedent daarentegen zeer gevaarlijk. Wie weet welke verrassingen ons wachten van ondernemers, die, verlokt door de goede ontvangst aan de *Otello*-opvoering bereid, het voetspoor van den heer De Groot volgend op goedkoope wijze lauweren zullen trachten te behalen. En daarmede zou ook onze oud-hollandsche reputatie van eerlijkheid zeker niet gebaat zijn. Of zou de correspondent gelijk hebben, die schreef dat de heer De Groot „zich op een specifiek Nederlandsch standpunt had geplaatst"? Is het reeds zoover gekomen dat men „specifiek Nederlandsch" noemt: partij trekken van een leemte in de internationale wetgeving om anderen te onthouden wat hun toekomt, en niet alleen gestolen, maar *valsche* munt aan den man te brengen? Ik leg vooral nadruk op dat *valsche*. Had de heer De Groot op slinksche wijze de echte *Otello*-partituur meester weten te worden, dus achter Ricordi om, hij zou jegens de Milaansche firma verkeerd hebben gehandeld, maar zich niet aan een vergrijp jegens Verdi hebben schuldig gemaakt. Nu zondigde hij tegen Ricordi en Verdi, tegen het moreele recht en de kunst beiden.

Den Haag, Mei 1888. Dr. J. DE JONG.

DE PROVINCIALE INKOMSTEN-BELASTING.

Den 7deu December 1887 werd door de tweede kamer der staten-generaal verworpen het wetsontwerp tot bekrachtiging der heffing, ten behoeve der provincie Groningen, van eene belasting op het geschat inkomen der ingezetenen van dit gewest.

Die beslissing, in geheel deze provincie met spanning verbeid, trok ook in ruimeren kring de aandacht en gaf tot veel en velerlei critiek aanleiding.

Mij schijnt, vooral ook met het oog op de bepaling van art. 136 der grondwet, de provinciale inkomsten-belasting een onderwerp van genoegzaam *algemeen* belang, om in dit tijdschrift eene plaats te vragen voor een opstel, waarin allereerst een overzicht wordt gegeven van hetgeen is voorafgegaan aan het kamervotum van 7 December jl. en daarna de twee volgende vragen worden behandeld:

1°. zijn de provinciale staten, zoolang, krachtens art. 2 der additioneele artikelen van de grondwet, de artt. 116 en 117 van de provinciale wet nog geldend zijn, tot heffing van eene provinciale inkomsten-belasting bevoegd?

2°. is de inkomsten-belasting als *provinciale* belasting aan te bevelen?

De belangrijke stijging, welke in Groningen de heffing van provinciale opcenten op de grond- en personeele belastingen heeft moeten ondergaan tot dekking van de zeer aanzienlijke

kosten, welke gemoeid zijn geweest met de in 1863 en volgende jaren uitgevoerde kanalisatiewerken, was oorzaak, dat reeds in 1867 bij de staten van dit gewest het denkbeeld van de heffing eener provinciale inkomsten-belasting ter sprake kwam. Door eene in November van dat jaar benoemde commissie uit de staten; aan welke o. a. was opgedragen om, met het oog op de meerdere uitgaven, noodig voor renten en amortisatie der geldleeningen voor de nieuwe kanaalwerken, een plan te ontwerpen van de middelen, waardoor de jaarlijksche provinciale uitgaven zouden kunnen worden gedekt, werd in het door haar hierover uitgebrachte, hoogst lezenswaardige rapport nagegaan: in wier belang vooral de provinciale uitgaven geschieden; of de destijds bestaande verhouding der opcenten (13 personeel, 18 grondbelasting gebouwde, 18 ongebouwde eigendommen) ook in strijd was met het beginsel, dat men naar de mate zijner inkomsten in de lasten moet dragen; of opcenten op de patent-belasting zouden zijn aan te bevelen, en of het geraden was over te gaan tot de invoering van een hoofdelijken omslag?

Over de vraag, of door de provinciale uitgaven voornamelijk de belangen der eigenaren van vast goed worden gebaat, heerschte groot verschil van gevoelen en geraakte de commissie niet tot eenstemmigheid. Ten aanzien van de bestaande verhouding in de heffing van opcenten kwam zij tot de conclusie, dat er geen reden was voor heffing van minder opcenten op de personeele, dan op de grondbelasting, en dat in elk geval, met het oog op de behoefte aan belastingverhooging, het uitzien naar nieuwe en meer grondslagen, zeer noodig was te achten. De heffing van opcenten op de patentbelasting werd onvoorwaardelijk afgekeurd; wat de invoering van een hoofdelijken omslag aangaat, was de commissie van oordeel, dat daartegen geen wettelijk bezwaar bestond en vermeende zij, op grond van een door den toenmaligen minister van binnenlandsche zaken kenbaar gemaakt gevoelen, te mogen vertrouwen, dat c. q. de regeering zou blijk geven, dezelfde meening te zijn toegedaan. Voorts brak zij in haar rapport aan de staten eene lans voor het *beginsel* van zoodanige heffing, doch de groote meerderheid achtte de bezwaren, aan

de toepassing daarvan verbonden, van zoo groot gewicht, dát zij zich weerhouden gevoelde van het doen van een voorstel tot invoering der belasting. Tegen het door een harer leden uitgewerkte plan van heffing van een hoofdelijken omslag, volgens hetwelk niet door het provinciaal bestuur zelf een kohier zou worden opgemaakt, maar de belasting zou worden geheven in den vorm van provinciale opcenten op de gemeentelijke hoofdelijke omslagen, opperde de meerderheid tal van bedenkingen, o. a. ontleend aan het gemis van zulk een heffing in sommige gemeenten, aan het groote verschil in de grondslagen, waarop de gemeentelijke hoofdelijke omslagen daar, waar zij bestaan, rusten, en aan de afhankelijkheid, waartoe de financiën van het hoogere lichaam, de provincie, zouden geraken van de door de lagere lichamen, de gemeenten, gemaakte belastingregeling.

De centrale afdeeling, welke in Mei 1868 over het rapport der commissie verslag uitbracht, kwam, wegens groot verschil van gevoelen, niet tot een bepaald voorstel en eindigde zelfs met het aan de hand gegeven denkbeeld, om eene commissie uit de staten te benoemen, welke de wenschelijkheid en uitvoerbaarheid van de invoering van een provincialen hoofdelijken omslag zou onderzoeken, noch aan-, noch af te raden.

Toch werd in de zitting van 20 Mei 1868, zonder hoofdelijke stemming, tot de benoeming van zoodanige commissie besloten. Deze ontving mede de opdracht, om, ingeval zij de invoering der meergemelde belasting wenschelijk en uitvoerbaar achtte, een plan van een provincialen hoofdelijken omslag met bijbehoorende verordening op de heffing en invordering daarvan te ontwerpen en aan de staten in te dienen.

Het rapport, door deze commissie uitgebracht, is gedagteekend: 18 September 1869. De groote meerderheid verklaarde zich *in het algemeen en in beginsel voor* de invoering eener provinciale inkomsten-belasting, doch het krachtig betoog van het eenige lid, dat daar*tegen* was, en wiens gevoelen zich allereerst hierop grondde, dat de meeste provinciale uitgaven de eigenaardige strekking hebben, om de waarde van het grondbezit te vermeerderen, vond in zóóverre weerklank, dat er in de commissie slechts eene minderheid was te vinden

voor het denkbeeld om alle bestaande heffingen af te schaffen, en de meerderheid behoud wenschte van de opcenten op de grondbelasting, gebouwd en ongebouwd. De opcenten op het personeel daarentegen wilde men doen *vervallen*.

Over de uitvoerbaarheid der invoering van een provincialen hoofdelijken omslag liepen de gevoelens zeer uiteen. Een verbod tot invoering, dit werd door allen erkend, hield de wet niet in, zij het dan ook dat de wetgever van 1850 niet gedacht had aan de invoering van zulk een belasting. Doch over de vraag, of de practische bezwaren al dan niet overkomelijk waren, werd men het niet eens. Daarom bood de commissie bij haar rapport een tweetal ontwerp-verordeningen aan, door leden der commissie samengesteld.

Uit beide ontwerpen bleek ten duidelijkste de moeilijkheid voor het provinciaal bestuur om te geraken tot een niet al te onjuisten aanslag der belastingplichtigen, zonder de perceptiekosten te hoog op te drijven. Volgens het eene ontwerp toch zouden gedeputeerde staten bij de vaststelling van het kohier de voorlichting genieten van de colleges van zetters der rijks directe belastingen en van provinciale controleurs, eene regeling, welke ten gevolge zou hebben, dat bij een heffing van *f* 100.000,[1] niet minder dan *f* 19.600 voor perceptiekosten noodig zouden zijn. Het andere ontwerp ontweek wel is waar deze klip, doch verzeilde op eene andere, daar aan gedeputeerde staten de m. i. onuitvoerbare taak werd opgedragen, om, bijgestaan door één controleur, de inkomsten te schatten van alle belastingplichtigen in gemeenten, waar geen hoofdelijke omslag werd geheven, en om voor de gemeenten, waar dit wel het geval was, het gemiddeld inkomen te schatten, dat iedere klasse in den gemeentelijken hoofdelijken omslag moest geacht worden te vertegenwoordigen. Voorts zouden de gemeenteraden geroepen zijn tot beoordeeling van de schattingen, door gedeputeerde staten verricht, en zouden de provinciale staten, na die schattingen, de daarop door de gemeenteraden gemaakte aanmerkingen en de door de belastingschuldigen ingediende bezwaarschrif-

[1] De beloooning der zetters zou percentsgewijze geschieden.

ten te hebben overwogen, het kohier definitief vaststellen.

De commissie uit de staten was dan ook zelve zoo zeer doordrongen van het gewicht der bezwaren, welke zoowel tegen het eene als tegen het andere ontwerp konden worden aangevoerd, dat zij verklaarde geen kans te zien, om een deugdelijk ontwerp aan te bieden en, hoe wenschelijk haar de heffing van een provincialen hoofdelijken omslag ook scheen, tot de overtuiging te zijn gekomen, dat ten deze *het rijk* moest *voorgaan*, als wanneer *de provincie* zou hebben *te volgen*.

Het lid der staten, de heer mr. A. J. van Roijen, kon zich bij die uitspraak niet neerleggen en diende op 2 November 1869 een voorstel in tot heffing eener belasting op het inkomen der ingezetenen, gegrond op *eigen aangifte*. Door de eigen aangifte verplichtend te stellen, door eedsaflegging te vorderen, ingeval van twijfel aan de juistheid der aangifte, door bij weigering van aangifte of van eedspraestatie, den belastingplichtige het recht van beroep van de, dan door burgemeester en wethouders te verrichten, schatting van het inkomen te ontnemen, en door bedreiging van zware boete tegen valsche aangifte, trachtte de heer van Roijen te komen tot eene billijke regeling der aanslagen, zonder opdrijving van de kosten van perceptie.

Doch ook zijn denkbeeld vond geen genoegzamen steun. Want de op 28 Mei 1868 benoemde commissie uit de staten, tot welker bestendiging besloten werd en aan welke de opdracht werd gegeven om, met assumtie van den heer Van Roijen, diens ontwerp nader te onderzoeken, verklaarde in een rapport d.d. 18 Juni 1870, dat de meerderheid onoverkomelijke bezwaren had tegen de wijze, waarop, volgens het ontwerp, het beginsel der „eigen aangifte" zou worden toegepast. Bij het groote misbruik, h. i. in onze wetgeving reeds van den eed gemaakt, mocht het aantal eeden niet dermate worden vermeerderd, als bij aanneming van het ontwerp het geval zou zijn; de voorgestelde strafbepaling achtte zij geheel onvoldoende, ondoelmatig en illusoir.

Hoewel geenszins geschokt in hare overtuiging, dat de in-

voering van eene provinciale inkomsten-belasting practisch niet uitvoerbaar was, zoolang er geen rijks-income-tax bestond, diende niettemin de commissie, om een blijk van haren goeden wil te geven, bij haar rapport eene nieuwe ontwerp-verordening in, volgens welke de regeling der aanslagen zou geschieden òf op grond van eigen aangifte, waarbij — onder zekere reserves — de goede trouw van den belastingplichtige werd aangenomen, òf op grond eener schatting van het belastbaar inkomen door gedeputeerde staten.

Terwijl het uitzicht op de tot standkoming eener rijks-inkomsten-belasting leidde tot verdaging van de behandeling van het rapport der commissie in de beide staten-vergaderingen van 1870, werd op den 13den Juli 1871, — mede op grond van den uitslag van een door gedeputeerde staten ingesteld onderzoek, uit hetwelk bleek, dat onmogelijk eene duurzame eenheid van grondslagen in de *gemeente*-verordeningen op den hoofdelijken omslag zou te verkrijgen zijn, — besloten, de uitgebrachte verslagen en adviezen aan te nemen voor kennisgeving, m. a. w. de zaak te laten rusten.

Reeds in 1875 kwam zij opnieuw aan de orde, toen bij de behandeling van de begrooting bleek, dat het getal der opcenten met elf moest worden verhoogd. Den 6den October van dat jaar diende de in de zomervergadering benoemde commissie uit de staten een rapport in, dat vergezeld ging van eene ontwerp-verordening op de heffing van eene directe belasting op het inkomen van de ingezetenen der provincie Groningen. De belasting zou, volgens dit ontwerp, ten hoogste 1 pct. van het belastbaar-inkomen bedragen en dus niet worden een *impôt unique*. De regeling der aanslagen zou gegrond zijn op eigen aangifte, bevestigd door eedsaflegging, welke echter eerst zou worden gevorderd, indien gedeputeerde staten meenden, dat het belastbaar-inkomen de aangegeven som 10 pct. of meer overtrof. Van groote beteekenis was de rol, die de dagelijksche besturen der gemeenten bij de uitvoering der verordening zouden hebben te vervullen; zoo groot, dat later bij de discussiën werd gesproken van „misbruik van de bepaling van art. 126 der gemeentewet".

Nadat dit ontwerp door de centrale afdeeling in haar verslag aan eene scherpe critiek was onderworpen, vereenigden zich de staten op 8 December 1875, na langdurige beraadslaging, met 21 tegen 16 stemmen met punt 1 van de conclusie van dat verslag, strekkende om te verklaren: „dat de „practische bezwaren tegen een provincialen hoofdelijken om„slag van dien aard zijn, dat een hoofdelijke omslag daardoor „voor eene provinciale belasting niet geschikt is."

Thans komen we in het laatste tijdvak van de geschiedenis der groningsche provinciale inkomsten-belasting, beginnende in Juli 1886 en eindigende met het votum der tweede kamer van 7 December 1887. In de zomervergadering van 1886 dienden de heeren: F. J. Zijlker, H. O. Ebbens, J. Sijpkens en J. H. Ebels een voorstel in, strekkende: 1°. tot het invoeren eener provinciale inkomsten-belasting, en daartoe in behandeling te nemen de concept-verordening, door de centrale afdeeling in November 1875 ingediend, doch toen, ten gevolge van het nemen van het zooeven genoemd besluit van 8 December d. a. v. buiten behandeling gebleven; 2°. bij het vaststellen van eene verordening op de heffing en invordering van eene provinciale inkomsten-belasting, en na bekrachtiging daarvan door den koning, te besluiten tot vermindering van de opcenten op de hoofdsommen der belasting op de *on*gebouwde eigendommen en op het personeel tot op de helft van die op de gebouwde eigendommen, of op zoodanig bedrag als door de staten wenschelijk zou worden geacht, en tot dekking van het hierdoor ontstaande tekort door heffing van eene inkomsten-belasting.

Bij de behandeling in de afdeelingen van dit voorstel, op de aanneming waarvan in verschillende adressen werd aangedrongen, bleek ten duidelijkste, dat het denkbeeld, om eene provinciale inkomsten-belasting in te voeren, sinds 1875 voortgang had gemaakt; de voorstanders alleen „in beginsel" bleken voor een deel te hebben plaats gemaakt voor voorstanders met de daad, voorstanders niettegenstaande de vroeger geopperde, h. i. te breed uitgemeten, bezwaren. Men erkende echter, dat aan de ontwerp-verordening van 1875

gebreken kleefden, en wenschte daarom de invoering der belasting naar eene, voor zooveel noodig, herziene en verbeterde verordening. In eene nota wees het lid der staten, de heer de Wendt Alberda van Ekenstein, de z. i. zwakke punten van 't ontwerp van 1875 aan. Niet naar het *werkelijk*, maar naar het *geschat* inkomen diende de belasting te worden geheven; de beperking dat de heffing ten hoogste 1 pct. zou bedragen, wilde hij doen vervallen; de wijze van aanslag moest, wilde men wezenlijk eene belasting naar de draagkracht, progressief zijn; de uitgebreide taak, volgens 't ontwerp van 1875 door burgemeester en wethouders te vervullen, behoorde niet te worden verricht door hen, maar door den provincialen controleur en de provinciale ontvangers; de eed als middel ter afschrikking van onjuiste aangifte moest vervallen. De erkenning van de hooge wenschelijkheid eener revisie van 't vroegere ontwerp leidde tot het besluit van 15 Juli 1886, tot benoeming eener commissie van vijf leden, om in verband met het bovenvermeld voorstel eene ontwerp-verordening voor te dragen, die de grondslag zou zijn tot verdere behandeling. Naast deze opdracht ontving de commissie, waarin behalve de vier leden, die het voorstel hadden ingediend, de heer de Wendt Alberda benoemd werd, de uitnoodiging, haar ontwerp te zenden aan gedeputeerde staten en na te gaan, welke belastingen of heffingen geheel of gedeeltelijk zouden moeten worden afgeschaft bij invoering eener inkomsten-belasting.

Reeds den 30sten September verzond deze commissie een ontwerp aan gedeputeerde staten, geheel geschoeid op de leest der door den heer de Wendt Alberda aangegeven denkbeelden.

1°. Geen heffing van het werkelijk, maar van het geschat inkomen. Als inkomen zou in aanmerking komen: 4 pct. van de waarde van vast goed en kapitaal in portefeuille, onverschillig of en hoeveel revenu genoten werd; het zuiver bedrag van pensioenen, wachtgelden, lijfrenten, uitkeeringen van ouders of andere bloedverwanten enz.; $^3/_4$ gedeelte van de werkelijke inkomsten, uit arbeid verkregen;

2°. De heffing zou progressief zijn; van het laagste inkomen, waarvan betaald zou worden, van *f* 500 tot *f* 600 n.l., zou de belasting worden geheven naar den grondslag van

50 pct. van het minimum, dus naar *f* 250; van een inkomen van *f* 220.000 à *f* 230.000 naar den grondslag van 200 pct. van het minimum, dus naar *f* 440.000.

3°. Als grondslag voor de regeling van den aanslag zou de eigen aangifte gelden, welke ieder verplicht zou zijn te doen, op straffe van verbeurte van het recht van reclame, dat alleen werd toegekend aan hen, die duidelijk en zonder voorbehoud de op het beschrijvingsbiljet gestelde vragen beantwoord hadden, doch niettemin hooger waren aangeslagen.

4°. Ten dienste der heffing en invordering van de belasting zouden (door gedeputeerde staten) worden benoemd één controleur, één zetter voor iedere gemeente, ontvangers, die voor één of meer gemeenten de belasting zouden innen. Burgemeester en wethouders bleven buiten de zaak, behalve alleen in zooverre, dat de controleur hunne voorlichting zou kunnen inroepen nopens de schatting van het inkomen van hen, die geene of geen duidelijke aangifte hadden gedaan.

5°. De belasting zou worden geheven naar een bedrag van ten hoogste 5 ton, eene bepaling, die het mogelijk maakte alle opcenten en tollen af te schaffen.

Niettemin stelde de commissie voor, hoofdzakelijk omdat zij meende, dat de kans op aanneming harer voorstellen er door winnen zou, de opcenten slechts tot op de helft te verminderen en de tolheffingen te behouden.

In het door gedeputeerde staten over het ontwerp uitgebracht advies werden verschillende artikelen gecritiseerd, maar werd vooral de wijze van regeling der aanslagen sterk veroordeeld. Eigen aangifte, zoo zeggen gedeputeerde staten, stellen de ontwerpers op den voorgrond, maar toch wantrouwen zij de deugdelijkheid der opgaven door de eigen aangifte verkregen, en achten zij contrôle noodig, welke — met medewerking van derden, — over de geheele provincie zal worden uitgeoefend door *een eenigen controleur*.

Gedeputeerde staten zijn overtuigd, dat het ontwerp aan dezen eene onmogelijke taak opdraagt.

Een man die weet, of althans vermoeden kan, wie in de geheele provincie belastingplichtig zijn, die in een korten tijd 20.000 beschrijvingsbiljetten onderzoekt en naar zijn beste

weten verbetert, die hiervoor wel is waar bij verschillende personen licht kan zoeken, maar naar zelfstandig inzicht weet te beoordeelen of dat licht ook een dwaallicht is, — zal, naar de zienswijze der gedeputeerden, nooit te vinden zijn. Daarom is huns inziens het systeem der „eigen aangifte onder controle" een gevaarlijke proefneming, die het belastingstelsel der provincie in zijne toekomstige werking ernstig bedreigt.

Niettegenstaande dit advies, vond het ontwerp bij de meerderheid der staten een gunstig onthaal.

Sinds 1875 — de geheele loop der zaak bewijst het — had de beweging ten gunste der inkomsten-belasting aan kracht gewonnen. Uit de provincie kwam een groot aantal adressen bij de staten in, waarin op afschaffing geheel of ten deele van de provinciale opcenten en invoering der inkomstenbelasting werd aangedrongen; in de dagbladen werden vele en velerlei beschouwingen over de nieuwe belasting gevoerd.

Ook de tegenstanders lieten zich niet onbetuigd; de een betwijfelde, of de staten wel bevoegd waren, eene inkomstenbelasting in te voeren, anderen achtten de invoering practisch onmogelijk; een derde betwistte aan de staten de bevoegdheid, om in de verordening de parate executie op te te nemen; velen waren van oordeel, dat het hoogst onbillijk en onbestaanbaar met het begrip „inkomsten-belasting" was, ook van stichtingen en zedelijke lichamen de belasting te vorderen.

Doch de voorstanders behielden het veld, want na warme, hoogst belangrijke discussiën, werd op 2 December 1886, met 25 tegen 19 stemmen, onder goedkeuring des konings, voor zooveel noodig behoudens de bekrachtiging der wetgevende macht, vastgesteld eene „verordening op de heffing en invordering van eene belasting op het geschat inkomen van de ingezetenen der provincie Groningen."

Vergelijkt men de vastgestelde verordening met het ontwerp der commissie, dan vindt men, dat de eerste van de laatste in hoofdzaak alleen afwijkt op de volgende punten: 1°. werd in art. 1 der vastgestelde verordening gezegd, dat de belasting zou worden geheven van 1 Januari 1888 af, en werd de bepaling van een maximum-cijfer (ƒ 500.000) weg-

gelaten en daarvoor in de plaats gesteld: dat het jaarlijks bij de begrooting vast te stellen heffingsbedrag zou strekken tot aanvulling van hetgeen de inkomsten uit anderen hoofde geraamd, minder zouden bedragen dan de geraamde uitgaven. — *De inkomstenbelasting werd dus sluitpost der begrooting.*

2°. het minimum inkomen, waarvoor belasting werd betaald, daalde van *f* 500 op *f* 450;

3°. niet 4 pct., maar $3^1/_2$ pct. van de waarde van onroerend goed en kapitaal in portefeuille zou als inkomen in aanmerking komen, terwijl de waarde van eigendommen, vallende in de termen van vrijstelling der grondbelasting, buiten rekening zou blijven;

4°. het tarief onderging verandering, des dat van de laagste inkomens, in de termen der belastbaarheid vallende, minder zou worden betaald, dan volgens 't ontwerp;

5°. onder den controleur zou een adjunct-controleur werkzaam zijn; voor elke gemeente zou niet één zetter worden benoemd, maar zetters, ten getale als door gedeputeerde staten te bepalen.

De verwachting, dat van de zijde der hooge regeering *tegen het beginsel* van de heffing door de provincie eener inkomstenbelasting geene bedenkingen zouden worden geopperd, werd verwezenlijkt, wat niet wegneemt, dat aan de verordening, *zooals zij was vastgesteld*, de koninklijke goedkeuring onthouden werd.

Aan de bedenkingen, waarop de niet-goedkeuring der verordening gegrond was, kwamen de staten te gemoet door bij besluit van 21 Juli 1887 de verordening te wijzigen in dien zin, dat in art. 1 het maximum der heffing werd vastgesteld op 5 ton en 3 pct. van het belastbaar inkomen en werd bepaald, dat de inkomsten-belasting zou strekken tervervanging van de opcenten op de grond- en personeele belastingen; dat alle bepalingen, betrekking hebbende op stichtingen en zedelijke lichamen werden geschrapt; dat het tarief van den opklimmenden procentendruk werd verduidelijkt, en dat de artikelen vervielen, regelende de inning door middel van parate executie, waarvoor in de plaats traden de bepalingen, dat de ontvangers aan de nalatige betalers eerst eene

waarschuwing zouden zenden, daarna eene aanmaning met bedreiging van vervolging in rechten, en dat tegen hen, die nalatig bleven in de betaling en blijkens nader door de ontvangers ingewonnen informatiën, voldoende gegoed waren om te betalen, na verkregen machtiging van de staten in rechten zou worden geageerd.

Nadat daarop nog, overeenkomstig het door den minister van staat en van binnenlandsche zaken kenbaar gemaakt verlangen, in de buitengewone vergadering der staten van 8 September 1887 het over het jaar 1888 te heffen bedrag der belasting op het geschat inkomen was bepaald op ƒ 409.144.90 met 5 pct. daarboven tot dekking van het door oninbare posten en te verleenen remissiën eventueel ontstaande tekort, volgde bij koninklijk besluit van 1 October 1887, n°. 18 de goedkeuring der verordening.

De minister Heemskerk diende vervolgens een wetsontwerp in tot bekrachtiging der belasting voor 1888, welk ontwerp in de zitting der tweede kamer van 7 December 1887 werd verworpen met 38 tegen 34 stemmen. Op de in de kamer gevoerde discussiën zal ik later gelegenheid hebben terug te komen; alvorens mijn historisch overzicht te sluiten, wensch ik echter nog hierop te wijzen: dat zoowel tegenstanders als voorstanders der provinciale inkomsten-belasting alle hulde hebben te brengen èn aan den onvermoeiden ijver van de voorstanders in de staten-vergadering, voor wie geene moeite te groot, geen arbeid te zwaar is geweest om een beginsel, dat zij billijk en rechtvaardig achtten, te doen zegevieren, èn aan de loyauteit, waarmede de tegenstanders in die vergadering, toen eenmaal de belasting in beginsel was aangenomen, hebben medegewerkt, om in de ontwerp-verordening die verbeteringen aan te brengen, welke in 't belang van het welslagen der zaak noodig waren te achten.

Ik ga thans over tot de beantwoording der vraag: zijn de provinciale staten onder de werking der thans nog van kracht zijnde artt. 116 en 117 van de provinciale wet, tot heffing eener inkomsten-belasting bevoegd te rekenen?

Wij hebben gezien, dat in het verslag der commissie uit de staten, die in 1869 over de invoering van eene provinciale inkomsten-belasting adviseerde, wordt opgemerkt: „dat de provinciale wet geen verbod tot invoering dier belasting inhoudt, zij het dan ook, dat de wetgever van 1850 niet gedacht heeft aan de invoering van zulk eene belasting."

Ik zou nog iets verder durven gaan en geloof, dat de wetgever van 1850, als hij wèl aan de inkomsten-belasting gedacht had, haar zou hebben verboden.

De autonomie der provincie, in de republiek zoo volledig, heeft na 1789, en ook na het herstel onzer onafhankelijkheid nooit recht wortel geschoten; en bij Thorbecke, den vader der provinciale wet, bestond evenmin de bedoeling, om aan de provincie, althans op het stuk der belastingheffing, eene zelfstandige rol toe te kennen, gelijk aan die, welke een jaar later aan de gemeenten is toebedeeld.

De grondwet van 1814 laat in art. 88 aan de staten geheel en al over de beschikking en beslissing van alles, wat tot de gewone inwendige policie en oeconomie behoort, maar naast deze zoo uiterst vrijgevige bepaling staat die van art. 84: „dat de kosten van het provinciaal bestuur door de staten worden voorgedragen aan den koning, die dezelve, ingevalle van goedkeuring, op de begrooting der staatsbehoeften brengt."

„Aan het uitzet van de provinciën", zegt de hoogleeraar Buys, [1] „met zooveel zorg bijeengebracht, zou slechts één „zaak ontbreken, maar helaas de onmisbaarste: eene beurs. „De Staten mochten over alles en allerlei beschikken, maar „onder eene alles vernietigende voorwaarde, dat nl. het Rijk „zoude goedvinden de kosten, uit hunne beschikkingen voort„vloeiende, voor zijne rekening te nemen."

In dezen toestand kwam in 1815 verandering; niet echter, omdat men toen een voor de zelfstandigheid der provinciale besturen meer vrijgevig stelsel wilde gaan volgen, maar alleen omdat men, meer bijzonder op aandrang van België, tot het

[1] *Grondwet. Toelichting en Kritiek.* 2de deel, 1ste stuk bl. 33.

besluit kwam, een goed deel van de waterstaatswerken, op dat oogenblik in onderhoud bij het rijk, naar de provincie over te brengen. Zou dat overbrengen practischen zin hebben, dan diende het onderhoud der bedoelde waterstaatswerken natuurlijk niet meer te worden betaald uit rijks-, maar uit provinciale middelen. Daarom werd in de grondwet van 1815 naast art. 143, dat gelijkluidend is aan art. 84 der grondwet van 1814, opgenomen art. 150, luidende: „De Staten „dragen aan den Koning voor: het onderhouden en aanleggen „van zoodanige werken, als zij voor het belang van hunne „provincie nuttig oordeelen. Zij kunnen de middelen daarbij „voordragen, om daarin geheel of ten deele ten koste der „provincie te voorzien. In geval van goedkeuring wordt aan „hen het bestuur der werken en de beheering der penningen „opgedragen, onder de verplichting tot rekening en verant„woording."

Dus: geen algemeene provinciale geldmiddelen, bestemd om te voorzien in alle behoeften van de provincie; alleen heffing door de provincie voor bijzondere werken, voor welke de opbrengst *moest* worden bestemd.

In de grondwet van 1848 vinden wij voor het eerst van eene eigenlijke provinciale begrooting gewag gemaakt. Men deed dus zonder twijfel eene belangrijke schrede in de richting der autonomie, maar men deed haar niet dan schoorvoetend, niet dan met de noodige reserve. De leemte, dat de provincie alleen haar eigen publieke werken betaalde en niet ook alle andere uitgaven, welke uitsluitend in haar belang gedaan werden, werd aangevuld; verder ging men niet. „Het provinciaal beheer", zegt Buys,[1] „behoorde eene uitzondering te blijven en dus ook het recht om over eigen financiën te beschikken tot een minimum te worden teruggebracht."

Vandaar dan ook, dat art. 129 der grondwet van 1848 spreekt van tweeërlei begrooting, en wel: 1° van de begrooting der kosten van bestuur, voor zooveel het rijksbestuur is, door de staten jaarlijks voor te dragen aan den koning, die ze, ingeval van goedkeuring, brengt op de begrooting der

[1] t. a. p. bladz. 42.

staatsbehoeften; 2° de begrooting van enkel provinciale en huishoudelijke inkomsten en uitgaven, door de staten jaarlijks onder 's konings goedkeuring vast te stellen.

Bovenaan stond dus de begrooting, waarop uitgaven zouden voorkomen, door het rijk te dragen; dan volgde die der *enkel* provinciale en huishoudelijke inkomsten en uitgaven.

En al haast ik mij te erkennen, dat in deze de practijk reeds den wetgever van 1850 heeft gedwongen, het woord „enkel" in een vrij ruimen zin toe te passen en het zwaartepunt van het provinciale budget niet te leggen daar, waar men het met art. 129 in de hand zoeken zou, te weten op de algemeene staatsbegrooting, toch bleef, gelijk wij nader zullen zien, ook de ontwerper der provinciale wet getrouw aan het beginsel van beperking der vrijheid van beweging van de provincie, vooral op financieel terrein.

Tot dekking der enkel provinciale uitgaven mogen de staten aan den koning belastingen voordragen; doch ook al heeft de koning geen bezwaar, dan nog heeft daarmee de belasting haar beslag niet; de grondwet eischt bovendien bekrachtiging bij de *wet*.

Heemskerk deelt in de *Praktijk onzer Grondwet* mede, dat de minister de Kempenaer de zoo even genoemde slotalinea van art. 129 verdedigde met de wel wat onvoorzichtige opmerking, „dat de provinciale huishoudingen, die misschien eerlang zouden worden gesloopt, meer ondergeschikt moesten worden gemaakt aan den algemeenen wetgever; en dat bij het heffen van provinciale belastingen het verband met het stelsel van 's rijks belastingen moest worden inacht genomen." [1] Nu heeft men wel is waar reeds in 1848 van de verwezenlijking van het eerste dezer beide denkbeelden niets willen weten, maar niettemin werd aan de tweede kamer, die *toen* het recht van amendement nog miste, het art. 129 opgedrongen en leert ons de geschiedenis van de *provinciale wet*, dat Thorbecke er verre van was, om in deze wet het beginsel van beperking der provincie in hare vrijheid op financiëel gebied ook maar eenigszins te willen temperen.

[1] Mr. J. Heemskerk Azn., t. a. p. 2e Deel bladz. 1.

Ter kenschetsing van den geest, die in 1850 bij de regeering heerschte, zijn zeer leerzaam de memoriën van toelichting op het ontwerp der provinciale wet en de memorie van beantwoording van het verslag der commissie van rapporteurs.

In de memorie van toelichting vinden we op art. 115 (ons art. 117, waarin echter de voorgedragen bepaling nopens heffingen voor het gebruik van openbare provinciale werken of inrichtingen is vervallen) het volgende aangeteekend: „De „Staten dienen in de provinciale wet eenigen regel te vinden, „waaraan zij zich bij het voordragen van provinciale belas„tingen zullen hebben te houden. De perken zelve echter, „binnen welke de voordrachten zullen moeten blijven, kun„nen niet wel dan door de algemeene finantieele wetten, van „wier stelsel een en ander afhangt, worden aangewezen."

En iets vroeger op art. 105 (over de enkel provinciale uitgaven, dus ons art. 107):

„Het vasthouden aan die letter (ENKEL provinciale uitga„ven) beveelt zich bovendien hierdoor aan, dat het eene „vermenigvuldiging der tot enkel provinciale uitgaven noo„dige provinciale belastingen zal tegengaan, althans er geene „aanleiding toe zal geven. Het moet toch noodwendig ten „gevolge hebben, dat de door de provincie te dragen uit„gaven binnen enger kring beperkt blijven. En wat tot ver„mindering van het getal en bedrag der provinciale belas„tingen kan strekken is, in het belang der eenheid en „eenvoudigheid van ons finantie-stelsel, zeer wenschelijk."

Het verbod van accijns-heffing vond in de kamer vele verdedigers, maar toch geene onverdeelde instemming. En wat zegt nu de minister in de memorie van beantwoording:

„Deze bepaling (verbod van accijnzen) komt de regering „voor van hoog gewigt te zijn. Zij acht het raadzaam en „noodig, dat de bijzondere provinciale finantie-huishoudingen „en de vermeerdering der belastingen door eene derde, tus„schen den Staat en de plaatselijke gemeenten in, gevestigde „publieke magt, binnen de naauwste grenzen worden beperkt."

En iets verder:

„Een zoo gemakkelijk middel tot vermeerdering van in„komsten (als de accijnsen) kan niet anders dan tot verhoo-

„ging van uitgaven aanzetten. Waar dus, gelijk bij dit wets-„ontwerp, eene inkrimping der provinciale uitgaven wordt „beoogd, is het geraden, alles, wat tot opvoering der uitgaven „brengen kan, zooveel mogelijk te voorkomen."

Behalve de bepaling nopens de heffing van rechten wegens gebruik, op amendement-de Man geschrapt, werden de door de regeering voorgedragen artikelen, op de belastingheffing betrekking hebbende en op de bovenomschreven wijze toegelicht, met groote meerderheid van stemmen aangenomen.

Men mag het er dus voor houden, dat de wetgever van 1850 de vermeerdering der belastingen door de zooeven genoemde „derde publieke macht" (de provincie) heeft willen beperken binnen de nauwste grenzen.

Had die wetgever vermoed, dat 18 jaar later de staten van Groningen zouden gaan denken aan, 36 jaar later besluiten tot heffing van een eigen provinciale inkomsten-belasting, van eene belasting, die — naar het mij toeschijnt — bij den heffer een uitgebreiden, veel omvattenden kring van regeeringszorg doet onderstellen en van welke, in den gedachtengang der regeering zeer zeker zou zijn getuigd, dat ze licht zou leiden tot opdrijving van uitgaven, — naar alle waarschijnlijkheid zou aan de provinciale staten de pas zijn afgesneden, om geheel zelfstandig die nieuwe, zoo ingrijpende belasting in het leven te roepen.

Toch durf ik voor mij, nu eenmaal de provinciale wet de inkomsten-belasting niet bepaald verbiedt, de stelling, dat de staten tot hare heffing onbevoegd zouden zijn, niet onderschrijven, omdat de inkomsten-belasting, naar het mij voorkomt, voldoet aan de beide negatieve eischen, door de wet aan elke provinciale belasting gesteld, n.l. van niet te zijn een *accijns* en van niet in strijd te zijn met de regelen of te gaan buiten de perken, door de wetten betreffende 's lands belastingen gesteld. Dat de provinciale belasting tevens *noodig* moet zijn tot dekking van enkel provinciale en huishoudelijke uitgaven, zie ik niet over het hoofd, maar of zij dit is, hangt eigenlijk af van de begrooting, terwijl de staten-generaal voor zich het antwoord, of aan dit criterium wordt voldaan, moeten zoeken in een — zonderling genoeg als eene

soort van bijlage of appendix bij de ontwerpen gevoegden — weinig beteekenenden staat; — de *soort* der belasting blijft hierbij geheel buiten spel, alleen het *quantum* der heffing komt in aanmerking.

Twijfel *kan* evenwel rijzen omtrent het antwoord, te geven op de vraag, of de provincie door heffing van eene inkomsten-belasting ook in conflict komt met den eisch der 2de alinea van art. 117: dat de voordracht van provinciale belastingen is onderworpen aan de regels en perken, door de wetten betreffende 's lands belastingen gesteld.

Welke is de beteekenis van dit voorschrift?

Terwijl de staatsregelingen van 1798 en 1806 aan de provinciën alle financiëele zelfstandigheid onthielden, wordt haar in de staatsregelingen van 1801 en 1805 eene zekere zelfstandigheid te dezen aanzien gegund, en nu heeft men in 1848, toen men een stelsel verlaten ging, dat ongeveer gelijk stond met absolute centralisatie, als voorschriften, regelende de mate van financiëele zelfstandigheid der provincie, in de grondwet bepalingen opgenomen, ongeveer gelijkluidend aan die der constitutiën van 1801 en 1805. Art. 58 der staatsregeling van 1801 bepaalt, dat de departementale besturen de door hen te heffen belastingen moeten voordragen aan het staatsbewind, ten einde haar door het wetgevend lichaam te doen bekrachtigen, welke bekrachtiging niet geweigerd zal mogen worden, dan om redenen, dat de belasting of wijze van heffing *voor de algemeene belasting schadelijk zoude zijn*,[1] of dat zij strijdig zouden bevonden worden met de bepalingen van art. 66, inhoudende, dat geenerlei departementale belasting mag worden gelegd op den doorvoer door, den uitvoer naar of den invoer uit eenig departement en dat de voortbrengselen van den grond of de nijverheid van andere departementen nimmer mogen worden bezwaard boven die van het departement zelf, waar de belasting geheven wordt.

Art. 129, alinea 3 der grondwet van 1848 bevat enkel den eisch: bekrachtiging door de wet, maar de wijze, waarop dit voorschrift in de provinciale wet is uitgewerkt, herinnert

[1] Ik cursiveer.

zoo sterk aan art. 58 der staatsregeling van 1801, dat ik geloof mij niet schuldig te maken aan eene te gewaagde gissing, wanneer ik beweer, dat de slotalinea van art. 117 der provinciale wet mag worden geinterpreteerd in dezen zin: een provinciale belasting mag voor *de algemeene belasting niet schadelijk zijn* [1].

Nu neem ik gaarne akte van Voorduyn's mededeeling, dat men, bij de grondwetsherziening van 1848 den eisch stellende, dat de provinciale belastingen door de wet zouden moeten worden bekrachtigd, mede een waarborg heeft willen schenken, dat de algemeene wetgever niet *zou belemmerd worden in verbeteringen van het belastingstelsel* [2], doch ik kan niet inzien, dat de heffing door de provincie van eene inkomstenbelasting zou kunnen in den weg staan aan de verbetering van eenige bestaande rijksbelasting of den hervormingsgezinden wetgever de handen binden zou.

Wel bestreed de heer Godin de Beaufort den 7 December jl. het wetsontwerp tot bekrachtiging der groningsche provinciale inkomsten-belasting door te zeggen, dat het belastinggebied is te vergelijken, niet met een privatief jachtterrein, maar veeleer met een gemeenschappelijk jachtveld, dat niet door een der gerechtigden, ten nadeele der anderen, mag worden afgestroopt, — doch bij mij wil de overtuiging geen post vatten, dat de staten van Groningen, door vijf ton aan inkomsten-belasting te heffen, zich zouden schuldig maken aan „afstroopen van 't jachtveld". Dacht misschien de geachte afgevaardigde, dat de provinciale inkomsten-belasting voor de rijks inkomsten-belasting een „sta-in-den-weg" zou worden? Ik wilde wel, dat er reden was zijn tegenzin hieraan toe te schrijven! Doch al bestond die reden — wat ik niet geloof — dan nog zou de vrees m. i. ongegrond zijn, want het lijdt, dunkt mij, geen twijfel, of de staten van dit gewest zouden volgaarne de eigen inkomsten-belasting doen vervallen als zij haar konden vervangen door eene heffing van opcenten op de rijks inkomsten-belasting.

[1] Vergel. Buys, t. a. p. bladz. 38.

[2] Vergel. mr. J. de Bosch Kemper. *Handleiding tot de kennis van het Nederl. Staatsregt en Staatsbestuur.* Uitgave van 1865 bladz. 580.

In de wetten, welke de bestaande belastingen regelen, is geenerlei bepaling aan te wijzen, op grond waarvan zou zijn vol te houden, dat de staten door heffing eener inkomsten-belasting met die regelen in strijd komen. Wel heeft de heer Van Houten, een der tegenstanders van de bekrachtiging der groningsche provinciale inkomsten-belasting, in de tweede kamer betoogd, dat de minister Thorbecke, — de voorsteller der wet van 2 Mei 1851 (*Stbl.* n° 27), waarbij art. 14 der algemeene wet van 12 Juli 1821 (*Stbl.* n° 9) is ingetrokken en de provinciale besturen zijn ontheven van het knellend voorschrift om op de hoofdsommen van de grond- en personeele belastingen *zes* opcenten te heffen, — niettemin de door de staten voor te dragen belastingen heeft willen beperkt houden tot opcenten op de bestaande rijksbelastingen; — doch, wat destijds ook de bedoeling der regeering moge geweest zijn, toch heeft juist de wet van 2 Mei 1851 het eenige aan de wet te ontleenen bezwaar doen vervallen, en kon, nu art. 14 van de algemeene wet van 1821 niet meer bestaat, de minister Heemskerk in zijne toelichting op het den 7den December jl. behandelde wetsontwerp met alle recht verklaren: „dat het algemeen stelsel van 's rijks belastingen de heffing eener inkomsten-belasting door de provincie onbetwistbaar toelaat."

Kom ik alzoo tot de conclusie, dat de wet de staten tot heffing eener provinciale inkomsten-belasting niet onbevoegd heeft verklaard, als van zelf rijst de vraag, of door ieder, die het hiermeê eens is, het votum der tweede kamer van 7 December 1887 ook dient te worden afgekeurd?

Streng genomen hebben de staten-generaal, geroepen om eene provinciale belasting te *bekrachtigen*, d. w. z. om geldende heerschappij te verzekeren aan een staten-besluit, dat reeds onafhankelijk van die verzekering bestond [1], zich enkel en alleen af te vragen, of die belasting voldoet aan de bovengenoemde eischen en dienen ze de doelmatigheid der belasting, hare uitvoerbaarheid en wat dies meer zij buiten beschouwing te laten.

[1] Buys, t. a. p. bladz. 59.

Toch is er onder de vele door de tegenstemmers in de tweede kamer aangevoerde argumenten één, dat voor mij, met het oog op het tijdstip waarop de bekrachtiging gevraagd werd, wel waarde heeft. Het is dit: dat art. 136 der nieuwe grondwet vordert, dat de wet algemeene regelen stellen zal ten aanzien der provinciale belastingen, en dat door de bekrachtiging van eene *inkomsten*-belasting in December 1887, door eene bekrachtiging, alleen noodig ingevolge art. II der additioneele artikelen, op die, algemeene regelen stellende wet zou worden gepraejudicieerd. 't Is waar: de bekrachtiging werd slechts gevraagd voor één jaar, maar men mag vragen, of het wel aangaan zou, om de provinciale inkomsten-belasting, zoo zij eenmaal ingevoerd was, zoo het moeilijke begin doorworsteld was, te gaan verbieden voor een volgend jaar.

Mijns inziens zouden de nieuwe kamers, als in de provincie Groningen eene inkomsten-belasting bestond, hierin wel degelijk eenigermate „een blok aan 't been" vinden, zouden zij niet meer volkomen vrij zijn in het stellen van regelen nopens de provinciale belastingen. Ik kan er in komen, dat in een *overgangstoestand*, als welken wij thans beleven, de invoering van eene nieuwigheid als de provinciale inkomsten-belasting tegenstand heeft gevonden.

Naar mijne bescheiden meening is niet vol te houden, wat de heer Farncombe Sanders beweerde, dat de kamer geroepen is ook de billijkheid en rechtvaardigheid der belasting te beoordeelen, omdat de provinciale wet verlangt, dat de regelen omtrent de wijze van heffing in de wet moeten worden aangehaald; m. i. toch vordert de wet de aanhaling van „de reglementaire voorschriften betreffende de *invordering*", alleen, om de kamers in staat te stellen te beoordeelen, of die voorschriften ook strijden met *'s lands wetten*, — en ligt het oordeel over de inwendige mérites dier bepalingen buiten den kring der bevoegdheden van de wetgevende macht. M. i. ging ook de heer Huber te ver in vaderlijke zorg, toen hij zich bevreesd maakte voor de richtige inning der provinciale inkomsten-belasting, nu het middel van parate executie niet kan worden toegepast, — maar aan het argument, dat de ten doode opgeschreven tweede kamer hare opvolgster, door

het stellen van een antecedent, eenigermate binden zou, als deze straks de door art. 136 der grondwet gevorderde regelen voor de provinciale belastingen gaat vaststellen, zou ik niet gaarne kracht ontzeggen.

In elk geval kan ik het onmogelijk betreuren, dat de kamer van honderd niet komt te staan voor eene reeds ingevoerde provinciale inkomsten-belasting en schijnt het mij hoogst geraden, dat door den wetgever worde bepaald, dat de staten, — tenzij provinciale opcenten op de hoofdsom der grondbelasting worden geheven tot een zeker tantième van het geheele, ten behoeve der provincie, aan belasting te heffen bedrag — geene andere belastingen mogen uitschrijven, en dat de heffing eener belasting op het inkomen alleen geoorloofd is in den vorm van opcenten op eene rijks-inkomstenbelasting, indien deze bestaat.

Art. 107 der provinciale wet bepaalt, welke uitgaven moeten worden gebracht op de begrooting der enkel provinciale en huishoudelijke uitgaven, en rangschikt onder deze de uitgaven, door bijzondere wetten aan de provincie opgelegd.

Van zijne bevoegdheid, om aan de provincie bij bijzondere wet uitgaven op te leggen, heeft de wetgever een zeer matig gebruik gemaakt.

Behalve de teruggave aan het rijk wegens aandeel der provincie in de kwade posten der grond- en personeele belastingen, een uitgaaf van zuiver comptabelen aard, en de vergoeding aan het rijk van $2^1/_2$ pct. van het onzuiver bedrag der provinciale opcenten op genoemde belastingen, — een vergoeding wegens bewezen diensten, — vallen, voor zooveel mij bekend, alleen te vermelden de, trouwens zeer luttele uitgaven, welke de kieswet ten laste der provincie gebracht heeft, en wat Zeeland aangaat, het aandeel van dit gewest in de uitgaven voor zeewering en oeververdediging der calamiteuse polders. [1]

Aandacht verdient het feit, dat door de wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127) art. 36 der wet van 13 Augustus

[1] Art. 9. Wet 19 Juli 1870 (*Staatsblad* n°. 119).

1857 (*Staatsblad* n°. 103), hetwelk de provincie belastte met uitgaven voor het lager onderwijs, is vervallen en vervangen door een verbod aan de provincie, om uitgaven ten behoeve van dat onderwijs te doen. Ik acht het niet zonder belang een oogenblik stil te staan bij de redenen, welke de regeering hebben genoopt, het opnemen van dit verbod in de wet van 1878 voor te stellen, en bij de wijze, waarop haar voorstel is verdedigd. In de memorie van toelichting tot het wetsontwerp vind ik aangeteekend: „Het gevoelen, dat de pro„vincie geene uitgaven ten behoeve van het lager onderwijs „doen moet, is in dit wetsontwerp gehuldigd. Wel is tijdens „de grondwetsherziening van de medewerking en hulp der „provinciën gewaagd, doch zoodanig als de provinciale wet „de taak van het gewestelijk bestuur omschrijft, is het regel„matiger, dat dit zich met geene uitgaven voor dat onderwijs „inlate."

Niet zoozeer de vrees, dat de bemoeiing der provincie met het lager onderwijs aan dat onderwijs schaden zou, bracht dus de regeering tot haar voorstel, maar zij achtte die bemoeiing in strijd met de meer beperkte taak der provinciale besturen, gelijk de provinciale wet haar heeft omschreven.

In het „voorloopig verslag" vinden wij dit nog duidelijker uitgedrukt, en wel in deze woorden: „Het kan zijn nut hebben den werkkring dier autoriteiten (d. i. van de provinciale besturen) meer uitsluitend tot waterstaatsbelangen te bepalen."

Een amendement van den heer Van der Kaay, om de provinciën vrij te laten in het doen van uitgaven ten behoeve van het lager onderwijs, werd door den minister van binnenlandsche zaken, den heer Kappeyne, bestreden o. a. op dezen grond, „dat de provincie, blijvende binnen den kring harer bemoeiingen, zich met bedoeld onderwijs niet heeft in te laten" en verworpen met 40 tegen 33 stemmen.

Welke is dan die kring van bemoeiingen der provincie? Justitie, politie, defensie, lager onderwijs en armwezen (het laatste met uitzondering van de zorg voor de verpleging van arme krankzinnigen, wat mij dan ook een anomalie

schijnt) zijn niet van provinciaal belang: deels het rijk, deels de gemeente, de laatste natuurlijk alleen, voor zooveel haar eigen grondgebied aangaat, dragen bij in de kosten, welke de behartiging van de meer *algemeene* belangen eischt. Ten laste der provincie brengt daarentegen art. 107 der wet van 10 Juli 1850 (*Stbl.* n° 39) o. a. de kosten van het aanleggen en onderhouden van provinciale wegen en werken. En nu leert de ondervinding, dat de provinciale werken, — evenals hare wegen, — meerendeels waterstaatswerken zijn, werken, aangelegd ter bevordering van waterafvoer, waterkeering en verkeer tusschen de verschillende deelen der provinciën.

Niet ten onrechte wordt, naar het mij voorkomt, in het door de in 1867 door de staten van Groningen benoemde commissie uitgebrachte rapport beweerd: „dat deze uitgaven meer in het bijzonder ten gevolge hebben, dat de waarde der eigendommen, vooral die der ongebouwde, verhoogd wordt."

Enkele voorbeelden ter toelichting.

De betrekkelijk hooge heffingen van opcenten in de beide noordelijke provinciën zijn het gevolg: wat Friesland aangaat, van werken tot normaliseering van het boezemwater en keering van het zeewater, wat Groningen betreft van kanalisatiewerken, waarbij — volgens de opvatting van Thorbecke, — [1] het verkrijgen, in het belang van den landbouw, van een lageren waterspiegel hoofddoel was.

Wanneer ik let op de uitstekende zorg, voortdurend door het gewestelijk bestuur van Groningen gedragen voor afstrooming, eene zorg, aan de behartiging waarvan — naar de meening van velen — de belangen der scheepvaart niet zelden in meerdere of mindere mate worden opgeofferd, — dan word ik versterkt in mijn geloof aan de juistheid dier opvatting.

Is daarmee nu gezegd, dat niet ook andere belangen, en wel die van handel en scheepvaart, door de kanalisatie gebaat zijn? In geenen deele. Maar men vergete niet, dat door hen, die van de kanalen gebruik maken, voor dat gebruik wordt betaald in den vorm van „Gebühre" en dat het rijk,

[1] Vergel. het rapport der commissie uit de staten van Groningen, benoemd in 1867.

juist omdat de regeering inzag, dat bij de groningsche kanalisatie ook meer algemeene belangen waren betrokken, subsidie heeft gegeven, terwijl mede de gemeente Groningen, op grond van *haar* belang bij die werken, in de kosten daarvan heeft bijgedragen. Ook mag niet worden over het hoofd gezien, dat in Groningen, evenmin als in eenig ander gewest, *alleen* op de grondbelasting opcenten worden geheven, doch mede op de personeele belasting, welke geenszins uitsluitend op den eigenaar van vast goed drukt.

Ofschoon men in Overijsel eerst in 1879 een krachtig begin heeft gemaakt met de voorbereiding van het in het leven roepen van betere toestanden, met betrekking tot den waterafvoer, die aldaar in sommige streken zeer veel te wenschen overlaat, zijn en worden toch ook dáár belangrijke uitgaven gedaan, waarvan allereerst en allermeest de grondbezitter voordeel getrokken heeft en trekt. Ik herinner o. a. aan den aankoop en de uitbreiding der Dedemsvaart, waarmeê — voor zoover dit kanaal en zijne zijtakken op Overijselsch grondgebied liggen — ten minste 5 ton zijn gemoeid geweest, en welk kanaal door uitgestrekte veenstreken loopt, waar de grond waarde heeft gekregen, juist door het graven van het kanaal, terwijl de schipperij — wier belang zonder twijfel mede daardoor gediend is, — kanaalrechten betaalt, welke van 1881—1885 ongeveer *f* 60.000 per jaar hebben opgebracht, waartegenover voor onderhoud en bediening uitgaven staan, over die jaren gemiddeld ongeveer *f* 51.250 's jaars beloopende. Voorts mag ik, wat het verledene aangaat, nog wijzen op twee leeningen, gezamenlijk ad *f* 405.000, welke die provincie sloot om aandeelen te kunnen nemen in de Overijselsche Kanalisatie-Maatschappij, welker kanalen-net mede gronden, die geringe waarde hadden, productief heeft gemaakt, welker aandeelen aan de provincie slechts eene rente geven van ± 2 pct. 's jaars, en welker kanaalrechten jaarlijks *f* 55.000 à *f* 60.000 opbrengen.

Stip ik daarbij nog aan, dat Overijsel elk jaar *f* 1500 uitgeeft aan subsidie voor landbouwlezingen, ± *f* 1400 aan tractementen van veeartsen en jaar in jaar uit den aanleg van kunstwegen steunt met bijdragen uit de provinciale kas,

dan vermeen ik, op grond dezer feiten, te mogen zeggen, dat de eigenaars van vast goed in dit gewest niet onbillijk bezwaard zijn door eene heffing van opcenten op de grondbelasting, welke iets meer dan de helft opbrengt van het geheel aan provinciale belastingen betaalde bedrag.

Opcenten op de grondbelasting hebben, naar de meening van den hoogleeraar Cort van der Linden,[1] althans tot op zekere hoogte, geheel het karakter van een recht, en mogen dus z. i. worden opgevat als vergoeding voor diensten door de overheid bewezen.

Die woorden gaarne onderschrijvende, erken ik tevens ten volle, dat voor een deel der provinciale uitgaven de middelen door andere heffing behooren te worden gevonden.

Thans staan in alle provinciën naast de opcenten op de grondbelasting, opcenten op het personeel.

Zoowel met het oog op de in menig opzicht onbillijke wijze, waarop onze verteringsbelasting is geregeld, als op grond hiervan, dat als middel naast de provinciale opcenten op de grondbelasting eene heffing naar het inkomen mij toeschijnt de voorkeur te verdienen boven eene heffing naar de vertering, welke juist zij, die de meeste draagkracht bezitten, naar goedvinden kunnen inkrimpen, — zou ik *in beginsel* geneigd zijn, mij te scharen aan de zijde der voorstanders van de invoering eener provinciale inkomsten-belasting, altijd wanneer de opcenten op de grondbelasting bleven bestaan. Doch, zoolang geene RIJKS-inkomsten-belasting bestaat en dus de provincie de aanslagen der belastingplichtigen zelve moet regelen, heb ik tegen de provinciale inkomsten-belasting dit peremptoir bezwaar, dat zij — naar 't mij voorkomt — onmogelijk billijk kan worden toegepast en tevens voldoen aan dezen voor elke belasting te stellen eisch, dat de perceptie-kosten niet te hoog zijn. Met eene toelichting van dit bezwaar wensch ik dit opstel te eindigen.

Door geheel het geschiedkundig overzicht, van de groningsche

[1] *Richting en beleid der liberale partij*, bl. 139 en 140.

provinciale inkomsten-belasting gegeven, loopt — als ik het zoo uitdrukken mag — één draad: „de moeilijkheid, om zonder buitensporige opdrijving van de perceptiekosten, te komen tot eenigszins juiste aanslagen."

Telkens en telkens bespeurt men in de rapporten, verslagen en ontwerp-verordeningen, dat dáár de schoen wringt, dat dit de moeilijkheid is, met de oplossing waarvan de uitvoerbaarheid der provinciale inkomsten-belasting staat of valt. Verschillende oplossingen zijn aan de hand gedaan: de een wilde eene inkomsten-belasting in den vorm van opcenten op de gemeentelijke hoofdelijke omslagen, de ander wilde de regeling der aanslagen in de provinciale inkomsten-belasting feitelijk overlaten aan de gemeentebesturen, hetzij raad of burgemeester en wethouders; een derde zocht zijn heil in verplichte aangifte, gesteund door eedspraestatie en strafbedreiging. En het resultaat van alle pogingen om tot eene bevredigende oplossing te geraken was dit, dat de staten besloten tot vaststelling eener verordening, waarin een gemengd stelsel is gehuldigd: eigen aangifte onder contrôle, met voorlichting van burgemeester en wethouders en van zetters, voor elke gemeente te benoemen.

Mag men het er werkelijk voor houden, dat de oplossing gevonden is?

Ik geloof het niet.

De provincie verkeert op dit stuk in gansch andere omstandigheden dan het rijk en de gemeente. Het rijk, dat — juist omdat de staat de geheele gemeenschap omvat — die zaken meer in het groot organiseeren kan, houdt er een uitgebreid corps belasting-ambtenaren op na, werkzaam onder leiding en toezicht van het centraal gezag: inspecteurs, controleurs en ontvangers, en het is de levenstaak van dit geheele corps, waarvan de leden samenwerken tot één doel en elkaar kunnen voorlichten nopens de omstandigheden der belastingschuldigen —, om te zorgen voor de richtige uitvoering en naleving van 's rijks belastingwetten.

Door het groot aantal ambtenaren is de kring van ieders bemoeiingen niet zoo groot, of zij kunnen zich wezenlijk op de hoogte stellen van hetgeen noodig is te weten, om de

belastingplichtigen zuiver aan te slaan; in de openbare registers, alleen door het rijk gratis te raadplegen, en vooral ook in de successie-belasting vindt de staat bovendien onschatbare gegevens, om, bij eventueele invoering van een rijksinkomstenbelasting, vasten grond onder de voeten te krijgen ter controleering der aangiften door de belastingschuldigen te doen of bij de schatting van hen, die zich niet aangeven. Ook kan de staat, met veel meer kans op welslagen dan de provincie, gelijk naar ik meen in Duitschland geschiedt, bepalingen in het leven roepen, welke ten doel hebben om de belastingschuldigen, die willens en wetens eene verkeerde aangifte doen —, zelfs nog na hun dood te achterhalen.

En wat nu de gemeente aangaat, begin ik met te zeggen, dat m. i. de invoering van eene rijks-inkomsten-belasting onmiddellijk zou moeten worden gevolgd door vervanging van de plaatselijke directe belastingen op het inkomen door heffing van gemeente opcenten op de rijks income-tax.

Maar naast de erkenning van het gebrekkige in de regeling der aanslagen in den hoofdelijken omslag der gemeente, moet toch, dunkt mij, deze andere erkentenis staan, dat in de gemeente, in den kleineren kring, waar men elkaar persoonlijk kent, waar men elkaars leefwijze kan nagaan, en waar de leden van het dagelijksch bestuur en van den raad, veel meer dan voor de gedeputeerde en provinciale staten zou doenlijk zijn, de aangiften kunnen controleeren, omdat zij ieder voor zich gewoonlijk een kring hebben van personen, met wier financiëele omstandigheden zij vertrouwd zijn, — dat in de gemeente, zeg ik, veel meer de mogelijkheid bestaat, om — althans op den duur — tot vrij juiste aanslagen te komen, dan wanneer het gebied, waarover de heffing loopt, zich uitstrekt over eene geheele provincie.

Voor de leden van het provinciaal bestuur, die van de uiterlijke leefwijze der ingezetenen van het gewest niet op de hoogte kunnen zijn, daar het grondgebied der provincie hiervoor te groot is en daar hun werkkring hen niet, — gelijk de gemeentebesturen —, dagelijks in rechtstreeksche aanraking brengt met de belastingschuldigen en voeling doet houden

met de financiëele omstandigheden van deze; voor gedeputeerde en provinciale staten is het wezenlijk onmogelijk eenige betrouwbare kennis te verkrijgen omtrent den stand, den voor- en achteruitgang der particuliere fortuinen en der inkomsten, welke uit beroepen, waaraan geen vast salaris is verbonden, worden verkregen.

De staten van Groningen hebben dit trouwens begrepen, want volgens de in 1886 vastgestelde en in 1887 gewijzigde verordening zou de taak der gedeputeerden alleen een *formeele* zijn en zouden de provinciale staten geheel en al buiten de regeling der aanslagen blijven.

Inderdaad, een andere weg was niet mogelijk. Maar nu komt dan ook alles aan op den ambtenaar of de ambtenaren, die op hunne beurt licht zullen zoeken bij de gemeentebesturen en bij de zetters.

Bij de gemeentebesturen, niettegenstaande deze zelf, voor zooveel de plattelandsgemeenten betreft, om welke reden dan ook, zijn teruggeschrikt voor het fixeeren op bepaalde bedragen van de inkomens der ingezetenen en daarom, op een enkele uitzondering na, aan eene klassenbelasting de voorkeur hebben gegeven; bij de gemeentebesturen, welker leden, omdat de provinciale belasting ook de ingezetenen van andere gemeenten drukt, al zeer licht geneigd zouden zijn bij het geven van inlichtingen zich min of meer te richten naar collega's in naburige gemeenten; bij de zetters, die, om aan hunne roeping te beantwoorden, naast eene zeldzame kennis van de fortuinen en den omvang der zaken van de belastingplichtigen, eene groote onafhankelijkheid, een onverschrokken moed en een buitengewone mate van zelfverloochening in zich zullen moeten vereenigen. Want men vergete niet, dat die zetters niet zullen zijn personen, welke, eene bezoldigde betrekking bekleedende, hierin hun bestaan vinden, gelijk een ambtenaar, maar menschen, die hun taak verrichten, uitsluitend in 't belang der goede zaak of omdat ze gesteld zijn op een eerepostje.

Zij zullen te trotseeren hebben alles, wat hij zich op den hals haalt, die de lieden te diep in de beurs kijkt, of althans geacht wordt dit te doen, en de verwijten, welke hen treffen,

zullen des te scherper zijn, omdat bij de provinciale inkomstenbelasting *ten eenemale* ontbreken zal het *in de gemeente* reeds zoo *luttel* ontwikkelde gevoel van solidariteit, van eenheid van belang, maar integendeel den belastingplichtigen in gemeente A, als groep gedacht, niets aangenamer zal zijn, dan dat zooveel mogelijk de last worde afgeschoven op de ingezetenen van de andere gemeenten.

Schilder ik met te donkere kleuren?

Hecht ik te weinig gewicht aan de „eigen aangifte"? Aangenaam ware het mij, zoo ik mocht toegeven, dat dit het geval is, doch de ondervinding, met een gemeentelijken hoofdelijken omslag opgedaan, heeft bij mij de overtuiging gevestigd, dat een groote menigte belastingplichtigen met den besten wil niet in staat is, eene aangifte te doen, overeenkomstig den eisch en de bedoeling der verordening, dat zéér velen, waar de fiscus aanklopt, niet schromen zich armer voor te doen dan zij zijn en dat dus bij slot van rekening, *als men afgaat op de aangiften*, 't gelag wordt betaald door hen, die een vast inkomen hebben, waarvan 't bedrag bekend is, en door sommige strikt eerlijke belastingschuldigen.

De contrôle moet dus, wil men eene dragelijke regeling van aanslagen, niet zijn bijzaak, maar hoofdzaak; en dit geldt vooral voor eene *nieuwe* belasting, omdat ongetwijfeld de betrouwbaarheid der aangiften stijgt, naarmate de contrôle voelbaar is, terwijl ze dalen zou, indien bleek, dat die contrôle alleen in naam bestond. Voor die contrôle nu zijn noodig zelfstandige, onafhankelijke, uit eigen oogen ziende ambtenaren.

En nu geloove, wie wil, dat eene dergelijke contrôle over ± 20.000 belastingplichtigen (ik reken nu naar *deze* provincie) zou kunnen worden uitgeoefend door één contrôleur en één adjunct-contrôleur, bij mij wil dat geloof er nog niet in; ik houd mij zelfs vast overtuigd van de onuitvoerbaarheid der taak van deze ambtenaren.

Tot staving van mijn gevoelen wil ik nog alleen hierop wijzen, dat te Amsterdam, waar wel is waar meer menschen wonen dan in de provincie Groningen, doch waar niettemin slechts 17 à 18 duizend personen in de directe belasting op het inkomen zijn aangeslagen, op het gemeen-

telijk belasting-bureau, 1 hoofdcontrôleur, 4 contrôleurs, 6 klerken en 9 schrijvers werkzaam zijn, terwijl de aldaar geplaatste rijks-contrôleurs en rijks-ontvangers ook als contrôleurs en sub-ontvangers van de plaatselijke belastingen dienst doen.[1]

Was door de wetgevende macht voor deze provincie de inkomsten-belasting bekrachtigd, dan zouden de perceptiekosten, berekend naar de bedragen, voor jaarwedden en vergoedingen vastgesteld bij besluit der staten van 8 November 1887 n° 2, ongeveer ƒ20.000 hebben beloopen, d. i. ƒ7500 meer, dan thans voor perceptie-kosten noodig is. Verhoudingsgewijze zou dit bedrag natuurlijk veel hooger worden, als de provinciale inkomsten-belasting niet was impôt-unique, maar eene plaats innam naast de heffing van opcenten op de grondbelasting. Leerde de ondervinding de onuitvoerbaarheid der taak van contrôle door slechts twee ambtenaren en ging men dus over tot die uitbreiding van het ambtenaarspersoneel, welke mij onvermijdelijk schijnt, dan zou de som, voor kosten van perceptie vereischt, zóó hoog worden, dat juist uit hoofde hiervan de belasting onhoudbaar werd.

Op deze gronden komt het mij voor, dat de commissie uit de staten van Groningen, welke in September 1869 over de provinciale inkomsten-belasting verslag uitbracht, te recht in haar rapport kwam tot de conclusie: „dat ten deze het rijk moet voorgaan, en de provincie moet volgen."

GRONINGEN, April 1888. T. H. DE MEESTER.

---

[1] Zie de rede, door den heer G. Wouters Jr. gehouden in de zitting der staten van Groningen van 2 Dec. 1886. *Handelingen* bladz. 164.

DE STAATSBEMOEIING MET DE LEVERING VAN GENEESMIDDELEN.

De wet, welke de uitoefening der artsenijbereidkunst regelt, heeft in den loop der jaren aan allerlei vaak zeer gegronde critiek blootgestaan. Desniettemin zal zij weldra den voor het huidige snellevende menschdom eerbiedwaardigen leeftijd van drie en twintig jaren bereikt hebben.

Dit verschijnsel kan alleen daardoor verklaard worden, dat niet ééne nieuw voorgestelde wetsredactie in staat kon worden geacht de uitoefening der artsenijbereidkunst te ontheffen van de grootste kwaal waaraan zij lijdende is, n.l. de verwarring, die alom heerscht ten aanzien van bevoegde en onbevoegde artsenijbereidkundige praktijk. Wie is tegenwoordig vrij gebleven van elken twijfel aan de noodzakelijkheid van het bestaan van wettelijk bevoegde artsenijbereidkundigen? Wie hecht aan hun arbeid nog het gewicht, wie stelt in hen en hunne wetenschap nog het vertrouwen van weleer?

Één enkele blik op den zoo omvangrijken handel in spécialités, dépôtmiddelen etc., één enkele gedachte aan het gunstige onthaal, dat door onbevoegden gegeven geneeskundigen raad te beurt valt, doet niet alleen inzien, dat deze vragen gewettigd zijn, maar wijst tevens de oorzaak van dien met den geest der wet zoo zeer strijdigen toestand aan.

Er zijn tegenwoordig twee soorten van wettelijke uitoefening der artsenijbereidkunst, eene bevoegde en eene niet bevoegde, die in het dagelijksch leven haast niet meer te onderscheiden zijn. Art. 1 der wet, dat de bevoegdheid tot het bereiden en tot geneeskundig doel afleveren van geneesmid-

delen alleen aan den apotheker toekent, is dan ook een doode letter geworden. Of zijn spécialités, geheimmiddelen, etc. geen geneesmiddelen? En wanneer de niet-bevoegde geneesmiddelen afleveren mag, welk verschil bestaat er dan tusschen hem en den apotheker?

Het is inderdaad niet te verwonderen dat de artsenijbereidkundigen, bij het aanschouwen van de slechte werking der wet, zich meer en meer te kort gedaan hebben geacht en dat menigeen zich beijverd heeft, zijne grieven bloot te leggen en maatregelen aan de hand te doen om daaraan te gemoet te komen. Het is alleen opmerkelijk dat niet één voorsteller zich daarbij geplaatst heeft op het m. i. eenig juiste standpunt. Allen willen de onbevoegde uitoefening der artsenijbereidkunst bestrijden door het toevoegen van meer of minder strenge bepalingen aan de ongelukkige bestaande wet, die het paard van Troje is.

Ik hoop hierop nader terug te komen, wanneer ik tracht mijne denkbeelden omtrent deze kwestie beknopt uiteen te zetten. Naar mijne overtuiging is zij het, die van alle punten, waarin verandering moet komen, verreweg de meeste aandacht verdient. Het is zeker zeer verblijdend, wanneer mannen van gezag voor den apotheker der toekomst een meer uitgebreiden werkkring geopend zien[1]; het is ongetwijfeld van groot belang, het geneeskundig staatstoezicht in dier voege in te richten, dat zijn doel beter dan tot dusverre bereikt wordt. Doch te zorgen dat den apotheker zijn eigenlijke taak, ook in de toekomst, niet ontfutseld worde, n.l. het bereiden van de door de geneeskundigen voorgeschreven artsenijmiddelen, dit komt mij bovenal wenschelijk voor.

Allereerst wenschte ik de aandacht te vestigen op het doel der wet, regelende de uitoefening der artsenijbereidkunst.

Uit het feit, dat het volksbelang het bestaan van tot het bereiden der in de geneeskunde aangewende artsenijmiddelen bevoegde personen eischt, verklaart zich het bestaan der „wet, houdende regeling der voorwaarden tot verkrijging der

[1] Prof. J. W. Gunning. Redevoering, uitgesproken op de algemeene vergadering der nederlandsche maatschappij ter bevordering der pharmacie, 23 Juni 1887.

bevoegdheid van apotheker." Het volksbelang eischt echter bovendien, dat aan die bevoegde personen, gelet op de tallooze gevaren, aan een onvoldoende zorg voor den aard en bij de bereiding, de bewaring en de aflevering dier artsenijmiddelen verbonden, een maatstaf gegeven zij, dien zij bij al hun doen en laten hebben aan te wenden. Dien maatstaf zouden zij vinden in eene „wet, regelende de uitoefening der artsenijbereidkunst." Het volgens deze wet in praktijk brengen hunner bekwaamheid door bevoegden, d. i. de wettelijke uitoefening der artsenijbereidkunst, omvat derhalve, krachtens de wet, niet alleen het gereedmaken van geneesmiddelen door het in praktijk brengen van door den staat gecontroleerde kundigheden, maar tevens het uitoefenen der kunst in verband met de eischen van het volksbelang, dus ook het afleveren van geneesmiddelen. [1]

Het kwam mij wenschelijk voor, hierop opmerkzaam te maken, omdat men het afleveren van geneesmiddelen wel eens heeft willen voorstellen als een voorrecht, dat met de eigenlijke uitoefening der kunst niet moet worden verward. Dit is eene scheeve voorstelling, waartegen ernstig dient gewaarschuwd te worden. Het afleveren van geneesmiddelen is in beginsel een deel van de wettelijke uitoefening der artsenijbereidkunst en kan zonder gevaar voor de scherpte der wet daarvan niet worden losgemaakt.

De genoemde wet van 1865 nu heeft niet voorzien in de behoefte, waaraan zij haar ontstaan heeft te danken. Steunende op hare onduidelijkheid en haar gebrek aan scherpte, heeft zich de handel in spécialités, geheimmiddelen, etc., door onbevoegden als geneesmiddelen aangekondigd en in het klein verkocht, niettegenstaande de wet het tot geneeskundig doel bereiden en afleveren van geneesmiddelen alleen aan bevoegden toestaat, tot een krachtig leven ontwikkeld. Daar de wet niet bij machte was deze wetsovertredingen te straffen, ging het

[1] Men kan deze bewijsvoering vereenvoudigen door te zeggen: het volksbelang brengt mede, dat de apotheker de eenige tusschenpersoon zij van den medicus, die de geneesmiddelen voorschrijft, tot den patiënt die ze gebruikt. Hierin ligt tevens een argument voor de verplichte verzegeling der geneesmiddelen.

onderscheid tusschen bevoegde en onbevoegde praktijk verloren. Zóó is thans de stand van zaken, een toestand, dien men voorzeker onhoudbaar achten zal en waarin eene nieuwe wet verbetering zal te brengen hebben.

Op welke wijze echter? Op welk standpunt moet de wetgever zich plaatsen ten aanzien van de vraag: behoort de staat het bereiden en den verkoop van alle geneesmiddelen — dus ook van de bovengenoemde categorie — alleen den apotheker te veroorloven?

De wet, die de verhouding van den beoefenaar der artsenijbereidkunst tot het publiek regelen moet, heeft rekening te houden met beider rechtmatige eischen.

Het publiek belang eischt dat de staat de artsenijmiddelen, of de voor de bereiding daarvan gebezigde stoffen, welke onoordeelkundig gebruikt schadelijk kunnen zijn, buiten het onmiddellijk bereik van het publiek houde. Daar nu hetzelfde publiek belang eveneens eischt, dat de artsenij-bereidkundige materieel in staat gesteld zij voor de goede hoedanigheid der artsenijmiddelen zorg te dragen, en ook omdat hij, meer dan de onbevoegde, voor de identiteit en de zuiverheid, ook van minder schadelijke zelfstandigheden kan en moet instaan, is het wenschelijk dat de wetgever, aanduidende welke de artikelen zijn, wier verkoop in 't klein of aflevering in den vorm van geneesmiddelen alleen den apotheker veroorloofd is, zich niet alleen tot de positief-schadelijke beperke, maar ook het grootste gedeelte der eenvoudige, minder of niet gevaarlijke geneesmiddelen vermelde.

Is het echter ook wenschelijk, dat de staat het afleveren van geneesmiddelen, die geen dezer zelfstandigheden bevatten — hieronder vallen de spécialités, dépôtmiddelen etc., wier verkoop als geneesmiddelen ook thans den onbevoegden niet kan betwist worden — alleen den apotheker toesta?

Naar mijne overtuiging moet deze vraag ontkennend worden beantwoord.

Vooreerst zal niet ieder den staat tot dien maatregel gerechtigd achten. Evenmin als de staat iemand het recht ontnemen kan om bij vermeende of werkelijke ongesteldheid al of niet een medicus te raadplegen, evenmin mag hij hem

het recht ontzeggen om op eigen gezag onschadelijke geneesmiddelen — want zij zelve of hunne bestanddeelen vallen niet onder lijst C — te gebruiken.

Doch grooter dan het onrecht, dat daarin wellicht schuilen zou, dunkt mij de dwaasheid, waaraan de wetgever zich zou schuldig maken. Want iedereen begrijpt, dat de apotheker, om alles te kunnen afleveren wat men „geneesmiddel" noemt, zelfs niet met een toko zou kunnen volstaan en dat bij zulk eene ontzettende uitbreiding van des apothekers bevoegdheid de wetsontduikingen en straffelooze wetsovertredingen steeds talrijker zouden worden.

Het volksbelang eischt bovendien ook niet zoozeer het verbieden van den verkoop van onschadelijke geneesmiddelen door onbevoegden, als wel het geven van geneeskundigen raad; deze is de oorzaak van den verkoop en veel schadelijker dan het gebruik der middelen zelve.

De thans ter sprake komende rechtmatige eischen van den bevoegden artsenijbereidkundige komen hierop neêr, dat hij zijn eigenlijk karakter in de wet duidelijk aangegeven zie.

Reeds had ik de gelegenheid op te merken, dat het wettelijk karakter des apothekers voor een goed deel is verloren gegaan, niet zoozeer wat zijn plichten als wel wat zijn rechten betreft. De schuld ligt in hoofdzaak aan het onvoldoend verband tusschen art. 1 en art. 30 der wet, en aan de wijze waarop in art. 1 dierzelfde wet gesproken wordt van „geneesmiddelen." Eene nauwkeurige beschouwing van beide artikelen, waarvan het tweede bestemd was de rechten, die uit het eerste voortvloeien, op scheikundigen grondslag te vestigen, leidt tot de zonderlinge, doch onbetwistbare gevolgtrekking, dat de wetgever tweeërlei uitoefenaars der artsenijbereidkunst erkent: uitoefenaars, die geneesmiddelen in den ruimsten zin des woords mogen bereiden en tot geneeskundig doel afleveren — apothekers — en andere, die met de beperkende bepaling van lijst C moeten rekening houden — leeken! Toch valt in de wet de goede bedoeling van den wetgever niet te miskennen, en het kan niet anders, of zij moest bij den apotheker de meening levendig houden, dat hem alleen de verkoop van artsenijmiddelen geoorloofd was. Doch zie, zijn

terrein werd niettemin op den duur schemerachtiger van omtrek. Het eene misbruik gaf aanleiding tot het andere, en het aantal ongestrafte en onstrafbare wetsovertredingen werd legio. Thans is het zóóver gekomen, dat een groot deel van het publiek, zoo ontwikkeld als onontwikkeld, gewend is geraakt aan de meening, dat geheimmiddelen en spécialités even goed bij de apothekers als bij depothouders zijn te verkrijgen. Vaak laat men de hoogste verwondering blijken, wanneer een apotheker van goeden naam betuigt, geen Pastilles Géraudel of Capsules Guyot af te leveren. Er staat toch in de courant: verkrijgbaar in alle goede apotheken! Die en die apotheker verkoopt ze toch ook wel! Treurige waarheid: zulk een apotheker is tot den verkoop van dergelijke artikelen overgegaan, omdat de wet van 1865 de ontzaglijke uitbreiding van den onbevoegden verkoop van geneesmiddelen in de hand heeft gewerkt, tot schade van den bevoegden.

Het lijdt geen twijfel of het eigenlijk karakter des apothekers moet meer en meer zoek raken, wanneer in de verwarring van bevoegde en onbevoegde uitoefening der artsenijbereidkunst geen helder licht ontstoken wordt. En dit te eischen is het recht van den apotheker, die in zedelijken en stoffelijken zin schade lijdt door het straffeloos optreden van onbevoegden. Hij heeft recht te eischen, dat zijn vakgenooten, evenals hij, beproefde personen zullen zijn, met wie hij zich niet behoeft te schamen vergeleken te worden. Waarlijk, zijne plichten zijn talrijk en zwaar genoeg, om hem niet bovendien den plicht op te leggen zijne rechtmatige ergernis te verkroppen; tot tijd en wijle men met hollandsche voortvarendheid er toe besluit om weder eens aan 't sollen te gaan met de geneeskundige wetten en wederom alle aandacht schenkt aan de punten die er de minste behoefte aan hebben.

Naar het mij voorkomt, zijn de boven besproken belangen en eischen van beide partijen — het publiek en den apotheker — zeer goed vereenigbaar en is de wet zonder bezwaar zoodanig te redigeeren, dat aan beider aanspraken recht worde gedaan.

Men brenge de lijst, bedoeld bij art. 30, waardoor de bevoegdheid van den apotheker op scheikundigen grondslag

gevestigd is, over naar art. 1 en bepale dat het uit de daargenoemde zelfstandigheden tot geneeskundig doel bereiden van geneesmiddelen en het afleveren daarvan de door den staat erkende uitoefening der artsenijbereidkunst is, waartoe alleen de door den staat bevoegd verklaarde machtiging bezit. Op die wijze wordt er onder het ontzaglijk heir van geneesmiddelen eene bepaalde rubriek aangewezen, die de wet alleen als zoodanig erkent en die zij bij machte is den apotheker voor te behouden. Daarbij geve de wet aan, op welke wijze — of liever op welke wijze niet — de geneesmiddelen, die geen der op lijst C voorkomende zelfstandigheden bevatten en uit geen daarvan bereid zijn, in den handel mogen worden gebracht.

Ik onthoud mij van verdere aanwijzingen, overtuigd dat de door mij verdedigde zienswijze genoegzaam verduidelijkt zal worden door het hier volgende schema:

Art. 1. *Uitoefening der artsenijbereidkunst is het tot geneeskundig doel afleveren van de zelfstandigheden, bedoeld bij art.* 30 *dezer wet, het daaruit bereiden van geneesmiddelen en het afleveren daarvan tot geneeskundig doel.*

Art. 2. *Tot het uitoefenen der artsenijbereidkunst zijn bevoegd apothekers, etc.*

Zij die niet tot de uitoefening der artsenijbereidkunst bevoegd zijn, moeten zich bij den verkoop van artikelen, die niet op lijst C. voorkomen, geen der daargenoemde zelfstandigheden bevatten of uit geen daarvan bereid zijn, onthouden van aanwijzigingen omtrent eenig geneeskundig doel, welke ook niet in den naam, waaronder die artikelen worden aangekondigd of ten verkoop aangeboden, mogen worden aangeduid, en mogen ze slechts als verkrijgbaar aankondigen bij hen, die hun daartoe schriftelijk machtiging hebben verleend.

Art. 30. *Behalve door hen, die tot het uitoefenen der artsenijbereidkunst bevoegd zijn, mogen de zelfstandigheden, door Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken, eene Commissie van deskundigen gehoord, aan te wijzen, niet worden verkocht beneden de hoeveelheden, daarbij voor elk dier zelfstandigheden bepaald.*

Jaarlijks zal deze lijst door Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken worden herzien en aangevuld.

C. Lijst van geneesmiddelen, die noch opgelost, noch vermengd mogen worden ten verkoop tot geneeskundig doel, noch afzonderlijk, noch ook in opgelosten staat of vermengd met elkander of met andere zelfstandigheden, tot het aangeduide doel mogen worden verkocht in geringer hoeveelheid dan op die lijst bij elk dier middelen is bepaald.

Nog eene enkele opmerking mag hier niet achterwege blijven.

Volgens art. 2, door mij voorgesteld, 2de alinea, zou het geven van aanwijzingen omtrent eenig geneeskundig doel bij het aankondigen en den verkoop van wel en niet op lijst C voorkomende zelfstandigheden of daaruit bereide geneesmiddelen *wel* aan den apotheker veroorloofd zijn. Men merke evenwel op, dat de apotheker hiermede zondigen zou tegen art. 1 der wet van 1 Juni 1865, regelende de uitoefening der geneeskunst, welk artikel echter duidelijker zou zijn wanneer daaraan ware toegevoegd:

Met het geven van geneeskundigen raad wordt gelijk gesteld het geven van aanwijzingen omtrent eenig geneeskundig doel bij het aankondigen en ten verkoop aanbieden van geneesmiddelen.

Op het opnemen dezer omschrijving kan inderdaad niet genoeg worden aangedrongen.

Wellicht komt het iemand in den zin, hier schouderophalend de meening te verkondigen, dat het op die wijze zelfs verboden zou zijn iets als „gezond" aan te prijzen. De zoodanige echter herinnere zich, dat het hier op het beginsel aankomt, en dat de beslissing over het al of niet zondigen tegen de door mij voorgestelde bepaling in handen van met verstand begaafde personen ligt.

Ofschoon geheel buiten verband met het voorgaand, zij hier nog een punt aangestipt, waaromtrent de artsenijbereidkundigen zelven het nimmer eens zijn kunnen worden, n.l. de herhaalde aflevering van eenzelfde geneesmiddel buiten schriftelijke autorisatie van den medicus. Het is overbekend, dat hiervan veel misbruik gemaakt wordt.

Het nieuwe regeerings-ontwerp wil daaraan zeer te recht

een einde maken, doch slaat m. i. een geheel verkeerden weg in. Ik veroorloof mij de vrijheid, het daartegenover wenschelijk te noemen, dat art. 9 der vigeerende wet in dezen geest worde aangevuld, waarbij ik verderen commentaar overbodig acht:

Hij mag een eenmaal gereedgemaakt voorschrift op verlangen van den patient slechts dan opnieuw afleveren, wanneer op het recept van den geneeskundige de woorden „ne iteretur" niet voorkomen.

ROTTERDAM, Mei 1888. P. A. VOS.

MUNT- EN BANKBILJETTEN.

In den laatsten tijd is nu en dan eene economische quaestie ter sprake gekomen, die, ofschoon in haren oorsprong van practischen aard, veel interessanter is, naar hare theoretische zijde beschouwd; wat mij aanleiding geeft eene poging te doen om haar zoo al niet geheel tot klaarheid te brengen, ten minste iets tot haar oplossing bij te dragen. Als ik daarbij eenige meeningen en redeneeringen bespreek, die ik geloof te moeten verwerpen, geschiedt dit niet uit lust tot tegenspraak, maar uitsluitend om uit de verwerping van verkeerde opvattingen, waartoe men in deze zaak gemakkelijk schijnt te vervallen, het juiste inzicht van zelf voor den dag te doen komen. De enkele schrijvers, wier redeneering ten deze ik heb willen analyseeren, zullen met deze behandeling hunner begrippen, ter wille van de wetenschap, om welke het ons allen te doen is, ongetwijfeld vrede hebben. Ik wensch *den invloed na te gaan, dien de uitgifte en de intrekking van muntbiljetten door den Staat op de papier-circulatie der Circulatie-Bank uitoefenen.*

Dat de quaestie in ieder geval theoretisch belangrijker is dan in hare beteekenis voor de practijk, blijkt aanstonds daaruit, dat het geheele bedrag aan muntbiljetten, hetwelk de Staat der Nederlanden heeft uitgegeven, tot 15 millioen gulden beperkt is, en het extra-voordeel, dat aan de Nederlandsche Bank door intrekking der muntbiljetten zou kunnen toevloeien, gesteld dat hare biljetten-circulatie met dit geheele bedrag vermeerdert, zijne *uiterste grens* vindt in de rente van het kapitaal, waarmede de bank dientengevolge hare *crediet-ope-*

ratiën kan uitbreiden, i. e. 10 millioen, volgens de verhouding die in het wetsvoorstel voor de metaaldekking is aangenomen. Wat de bank voor dit voordeel aan den Staat te vergoeden zou hebben, treedt geheel op den achtergrond bij de andere winsten der bank, die zij behaalt met de uitgifte van 200 millioen bankbiljetten, waartoe zij in ieder geval in staat is. Bovendien is de zaak practisch te regelen, zonder dat het antwoord op de theoretische vraag behoeft te worden afgewacht, en zullen allen het daarover gemakkelijk eens kunnen worden. Er bestaat toch geene enkele reden om het eene gedeelte van de winsten der bank, die zij uit haar privilegie als circulatiebank geniet, ten aanzien van de winstverdeeling, anders te behandelen dan het andere, en alles zal dus slechts neerkomen op eene bepaling die in het algemeen de verhouding vaststelt, waarin de winstverdeeling zal plaats hebben.

Hieruit ziet men aanstonds, met hoe weinig bezwaar de beantwoording onzer vraag buiten het gebied der practijk kan worden gehouden, hetgeen als een wezenlijk voordeel verdient te worden aangemerkt, aangezien de hoop om aan de theoretische staatshuishoudkunde voorlichting voor de practijk te ontleenen en de niet te vermijden noodzakelijkheid om te trachten die voorlichting te vinden, aan de kalme, onbevangen studie dezer wetenschap maar al te vaak in den weg heeft gestaan.

Bij gelegenheid nu van het aan de orde komen van het vraagstuk betreffende vernieuwing van het bankoctrooi is mede de vraag opgeworpen, of de Staat niet bij deze gelegenheid tot de intrekking zijner muntbiljetten (eene feitelijk ongedekte papiercirculatie) behoorde over te gaan. Ongedekt, wanneer men zich althans niet laat misleiden door eenige inschrijvingen in de grootboeken, en dekking van eene schuldbekentenis door eene zoodanige, waarin debiteur en crediteur dezelfden zijn als in de eerste, niet ernstig opneemt. Men stelle zich toch voor, dat A. aan B. *f* 1000 schuldig is en nu B. tot diens meerdere zekerheid verwijzen zou naar eene andere vordering die B. op hem heeft. Men zou het sterk vinden, maar toch zoo sterk niet als wanneer A. ter wille van eene schuld, waarvoor hij reeds eene bekentenis afgaf, aan

B. eene tweede schuldbekentenis, maar op langeren termijn ter hand stelde, die hij beloofde te zullen honoreeren, in geval hij in het honoreeren der eerste te kort schoot. En dit laatste wordt zelfs nog overtroffen, wanneer — gelijk bij de zoogenaamde dekking onzer muntbiljetten het geval is — de tweede, tot zekerheid dienende schuldbekentenis onder de berusting van den schuldenaar blijft.

Maar dit daargelaten; de vraag wordt dan gesteld, of de Staat, bij de bedoelde gelegenheid, niet tot intrekking zijner 15 millioen muntbiljetten behoort over te gaan. Ik voor mij zou daarop een bevestigend antwoord willen geven, en zelfs verder willen gaan, door te zeggen, dat de Staat daartoe *in ieder geval* behoort te besluiten, wat er ook van de regeling met de bank worde. Maar dit is niet de vraag, die ons thans bezig houdt. Onmiddellijk sluit zich daarbij evenwel eene andere tweeledige vraag aan: Gesteld dat de Staat daartoe overgaat, welken invloed zal die intrekking uitoefenen op de biljetten-circulatie der bank? Wat moet deze laatste deswege aan de schatkist vergoeden?

Gelijk ik echter reeds opmerkte, kan de winstverdeeling zeer goed geregeld worden onafhankelijk van hetgeen het onderzoek omtrent het eerste punt aan het licht brengt, en tot dat eerste bepaal ik mij.

Algemeen wordt deze zaak zoo begrepen, dat tot een even groot bedrag als de Staat aan muntbiljetten uitgeeft, de in omloop zijnde bankbiljetten direct bij de bank terugkeeren, en dat omgekeerd de bank hare bankbiljetten-circulatie rechtstreeks met een even groot bedrag kan en dientengevolge zal uitbreiden, zoodra de Staat muntbiljetten intrekt. Als dit zoo is, dan volgt er uit, dat, in de aannemelijke en voor ons theoretisch doel in ieder geval geoorloofde onderstelling, dat de bank bij terugkeer van bankbiljetten, zoo min mogelijk in hare crediet-operatiën wil beperkt worden, en bij mogelijk-gemaakte uitgifte van meer biljetten, zoo min mogelijk met hare metaaldekking het wettelijk minimum wil overschrijden, onder de bestaande bepalingen de intrekking van 15 millioen muntbiljetten en de uitgifte van een even groot bedrag aan bankbilletten eene *uitbreiding* van de crediet-

operatiën der bank met *ten hoogste* 9 millioen ten gevolge zouden hebben, gelijk dan de uitgifte der muntbiljetten en beperking der bankbiljetten-circulatie tot een bedrag van 15 millioen, voor de crediet-operatiën der bank met eene *beperking* tot *ten hoogste* 9 millioen heeft gelijk gestaan.

Aangenomen, dat deze directe werking in tegenovergestelden zin bij uitgifte en bij intrekking van muntbiljetten bestaat, is dit de vrij eenvoudige positie. Toch is het er verre van af, dat degenen die deze tweeledige werking voor oogen hebben, zich de zaak overigens klaar zouden voorstellen.

Zoo liet de heer Gerritsen, in zijn in vele opzichten verdienstelijk werk over de Nederlandsche Bank, op blz. 49 zich als volgt uit: „Wanneer wij eens aannemen, dat de bank haar papier-circulatie met 5 millioen zag verminderen, dan wilde dat zeggen, dat zij voortaan 2 millioen minder metaalvoorraad behoefde te houden. En hoe krijgt zij nu die overbodige 2 millioen uit hare kelders? Immers door *tijdelijke* verlaging van haren rentestand... Zoodra er voldoende (goud) is weggevloeid, verhoogt (de bank) den rentestand weder, en zal dezen, doordien zij voortaan 5 millioen minder crediet kan verleenen, *duurzaam* op een hooger peil dan vroeger moeten houden." Heb ik hier misschien aan eene drukfout te denken? Immers de heer Gerritsen betoogde in de eerste periode, dat de bank tegen de door terugkeer van bankbiljetten aanvankelijk met 5 millioen verminderde credieten, de vrij gekomen 2 millioen voor credieten gaat gebruiken, zoodat hare credietmiddelen slechts met 3 millioen verminderd zijn. Overigens is het duidelijk, dat de heer Gerritsen van de onderstelling uitgaat, dat terugkeerende bankbiljetten uit de verleende credieten komen, die vervolgens uit de vrijkomende metaaldekking gedeeltelijk worden aangevuld.

De heer mr. Treub heeft in de *Vragen des Tijds* van Maart 1888 eenige van de zienswijze des heeren Gerritsen afwijkende bladzijden aan hetzelfde vraagstuk gewijd, maar niet zonder, naar het mij voorkomt, in eenige begripsverwarringen te vervallen. Ook hij begint met als een vaststaand feit aan te nemen, dat in geval van uitgifte van muntbiljetten door den Staat een gelijk bedrag aan bankbiljetten direct naar de bank terug-

keert, en omgekeerd bij intrekking. Terwijl de heer Gerritsen echter blijkbaar uitgaat van een terugkeer van bankbiljetten, die aan credietvraag hadden voldaan, gaat de heer Treub uit van terugkeer van bankbiljetten tegen goud. Althans hij schrijft: „Wanneer nu 5 millioen bankbiljetten uit den omloop worden teruggedrongen, dan zal de bank haar metaalvoorraad ook met 5 millioen zien verminderen." En dan gaat hij voort: „Ingevolge het Kon. besluit van 16 April 1864 (*Stbl.* n° 18) had zij daarvan evenwel 2 millioen ongebruikt liggen tot dekking der uitgegeven 5 millioen biljetten. Of zij deze 2 millioen muntmetaal al dan niet in hare kelders heeft, maakt voor haar beschikbaar metaalsaldo, voor hare credietmiddelen derhalve geen verschil. Door de terugvloeiing der 5 millioen biljetten worden deze 2 millioen metaal echter vrij, zoodat de vermindering van den biljetten-omloop eene onttrekking van 3 millioen aan de credietmarkt ten gevolge heeft."

Op deze redeneering heb ik het volgende aan te merken.

Door de terugvloeiing van 5 millioen biljetten tegen metaal, die de heer Treub ons voorstelt, is, voor zoo ver ik kan nagaan, niet alleen de 2 millioen goud die de bank „ongebruikt" had „liggen", maar nog bovendien 3 millioen aan de bank onttrokken. Hoe daarvan nu een gedeelte vrij kan komen, is alles behalve verstaanbaar. De redeneering van den heer Treub is, als ik wel zie, eene samenkoppeling van twee verschillende gevallen of punten van uitgang. Hij gaat uit van de onderstelling, dat de terugkeerende biljetten tegen goud worden ingeleverd, terwijl hij doorredeneert, alsof zij tot aflossing van genoten credieten binnenkwamen. Met het punt van uitgang van den heer Treub had deze aldus moeten doorredeneeren. „De 5 millioen bankbiljetten beginnen wel tegen verlies van goud bij de bank terug te keeren, maar aangezien de bank niet kan dulden, dat dit tot het volle bedrag der 5 millioen plaats heeft, als wanneer zij hare bankbiljetten-circulatie tot $12^1/_2$ millioen moest verminderen door credieten te doen afloopen, stelt zij tegen den aandrang van tegen goud aangeboden wordende biljetten eene tijdelijke verhooging van haar disconto over, tengevolge waarvan aandrang uit de verleende credieten komen zal tot-

dat de beperking der circulatie met 5 millioen is verkregen. De heer Treub had ook kunnen inzien, dat een stroom van bankbiljetten tegen goud een veel grootere beperking der bankbiljetten-circulatie noodzakelijk makende, in strijd was met de onderstelling, dat de muntbiljetten de bankbiljetten slechts tot hun eigen bedrag uit de circulatie verdringen [1]. Men ziet, dat het tusschen de beide aangehaalde schrijvers weinig meer dan een verschil van voorstelling betreft, ofschoon ik moet zeggen, dat ik, wanneer de alles beheerschende on-

[1] Eenige bladzijden verder maakt de heer Treub zich aan eene gelijksoortige fout schuldig. Hier het geval besprekende van *intrekking* der muntbiljetten door den Staat en aannemende, dat de bank nu 15 millioen aan biljetten meer kan uitgeven, zegt hij ongeveer: »Voor 15 millioen biljetten ontvangt de bank 15 millioen metaal; daarvan moet (volgens het wetsvoorstel) 5 millioen ongebruikt blijven, derhalve kunnen en zullen de credieten met 10 millioen uitgebreid worden." Maar wanneer de bank werkelijk tegen bankbiljetten in het bezit geraakt van 15 millioen metaal, is geene enkele reden te bedenken, waarom zij niet zou trachten hare credieten met 30 millioen uit te breiden, waartoe deze rijke metaalvoorraad haar volkomen in staat zou stellen. Ook hier schijnt de uitweg slechts gevonden te zijn om den blijkbaren strijd tusschen de algemeene stelling en de vooropgezette meening dat de bankbiljetten tegen metaal worden uitgegeven op te heffen. Hier had de redeneering aldus moeten zijn: »door de intrekking van 15 millioen muntbiljetten zal de bank een even groot bedrag van haar credietpapier kunnen uitgeven, zij zal daartoe in staat zijn en dat door tijdelijke verlaging van haar disconto bevorderen, zoodra zij (naar de bepalingen van het wetsvoorstel) 5 millioen harer biljetten tegen metaal heeft uitgegeven."

De 15 millioen goud die de heer Treub in de bank ziet komen, hebben bij hem hun ontstaan te danken aan de omstandigheid, dat de bank tegen zijn eigen papier de muntbiljetten van den Staat zal intrekken, die daarna uit den verkoop der Grootboekinschrijvingen met goud zullen afgelost worden. Er bestaat echter geene enkele reden waarom de Staat die aflossing niet met de biljetten der bank zal bewerkstelligen. Daarmede is *deze* operatie afgeloopen, die wij derhalve wel moeten houden buiten de *daarna* ontstaande vraag, of de Bank nu het uit de circulatie verdwenen staatspapier door het hare zal kunnen vervangen. Men merke toch wel op, dat de quaestie, zooals zij zich voordoet, haar bestaan uitsluitend te danken heeft aan de omstandigheid, dat er voor de *liquidatie* der muntbiljetten als zoodanig geen goud noodig is. Loste de Staat de muntbiljetten met goud in, dat hij uit zijn kasvoorraad nam of wel in het buitenland leende, de quaestie of bankbiljetten in hunne plaats konden treden, deed zich niet voor. De Staat betaalt echter met rentedragende schuld, en wanneer nu A die schuld aan B verkoopt en B aan C, dan is daarvoor soms ruilmiddel noodig, maar niet meer dan er was, want er wordt altijd maar geruild. De *liquidatie* schept derhalve geene behoefte aan nieuw ruilmiddel, maar de omstandigheid, dat ruilmiddel wordt ingetrokken tegen iets wat geen ruilmiddel is, doet voor de bank de quæstie ontstaan om de 15 millioen opnieuw in omloop te brengen en te houden, waartoe zij 5 millioen goud behoeft. Hoe de bank dit doen kan, hoe zij aan dat goud komt, wordt ons door den heer Treub niet verklaard.

derstelling mij opgelegd was, dat het eene fiduciaire ruilmiddel direct het andere verdringt, aan de, mits gecorrigeerde, voorstelling van den heer Treub de voorkeur zou geven. Immers zou, aangenomen zijnde, dat inderdaad de muntbiljetten de biljetten der bank verjagen, het proces *direct* de gewone circulatie en slechts *indirect* de markt van leenbaar geld treffen. In ieder geval zal men, bijzaken ter zijde latende, kunnen zeggen, dat, volgens het aangehaald gevoelen, beperking of verruiming van de circulatie-middelen der bank door uitgifte of intrekking van muntbiljetten, beperking of verruiming harer crediet-middelen beteekent tot het bedrag van het verschil tusschen de eerste en de daaraan beantwoordende metaaldekking.

Er bestaat echter tusschen de twee aangehaalde schrijvers verschil van opvatting ten aanzien van het gevolg eener op muntbiljetten berustende beperking in de uitgifte van bankbiljetten en van eene op intrekking van muntbiljetten berustende uitbreiding daarvan voor het disconto en voor de inkomsten der bank. De heer Gerritsen beweert, dat er in het eerste geval zal zijn eene *tijdelijke* verlaging van het disconto om de vrijvallende 2 millioen metaal af te zetten, maar daarna blijvende verhooging, hooger dan te voren, omdat de credietmiddelen verzwakt zijn. „Het aldus verkregen resultaat kan niet anders zijn dan dit: de aandeelhouders der bank worden in hunne inkomsten volstrekt niet geschaad." De heer Treub daarentegen, wel definitieve verhooging van het disconto, maar aangezien de Nederlandsche Bank niet de eenige credietgeefster is, zal zij het niet in hare macht hebben, den credietprijs op een zoodanig peil te houden, dat in de prijsverhooging eene *volledige* vergoeding voor de rentederving der verloren 3 millioen zou liggen opgesloten." Beiden verwachten derhalve van beperking in de bankbiljetten-circulatie onder de bekende omstandigheden definitieve verhooging van het disconto, van verruiming daarvan, krachtens de oorzaken die ons bezig houden, definitieve verlaging daarvan, met dit onderscheid alleen, dat de een meent, dat de verhooging van den geldprijs bij de bank haar voor de beperking harer operatiën geheel schadeloos stellen, terwijl de ander dit ontkent. Nu worden wel prijzen bepaald

door de dubbele werking van vraag en aanbod, maar zij hebben in vele gevallen eene grens. Waar, gelijk op de markt van leenbaar geld, vraag en aanbod zich tegen elkander bewegen totdat zij in evenwicht zijn gekomen bij zekeren stand van den huurprijs van dat geld, daar kan men wel zeggen, dat de prijs zich naar vraag en aanbod regelt, maar toch stellig niet, dat de prijs toe- of afneemt in omgekeerde reden van het aanbod, gelijk de heer Gerritsen hier stelt. Evenmin echter mag men zeggen dat dit *niet* gebeuren kan en dat niet zelfs bij beperkt aanbod de aanbieder soms beter dan bij een ruimer aanbod kan af zijn, gelijk de heer Treub meent. In het algemeen is er absoluut niets van te zeggen, hoe het zal uitvallen.

Er is echter iets anders. Men neemt aan, dat de Staat door muntbiljetten uit te geven de bank belemmert in hare uitgifte van bankbiljetten en dat (zonderling genoeg) de belemmering onder alle omstandigheden, d. w. z. bij elken rentestand, juist met den omvang der muntbiljetten-circulatie overeenkomt. Maar dan is daarmede de bankbiljetten-circulatie toch in het algemeen nog niet tot een vast bedrag teruggebracht of vastgelegd. Zij is in allen gevalle, zeg 15 millioen, kleiner dan anders het geval zou kunnen wezen, en de credietmiddelen der bank 10 millioen geringer; maar daarmede is niet het geheele operatieveld der bank eens voor al afgebakend. Nu zoowel als te voren zal ze kunnen trachten hare credietgevingen uit te breiden of in te krimpen naar gelang van de omstandigheden. Anders uitgedrukt: zij is, in de hier steeds gevolgde onderstelling, even vrij als te voren, behoudens dat zij steeds 15 millioen biljetten minder kan uitgeven dan anders het geval zoude geweest zijn.

Maar dan is het ook volkomen onjuist, aan te nemen, dat van deze beperking eene definitieve verhooging van het disconto het gevolg zou moeten zijn. Het *aanbod* van crediet vanwege de bank, die voorname factor tegenover de *vraag* naar crediet, zal vooral niet afnemen omdat omstandigheden buiten de crediet markt gelegen aan de bank eene belemmering in het verleenen van crediet in den weg stellen. Integendeel zal zij, voor zoover de belemmering bemerkbaar is, daartegen door *verlaging* van

haren geldprijs reageeren, zonder dat evenwel te zeggen is, in hoeverre zij er zoodoende in zal kunnen slagen, haar verlies geheel of gedeeltelijk op te heffen.

Omgekeerd zal, de directe beteekenis van de eene soort van papier-circulatie voor de andere aangenomen zijnde, intrekking der muntbiljetten eene verhooging van het disconto ten gevolge moeten hebben.

In het eerste geval werd door anderen beweerd definitieve verhooging met tijdelijke verlaging, terwijl wij vonden definitieve verlaging (als middel om den omvang der credietoperatiën te doen toenemen) met tijdelijke verhooging (als middel om den metaalvoorraad te beschermen). In het tweede werd beweerd definitieve verlaging, terwijl wij vonden definitieve verhooging met tijdelijke verlaging (zie de noot op blz. 276).

Ik heb gemeend dit een en ander te mogen in het midden brengen als correctie in de beweringen van hen die een rechtstreeksch verband stellen tusschen de veranderlijke papier-circulatie der bank en de vaste papier-circulatie van den Staat. Het wordt nu tijd te onderzoeken, in hoever deze nauwe betrekking al dan niet aanwezig is.

Te recht werd m. i. door de *Nieuwe Rotterd. Courant* in haar nummer van 25 October 1887 tegen deze *„popular fallacy"* aangemerkt, dat de bank in hare papier-uitgifte van allerlei omstandigheden afhankelijk is, die met de uitgifte van eene zekere hoeveelheid papiergeld door den Staat niets te maken hebben, n.l. van de hoeveelheid metaal die haar wordt aangeboden, van den omvang harer rekening-courant saldo's en (vooral) van de behoefte van het credietvragend publiek. Dat dit blad niettemin twee dagen te voren de op dezelfde *„popular fallacy"* berustende redeneering van den heer Gerritsen als argument tegen de uitgifte van muntbiljetten te hulp riep wegens de hoogere rente, welke dientengevolge, naar het ten onrechte heet, door het credietgenietend publiek aan de bank moet worden opgebracht, is wel geschikt om als opluisterend voorbeeld te dienen voor mijne bewering, dat de practische behoeften der Staatshuishoudkunde aan eene *wetenschappelijke* behandeling dezer wetenschap maar al te vaak in den weg staan.

Toch is, hoezeer de tegenstelling van de bank als credietverleenende instelling tegen den Staat, die een papieren ruilmiddel uitgeeft, veel tot verheldering van het inzicht in het wezen der zaak dienstig moge zijn, deze tegenstelling zelve noch volkomen juist noch afdoende.

Men moet toch in de werkzaamheid der bank twee zaken nauwkeurig onderscheiden, hoe nauw het verband tusschen deze laatste ook wezen moge. De bank verleent crediet, wat zij ook doen kon wanneer zij geene andere credietmiddelen bezat dan het kapitaal harer aandeelhouders en de deposito's. Maar zij schept ook een ruilmiddel, waarin zij op eene lijn staat met de rijksschatkist, die papiergeld uitgeeft. Dat de laatste met zijne belofte-bewijzen geweren of salarissen of andere zaken betaalt, terwijl de eerste de zijne uitleent, verandert aan het feit niet, dat door beide soorten het ruilmiddel des lands wordt uitgebreid; ook de omstandigheid, dat het publiek het bankpapier vertrouwt, omdat het gedeeltelijk door metaal gedeeltelijk door schuldvorderingen gedekt blijft, doet geen afbreuk aan de waarheid, dat tweeërlei plaats heeft: creatie van ruilmiddel, en uitleening van dat ruilmiddel tegen onderpand.

Om nu goed in te zien, hoe deze twee zaken samenhangen, moeten wij onderscheiden de bank, voor zoover zij als eene gewone credietinstelling met reëele credietmiddelen werkt, en de bank, voor zoover hare credietoperatiën op de bankbiljetten-circulatie berusten. In het laatste opzicht is de eene functie met de andere op het nauwst verbonden.

Als gewone credietinstelling is zij de bewaarster van metalen ruilmiddel, dat zij tegen vergoeding van rente aan anderen te leen geeft. Het metalen ruilmiddel nu, vastgelegd kapitaal zijnde, dat aan de productie geen rechtstreeksch deel heeft, kost aan de natie jaarlijks rente in den vorm van derving der winst die er meê te behalen ware geweest in geval het aan de productie had deelgenomen, en het is dat renteverlies slechts waard, in zoover het ruilmiddel medewerkt om de omstandigheden, waaronder de productie plaats heeft, te verbeteren en aan het geproduceerde eene hoogere gebruikswaarde te verleenen, door de verdeeling gemakkelijker te maken. Wie ruilmiddel ongebruikt houdt liggen,

lijdt daarom de winstderving in zich zelven zonder de vergoeding te genieten; maar hij kan de winstderving ontgaan door, den eigendom van het ruilmiddel behoudende, het voor zekeren tijd aan de circulatie af te staan en zich daarvoor de waarde van zijn functie van ruilmiddel in dien tijd te doen uitkeeren in den vorm van disconteering- of beleeningrente. Zóó concentreert zich in den uitleener van geld op de markt van leenbaar geld eenerzijds het verlies dat op het ruilmiddel als renteverslindend kapitaal geleden wordt, anderzijds de waarde die het als ruilmiddel voor het verkeer heeft. In deze tweeledige rol zien wij de gewone credietbank voor ons en de Nederlandsche Bank voor zoover zij gewone credietbank is.

Het is evenwel duidelijk, dat men van dat dure ruilmiddel niet meer in omloop begeert te hebben dan noodzakelijk is, en elk middel aangrijpt dat dienen kan om er op te besparen; van daar boekcredieten, wisseloperaties, bankbiljetten; en zulks niet zoo weinig mogelijk, naar de onderstelling van hen die aan de muntbiljetten eene terugstootende kracht tegen bankbiljetten toeschrijven, maar zooveel mogelijk. Wat men toch aan fiduciair ruilmiddel in de plaats van reëel stellen kan, bespaart een deel van het renteverlies, dat op metaal geleden zou worden. Die taak zoo ruim mogelijk te vervullen, draagt het nederlandsche volk aan de bank op, waaruit onmiddellijk volgt dat het eene ongerijmdheid is, deze voor het volbrengen van die taak het geheele bedrag der besparing te laten behouden — ongeveer alsof men iemand aanstelde om een schat te bewaren en hem den geheelen schat tot belooning gaf.

De bank, als orgaan van het nederlandsche volk, realiseert de besparing die door de uitgifte van bankbiljetten op het ruilmiddel verkregen wordt, in den vorm van de rente die zij ontvangt over den tijd gedurende welken zij het plaatsvervangend ruilmiddel aan credietvragenden te leen geeft, welke rente de gebruikswaarde vertegenwoordigt die het ruilmiddel als zoodanig voor het verkeer heeft. Naar gelang de bepalingen der bankwet meer of minder doeltreffend luiden, realiseert zij deze besparing voor het nederlandsche volk, welks orgaan zij is, of voor hare aandeelhouders.

Wanneer men dit alles in het oog houdt, zal men aanstonds willen toestemmen, dat in de opmerking, volgens welke de credietoperatiën der bank afhangen van allerlei zaken die met de uitgifte van muntpapier niets te maken, er niet op gelet is, dat de credietmiddelen eener bank die niet alleen credietbank maar tevens circulatiebank is, niet *uitsluitend* van de genoemde factoren afhangen, maar ook van den omvang waartoe het publiek haar plaatsvervangend ruilmiddel wil opnemen, dat m. a. w. hare functie van credietbank van hare functie als circulatiebank afhankelijk is.

De eigenlijke vraag is derhalve niet, of de credietoperatiën der bank van de uitgifte van muntpapier door den Staat afhankelijk zijn, maar of de papier-circulatie der bank door de papier-circulatie van den staat beperkt wordt, of zich bij intrekking van deze uitbreidt op de boven omschreven wijze.

Beschouwen wij eerst den directen invloed, en wel in geval van *uitgifte* van muntbiljetten. Dien moet ik bepaald ontkennen, en wel om de reeds genoemde reden, dat het publiek fiduciair ruilmiddel toelaat, niet tot een zoo gering mogelijk, maar tot een zoo groot mogelijk bedrag, zoo lang het namelijk van de inwisselbaarheid verzekerd is. Deze laatste voorwaarde mag niet onvervuld zijn, maar heeft natuurlijk met de betrekking van twee soorten van fiduciair ruilmiddel tot elkander niets te maken.

Welke reden zou er ook bestaan, waarom het bankpapier naar de bank zou terugkeeren? Zoodra de muntbiljettenuitgifte voelbaren invloed op den geldsomloop heeft, openbaart zij zich in prijsverhooging der goederen, waarvan invoer van deze, uitvoer van metaal het gevolg is, geheel overeenkomstig de oude leer, dat het echte ruilmiddel steeds door het minwaardige wordt verdrongen. Vijftien millioen muntbiljetten dringen 15 millioen metaal het land uit, waarmeê het evenwicht is hersteld.

Bij *intrekking* van muntbiljetten kunnen wij blijkbaar de redeneering niet eenvoudig omkeeren en zeggen: derhalve zal ook bij intrekking van muntbiljetten goud in het land terugkeeren, niet bank-biljetten ze vervangen, aangezien de algemeene

waarheid, dat de natie het fiduciair ruilmiddel zoo ruim mogelijk toelaat bij intrekking van muntpapier, aan het bankpapier ten goede zou komen. Er is echter eene reden die de bank belet van de haar gebaande ruimte gebruik te maken: de noodzakelijkheid eener voldoende metaaldekking, het bezwaar waarop wij boven (zie de noot op blz. 276) stuitten, toen wij de redeneering die op den rechtstreekschen invloed bij intrekking van muntbiljetten gegrond was, naar behooren aanvulden.[1] Deze rechtstreeksche invloed bestaat dan ook evenmin als die van muntbiljetten direct op de credietgevingen.

De werking is direct op het metaal. Bij uitgifte van muntbiljetten wordt metaal uit het land verjaagd, bij intrekking keert het, om de zooeven genoemde reden daarin terug. Het geval dat de Staat de muntbiljetten tegen goud zou inwisselen, hetzij uit een ruimere kas, d. i. uit metaal dat feitelijk aan de circulatie onttrokken was, hetzij door verkoop van schuldbrieven of andere zaken *in het buitenland*, blijft buiten beschouwing, en staat zelfs, zooals wij reeds in de noot op blz. 276 opmerkten, geheel buiten *deze* quaestie. Het vraagstuk doet zich slechts dan voor als de zuivere tegenstelling tot dat van *uitgifte* van papieren geld, wanneer de intrekking zou geschieden, zooals *in casu* bij ons zou plaats hebben, tegen iets dat geen ruilmiddel is: rentedragende staatsschuld.

Wat zal nu gebeuren bij *uitgifte* van muntbiljetten? Prijzen zullen *rijzen*, goederen worden in-, goud uitgevoerd. Maar dat goud zal allereerst gevraagd worden bij de algemeene bewaarster van metaal: de bank. Deze ziet haren goudvoorraad verminderen en begint al aanstonds hare credietgevingen te beperken, wat haar door de ontstaande speculatie op de *aanstaande* daling der prijzen gemakkelijk wordt gemaakt totdat, — redeneerende naar de bestaande wettelijke bepalingen — voor $^2/_5$ van het bedrag der uitgegeven muntbiljetten aan goud uit het land is gegaan, nl. uit de bank, terwijl in de circulatie muntbiljetten het bankpapier hebben verdrongen. Daarmede is dan het evenwicht hersteld.

[1] Wij moeten natuurlijk steeds van de onderstelling uitgaan dat de bank hare credietmiddelen tot het maximum heeft uitgezet, waartoe de wet of haar eigen begrip daaromtrent haar beperkt.

Bij *intrekking* van muntbiljetten *dalen* prijzen, goederen worden uit-, goud ingevoerd, maar dit goud komt allereerst in de kelders der Nederlandsche Bank en deze maakt gaarne aanstonds van de gelegenheid gebruik, om bankbiljetten te verschaffen aan de speculanten op de *aanstaande* rijzing. Onder de bestaande bepalingen kan zij het volle bedrag der ingetrokken biljetten door de hare vervangen, zoodra $^2/_5$ van dat bedrag aan metaal bij haar is binnen gekomen. Omdat de bank steeds in staat zal wezen aan de credietaanvragen ten volle te voldoen, is verlaging van het disconto niet noodig, en omdat na die bevrediging het evenwicht hersteld is, ook nu niet.

Mijne conclusie is derhalve: uitgifte of intrekking van muntbiljetten werken direct noch op de credietgevingen noch op de circulatie van de bank, welke laatste invloed, *indien* hij bestond, geheel anders zou wezen dan men zich dien gewoonlijk voorstelt en aan tegenstrijdigheden lijdt. De werking is daarentegen *direct* op den metaalvoorraad des lands, maar aangezien de goudzendingen van en naar het buitenland over de bank plaats hebben, is die tevens *indirect* op de credietgevingen en op de papier-circulatie der bank, en wel zóó, dat de circulatie toeneemt of afneemt met het bedrag, waartoe muntbiljetten worden ingetrokken of uitgegeven en de credietgevingen naar gelang van de wettelijke bepalingen, maar zonder dat dit eenigen invloed heeft op den discontostand.

AMSTERDAM, Maart 1888. JACOB DE HAAS JR.

IN AFWACHTING VAN DADEN.

De eerste handelingen der kamer van honderd hebben blijkbaar zeer de aandacht getrokken. Er is reden om te vermoeden, dat de verslagen der parlementaire beraadslagingen met meer dan gewone belangstelling zijn gelezen; en alle vergaderingen der nieuwe vertegenwoordiging, ook die, aan meerendeels zakelijke debatten over de regeling van het bankwezen gewijd, zijn door een groot aantal toehoorders bijgewoond. Ongetwijfeld heeft de wensch, om getuige te zijn van hevige woordenwisselingen en van uitoefening der presidiale macht, menigeen naar de tribunes gelokt. Er zijn echter voor het publiek ook ernstiger beweegredenen te over, om de werkzaamheden der tegenwoordige tweede kamer met opmerkzaamheid te volgen.

Immers hetgeen weinige jaren geleden nog door velen voor onmogelijk werd gehouden, is geschied. Voor het eerst sedert 1857 is de meerderheid samengesteld uit afgevaardigden, tegen de beginselen der schoolwetgeving gekant. Tweeënvijftig hunner zijn in dichte rijen gezeten ter rechterzijde van den voorzitter, ofschoon elke helft der vergaderzaal slechts vijftig plaatsen bevat. Alleen de vertegenwoordigers der aan elkander grenzende districten Wolvega en Schoterland, de heeren Okma en Domela Nieuwenhuis, hebben aan de linkerzijde plaats genomen.

Maar niet alleen wegens de beginselen of de persoonlijkheid van de leden der meerderheid zijn de oogen des volks op hen gevestigd. Bovenal wordt met spanning op hunne daden gewacht. De beteekenis der verkiezingen van dit jaar kan

worden samengevat in den wenk: wij willen daden zien. Ziedaar het wachtwoord, waaronder oude en nieuwe kiezers van verschillende richting eendrachtig ter stembus zijn getogen. Zelfs de gebrekkige regeling van het kiesrecht, waarin de vorige kamer ter wille der grondwetsherziening berust heeft, zou aan de katholieken en antirevolutionairen denkelijk geene meerderheid verschaft hebben, indien zij niet versterkt waren door duizenden ontevredenen. Niet alleen bij de arbeiders, maar ook bij de kleine burgerij en de landbouwers heerscht, onder den druk van verminderde welvaart, een gevoel van onvoldaanheid met den gang van zaken, gepaard met een vurig verlangen naar hervorming. Deze stemming van een groot deel der natie is bij de verkiezingen niet onopgemerkt gebleven. Voorstanders van subsidiën aan gezinteschoolen werden aanbevolen op grond dat hunne verkiezing zou bijdragen om de belangen der schatkist zorgvuldiger te doen behartigen, de lasten der min gegoeden te doen verlichten en een einde te maken aan den stilstand op wetgevend gebied. Op die aanbevelingen legden tal van hervormingsgezinden, door den tragen gang van den wetgevenden arbeid teleurgesteld en ontmoedigd, zich bij de zienswijze der anti-liberale candidaten omtrent het onderwijs neder. Wel werd van liberale zijde betoogd, dat het verleenen van geldelijke bijdragen aan gezinteschoolen in een land, op godsdienstig gebied zoozeer verdeeld als het onze, het onderwijs en de openbare geldmiddelen beide om het zeerst zou benadeelen; dat de kerkelijke partijen zich totdusver allerminst hadden onderscheiden door waakzaamheid voor een deugdelijk financiëel beleid; dat die partijen alle voorgestelde hervormingen, met name elke poging om tot een billijker verdeeling van lasten te geraken, met al hare macht hadden tegengehouden en verijdeld. Doch minder gemakkelijk viel de vraag te beantwoorden, die de logica der kiezers den liberalen voorhield: welke hervormingen hebt gij in de laatste twintig jaren verwezenlijkt, zoolang de meerderheid aan uwe zijde was? En hoewel de radicalen niet overal dezelfde gedragslijn volgden, was de afval van velen hunner voldoende om de nederlaag der liberalen te verzekeren.

De fouten, waarvoor de liberalen thans boeten, zijn niet

van heden of gisteren. Zij dagteekenen van jaren her. Zelfs was de liberale partij, toen de Nemesis haar bereikte, reeds op den beteren weg. Voor de nooden en behoeften van den kleinen man had zij de oogen meer dan vroeger geopend. Bij de grondwetsherziening had zij haar partijbelang aan het volksbelang ten offer gebracht. Het is niet billijk haar een verwijt te maken van de onhoudbare regeling van het kiesrecht, die de additioneele artikelen der grondwet bevatten. Zij had het in hare macht, door het volgen eener andere gedragslijn aan het gevaar eener nederlaag bij de stembus te ontkomen en de grondwetsherziening te doen mislukken. Door eene dergelijke staatkunde te versmaden, heeft zij blijk gegeven van eene belangloosheid, die eene partij verheft.

Doch reeds genoeg van de liberale partij, aan welke in dit opstel, gelijk in de politiek der naaste toekomst, slechts eene bescheiden plaats toekomt. Veel meer dan op haar, behoort in eene schildering van den tegenwoordigen toestand op de nieuwe meerderheid het licht te vallen. Welk gebruik heeft deze aanvankelijk van hare overwinning gemaakt? Wat heeft zij verricht ter voldoening aan de beloften, van harentwege bij de verkiezingen afgelegd? In hoever is de drang naar daden, die het volk bezielt, door haar bevredigd?

De regeering, naar parlementair gebruik uit de meerderheid voortgekomen, is totdusver zeer gematigd opgetreden. Zij heeft de zitting der staten-generaal geopend met eene vrij uitvoerige rede, die over het geheel weinig stof tot bedenkingen opleverde. Zij heeft een te waardeeren streven naar onpartijdigheid aan den dag gelegd. Bijzonder talrijk zijn de maatregelen nog niet, die zij der kamer ter overweging heeft aangeboden. Zij kon echter in billijkheid aanspraak maken op den noodigen tijd ter voorbereiding. Misschien had men van haar, na het gezegde in hare openingsrede, nu reeds een ontwerp tot verbetering en aanvulling der wet op den kinderarbeid mogen verwachten, waarbij van de uitkomsten der door de vorige kamer begonnen enquête kon zijn gebruik gemaakt. Intusschen moet erkend worden, dat zij hierin eenigermate belemmerd is door het optreden van den heer Domela Nieuwenhuis tegen het stelsel van betaling van loon in winkel-

waren. Die afgevaardigde heeft de algemeene aandacht op dit onderwerp weten te vestigen, maar is, naar het algemeen gevoelen, in het uitdenken van bruikbare middelen ter verbetering van bestaande toestanden geheel tekortgeschoten. De misbruiken, waartoe het bedoelde stelsel leidt, worden door zijn voorstel van wet, ondanks de daarin opgenomen draconische bepalingen, inderdaad niet geweerd. Er pleit dan ook veel voor, dat voorstellen der regeering omtrent den kinderarbeid van eenige meer doelmatige voorschriften over betaling van loon vergezeld gaan; en met het verzamelen van gegevens dienaangaande is eenige tijd gemoeid.

In één opzicht heeft het kabinet zich zwak betoond. Het heeft weinig kracht ontwikkeld ten aanzien der versterking van 's lands weerbaarheid. Bij den tegenwoordigen politieken toestand van Europa kan geene nederlandsche regeering zich aan den plicht onttrekken, eene betere regeling der levende strijdkrachten te ontwerpen. Opheffing der belemmeringen, die de grondwet daaraan in den weg legde, was een der hoofdoogmerken van hare herziening. Nu deze heeft plaats gehad, zou het van wijs beleid getuigd hebben indien de voorstellen betreffende 's lands verdediging, door de gewijzigde grondwet gevorderd, met den meesten spoed waren gereedgemaakt. In plaats daarvan werd, alsof het hier eene geheel nieuwe zaak gold, zeven weken na de optreding van het ministerie, tot voorbereiding dier ontwerpen eene staatscommissie benoemd. Haar werd opgedragen „het instellen van een onderzoek naar, en het uitbrengen van een advies met betrekking tot, de wenschelijke grondslagen voor de wettelijke regeling, welke ingevolge de tweede alinea van art. 181 der grondwet getroffen zal moeten worden." Zij werd samengesteld uit achttien leden, uiteenloopend in staatkundige zienswijze en maatschappelijken werkkring, met den minister van oorlog tot voorzitter. Bij de veelzijdigheid, waarnaar bij hare benoeming gestreefd is, en met het oog op den aard harer taak wekt het bevreemding dat het hoofdwapen, de infanterie, in haar midden niet vertegenwoordigd is. Doch nog ruim zoo verwonderlijk is de illusie der regeering, alsof de instelling dezer commissie bespoediging in de afdoening der zaak zou teweegbrengen.

Immers hoe zal worden gearbeid? De commissie zal geen bepaald plan der regeering uitwerken, maar een zelfstandig onderzoek instellen naar de wenschelijke grondslagen voor de wettelijke regeling der levende strijdkrachten, en daarover een advies uitbrengen. Het staat aan hare leden vrij hun gevoelen, van dat der meerderheid afwijkende, in een afzonderlijk advies, tegelijk met dat der commissie, te ontwikkelen. De regeering zal daarna overwegen, of en in hoever zij zich met de aangegeven grondslagen zal kunnen vereenigen. „Eventueel" zullen de betrokken departementen van algemeen bestuur de aldus aangenomen grondslagen hebben uit te werken in wetsvoorstellen, die bij den raad van state ter overweging zullen gebracht worden en verder den gewonen weg moeten volgen. „Moge het wellicht iets langer duren eer een wetsvoorstel ter zake de staten-generaal zal kunnen bereiken, zeker is het dat het overleg 't welk daaromtrent met dat staatslichaam zal moeten plaats hebben, niet anders dan gebaat en bespoedigd zal kunnen worden, door de wetenschap, dat het bedoelde voorstel de vrucht zal zijn van een grondig onderzoek door en een rijp beraad in die commissie." Zoo schreef de regeering in hare memorie van antwoord betreffende het wetsontwerp tot verlenging van den diensttijd van de oudste lichting der militie; eene noodwet, nauwelijks gerechtvaardigd zoolang de tijd ontbroken had, om op meer regelmatige wijze in de versterking der levende strijdkrachten te voorzien.

Het was waarlijk niet te verwonderen, dat de behandeling van bedoeld ontwerp in de tweede kamer aanleiding gaf tot eene vrij levendige beraadslaging, waarin de regeering juist niet de fraaie rol speelde. Ieder gevoelde toch dat de „wellicht iets langere" duur der voorbereiding van de vereischte wettelijke regeling, uit den arbeid eener staatscommissie van niet minder dan achttien leden noodzakelijk voortvloeiende, bezwaarlijk zou worden opgewogen door eene nog zeer problematieke bespoediging van het overleg met de staten-generaal. Het lag voor de hand te vragen of de regeering, waar zij omtrent de grondslagen dier regeling van eene commissie licht verlangde, dan zelve dienaangaande geene vaste overtuiging bezat. Het antwoord op die vraag was in hoofdzaak

tweeledig. Het geldt hier eene wet, zoo sprak de minister van binnenlandsche zaken, die wellicht meer dan eenige andere in het maatschappelijk leven ingrijpt; het is niet genoeg alleen op de eischen der defensie te letten, maar daartegenover moeten gesteld worden de rechten van de burgerij en groote maatschappelijke belangen, die zooveel mogelijk geëerbiedigd moeten worden. Dit is op zichzelf volkomen juist; maar wat zou de regeering kunnen verhinderen met die belangen rekening te houden, wanneer zij de gewenschte grondslagen der bedoelde regeling zelve vaststelde? Bedenkelijker was het standpunt, door den welsprekenden woordvoerder der meerderheid, den heer Schaepman, ingenomen. Hij merkte op dat de verkiezingstrijd „niet juist de landsverdediging tot inzet had", en voegde er bij: „Wij zullen dan ook zorgen, dat de landsverdediging niet op den voorgrond geschoven worde, opdat daardoor op den achtergrond komen de onderwijswet en de sociale vraagstukken." Heeft men dus in dezen invloedrijken afgevaardigde eene soort van contra-minister van oorlog te zien, die op het rechte oogenblik zal weten te voorkomen, dat de plannen van den werkelijken minister omtrent 's lands verdediging op den voorgrond treden? Zoo ja, dan is de beschermende hand, welke hij over de regeering uitstrekt, alleen voor hen bemoedigend, die op dit gebied geen daden verlangen.

De eenigszins raadselachtige handelwijze der regeering ten deze is vermoedelijk te verklaren uit verschil van zienswijze tusschen den minister van oorlog en een deel der meerderheid over de vraag van den persoonlijken dienstplicht. Vele katholieken verwerpen dit beginsel, waarvan de minister een aanhanger schijnt te zijn. „Men verzekert", zoo sprak de heer Kerdijk bij deze gelegenheid, „dat de minister van oorlog een beslist voorstander van den persoonlijken dienstplicht is." De minister deed geen tegenspraak hooren, maar zeide: „Toch gevoel ik behoefte om met een enkel woord te verklaren, dat, niettegenstaande ik persoonlijk eene bepaalde overtuiging heb omtrent de wijze waarop de dienstplicht zal behooren geregeld te worden, ik niet geaarzeld heb in te stemmen met de benoeming der staatscommissie, omdat ik waarlijk prijs stel op het advies, dat van dat lichaam kan worden

tegemoetgezien." De bedoelde commissie kon geen hoffelijker verklaring verlangen. Het is echter onbegrijpelijk dat de minister zelf niet gevoelt, hoezeer haar bestaan hem de handen bindt en hem belet met den gewenschten spoed de voorstellen in te dienen, die hij in 's lands belang noodig acht.

Intusschen, 's lands verdediging is niet de eenige zaak van aanbelang, die voorziening behoeft. In afwachting dat de meerderheid de wetgeving op het onderwijs en de sociale vraagstukken zou kunnen ter hand nemen, scheen niets te verhinderen dat zij zich bezighield met een paar onderwerpen van geringer omvang en toch allerminst zonder beteekenis: het reglement van orde der tweede kamer en de bankwet. Bij geen van beide aangelegenheden waren specifiek katholieke of antirevolutionaire beginselen betrokken. Hier lag een terrein voor vruchtbare werkzaamheid open.

Aan het reglement van orde beproefden de leiders der meerderheid, de heeren De Savornin Lohman en Schaepman, reeds dadelijk hunne krachten. Weinige dagen na de opening der zitting boden zij een voorstel tot herziening daarvan aan. Benoeming eener commissie tot het ontwerpen van een nieuw reglement, gelijk na de grondwetsherziening van 1848, scheen hun ditmaal onnoodig. Thans kon een korter weg gevolgd worden, die zou toelaten het gewijzigd reglement spoedig in werking te doen treden. Hun voorstel had een tweeledig doel: die eenvoudige wijzigingen aan te brengen, welke de herziene grondwet noodzakelijk maakte, en daaraan eenige andere, naar hunne meening zeer nuttige en zeer wenschelijke, veranderingen toe te voegen. De laatste golden vooral het voorbereidend onderzoek van wetsvoorstellen. Die ontwerpen, waarvoor het noodig, nuttig of gewenscht mocht voorkomen, wilden de voorstellers in handen gesteld zien van commissiën van onderzoek of van voorbereiding. De leden dier commissiën zouden worden benoemd door den voorzitter der kamer, die echter verplicht zou zijn daarin op te nemen wie door minstens twintig leden, blijkens door hen onderteekende verklaring, werden voorgesteld. Hare bevoegdheden werden geregeld naar het voorbeeld van hetgeen bij het onderzoek van het wetboek van strafrecht en andere omvangrijke wetsontwerpen reeds

gegolden had. Voor de staatsbegrooting zou op dezelfde wijze eene commissie van vijftien leden benoemd worden; later werd het aantal leden dezer commissie tot twintig uitgebreid. Zij zou voor het tijdvak eener zitting worden gekozen en hare werkzaamheden onderling verdeelen, met benoeming van subcommissiën van twee leden, om de verschillende hoofdstukken te onderzoeken en daarvan aan de commissie verslag te doen.

Deze hoofdpunten van het voorstel vonden evenwel in de afdeelingen der kamer geen zeer gunstig onthaal. De begrootingscommissie werd door de meeste leden afgekeurd, voornamelijk op grond van den overwegenden invloed op den gang van zaken, dien zij aan de leiders der partijen zou verzekeren, en van de ongunstige ervaring, dien men in andere landen van haar heeft opgedaan. Over de commissiën van onderzoek of van voorbereiding waren de meeningen meer verdeeld. Vele leden hadden echter groot bezwaar tegen de samentrekking van de politieke krachten der partijen in deze commissiën, die uit de voorgestelde wijze van benoeming moest voortvloeien, en tegen de al te groote macht, die daardoor aan den voorzitter zou worden toegekend.

De commissie van rapporteurs trad met de voorstellers in mondeling overleg. Dezen betoonden zich gezind om hun voorstel op min of meer ondergeschikte punten overeenkomstig de hun kenbaar gemaakte wenschen te wijzigen en aan te vullen, doch handhaafden hunne denkbeelden omtrent de commissiën van voorbereiding en de begrootingscommissie. De commissie van rapporteurs diende daarop eene reeks amendementen in, waarbij, wat het voorbereidend onderzoek van wetsvoorstellen betreft, de bestaande regeling in hoofdzaak werd gehandhaafd, doch daarin verschillende verbeteringen werden aangebracht, die de gewijzigde grondwet toeliet of de ondervinding als wenschelijk had doen kennen.

In de eerste vergadering na afloop van het reces, waarin het voorstel in staat van wijzen gebracht was, stelde de voorzitter voor, na afdoening van eenige andere werkzaamheden, de herziening van het reglement van orde te behandelen. De meerderheid bleek echter in het vooruitzicht van wellicht

langdurige beraadslagingen over dit onderwerp nog niet het rechte behagen te scheppen. Zij vereenigde zich met een voorstel om het reglement van orde in dit zittingjaar niet meer te behandelen, maar zoo spoedig mogelijk na de opening der zitting 1888/89. Tot dit votum der meerderheid werkten, zonderling genoeg, de heeren De Savornin Lohman en Schaepman zelf mede. Hun wensch naar spoedige afdoening was door de amendementen der commissie van rapporteurs, waarover volgens den heer Lohman de overige leden moeilijk terstond konden oordeelen, als weggevaagd.

Of het voorstel werkelijk bij den aanvang der volgende zitting zal worden behandeld, is wegens de veelvuldige werkzaamheden, die de kamer in het najaar wachten, aan twijfel onderhevig. In elk geval is thans de tijd, die in dezen zomer aan het onderwerp had kunnen besteed zijn, ongebruikt gebleven, en zal de nieuwe zitting moeten aanvangen onder een reglement, dat met de bepalingen der gewijzigde grondwet niet overeenstemt. De meerderheid heeft de natie althans in dit opzicht op hare daden laten wachten.

Daarentegen is de kamer niet in gebreke gebleven, het wetsontwerp tot verlenging en wijziging van het octrooi der nederlandsche bank af te doen. Dit was trouwens dringend noodig. Immers het tegenwoordig octrooi, bij de wet van 22 December 1863 (*Stbl.* 148) aan die instelling verleend, loopt met ultimo Maart 1889 ten einde. Gedurende dit tijdvak heeft de bank, onder uitnemende leiding, aan het publiek groote diensten bewezen. Door veelvuldige afwisselingen in den rentevoet zooveel doenlijk te vermijden en het zich te getroosten, dat haar opereerend kapitaal in tijden van groote geldruimte tot een betrekkelijk laag cijfer daalde, heeft zij in tijden van crisis de behoeften van handel en nijverheid steeds op onbekrompen wijze kunnen bevredigen en het openbaar crediet met groote kracht kunnen steunen. Zij heeft hare vertakkingen bijna over het geheele land uitgebreid en door eene ruime opvatting harer taak zeer velen met het in 1863 aangenomen bankstelsel verzoend. Had zij wellicht tegenover de kleine burgerij grooter voorkomendheid kunnen betoonen? Men moet met de regelen, die zij bij het verleenen

van credieten volgt, in bijzonderheden vertrouwd zijn, om deze vraag te kunnen beantwoorden. Wat er echter zij van de grieven, die men uit dezen hoofde tegen haar inbrengt, zij hebben in elk geval aan het herhaaldelijk opgeworpen denkbeeld, om haar door eene staatsbank te vervangen, betrekkelijk weinig ingang kunnen verschaffen.

Wel wordt thans algemeen erkend, dat de wetgever van 1863 verkeerd gehandeld heeft, door voor den staat geen aandeel in de overmatige winsten der bank te bedingen. Over vierentwintig boekjaren is toch gemiddeld ruim 18 pct. 's jaars aan de aandeelhouders uitgedeeld. Die hooge dividenden zijn, behalve aan het beleid der directie, te danken aan de bevoorrechte stelling der bank. De aandeelhouders, die aan geen noemenswaardig risico blootstaan, konden in billijkheid geen aanspraak maken op eene vergoeding van het gebruik van hun kapitaal, die de gewone rente zoozeer overtrof. Aan deze bevoorrechting der aandeelhouders zou ongetwijfeld reeds vroeger een einde gemaakt zijn, had niet de lange duur van het octrooi dit verhinderd. Geen wonder dan ook, dat bij het naderend einde daarvan de openbare meening zich krachtig uitte ten gunste van eene regeling, die den staat een behoorlijk aandeel in de winsten der bank zou verschaffen.

De vorige regeering diende een wetsontwerp in, waarbij het octrooi der bank opnieuw met vijfentwintig jaren verlengd werd. De staat zou een aandeel in de winst bekomen, echter niet dan nadat een bedrag van 5 pct. van het maatschappelijk kapitaal voor de aandeelhouders was voorbehouden. Dat kapitaal zou met vier millioen worden vergroot. De nieuwe aandeelen zouden, tegen storting van hun nominaal bedrag benevens eene uitkeering van 25 pct. aan den staat, ter beschikking der aandeelhouders gesteld worden. Aan de bank zou worden toegestaan de helft van haar maatschappelijk kapitaal in effecten te beleggen en hare operatiën tot den handel in buitenlandsche wissels uit te breiden.

Dit ontwerp, waarover nog vóór de verkiezingen een vrij uitvoerig verslag was uitgebracht, werd door de tegenwoordige regeering, nadat zij daarover een nader verslag van de nieuwe kamer had uitgelokt, met enkele wijzigingen gehandhaafd.

Van de zoo even vermelde hoofdpunten onderging alleen de duur van het nieuwe octrooi eenige verandering. In de afdeelingen der kamer was er op aangedrongen, dat deze zou worden verkort tot tien jaren, met verlenging voor gelijken tijd, tenzij het octrooi twee jaren vóór den afloop van eenigen termijn door de regeering krachtens eene daartoe strekkende wet, of wel door de bank zelve, mocht zijn opgezegd. Bij het gewijzigd wetsontwerp werd de duur van het nieuwe octrooi tot twintig jaren teruggebracht, met stilzwijgende verlenging van dien termijn telkens met tien jaren, wanneer niet ten minste twee jaren te voren eene opzegging zou hebben plaats gehad.

Tegen de voordracht der regeering waren gegronde bedenkingen in te brengen. De voorgestelde winstverdeeling verzekerde aan de aandeelhouders eene aanmerkelijk hoogere dan de gebruikelijke rente. Wel beliepen de 5 pct. van het kapitaal, die allereerst aan de bank bleven, slechts ongeveer 4 pct. van den inbreng, met inbegrip van reservefonds, overwaarde van gebouwen, enz.; maar boven dat bedrag was het aandeel der bank in de winst nog zeer ruim. De vergrooting van het maatschappelijk kapitaal scheen onnoodig met het oog op de geringe verliezen, door de bank totdusver geleden, en van geene beteekenis tegenover een mogelijken storm op de bank om verwisseling van bankbiljetten tegen specie. Zij stemde ook kwalijk overeen met de aan de bank toegekende bevoegdheid om de helft van haar kapitaal in effecten te beleggen. In verband met de winstverdeeling was de vergrooting van kapitaal, ondanks de uitkeering van 25 pct. of een millioen aan den staat, voor dezen nadeelig. Het voordeel, dat de aandeelhouders zouden verkrijgen uit de toewijzing der nieuwe aandeelen ver beneden de waarde, werd door niets gerechtvaardigd. Eindelijk was, in verband met een en ander, de duur van het nieuwe octrooi, met het uitzicht op stilzwijgende verlenging, overdreven lang.

Van eene kamer, bij welker verkiezing de wensch naar zorgvuldiger behartiging van de belangen der schatkist een zoo groote rol gespeeld had, kon moeilijk verwacht worden dat zij deze regeling onveranderd zou aannemen. Het lag op

haren weg den raad op te volgen, haar nog niet lang geleden door *De Standaard* gegeven en door den heer Hartogh bij de beraadslaging zeer ter snede in herinnering gebracht:

„Er is aangetoond, dat het aandeel, dat de staat in de winst geniet, te klein is, vooral zoo uitbreiding van kapitaal het uitzicht op de winst nog verschuift.

„Toch kan alles terechtkomen, indien de kamer zich thans maar kras en duidelijk uitspreekt en aan het kabinet dien noodzakelijken steun tegen de bank verleent, die aan den minister van financiën zijn vrijheid van handelen kan en zal hergeven."

Vooral was er veel te zeggen voor verkorting van den duur van het nieuwe octrooi; liefst tot tien jaren, telkens stilzwijgend te verlengen, behoudens bevoegdheid tot opzegging ten minste twee jaren vóór het einde van eenig loopend tijdvak. Daardoor werd eene voldoende bestendigheid in het bankwezen verkregen, zonder dat de mogelijkheid tot het aanbrengen van gewenschte veranderingen werd afgesneden. Het scheen heilzaam voor de bank te weten, dat haar octrooi na betrekkelijk korten tijd kon worden herzien, zoo haar beleid onverhoopt aanleiding mocht geven tot gegronde critiek. Niemand kon voorspellen, welke nieuwe behoeften zich op dit gebied over eenige jaren konden openbaren. Wie kon zeggen, welken invloed mogelijke gebeurtenissen ten aanzien van het muntwezen op de verhouding tusschen den staat en de bank zouden kunnen uitoefenen? Noch wegens den aard van haren werkkring, noch om andere redenen kon de bank ten slotte bezwaar maken om voor een beperkten, doch voor verlenging vatbaren tijd aan te nemen, hetgeen zij voor een langeren termijn zou hebben aanvaard.

De goede redenen, die ten gunste der voorgestelde amendementen van deze strekking werden aangevoerd, weerhielden den minister van financiën echter niet de meest ingrijpende daarvan voor onaannemelijk te verklaren. Alleen tegenover een amendement, waarbij de duur van het nieuwe octrooi op vijftien jaren bepaald werd en de stilzwijgende verlenging bij gebreke van opzegging behouden bleef, stelde de minister zich geen partij. En het onverwachte geschiedde. Slechts dit

amendement vond in de oogen der meerderheid genade; de overige werden door haar verworpen. De noodzakelijke steun, dien zij den minister van financiën zou verleenen door voet bij stuk te houden, bleek zich in het opvolgen zijner maar al te duidelijke wenken op te lossen.

Gelijke houding werd door den minister en door de meerderheid aangenomen tegenover de pogingen tot verbetering van andere bepalingen van het wetsontwerp, die na de genomen beslissing omtrent den termijn niet konden uitblijven. Niet alleen bij amendementen, waarbij eenige twijfel mogelijk was of de aandeelhouders der bank er in zouden berusten, maar ook bij de zoodanige, waartegen de bank redelijkerwijze geen bezwaar kon maken, weerklonk een veto van de regeeringstafel en deed de meerderheid, op zeer enkele leden na, haar afkeurend votum hooren. Zoo bij een amendement, om de vergrooting van kapitaal uit het wetsontwerp te lichten, ofschoon bleek dat deze maatregel niet door de bank gewenscht, maar haar door de regeering opgelegd was, in verband met het schijnbaar voordeel der uitkeering van een millioen. Eveneens bij een ander amendement, om deze uitkeering te doen vervallen en de nieuwe aandeelen, tegen storting der nominale waarde en evenredige aanvulling van het reservefonds, aan den staat te doen komen. Tegenover de becijferingen, die aantoonden dat de bedoelde bepalingen van het wetsontwerp den staat een belangrijk nadeel, den aandeelhouders een onverdiend voordeel zouden verschaffen, kon alleen eene berekening worden gesteld, volgens welke de annuïteit van een millioen over vijftien jaren daartegen zou opwegen. De grondslag dier berekening, een voorschrift namelijk dat elke stilzwijgende verlenging van het octrooi met eene evenredige uitkeering *à fonds perdu* voor het volgend tijdvak zou moeten gepaard gaan, ontbrak echter. Tegen het einde van het nieuwe tijdvak zal eene zoodanige uitkeering opnieuw moeten worden bedongen, of, zoo dit niet mogelijk blijkt, het octrooi moeten worden opgezegd; maar in dit laatste geval vervalt de stilzwijgende verlenging, waarop de regeering zooveel prijs toonde te stellen.

Alleen voor een amendement, om der bank slechts voor

een vijfde van haar maatschappelijk kapitaal — juist het bedrag, waarmede het zal worden vergroot — belegging in effecten te veroorloven, kon eene meerderheid worden verkregen.

Niet door handelend optreden voor de rechtmatige belangen van den staat gelijk voor een deugdelijk bankwezen, slechts door onovertroffen volgzaamheid jegens den minister van financiën heeft de nieuwe meerderheid bij deze beraadslagingen hare kracht getoond. Ook in volgzaamheid, het moet erkend worden, kan wezenlijke kracht zich bij eene parlementaire vergadering somtijds uiten. Althans bij onderwerpen, die door algemeene staatkundige beginselen beheerscht worden. Allerminst echter bij eene regeling, waarbij de staat, zij het tot zekere hoogte, partij is tegenover eene vennootschap. Hier steunt men de regeering het best, door met meer klem dan zij nog voor het staatsbelang op te komen, doch maakt men het zich een weinig al te gemakkelijk door eene redeneering als die van den heer De Savornin Lohman: „De minister heeft — men veroorlove mij het familiaire woord — het onderste uit de kan gehaald; hij heeft gehaald wat er te halen was; wij moeten ons nu daarbij neerleggen . . . Wanneer dus de minister zegt: ik ben niet zeker van de aandeelhouders, wanneer gij het wetsontwerp aldus wijzigt, dan heeft hij daartoe het recht en de verplichting." Thans, nu ook de eerste kamer zich bij de voorgestelde regeling heeft nedergelegd, zal de minister ongetwijfeld van de aandeelhouders volkomen zeker en vooreerst van verdere beslommeringen ten deze ontheven zijn. Het blijft evenwel de vraag of de gewenschte bestendigheid in het bankwezen zal blijken te zijn verkregen, wanneer na eenigen tijd met cijfers kan worden aangetoond, welke schade door sommige bepalingen dezer wet aan de schatkist is toegebracht.

De slotsom van dit overzicht kan beknopt zijn. Hoe de meerderheid hare werkkracht verder openbaren zal, moet worden afgewacht. Maar de eerste uitkomsten van het nieuwe parlementaire tijdvak zijn voor de kiezers, die bovenal daden wilden zien, weinig opwekkend.

Den Haag, 4 Augustus 1888. J. D. VEEGENS.

PAUS LEO XIII OVER DE MENSCHELIJKE VRIJHEID.

Tegen een paus te disputeeren is iets ongewoons, omdat het ongewoon is, dat een paus begint te disputeeren. Zoolang hij zijne bevelen of vermaningen grondt op de leer zijner kerk, „die het goddelijk voorrecht heeft de dwaling niet te kennen," kunnen zij beschouwd worden als enkel gericht tot hen, die het gezag dier kerk erkennen. Wie zich reeds aan dit gezag heeft onttrokken, kan ze, als hem niet aangaande, ter zijde leggen. De encycliek echter over de menschelijke vrijheid is blijkbaar minder gericht tot de geloovige katholieken, dan tot hen die, hetzij zij leden der katholieke kerk zijn of niet, wegens den invloed der liberale leer en hunne sympathie voor de moderne vrijheden, het standpunt dier kerk niet kennen of waardeeren. Zij tracht ook ongeloovigen, protestanten en twijfelaars omtrent dit standpunt in te lichten en hen van de juistheid daarvan te overtuigen. Deze encycliek tracht door bewijsgronden op het verstand der lezers te werken; *het gezag der kerkleer* treedt daarin op eene opmerkelijke wijze op den achtergrond. Het stuk is grootendeels van wijsgeerigen aard; eerst bij het onderdeel over de vrijheid van onderwijs wordt op de kerkleer gewezen *als eene aanbevelenswaardige leerstof.* Daar worden de hoofdstellingen van de kerkleer in het kort samengevat en de stelling herhaald, dat God de kerk voor het geloof en de regeling der zeden in zijn goddelijk leerambt heeft doen deelen en haar het goddelijk voorrecht heeft verleend de dwaling niet te kennen.

Oprecht gesproken bevreemdt het mij, dat iemand die de pauselijke waardigheid bekleedt en dus tijdelijk het orgaan is

dezer kerkelijke onfeilbaarheid, zelf in het krijt treedt, om te trachten bewijzen voor de waarheid en deugdelijkheid der kerkleer te leveren. Ik kan mij voorstellen, dat iemand, die in de onfeilbaarheid der kerk gelooft, anderen *van die onfeilbaarheid* tracht te overtuigen, maar niet, dat hij voor eenig onderdeel van de kerkleer andere bewijsgronden toelaat, dan alleen het feit, dat het door de kerk geleerd wordt. Wordt voor de leer der kerk ergens anders, dan in het enkele feit, dat zij de leer *der kerk* is, een bewijsgrond gezocht, dan sluit reeds zulk zoeken op zich zelf twijfel aan de onfeilbaarheidsleer in zich. Komt die leer slechts even, als ter loops te voorschijn in ééne enkele zinsnede bij de behandeling van een onderdeel, zooals in deze encycliek, dan staat de paus, dunkt mij, schuldig aan eene fout in de dialectiek. De samenvatting van de leer der kerk omtrent de menschelijke vrijheid en het beroep op het gezag van allen, die hebben medegewerkt tot de samenstelling en handhaving dier leer zouden, zelfs van het standpunt van iemand, die de onfeilbaarheidsleer niet aanneemt, hebben behooren vooraf te gaan aan en gesteld te worden boven het rechtstreeksch beroep op de *rede*, de *gezonde rede* of *het gezond verstand*, die in dit verband natuurlijk niet anders kunnen beteekenen, dan de rede en het gezond verstand van *schrijver* of *lezer* der encycliek. Een nauwgezet denker zal zich altijd twee- en meermalen bedenken, en de argumenten weder en weder wikken en wegen, eer hij eene meening omhelst, welke in strijd is met de zienswijze der beste denkers, die vóór hem hunne aandacht aan het onderwerp hebben gewijd. Hij weet en gevoelt, dat waar hij met zijn individueel oordeel staat tegenover het overeenstemmende oordeel van velen, de kracht der zakelijke bewijsgronden verpletterend moet zijn, om de schaal te doen overslaan. Maar als iemand, al hebbe hij het gezag, hetwelk Leo XIII zich als katholiek wijsgeer verworven heeft, tot ons spreekt „van zaken, waarin de mensch, te oordeelen naar het gezond verstand, niet vrij mag zijn" en „ter wille van het algemeen belang", op welks standpunt hij zegt zich te plaatsen — wanneer hij zich beroept op „het oordeel en het gevoelen van alle menschen, die zeker voor ons de stem der natuur is", — op dingen „waaraan men redelijkerwijs niet kan twijfe-

len", — op 's menschen behoefte „zich zelf niet in oneenigheid met de gezonde rede te stellen" — op „de natuurwet, die in het hart van iederen mensch is geschreven en gegrift"; — wanneer hij beweringen veroordeelt, omdat „niets dwazers en meer tegenstrijdigs met het gezond verstand zou kunnen gezegd of bedacht worden", dan wordt niet het gezag van denkers uit het verleden ingeroepen, maar een beroep gedaan ook op *mijne* rede en *mijn* gezond verstand. Indien deze mij tot dezelfde uitkomsten leiden, geef ik mij natuurlijk gewonnen; maar als dit nu eens niet het geval is? Welk motief kan er voor mij zijn, om aan te nemen, dat DE rede en HET gezond verstand voor de beweringen van den ontwerper der encycliek pleiten, als *mijne eigene* rede en gezond verstand mij die beweringen doen veroordeelen? Inzonderheid indien ook ik eene statige rij van denkers kan aanhalen, wier *rede* en *gezond verstand* hen tot dezelfde uitkomsten hebben geleid, als ik verkregen heb, of indien het zaken geldt, die door geheele staatspartijen in alle landen voor juist en goed gehouden worden, zooals voorbeeldshalve de door den paus veroordeelde *moderne vrijheden*; ja, als het vrijheden geldt, waaraan tallooze overigens onderdanige katholieken, niettegenstaande alle pauselijke veroordeelingen, groote waarde hechten? Zoodra de paus *dit* terrein betreedt, heeft hij het bewijs te leveren, dat zijne *rede* en zijn *verstand* gezonder zijn dan die zijner tegenstanders; dat de meening zijner aanhangers meer waarde heeft dan die der aanhangers van het liberalisme. Om dit bewijs, althans schijnbaar, te leveren, moet hij toch eindigen waar hij als paus had moeten beginnen; te dien einde moet hij er wel toe komen zich er op te beroepen, dat hij is DE PAUS en dat hetgeen hij leert is DE LEER DER KATHOLIEKE KERK. Waartoe dan al die voorafgaande omhaal over rede en gezond verstand, al die geleerdheid, die schijn van vrijheid, om naarmate van de uitkomsten van het onderzoek van *rede* en *gezond verstand*, de leer der kerk omtrent dit onderwerp aan te nemen of ook te verwerpen? Hoe kan het ook maar den minsten indruk maken, wanneer op rede en gezond verstand een beroep gedaan wordt door een man, die èn als geloovige èn als paus niet twijfelen mag en die, als hij begon in te zien, hoezeer de leer

der kerk met rede en gezond verstand in strijd is, aan de gezondheid van zijn eigen verstand niet meer zou mogen gelooven?

Wij ongeloovigen kunnen er ons slechts over verheugen, dat Leo XIII de naar ons oordeel *van zijn standpunt* valsche methode heeft gevolgd. Wij onzerzijds komen daardoor in eene veel betere stelling, om hen die de moderne vrijheden liefhebben, doch met het gezag der kerk niet gaarne breken, aan onze zijde te houden. Zegt de paus tot hen: „Zoo is de leer, aan welke gij als lid der kerk hebt te gehoorzamen", dan is iemand, die in de katholieke leer is opgevoed, geneigd te antwoorden: „wat ook rede en gezond verstand, geschiedenis en ervaring mij leeren, ik onderwerp mij aan de leer der kerk, die door God ons is voorgeschreven en aan het gezag van hem, die sedert 1870 — na het vaticaansch concilie — niet dwalen kan." Maar als de paus zelf een beroep doet op de rede, het gezond verstand, de geschiedenis en de ervaring, dan wordt ook op het eigen oordeel van den katholiek een beroep gedaan, en als hij wordt opgeroepen, *om krachtens dit eigen oordeel* alle moderne vrijheden prijs te geven, die hem lief zijn en waarvan hij de zegenrijke gevolgen in eigen omgeving heeft waargenomen, dan schijnt het niet meer ijdel en onvruchtbaar, naar eene herleving van het *staatkundige* liberalisme onder de katholieken te streven. Op het standpunt dezer encycliek is het hun niet verboden, tegenover de gronden van den paus andere te leggen, en den inhoud dier encycliek critisch te beschouwen. Wat ten doel had, twijfelaars van de onwaarde der moderne vrijheden te overtuigen, kon aldus wel eens het middel worden, de vrijheid in katholieke kringen in eere te herstellen. Als de katholiek zich met ingenomenheid vereenigen kan met den aanhef der encycliek, volgens welke: „De vrijheid, een uitmuntend goed der natuur en uitsluitend eigendom der wezens, begaafd met verstand en rede, den mensch eene waardigheid verleent, krachtens welke hij gesteld is in handen van zijn raad (*in manu consilii sui*) en meester van zijne daden wordt", dan zal ook hij zich tweemaal bedenken, om dat uitmuntende goed, die waardigheid, weder prijs te geven en zich in denken en doen te

onderwerpen aan een buiten hem staand gezag en in dit opzicht gelijk te worden aan de dingen, die niet zijn begaafd met verstand en rede. Fijn uitgesponnen sophismen, aangevoerd om deze uitkomst tegen te gaan, konden, al vullen zij een boekdeel, daartoe wel eens ontoereikende blijken te zijn.

Mijne eerste en doorgaande grief tegen deze encycliek — van een wetenschappelijk standpunt namelijk — is het gemis aan eene juiste definitie van haar onderwerp. Zij handelt volgens haar opschrift, van de „menschelijke vrijheid", maar houdt aan geene definitie van dit onderwerp vast. Wijsbegeerte en staatkunde worden dientengevolge op de buitensporigste wijze dooreengemengd. Zij begint met eene korte wijsgeerige handhaving van de vrijheid *van den wil* tegenover het fatalisme, maar haar doel ligt geheel op het gebied der staatkunde, en zoo gaat zij al spoedig over tot het betoog, dat burgerlijke wetten die met de kerkleer strijden, onverbindend zijn, en dat geene burgerlijke wet behoort te veroorloven, die kerkleer met geschriften of woorden aan te tasten of hare verkondiging te belemmeren. De wijsgeerige aanhef en de staatkundige leeringen zijn door geen anderen band verbonden, dan dat het woord „vrijheid" bij de formuleering van beide problemen eene rol speelt. Het schijnt den schrijver der encycliek te ontgaan, dat die problemen niets met elkander uit te staan hebben en het woord *vrijheid* volstrekt niet denzelfden zin heeft, waar sprake is van de vrijheid van den wil, als waar gehandeld wordt van de vrijheid van onderwijs of van drukpers. Zelfs in hunne wijsgeerige wortelen hebben deze vraagstukken niets met elkander gemeen. Ongeloovigen zijn gewoonlijk liberaal, omdat zij bij de vorming hunner ongeloovige overtuigingen de zegeningen van de staatkundige vrijheden hebben ondervonden, maar wijsgeeren, die de vrijheid van den wil verdedigen, behoeven volstrekt niet tengevolge van die meening, ook voorstanders van deze moderne vrijheden te zijn. De vrijheid van den wil beteekent de macht om binnen den kring van hetgeen physiek mogelijk is, elken invloed, hetzij van het eigen verleden of van het eigen organisme, hetzij

van buiten, bij het verrichten eener handeling of het bepalen zijner gedragslijn te weerstaan. Eene staatkundige vrijheid bestaat daarentegen in de ontzegging aan de overheid van de macht, om de uitingen van het individueel willen — hetzij dit in wijsgeerigen zin al dan niet vrij zij — door straffen aan banden te leggen of in eene bepaalde richting te drijven. Het is, altijd van zijn standpunt, volkomen juist, dat de paus van de burgerlijke overheid eischt, hem en de zijnen niet te belemmeren in het doen of gelooven wat de kerk hun voorschrijft, en anderen te verbieden, iets te doen wat hun onaangenaam is, maar dien eisch moeten alle pausen stellen, en aldus moeten zij de „*ware*" burgerlijke vrijheid opvatten, onverschillig of zij in het vraagstuk van den vrijen wil de zijde van Augustinus of van Pelagius kiezen.

De aanhef van al. 3: „Hetgeen wij bepaaldelijk in het oog hebben, is de *zedelijke* vrijheid, zoowel in de individuen, als in de maatschappij", schijnt aan te duiden, dat de paus meent zich eene *zedelijke* vrijheid *in de maatschappij* nevens eene *zedelijke* vrijheid *in de individuen* te kunnen denken. Hier heerscht blijkbaar verwarring van begrippen. De zedelijke vrijheid is naar 's pausen eigen definitie „het vermogen van de keuze der middelen, die tot een bepaald doel kunnen leiden, in dien zin dat hij die het vermogen heeft om eene zaak uit vele andere te kiezen, meester is over zijne daden". In dezen zin is zij nooit anders dan eene eigenschap van de individuen, hetzij deze, gelijk de natuur medebrengt, te midden hunner betrekkingen in de maatschappij leven, of wel deze of gene zich tijdelijk eens in den hoogst zeldzamen toestand bevinde, alleen te moeten leven. Voor eene onderscheiding in het bedoelde vermogen, naarmate dit gebruikt wordt tegenover de levenlooze natuur of ook tegenover medemenschen, is geen grond hoegenaamd. Men kan natuurlijk spreken van *de vrijheid der* individuen *in* de maatschappij, maar dan is er geen sprake van hunne *zedelijke* vrijheid, maar van den omvang van hun recht, van den kring van handelingen, die zij — hetzij zij al dan niet *zedelijk* vrij zijn — mogen verrichten, zonder dat de overheid met verbod of straf tusschen beide treedt.

Na lezing en herlezing der encycliek komt het mij voor, dat de schrijver heeft willen handelen over de beperkingen, waaraan de mensch zich bij het gebruik zijner krachten en vermogens gewillig *behoort* te onderwerpen, en beoogt hij deze te onderscheiden in beperkingen uit eigen overwegingen van zedelijk-godsdienstigen aard en beperkingen, die uit den uitwendigen dwang der staatswet voortvloeien. Zoo wordt de aanhef van al. 10 begrijpelijk, waar het heet: „Hetgeen zooeven gezegd is omtrent de vrijheid der individuen, is gemakkelijk toe te passen op de menschen, die onderling door de burgerlijke maatschappij verbonden zijn. Want hetgeen de rede en de natuurwet voor de individuen doen, vervult de menschelijke wet, welke ten gemeenschappelijken nutte der burgers is afgekondigd, voor de als maatschappij levende menschen". Ik bedoel namelijk, dat mij begrijpelijk wordt, wat met deze zinsnede bedoeld wordt, geenszins dat hetgeen hier werkelijk gezegd wordt, een goeden en gezonden zin heeft. Gelezen, zooals het er staat, dan zouden rede en natuurwet slechts gelden voor de Robinson's of cellulair gevangenen, de menschelijke wet (de paus bedoelt de staatswet) daarentegen voor de als maatschappij levende menschen, hetgeen geen redelijken zin heeft, daar de werking van rede en natuurwet wel in de eerste plaats moet zijn, den *als maatschappij* levenden menschen hunne plichten te leeren kennen en hen bij de vervulling dier plichten te steunen. Toch mag ook bij deze meest welwillende opvatting van het verband tusschen het wijsgeerige en het staatkundige gedeelte der encycliek, de opmerking niet teruggehouden worden, dat de beschouwingen tegen het *fatalisme* geheel buiten haar kader liggen.

Wat Leo XIII van de twee soorten van vrijheidsbeperkingen — beperkingen door eigen inzicht en door staatsdwang — denkt, staat natuurlijk reeds vast door het enkele feit, dat hij *paus* is. De mensch moet zich gewillig onderwerpen aan de beperkingen van rede en natuurwet; — wat rede en natuurwet bevelen, kan ieder vernemen uit de leer der kerk „die het goddelijk voorrecht heeft de dwaling niet te kennen"; — de

burgerlijke wet kan de natuurwet en de eeuwige wet (lees: de kerkelijke wet) aanvullen omtrent bijzonderheden, waarover de natuur slechts op vage en algemeene wijze uitspraak heeft gedaan en heeft dan aanspraak op gehoorzaamheid; — zij kan ook in hare bevelen herhalen, wat de eeuwige wet reeds leert; zij heeft dan de waarde dier eeuwige wet en versterkt hare werking te recht met wereldsche straffen, doch als zij de door de kerkelijke wet gestelde grenzen overschrijdt, als „het recht tot bevelen ontbreekt of het bevel tegenstrijdig is aan de rede of aan de eeuwige wet, — waaromtrent natuurlijk *de kerk* te beslissen heeft — dan is het wettig, ongehoorzaam te zijn aan de menschen, ten einde gehoorzaam te zijn aan God."

Tot mijne verwondering is van liberale zijde tegen deze laatste zinsnede bedenking gemaakt, als de prediking van revolutie behelzende. Mij dunkt, dat ieder vriend der vrijheid den paus dankbaar behoort te zijn voor deze krachtige handhaving van het recht om aan de burgerlijke wet ongehoorzaam te zijn, indien zij werkelijk tegen de rede en de natuurwet strijdt. Ook hij beslist niets omtrent de wijze, waarop de ongehoorzaamheid zich behoort te uiten; lijdelijk verzet zal in den regel de beste vorm van verzet wezen. Maar wij moeten hem dank weten voor zijn weerstand tegen de leer van de almacht der burgerlijke wet en tegen de prediking der plichtmatigheid van onderwerping aan elke burgerlijke wet, ook al strijdt zij met de rede en de natuurwet.

Tusschen den paus en het liberalisme blijft natuurlijk steeds dit verschil bestaan, dat het laatste ook ongehoorzaamheid beveelt aan de *kerkelijke* wet, die met *de rede* en *de natuurwet* strijdt. De paus kan zich zulk een conflict niet als mogelijk voorstellen, omdat voor hem de kerkelijke wet tegelijk de wet der rede en der natuur is. Daar ligt de bron van een verschil, hetwelk ten gevolge heeft, dat in liberale wetten de *individueele* vrijheid, ook die van den katholiek, ontzien wordt, en daarentegen de katholieken slechts kunnen strijden voor de vrijheid *hunner kerk*. In het liberalisme komt de beperking van het gezag der burgerlijke wet *aan allen* ten goede en door zijn invloed wordt de zelfstandigheid van den burger

verhoogd; den katholiek wordt ongehoorzaamheid jegens de burgerlijke wet, die hare grenzen overschrijdt, slechts geleerd om hem te sterker aan de kerkelijke wet te onderwerpen en nog onzelfstandiger te maken, dan hij door te groote volgzaamheid jegens onrechtvaardige burgerlijke wetten ooit worden kon. Alleen de liberalen houden daarom inderdaad die vrijheid in eere, die door den paus zoo te recht *een uitmuntend goed* is genoemd en *uitsluitend eigendom der wezens begaafd met verstand en rede*. Alleen door oefening in het gebruik zijner vrijheid in liberalen geest erlangt de mensch die hooge zedelijke waardigheid, welke ook volgens den paus de vrucht der vrijheid is. De katholiek daarentegen maakt de kerk meesteres zijner daden en betreedt den weg, die tot verlies dier waardigheid leidt.

Kunnen reeds om deze reden liberalisme en katholicisme zich nooit verzoenen, er is echter geene afdoende reden, dat de katholiek *per se* conservatief zou moeten zijn. De katholiek kan nooit vrede hebben met de regelingen, die het liberalisme ontwerpt, ten einde *voor den individu* de vrijheid te verwerven, *zich niet te storen aan de kerkelijke wet*, maar daaruit vloeit niet noodwendig voort, dat niet menig ander doelwit der liberale staatkunde den steun van katholieken zou mogen verwerven.

In deze encycliek is het staatkundige program hoofdzaak; laat ons zien, in hoeverre dit met de denkbeelden der liberalen strookt.

Met bijzondere ingenomenheid moet ieder liberaal wel kennis nemen van de volgende zinsneden:

„Aldus heeft altijd de wonderbare macht der kerk ter bescherming en handhaving van de burgerlijke en politieke vrijheid der volkeren uitgeblonken. Hare weldaden van dezen aard behoeven niet te worden opgesomd. Het is voldoende te herinneren aan de slavernij, dien ouden smaad der heidensche volkeren, die vooral door hare pogingen en hare tusschenkomst is verdwenen. Het evenwicht van de rechten zoowel als van de ware broederschap der menschen is Christus, die ze het eerst heeft verkondigd; maar op zijne stem heeft die

zijner apostelen geantwoord, welke verklaarden, dat er geen Jood, noch Griek, noch barbaar, noch Scyth meer is, maar dat allen broeders zijn in Christus. Op dit punt is de verheffing door de kerk zoo groot en zoo algemeen erkend, dat — men heeft er de ondervinding van opgedaan — overal waar zij den voet zet, de ruwheid der zeden niet lang kan bestaan, de woestheid weldra wijkt voor de zachtheid, de duisternissen der barbaarschheid voor het licht der waarheid. En de kerk heeft nooit opgehouden de door de beschaving veredelde en verzachte volkeren den invloed harer weldaden te doen gevoelen, weerstand biedende aan de grillen der ongerechtigheid, de onrechtvaardigheid afkeerende van het hoofd der onschuldigen of zwakken."

Wel moeten liberale lezers beginnen te twijfelen aan alles wat men hun van de geschiedenis geleerd heeft, als zij aldus de geschiedenis der kerk geschetst vinden. Wij denken aan het lot van Albigenzen en Hugenooten, van Mooren en Joden, aan de inquisitie met hare gruwelen, aan de staatkunde der katholieke vorsten, die liever over woestijnen dan over ketters wilden heerschen enz. De broederschap der katholieken met ketters en heidenen was, naar onze te goeder trouw gevormde meening, altijd *voorwaardelijk* en onderworpen aan den eisch, dat men begon zich te bekeeren. Doch laten wij dit ter zijde. Ook dit heeft ons de beoefening der geschiedenis geleerd, dat ook de gebeurtenissen, die de geschiedenis der christelijke volken schandvlekken, uit de samenwerking van verschillende oorzaken zijn ontstaan, en het vaticaansche archief bevat misschien bewijzen, dat de katholieke kerk altijd humanitaire en cosmopolitische beginselen heeft voorgestaan. Liever dan over het verleden der kerk te twisten, willen wij aannemen, dat er *voortaan* ook voor haar Jood noch Griek, barbaar noch Scyth meer zijn zal; dat ook zij *voortaan* steeds wil uitblinken door hare wonderbare handhaving van de burgerlijke en staatkundige vrijheid der volkeren; — dat ook zij *voortaan* de onrechtvaardigheid zal afkeeren van het hoofd der onschuldigen en zwakken — dat ware of vermomde slavernij ook haar *voortaan* een gruwel zal zijn. Al zijn wij het dan over de middelen oneens, ons doel is althans hetzelfde,

als Leo zegt, dat de kerk heeft willen bereiken. Men zou mogen hopen, zich ook van tijd tot tijd eens omtrent de middelen te verstaan,.... indien de encycliek ons niet door haren verderen inhoud deze illusie benam.

Bij alin. XV is het, alsof de wijsgeer de pen nederlegt om haar ter hand te stellen aan een verwoeden partijman, die in den strijd tegen de liberalen op den man is gedresseerd, die niet in staat is in den liberaal een medemensch van gelijke bewegingen, in de rede van den liberaal eene uiting van de eeuwige rede te zien. Geen wijsgeerige waardeering van argumenten, geen zachtmoedige vermaning tot den dwalende ontvloeit meer de pen. Hij ziet blijkbaar slechts den indringer op het erf van Petrus, den belager van de macht van paus en kerk, en vliegt hem naar de keel.

De liberalen, zegt hij, volgen het voorbeeld van Lucifer, van wien het misdadig woord is: „ik zal niet dienen." Naar hunne meening behoort de macht aan het getal en scheppen alleen de meerderheden het recht en den plicht. Het liberalisme neemt het verschil tusschen goed en kwaad weg; het schandelijke en het brave verschillen niet meer in werkelijkheid, maar alleen in de meening en het oordeel van ieder; wat hun behaagt, zal geoorloofd zijn; de wet, die bepaalt wat men doen of laten moet, wordt overgelaten aan de grillen van de talrijkste menigte; de aanhangers van het liberalisme kennen den staat een despotische en onbeperkte macht toe, enz.

Herkent echter iemand de liberale leer in deze beschrijving? Zijn niet juist de *moderne vrijheden*, de vrijheid van den godsdienst, van drukpers, van onderwijs en geweten, alle zoo heftig door den Paus veroordeeld, grondbeginselen van staatsinrichting, die het liberalisme erkend wil zien *ten behoeve der minderheden?* Is het hun niet juist te doen, om te voorkomen, dat een absoluut vorst of eene parlementaire *meerderheid* wetten make, volgens welke de minderheid slechts zou mogen gelooven, belijden, verspreiden en onderwijzen wat aan de machtigste partij behaagt? Is de liberale leer niet het uitvloeisel van de ervaring, ook door de stichters van christendom en kerk zoo duur gekocht, dat elke nieuwe en betere leer aanvankelijk slechts door minderheden wordt omhelsd, en dat, indien aan de meer-

derheid, die de wet maakt, de bevoegdheid wordt verleend de leeringen der minderheden te onderdrukken, wijl deze hun niet behagen, de vooruitgang der wetenschap, de loutering der denkbeelden van dwaling en vooroordeel onmogelijk wordt? Is het den paus onbekend, dat juist daardoor de waarde dier grond*rechten*, hetzij al dan niet in grond*wetten* opgenomen, in het licht is getreden, omdat de machtigen van eertijds, gesteund door zijne kerk en hare volgelingen, die destijds de meerderheid vormden, de rechten der minderheden hebben vertrapt? Is b.v. — om bij ons vaderland te blijven — onze opstand tegen Spanje niet daardoor uitgelokt, dat de toenmalige overheden in staat en kerk, hunne zwaarden vereenigende, zich eene *despotische* en *onbeperkte* macht aanmatigden, zelfs over de denkbeelden der onderdanen, totdat eindelijk hare gruwelen een deel harer eigene aanhangers van haar vervreemdden en openlijk of bedektelijk de partij der verdrukten deden kiezen?

Niet op eens is de wereld verlost van de staatsleer van het katholicisme, die *aan de overheid* tot plicht maakt, de katholieke leer, bij uitsluiting van elke andere, als de ware leer te erkennen en te verkondigen, en de dwaling — dat is: alles wat met die kerkleer strijdt — te bekampen en zoo mogelijk uit te roeien. Het protestantisme der 16e eeuw heeft aanvankelijk die staatsleer overgenomen, ten deele omdat de protestanten dit beginsel juist vonden, wijl ook zij zich in het bezit waanden van DE waarheid, gelijk nog ten huidigen dage onze anti-revolutionaire leiders. Ten deele omdat in den vorm van een kerkelijken strijd menige verborgen burgeroorlog gevoerd wordt tusschen de moderne maatschappij en de katholieke kerk, en omdat de overheid, die de eerstgenoemde vertegenwoordigt, van oordeel is, dat de wapenen, welke de katholieken gewoon zijn te gebruiken, ook haar goede diensten kunnen bewijzen. Is het echter den paus alleen onbekend, dat het liberalisme met zijne *moderne vrijheden* deze wapenen aan *elke* overheid, welke ook hare kerkelijke richting zij, ontneemt en de vrijheid en rechtsgelijkheid *van allen* voorstaat, onverschillig of zij in overtuigingen met de meerderheid overeenstemmen of niet? Eene meer onware beschuldiging, dan *dat het liberalisme den staat eene despotische en*

onbeperkte macht toekent en aan de inzichten of grillen der talrijkste menigte zou overlaten, *onbeperkt de wet te stellen aan allen*, is kwalijk denkbaar.

Het is volkomen waar, dat het liberalisme geen *vasten* maatstaf heeft voor de beoordeeling van hetgeen waar en goed is. Het zijn wederom lessen der ervaring, dat de denkbeelden zich wijzigen, — dat kennis en wetenschap gaandeweg een uitgebreider gebied omvatten, — dat de formules, in welke de kennis en overtuiging van het voorgeslacht waren samengevat, wijziging ondergaan, — dat verhalen, die lang als waar zijn aangenomen, blijken onwaar te zijn en de bewijzen, op grond waarvan men ze vroeger geloofde, onvoldoende worden bevonden. Evenzeer is het eene les der ervaring, dat de zeden samenhangen met de meeningen omtrent hetgeen voor het lichamelijk en geestelijk welzijn der individuen, voor den vrede en de welvaart der staten, en hunne kracht naar binnen en buiten dienstig is. En verder dat niet onder alle hemelstreken en niet bij alle beschavingstoestanden dezelfde gedragslijn der individuen en dezelfde rechts- en staats-instellingen aanbevelenswaardig zijn. Niet alleen verwerpt daarom het liberalisme elken tot dusver voorgestelden *vasten* maatstaf voor geloof en zeden, maar houdt het ook vol, dat er geen vaste maatstaf voor alle tijden en volken zijn kan. Het beschouwt het als de betreurenswaardigste dwaling van het katholicisme, dat dit waant in het bezit van zulk een vasten maatstaf te zijn. Al ware hij ooit juist geweest, hij kan alleen juist blijven, zoolang de denkbeelden en maatschappelijke toestanden stationair zijn. Bij vooruitgang der kennis en wijziging der behoeften, ontstaat er omtrent dien maatstaf conflict; dit is HET conflict van den modernen tijd, waarin de menschen beginnen den maatstaf der kerk te verwerpen en verkiezen te gelooven en te doen, wat *nu* blijkens de ervaring voor staat en individu dienstig is, en waarin onze hedendaagsche maatschappij aldus het door de moderne wetenschap aan het licht gebrachte in zich opneemt en verwerkt.

Omdat echter het liberalisme geen *breviarium* bezit, dat voor alle tijden en volken vaststelt, wat waar en goed is, daarom is het verschil tusschen waarheid en dwaling, tus-

schen goed en kwaad niet opgeheven. Omdat b.v. dezelfde spijs of drank niet onder elk klimaat en bij elke temperatuur gezond is, ontbreekt de maatstaf niet voor de beoordeeling der gezondheid van spijzen en dranken. Eene menschengroep kan evenmin met dezelfde zeden zich over den geheelen aardbol behagelijk gevoelen, als een individu met dezelfde kleeding, maar daarom ontbreekt de maatstaf van beoordeeling niet. Slechts leert men dien niet uit de boeken, maar uit de ondervinding zelve. De beslissing over alle vragen der practijk ligt ten slotte bij de ervaring, en omtrent de ervaring *van een volk* kan alleen *het volk zelf* getuigenis geven. Vandaar dat het liberalisme voor de beoordeeling van de doelmatigheid, ook van zedelijke regelen, zooveel waarde hecht aan de uitingen van het volk zelf, dat het aan de grieven des volks tegen burgerlijke en kerkelijke wetten uiting wil geven en daaraan zooveel mogelijk wil te gemoet komen. Het erkent *rede* en *gezond verstand* — ook in deze encycliek zoo herhaaldelijk door den paus als de ware gronden en bronnen van zijn leeringen aangehaald — als *levende krachten in de maatschappij;* het bepaalt niet *a priori* uit de hoogte zijner grootheid, *ex cathedra*, wat als met rede en gezond verstand overeenstemmend is te beschouwen, maar het bespiedt en verzamelt, wat door de geheele maatschappij, niet alleen in de werkzalen der geleerden, maar ook in de ervaringen van een ieder in zijn leven en bedrijf aan het licht gebracht wordt.

De paus gebruikt een *vasten* maatstaf, maar ook een *juisten?* Wie hieraan vroeger twijfelde, zal door deze encycliek niet van dwaling overtuigd worden. Wel zullen de denkende geloovigen — zoo zij hun denkvermogen bij de lezing dier encycliek toepassen — de redeneringen, waarmede de paus zijne voorschriften inleidt, niet zelden zonderling vinden, althans zoo hun deze vrijheid gelaten is. Tallooze malen wordt herhaald, dat individuen en volken zich moeten onderwerpen aan de rede en het gezond verstand. Met de rede en het gezond verstand der menschen wordt de eeuwige rede, die de schepper der menschen in hen gelegd heeft, vereenzelvigd, — welk denkbeeld op zich zelf en afgescheiden van de theïstische

inkleeding onzerzijds niet wordt gewraakt, — maar als wij dan vragen, waarom wij de leeringen van de rede en het gezond verstand der menschen, die volgens de premissen toch uitingen moeten zijn van de eeuwige rede, niet allereerst hebben te zoeken in de oordeelvellingen en wenschen, die deze menschen zelve te kennen geven, vinden wij geen ander antwoord, dan het beroep, hetwelk de paus-wijsgeer op den achtergrond schijnt te willen schuiven, op *het wondergeloof*. Maar alsof de wijsgeer in hem gevoelt, op welk loopzand hij hier geraakt, schijnt hij daarvan geen goede uitkomst te verwachten in landen met gemengde bevolking. „Wijl het alzoo," zoo lezen wij, „noodzakelijk is een godsdienst in de maatschappij te belijden, moet men *dien belijden, welke de eenige ware is* en welken men zonder moeite, *althans in de katholieke landen*, herkent aan de waarheidsteekenen waarvan zij het schitterend karakter in zich draagt." Niet in een katholiek land levende of geleefd hebbende, kan ik niet beoordeelen, hoe mijn vermogen, om die schitterende waarheidsteekenen te zien, bij verplaatsing naar zoodanig land zou aangroeien. Maar wel zou ik durven beweren, dat indien de paus, deze wijsgeer-paus, eens een tijdlang als geleerde onder geleerden onder ons kwam leven, hij zou inzien, dat in ons land, in onze geestelijke atmospheer, die waarheidsteekenen volkomen onzichtbaar zijn geworden, niet omdat hier het licht te zwak is om het werkelijk aanwezige te aanschouwen, maar omdat het te sterk is, om aan de verbeelding vrij spel te laten. Indien hij dan tevens eens bij het licht onzer geschiedenis de staatsleer zijner kerk naging, zou hij tevens inzien, dat het met de vrijheid nimmer treuriger gesteld is geweest, dan toen die leer onder de regeering van Karel V en Filips II onbeperkt den schepter voerde; — dat naarmate men zich er verder van verwijdert, het recht *van alle minderheden* beter geëerbiedigd wordt en dat alle overgangsvormen tusschen haar stelsel en dat van volledige onthouding van de overheid schipbreuk hebben geleden. De staat moet natuurlijk nimmer „godloochenaar" zijn, maar onder ons levende, zou ook de paus spoedig inzien, dat het geloof alleen eene eigenschap is en kan zijn van *natuurlijke* personen, nooit van rechtspersonen, en zou hij op dien grond de liberale staatsleer niet meer veroordeelen, die

eischt, „dat de staat ten opzichte van alle godsdiensten — en ik voeg er bij van alle individueele meeningen over godsdienstige vraagstukken — met dezelfde gesteltenissen zij bezield, allen dezelfde rechten verleenend."

Hij zou hier nog iets kunnen ontdekken. Theoretisch verheerlijkt hij in zijne encycliek eene uitoefening der vrijheid binnen engere grenzen, dan hier te lande eenig mensch, de katholieken ingesloten, voor zichzelven geoorloofd acht. Met gelijksoortige opeenstapeling van spitsvondige redeneeringen zou de directeur van een dierentuin er toe kunnen geraken, het bewijs te leveren, dat elk zijner exemplaren juist de hem passende mate van vrijheid heeft, en dat de ware vrijheid die is van het roofdier in zijne kooi en van den cacatoe aan zijne ketting. Deze zou echter bovendien doen, wat de paus niet kan; hij levert de proef op de som, dat zijn stelsel mogelijk en uitvoerbaar is. De paus is niet bij machte de juistheid zijner leer met een voorbeeld te bewijzen. Met de katholieke wereld ziet het er geheel anders uit dan de paus wenschelijk acht; niettegenstaande alle encyclieken, bewegen zijn aanhangers zich *bijna* even vrij, als de liberalen. Slechts met het gewapend oog bespeurt men den draad, waarmede menige hoogvlieger aan de kruk verbonden is. Laat de paus eens beproeven, de draden in te halen en allen weder binnen de grenzen dezer encycliek terug te brengen. Laat hem eens aan zijne volgelingen het bevel geven, zich ernstig te wijden aan de bestrijding van alle vrijheden, die volgens deze encycliek afkeuring verdienen, vrijheid van godsdienst, van propaganda met woord en geschrift, van onderwijs, van geweten! Dan stort het geheele kaartenhuis in elkander. Alleen daarom valt het katholieke gebouw niet uiteen, omdat men niet meer beproeft het geheel los te maken van de steunselen, welke het zelf aan de moderne denkbeelden en vrijheden begint te ontleenen. Voor een critischen lezer is het alleraardigst te zien, hoe ten slotte de paus zijnen aanhangers dispensatie verleent van alle pogingen, om de ware leer ook weder in de practijk ten troon te verheffen. Dat zou wel heerlijk zijn, maar, zoo weeklaagt hij, „de kerk houdt in hare moederlijke

waardeering rekening met het overstelpende gewicht der menschelijke zwakheid, en haar is de beweging niet onbekend, welke in onzen tijd de geesten en dingen medesleept. Om deze reden... verzet zij zich niet tegen de verdraagzaamheid, welke de openbare macht meent te moeten inachtnemen ten opzichte van zekere dingen, welke strijden met de rechtvaardigheid en waarheid. In het bestuur der staten past het, Hem na te volgen die de wereld regeert en die, oneindig goed en almachtig, niettemin zekere kwade dingen in de wereld laat bestaan, nu om een grooter goed niet tegen te houden, dan om grooter kwaad te beletten."

De katholieken behoeven dus gelukkig niet met het hoofd tegen den muur te loopen, wat zij ook trouwens wel niet zouden doen, al werd het hun bevolen. Dat wij liberalen echter verkeerd zouden doen, ons daardoor al te zeer in slaap te laten wiegelen, leeren wederom zinsneden als de volgende: „Opdat ons oordeel — over het dulden van de veroordeelde staatkundige vrijheden — waar blijve, moet men in het oog houden, dat hoe noodzakelijker het is, het kwaad in een staat te verdragen, de toestand van dien staat zich te meer van de volmaaktheid verwijdert, en voorts, dat het verdragen van het kwaad, behoorende tot de beginselen der politieke voorzichtigheid, nauwkeurig moet beperkt worden binnen de grenzen, geëischt door hare reden van bestaan, d. i. door het algemeen welzijn."

Laat ons zorgen dat ten onzent zulk een krachtige openbare meening omtrent de noodzakelijkheid en wijsheid der moderne vrijheden blijve bestaan, dat ook de paus blijve erkennen, dat voor Nederland de aantasting dier vrijheden het openbaar welzijn zou schaden, omdat zij, gelijk in de 16e eeuw, een strijd op leven en dood voor hare handhaving zou doen ontbranden en, ook gelijk destijds, op het kortwieken *der kerk* zou kunnen uitloopen. Zorgen wij echter tevens, dat — buiten het geval van noodweer — ons nooit het verwijt treffe, hetwelk de paus te recht aan vele luidruchtige verdedigers der verdraagzaamheid naar het hoofd slingert, dat zij, kwistig met vrijheden voor allen, weigeren aan de kerk hare vrijheid te laten. Die vrijheid is niet alleen een

eisch onzer beginselen, maar ook het eenige middel om den katholieken te leeren de staatkundige vrijheden lief te hebben en hen, bij lezing van encyclieken als deze, het zwaartepunt te doen zien, juist in de zinsneden waarin hun, uit welke begrijpelijke of onbegrijpelijke beweegredenen ook, vrijgelaten blijft of wordt van de verbodene vrucht te eten, mits zij ze maar niet al te smakelijk vinden.

's GRAVENHAGE, 8 Augustus. S. VAN HOUTEN.

DE VROUW EN HAAR RECHT.

> Was seine Selbstständigkeit verloren hat, hat zugleich verloren das Vermögen einzugreifen in den Zeitflusz.
>
> JOHANN GOTTLIEB FICHTE.

Verre ligt de tijd achter ons, toen het onder theologen een punt van dispuut uitmaakte, of de vrouw een ziel bezat; wij naderen reeds het oogenblik, waarop de algemeene overtuiging zal vaststaan, dat de vrouw met niet minder hersens is bedeeld dan de man. Maar in hoe ver verschiet ligt nog het tijdstip, waarop de vrouw, aan wier moreele en intellectueele gelijkheid met den man door de meerderheid niet meer getwijfeld wordt, in staat en maatschappij naast gelijke plichten ook gelijke rechten als de man zal bezitten? Wat het beginsel betreft, dat de bestaande maatschappelijke betrekkingen tusschen de beide seksen regelt en de eene aan de andere ondergeschikt doet zijn, — Stuart Mill heeft hiervan niet alleen het verkeerde aangetoond, terwijl hij het een van de voornaamste hinderpalen voor de beschaving van het menschdom noemde, maar heeft tevens beter dan iemand anders betoogd, hoe het vervangen moet worden door een beginsel van volmaakte gelijkheid, zonder grootere macht of voorrechten aan de eene zijde of onbevoegdheid aan de andere zijde toe te laten.

Het is overbodige arbeid, nu wij Nederlanders eerst voor den drempel der moderne sociale inrichting staan en slechts aan een kleine minderheid der mannelijke leden van den staat het volle burgerrecht is toegekend, dit te eischen voor

de vrouw, die door den burgerlijken wetgever op één lijn geplaatst werd met onmondige kinderen, zedelijk en geestelijk kranken. Ja erger dan dat: het onmondige kind wordt meerderjarig; een misdadiger herneemt zijn staatsburgerlijke rechten, wanneer zijn straftijd afgeloopen is; een krankzinnige kan genezen en kiest en stemt dan weder mede. De vrouw evenwel blijft gedurende haar geheele leven van deze voorrechten verstoken. Doch moge ook nog lang het uur niet slaan, waarop haar grieven opgeheven worden, toch is het goed en noodzakelijk voortdurend luide te herhalen, wat zij wil, wat zij wenscht, wat zij als *mensch* het *recht* heeft te eischen. Dubbel goed en dubbel noodzakelijk, opdat de vrouw zelve niet nog vaster inslape. *Frappez, frappez toujours.*

Bovendien wordt in ons land te weinig aandacht geschonken aan de „vrouwenkwestie." Ja, er *is* een vrouwenkwestie, dit valt niet langer te loochenen, maar terwijl de maandelijksche *reviews* in Engeland bijna telken male artikelen bevatten, met de vrouwenvraag in verband staande, wordt door slechts enkele onzer tijdschriften en weekbladen, en dan nog hoogst zelden, dit onderwerp behandeld. [1] Wel heeft de nederlandsche vrouw haar eigen orgaan, doch *de Huisvrouw* heeft, zooals de redactie nog uitdrukkelijk bij de laatste jaarwisseling verklaarde (n°. 35), het karakter, dat zij van de oprichting af droeg en waaraan zij haar naam ontleende, nooit verloochend. Zij heeft willen zijn en is dit altijd gebleven: een blad voor *huisvrouwen*; altijd heeft zij de roeping der vrouw in het gezin als hoofdzaak beschouwd en daarom steeds beoogd de huisvrouw van nut te zijn en haar taak te helpen verlichten. In de *tweede* plaats kwam als doel: de belangen der vrouw in het algemeen en op ieder gebied naar beste vermogen te bevorderen. In dit programma schuilt naar mijn meening de oorzaak, dat *de Huisvrouw* geenerlei merkbaren invloed op onze wettelijke en maatschappelijke instellingen met betrekking tot de vrouwen heeft uitgeoefend.

Gelijke onverschilligheid als onze tijdschriften, week- en dagbladen aan den dag leggen, bestond er tot heden in onze

[1] Dit artikel was geschreven, toen het nummer van het *Sociaal Weekblad* verscheen waarin mej. Helène Mercier een opstel aan het »Kiesrecht der Vrouw" wijdde.

volksvertegenwoordiging ten opzichte van de positie der vrouw. Ook onze staatslieden en wetgevers schijnen de vrouw met haar rechten en eischen als niet veel meer dan een *quantité négligeable* te beschouwen. Wie onzer afgevaardigden heeft bij het eindeloos debat over de grondwetsherziening den handschoen voor de vrouw ter wille harer staatkundige rechten opgenomen? Wie der 86 heeren uit de oude kamer heeft ooit het initiatief genomen om ingrijpende voorstellen betreffende den rechtstoestand der vrouw te doen? Zal het voortaan beter gaan? In ieder geval is het noodeloos op dit oogenblik de bezwaren te weerleggen, welke gewoonlijk tegen het kies- en stemrecht der vrouw worden ontvouwd. De nieuwe grondwet kwam boven de hoofden der arbeiders zoowel als der vrouwen tot stand. De oude afgeleefde kamer toonde zich onbewust van een vrouwenkwestie en liet deze in het vergeetboek, als zoovele andere belangrijke vraagstukken. Van de kamer van honderd behoeft de vrouw zich, wat het verkrijgen van staatkundige rechten betreft, waarschijnlijk evenmin illusiën te maken. Voor jaren is haar het recht ontzegd mede te werken aan het vaststellen der wetten, welke op te volgen haar even goed ten plicht is gemaakt als den man.

Wanneer wederom een grondwetsherziening voor de deur staat, is wellicht het tijdstip aangebroken een lans te breken voor het stemrecht der vrouw. En ik twijfel niet, of het zal dan haar en haar ridders bij de weerlegging der gebruikelijke gelegenheidsargumenten, als daar zijn: het verlies harer vrouwelijke bekoorlijkheid, de inbreuk op het huiselijk leven ten gevolge harer bemoeiingen met de politiek, en meer dergelijke — gemakkelijk vallen haar bestrijders uit den zadel te lichten. Tot het oogenblik van den ernstigen, beslissenden strijd, als het geheele leger in het krijt treedt, is het voldoende zich stil voor te bereiden en zich degelijk voor den veldtocht uit te rusten. Voorloopig is er andere arbeid te verrichten. Zoolang echter der vrouw staatkundige rechten zijn ontzegd, rust op de wetgevers de dubbel zware verantwoordelijkheid voor haar intellectueele en helaas al te dikwijls ook moreele minderheid.

Onlangs heeft dr. Schaepman in een katholieke bijeenkomst

te Rotterdam verzekerd, dat het *doel* der tegenwoordige regeeringspartijen is te streven, dat het recht tot volle majesteit en zegepraal kome in den staat van Nederland. Zal dit recht wederom beperkt blijven tot de mannelijke ingezetenen van ons vaderland of zal het een waarachtig *recht voor allen* zijn, waarin dus ook de vrouwen deelen? Maar wie de bevordering der eischen en de verdediging der rechten van de vrouw in ernst wil ter hand nemen, aarzele niet te lang meer.

Beter dan eenige andere politieke partij begrijpt de sociaaldemocratie, hoe groot de invloed der vrouwen *kan* en *moet* zijn. Tegenover het *laissez-aller* der andere partijen kan men bij onze sociaal-democraten langzamerhand een ijverige werkzaamheid met betrekking tot de vrouwenkwestie waarnemen; reeds zijn zij vlijtig bezig voor de rechten der vrouw onder de vrouwen propaganda te maken. Wordt er van de andere zijde niets gedaan om de vrouw een waardiger plaats in onze samenleving in te ruimen, dan bestaat alle kans dat de ontevredenen onder haar in de lagere kringen ten slotte haar sympathieën zullen schenken aan en haar toevlucht zullen zoeken bij hen, die haar herstel van grievend onrecht beloven. En wanneer dan eindelijk de catastrophe komt; wanneer de bestaande orde van zaken in onze kunstmatige maatschappij wordt omvergeworpen, zal men tal van vrouwen, die ontwikkeling en bevredigende bezigheid ontbeerden, vinden aan de zijde der overige verstootelingen tegenover de bevoorrechten. Niet de geestelijke en zedelijke verheffing der vrouwen maakt haar invloed en haar macht gevaarlijk in tijden van revolutie; — neen, het waren de onbeschaafde, ruwe *dames des halles*, die gedurende de groote fransche revolutie de karren met slachtoffers gillend en krijschend naar de plaats der guillotine vergezelden en Schiller's woorden tot waarheid maakten:

Da werden Frauen zu Hyänen.

Tijdige bevrediging van rechtmatige eischen is ook hier het eenige voorbehoedmiddel tegen ernstiger gevaren.

Het is niet te vroeg en niet aanmatigend, wanneer de vrouw voortaan met nadruk voor zich gelijke ontwikkeling eischt als den man ten deel wordt. Heeft zij niet dezelfde

aanspraak als hij op een bescheiden deel der materieele welvaart in het leven? Hoe kan zij echter dit deel verwerven, wanneer haar steeds de sleutel onthouden wordt, welke de poorten van het rijk der kennis ontsluit? Neen, de eisch is niet aanmatigend, dat voortaan de verstandelijke opleiding van het meisje gelijk sta aan die van den knaap: niet alleen met het doel om beschaving en kennis deelachtig te worden, maar vooral om opgeleid te worden voor de uitoefening van een zelfstandig beroep, opdat de volwassen vrouw, die niet in het huisgezin haar bestemming vindt, maar den strijd des levens daarbuiten moet aanvaarden, gelijke aanspraken op een zelfstandig en voldoend bestaan kan doen gelden als de man. Hoeveel gelukkiger zouden die vele vrouwen zijn, die, ongehuwd gebleven, ten gevolge van een onverstandige, beuzelachtige opvoeding op lateren leeftijd haar dagen in verveling nutteloos doorbrengen, wanneer zij voor een bepaald doel, voor de eene of andere betrekking waren opgeleid!

Gelijk onderwijs voor meisjes en knapen. Op de schouders der gehuwde vrouw, der moeder, rust een zware taak en groote verantwoordelijkheid. „Une nation ne tarde pas à être ce que les femmes la font," verklaart Emile de Girardin,[1] en wie spreekt het hem tegen? De moeder leidt de eerste ontwikkeling onzer toekomstige staatsburgers; zij roeit het kwade uit en kweekt het goede aan in het gemoed harer zonen — de aanstaande wetgevers des lands. Hoe zal zij hiertoe in staat zijn, de noodige bekwaamheid bezitten, zedelijk en verstandelijk voor haar taak berekend zijn, wanneer niet voor haar eigen opvoeding en geestelijke beschaving de grootste zorg is gedragen en de gaven van *gemoed* en *verstand* gelijkelijk, harmonisch zijn ontwikkeld? Het zijn vooral de onverstandige, domme moeders, die de schuld dragen aan het schipbreuk lijden harer zonen in de samenleving, maar verantwoordelijk voor deze ramp zijn zij niet; — dat zijn de wetten en de mannen, die de wetten maakten; want waren het *plichtgevoel*

[1] Emile de Girardin: L'égale de l'homme. Lettre à M. Alexandre Dumas.

en de *kennis* dezer vrouwen in vroegere jaren door een verstandige leiding en degelijk onderwijs ontkiemd, zoo hadden zij haar kinderen beter voor het kwade kunnen behoeden. Ik weet zeer goed, er zijn menschen genoeg, die het geld, aan de opleiding van een meisje tot een of ander beroep besteed, als weggeworpen beschouwen, wanneer zij geen betrekking aanvaardt en in het huwelijk treedt. Nog daargelaten dat deze zienswijze, om het geleerde onmiddellijk in reëele waarde om te zetten, niet getuigt van grootheid van ziel, is zij tevens een blijk van weinig scherpzinnigheid. Immers de ervaringen, de kennis, welke zij vergaarde, zal even goede vruchten binnen als buiten het huisgezin dragen.

Gelijk onderwijs — middelbaar en hooger onderwijs — voor knapen en meisjes schenke ons ten spoedigste de wet, opdat het niet langer van het welbehagen der gemeenteraden afhange, of vrouwelijke leerlingen op de banken der middelbare scholen of gymnasiën naast de knapen mogen plaats nemen. Is het niet ontmoedigend te zien, hoe bitter weinig aan de bijzondere ontwikkeling der vrouw bij ons van staatswege wordt ten koste gelegd? Slaat men de staatsbegrooting op, zoo vindt men, behalve de subsidiën aan de industriescholen voor meisjes, aan de kweekscholen van onderwijzeressen en aan de normaallessen, nog onder het artikel: school voor kunstnijverheid een post van *f* 2500 voor een leerares in vrouwelijke kunsthandwerken. Maar verder? Ja zelfs de luttele druppels, welke der naar meerdere kennis dorstende vrouw door den staat werden toegedeeld, worden haar sedert drie jaar weder onthouden. Door aan de middelbare scholen voor meisjes de staatssubsidiën te onttrekken, hebben regeering en vertegenwoordiging het meer ontwikkelend onderwijs van meisjes op genade en ongenade overgeleverd aan de gemeenten, wier eigendunkelijkheid of armoede een voortdurende bedreiging voor de luttele middelbare meisjesscholen zijn.

Te vergeefs zoek ik naar een gegronde reden voor de ongelijkheid van onderwijs, reeds van vroegen leeftijd af, bij de beide seksen, want de ervaring heeft nog niet geleerd, dat, waar het meisje en de vrouw onder geheel *gelijke* om-

standigheden met den knaap en den man opgevoed en onderwezen werd, zij in aanleg, gezond oordeel, ijver of snelheid van opvatting bij hem achterstond. Met elkander op de lagere, middelbare of hoogere scholen wedijverend, is het een gewoon verschijnsel, dat de vrouwelijke leerlingen het vooral in ijver en volharding van hare mededingers winnen, terwijl zij, wat haar verstandelijke vermogens betreft, niet bij hen achterblijven. Niet tegen te spreken is het tevens, dat de cijfers omtrent den uitslag der examens voor lager en middelbaar onderwijs een gunstiger resultaat aanwijzen voor de vrouwelijke dan voor de mannelijke candidaten. Dat de vrouw intellectueel niet lager staat dan de man, is opnieuw gebleken uit een onlangs openbaar gemaakt verslag over de vrouwelijke studenten aan de hoogeschool te Kopenhagen. In 1877 namen voor het eerst twee dames aan het toelatingsexamen deel; beiden promoveerden in 1885 en 1886 tot doctor in de medicijnen met den hoogsten graad.

Nu zal men mij misschien tegenwerpen, dat alleen de meest intelligente vrouwen zich aan de examens onderwerpen, dat alleen de bekwaamsten een universiteit bezoeken. Maar is dit werkelijk het geval? Geven alleen verstand en aanleg bij vrouwelijke studenten den doorslag? Komen de omstandigheden, bijv. de noodzakelijkheid in eigen onderhoud te voorzien, het wonen in een universiteitsstad enz. hier ook niet in aanmerking? Naar mijn meening alleszins; de ervaring leert, dat niet alle dames, die een diploma voor middelbaar onderwijs of den doctorstitel verwierven, intellectueel zulk een hooge vlucht nemen.

Meermalen is de vraag gedaan — en men heeft dit negatief verschijnsel als een wapen tegen de vrouw gebruikt — waarom vrouwen zich geen naam gemaakt hebben als componisten. Te eerder was men tot deze vraag gerechtigd, omdat er in 't algemeen meer vrouwen dan mannen musiceeren. Als antwoord de wedervraag: welke muzikale opleiding ontvingen tot voor korten tijd de vrouwen? De compositie van een groot muzikaal werk vordert niet alleen talent maar tevens degelijke kennis van de compositieleer. Welnu, de Mozart's en Beethoven's zijn zeldzaam; — wat nog niet was, is dit

daarom voor alle tijden onmogelijk? Wie staat er ons voor in, dat het talent der vrouwen met muzikalen aanleg in vroegere tijden genoegzaam ontwikkeld werd? Bleef ook hier waarschijnlijk niet weder het meisje het slachtoffer van het algemeen verbreid begrip, dat het onvruchtbare arbeid was den geest en het talent der vrouwen te ontwikkelen? Wie zal ons zeggen, hoevele kostbare geestesgaven dientengevolge verloren gingen! En vrouwelijke componisten leven [1] en hebben geleefd: ik herinner slechts aan Maria Heinrichs, de vrouw van Robert Franz, en aan de zuster van Felix Mendelssohn-Bartholdy: Fanny Hensel, geboren Mendelssohn. Behalve een trio-compositie voor piano en koren bij Goethe's *Faust* componeerde zij verscheidene liederen, waarvan eenige later door haar beroemden broeder onder zijn *Lieder ohne Worte* zijn uitgegeven.

Mij dunkt het feit, dat onder de keizerinnen en koninginnen zulke uitstekende heerscheressen zijn geweest — men denke aan Elisabeth, Maria Theresia, Katharina II — pleit ten sterkste in het voordeel der vrouw. Stuart Mill heeft gewezen op de zeer natuurlijke oorzaak, waarom vorstinnen, tot de regeering geroepen, gelijke bekwaamheden bleken te bezitten als vorsten: haar was het vergund zich even vrij te ontwikkelen als haar broeders, gelijke belangstelling te toonen als dezen voor zaken en gebeurtenissen, welke zij later moesten beoordeelen of waaraan zij zouden deelnemen. Haar werd niet voorgehouden, dat belangstelling voor politiek of mathematiek in strijd was met den natuurlijken aanleg der vrouw, vrij mochten zij haar geestelijke eigenschappen ontwikkelen.

Stuart Mill zelf heeft verzekerd, dat zijn werken vol zijn van de denkbeelden zijner gade en dat de beste gedeelten daarin van haar zijn. Welken invloed de zedelijke en geestelijke

[1] De *Huisvrouw* meldt in haar nommer van 14 Juli ll., dat mevrouw Ingeborg von Bronsart een opera gecomponeerd heeft, *Hiarne* geheeten, die door de keizerlijke opera te Berlijn ter opvoering is aangenomen. In hetzelfde nommer lees ik, dat miss Emily Florence Chartres, slechts zestien jaar oud, in den wedstrijd van orkest-instrumenten aan de koninklijke muziek-akademie te Manchester de gouden medaille verkreeg.

eigenschappen zijner echtgenoote op zijn arbeid en streven hebben uitgeoefend, heeft hij uitvoerig in zijn *Autobiography* in het licht gesteld. Bovendien schrijft hij in zijn *Subjection of Women:*[1]

„Wanneer de vrouwen de voorbereiding zullen genoten hebben, die alle mannen thans behoeven om oorspronkelijk te worden, zal het tijd genoeg zijn om hare vindingrijkheid te beoordeelen.

„Het gebeurt ongetwijfeld dikwijls, dat iemand, die geene diepe of nauwkeurige studie heeft gemaakt van hetgeen anderen over het een of ander onderwerp gedacht hebben, door zijn aangeboren scherpzinnigheid een gelukkigen inval heeft, welken hij kan aanduiden, doch niet kan bewijzen, en die toch, tot rijpheid gekomen, een belangrijke aanwinst voor de wetenschap zal blijken te zijn. Zelfs in dit geval kan daaraan geen recht wedervaren, voordat iemand anders, die de voorbereidende opleiding heeft genoten, die ontdekking ter hand neemt, dezelve toetst, daaraan een practische en wetenschappelijke inkleeding geeft en er eene plaats voor maakt onder de erkende waarheden van wijsbegeerte of wetenschap. Meent men nu, dat dergelijke gelukkige gedachten niet bij de vrouwen opkomen? Zij doen zich bij honderden voor aan elke verstandelijke, goed ontwikkelde vrouw, doch zij gaan meestal verloren bij ontstentenis van een echtgenoot of van een vriend, die in 't bezit is van de haar ontbrekende kennis, welke hem in staat stelt om die gedachten naar waarde te schatten en onder het oog der wereld te brengen. Wanneer bovendien die gedachten aan het publiek bekend worden, is dat in den regel alsof het de gedachten van den echtgenoot of den vriend, niet die der vrouw zijn. Wie kan het navertellen hoevele der oorspronkelijke gedachten, welke door schrijvers zijn geuit, eigenlijk aan de vinding eener vrouw toebehoorden en door henzelven slechts ingekleed en uitgewerkt zijn? *Dat getal moet groot zijn, zoo ik het afmeet naar mijn eigen ondervinding.*"

Even groote onrechtmatigheid als gepleegd wordt bij de ongelijke belooning van vrouwen- of mannenarbeid, vindt plaats

[1] John Stuart Mill. *De slavernij der vrouw*, uit het Engelsch vertaald door mr. R. G. Nieuwenhuis, bl. 102.

bij de beoordeeling van beider werk. Laat een man en eene vrouw een bijna eensluidend oordeel vellen over eenige maatschappelijke instelling of eenig ander vraagstuk. Boven het hoofd der schrijfster zal een vloed van minachtende, malicieuse opmerkingen losbarsten; den schrijver daarentegen zal men bedaard en uitvoerig gaan weerleggen en met zekere onderscheiding behandelen.

Is het eerlijk en billijk, dat de vrouw, die dezelfde belangen heeft als de man, die dezelfde lasten draagt, niet ook dezelfde rechten bezit? Neen immers. Noch de humaniteit, noch de natuur wettigt de ongelijkheid der wetten, wetten die de vrouw vernederen en onder beschaafde volken geen recht van bestaan hebben. Wanneer ook nimmer de volkomen gelijkheid tusschen man en vrouw werkelijkheid zal worden, gelijk Plato zich deze droomde onder de wachters zijner republiek, maar wanneer althans als beginsel geldt, dat man en vrouw denzelfden aanleg hebben en dientengevolge de vrouw dezelfde opleiding en opvoeding ontvangt, dan zal zij niet alleen *intellectueel* maar ook *moreel* hooger staan dan thans. Het bewustzijn van haar wettelijke gelijkheid met den man zal haar plichtgevoel ontwikkelen; zij zal in de eerste plaats leeren haar persoon op hooger prijs te stellen dan helaas nu te dikwijls het geval is. Niet langer de *mindere*, maar de *gelijke* van den man, kan zij van hem denzelfden eerbied eischen, dien hij den leden van zijn eigen geslacht toedraagt; opgeheven uit eene smadelijke dienstbaarheid en niet langer geminacht uitsluitend wegens haar geslacht, herwint zij het besef harer waardigheid en zal zelden meer in den poel der onzedelijkheid verzinken, waarin zoo menige vrouw tengevolge van een beuzelachtige opvoeding, die haar niet leerde zichzelve te achten, uit gebrek aan ontwikkeling van geest en hart ten onder gaat. Vooral onze gegoede burgerklasse zal de kostbaarste vruchten van de betere opvoeding der vrouw plukken. Het oog geopend voor onderwerpen van algemeen maatschappelijk belang, zal zij haar gezichtskring uitgebreid en haar aandacht gewekt zien voor gewichtiger zaken, wat *haar* op den duur meer voldoening en het *algemeen* meer nut zal schenken dan de nuttelooze arbeid en het kwaadsprekend bab-

belen, waarmede zij nu een groot deel van een kostbaar menschenleven verspilt.

Niemand zal het bestrijden, dat de nederlandsche vrouw zelve door haar onverschilligheid de grootste schuld draagt aan haar ondergeschikte positie in staat en maatschappij. Hoe luttel kennis bezit zij van, hoe weinig aandacht schenkt zij aan vraagstukken van den dag! Tallooze schrijfsters is ons kleine landje rijk; slechts ééne, mej. Hélène Mercier maakt hieraan haar pen dienstbaar! En dit, terwijl het schrijven over sociale kwestiën bijna een mode geworden is! Mag men echter der vrouw van deze lauwheid een verwijt maken? Neen voorwaar, eeuwen en eeuwen heeft zij moeten hooren: gij kunt niet logisch denken, tot oordeelen zijt gij niet in staat. Gekrenkt door dit wantrouwen in haar geestelijke en moreele krachten, heeft zij geleerd te dulden en zich, eindelijk van haar machteloosheid overtuigd, bij de bestaande orde van zaken neergelegd. Zij neemt voor waar aan, wat men haar wijs maakt en bekommert zich om niets meer dan om haar dagelijksche kleine beslommeringen, houdt zich bezig met een handwerkje of leest een roman. Zij gelijkt den boom aan den oever der zee; in zijn jeugd slank en veerkrachtig, wijst zijn gebogen gestalte in latere jaren aan, van welke zijde steeds de wind over hem henen voer.

Aansluitend aan onzen eersten eisch: gelijke intellectueele ontwikkeling als de man, volgt als tweede: toelating der vrouw tot die betrekkingen en openbare ambten, waarvoor zij gelijken aanleg en evenveel geschiktheid bezit als de man. Reeds zijn vele van de hinderpalen gevallen, die onvermogende meisjes uit den beschaafden kring voorheen beletten zich een werkkring te zoeken in overeenstemming met haren aanleg en smaak. Te voren had zij de keuze tusschen een betrekking als gouvernante of als huishoudster, waarbij evenmin neiging als geschiktheid in aanmerking kwamen. Er zijn nog vele beroepen, tot heden voor haar gesloten, waar de vrouw een goede plaats zou vinden, maar bovenal ambten en eershalve waargenomen betrekkingen, welke zeer goed door haar waren te vervullen, terwijl men thans bij een beperkt aantal candi-

daten soms de belachelijkste keuzen ziet doen. Een enkel voorbeeld slechts: ik vestig de aandacht mijner lezers op de benoeming van leden der plaatselijke schoolcommissiën en van schoolopzieners. Op één gebied is der vrouw geen oordeel ontzegd, op dat van het onderwijs. Waarom dan hier haar invloed niet uitgebreid? Het is niet voldoende haar onder het onderwijzend personeel op te nemen, — men ruime haar eveneens een plaats in onder de schoolautoriteiten, als leden der locale schoolcommissiën en als schoolopzieneressen. Vooral in kleine steden kan deze maatregel doeltreffend werken. Wat toch ziet men nu herhaaldelijk gebeuren? Bij het benoemen van leden der schoolcommissiën zoekt men eerst onder de wetenschappelijk ontwikkelde inwoners. Na korter of langer tijd zijn deze *allen* òf in commissiën gebracht, òf ten gevolge van locale geschillen en kibbelarijen ter zijde geschoven of onwillig verder als zoodanig op te treden. Zoodra advocaten, notarissen, rechters enz. enz. enz. niet meer disponibel zijn, een „gestudeerd" persoon zelfs met de lantaarn van Diogenes niet meer te vinden is, daalt men tot andere kringen af. Vermakelijke voorbeelden vallen te vermelden, hoe een aannemer of aardappelkoopman, die van onderwijs en opvoeding minder weet dan een derde-klasse-burgerscholier, in onze kleine steden met indrukwekkende waardigheid als president of lid eener commissie van toezicht op middelbaar of lager onderwijs fungeert. En dan onze arrondissements-schoolopzieners! Ook hier ware het in vele gevallen wenschelijk, dat de keuze niet zoo beperkt bleef. In Engeland heeft men dit anders begrepen: daar is men op den goeden weg en heeft men de vrouwen ook reeds in menig ander opzicht recht gedaan.[1] *Women householders* hebben in Groot-Brittannië het stemrecht voor de gemeente, behalve te Londen; zij kunnen echter niet tot leden van den gemeenteraad verkozen worden. Eveneens brengen *Women householders* haar stem uit bij de verkiezing van leden der *School boards*; vrouwen, gehuwde of ongehuwde, kunnen tot leden der *School boards*

[1] Zie voor de volgende bijzonderheden: *Women's Suffrage by mrs. Ashton Dilke, with Introduction by Wm. Woodall, M. P.* London. Swan, Sonneschein and Co.

verkozen worden. Tevens hebben de vrouwen, hoofden van gezinnen, stemrecht bij de verkiezing der *Boards of guardians*; dezelfde vrouwen kunnen verkozen worden tot leden dezer armen-commissiën. Dit is verstandig ingezien, want vrouwen bezitten van nature de gave met kinderen en armen om te gaan. Door de britsche regeering zelve zijn herhaaldelijk vrouwen met een of ander onderzoek belast, en in 1884 werden drie dames door de *Local government board* aangewezen zitting te nemen als leden van de *Metropolitan asylums board*.

Hoewel aan de vrouw in Engeland nog het stemrecht voor het parlement onthouden wordt, neemt zij aldaar toch zeer ijverig deel aan het politieke leven. Bij de verkiezingen voor het parlement ziet men tegenwoordig de dames dapper in de weer voor de candidaten der verschillende partijen en deze minachten dien steun niet. Aan de zijde der conservatieven zijn het de dames der *Primrose league*, bij de liberalen de leden der *Women's liberal association*, die zich in den strijd bij de stembus met moed wagen en haar partij reeds belangrijke diensten bewezen.

Wat staat bij ons hiertegenover? Maar het is waar, er vertoonen zich in ons land sporadische verschijnselen, die getuigen van den wensch recht te willen doen aan de vrouw. Het was de *Koerier*, die het vorige jaar mededeelde, dat op een te Deventer gehouden broederlijke vergadering der doopsgezinde gemeente besloten was, ook aan de zusters der gemeente stemrecht te geven bij het verkiezen van een predikant. Gelijk in andere provinciën, bezitten in Zeeland, krachtens art. 44 van het algemeen reglement voor de polders of waterschappen, „gehuwde, die krachtens huwelijksche voorwaarden, eigen beheer over haar goederen voeren, ongehuwde meerderjarige en van goederen gescheiden vrouwen, die niet onder curateele gesteld zijn, voogdessen, curatrices en bewindvoersters" het recht aan de verkiezing der vertegenwoordiging van het waterschap deel te nemen.

Eindelijk als laatsten eisch — ongetwijfeld die welks inwilliging aan de meest grievende onbillijkheid tegen de vrouw een einde zou maken — vrage zij een betere regeling harer

rechten krachtens de burgerlijke wetgeving, opdat althans der gehuwde vrouw de zelfstandige beschikking over haar bijzonder eigendom gewaarborgd worde. Ook in dit opzicht geven de Engelschen het goede voorbeeld. Krachtens de sedert 1 Jan. 1883 ingevoerde *Married women's property act*[1] bezit de gehuwde vrouw in Groot-Brittannië het recht over haar eigen vermogen. De inkomsten, welke zij ontvangt uit eenigen handel of een beroep, dat zij onafhankelijk van haar man uitoefent, worden krachtens deze wet beschouwd als het eigendom der vrouw, dat te haren vrijen dienste bestaat. Hetzelfde geldt voor alle inkomsten van bezigheden — letterkundige of wetenschappelijke of van welken aard ook. Zij kan over deze gelden naar believen beschikken; fondsen, door haar vóór of tijdens het huwelijk in spaarkassen geplaatst, blijven haar persoonlijk eigendom; zij is bevoegd levensverzekeringen voor haar zelve of voor haar man te sluiten. Wat stelt daarentegen onze burgerlijke wetgeving als regel? De goederen der vrouw worden bij het in 't huwelijk treden zonder huwelijksvoorwaarden deel der gemeenschap, waarvan de man alleen het beheer heeft. Indien dus tusschen man en vrouw oneenigheid ontstaat, heeft hij krachtens de wet het recht het geld der gemeenschap naar goedvinden aan te wenden, terwijl de vrouw over haar deel in de gemeenschap elke beschikking mist.

Het zij mij vergund enkele grepen uit het burgerlijk wetboek te doen, om aan te toonen welke onrechtvaardigheid bij de samenstelling van dezen codex ten opzichte van de vrouw begaan is. Misschien gelukt het mij de nederlandsche vrouw uit haar lauwe onverschilligheid wakker te schudden, wanneer zij leest, welke willekeur, welk onrecht de burgerlijke wetgever tegen haar pleegde; misschien is het voor haar, wanneer zij ten volle bekend is met hetgeen haar in strijd met recht en billijkheid onthouden wordt, een spoorslag om zelf met aandrang herstel harer grieven te eischen.

In het huwelijk is de vrouw krachtens de wet niet de ge-

[1] Zie over deze wet: Emile de Girardin. *L'égale de l'homme*, en *Women's Suffrage*.

zellin, niet de gelijke van den man; zij is de mindere, de ondergeschikte, die hem als het hoofd der echtvereeniging te erkennen en te gehoorzamen heeft; die gedwongen is daar haar woonplaats te hebben, waar het den man goed dunkt zich neer te zetten, gelijk de minderjarigen de woonplaats van hun ouders of voogden volgen, gelijk meerderjarigen, die onder curateele zijn gesteld, de woonplaats van hun curator volgen (art. 78).

Hoe veelbelovend klinkt het eerste artikel van het hoofdstuk over de rechten en verplichtingen der echtgenooten, en hoe bittere teleurstelling wekt het na lezing! „De echtgenooten zijn elkander wederkeerig getrouwheid, hulp en bijstand verschuldigd." Maar spoedig volgt: „De man is het hoofd der echtvereeniging", — en iets verder: „de vrouw is aan haren man gehoorzaamheid verschuldigd." Behooren beide zinsneden niet veeleer tehuis in een omschrijving van de betrekkingen der lijfeigenschap dan in de wet betrekkelijk een verbintenis tusschen twee gelijke, vrije wezens, leden eener beschaafde maatschappij?

Wat verder volgt, legt de gansche onrechtvaardigheid van ons burgerlijk wetboek tegenover de gehuwde vrouw gepleegd, onomwonden bloot. Indien het den man belieft, kan hij haar in alles belemmeren; van zijn willekeur hangt het af, of zij handel mag drijven; hij kan haar beletten iets weg te schenken van wat haar persoonlijk eigendom is. Hoewel zeer plechtig verkondigd wordt, dat er (art. 174) van het oogenblik der voltrekking des huwelijks af, van *rechtswege* algeheele gemeenschap van goederen tusschen de echtgenooten bestaat, bezit de man, die alleen (art. 179) de goederen der gemeenschap beheert, het recht deze te verkoopen, te vervreemden of te bezwaren *zonder tusschenkomst van de vrouw*, behoudens de uitzonderingen bij huwelijksche voorwaarden bedongen. Daarentegen behoeft de vrouw, wanneer de man afwezig is, of zich in de onmogelijkheid bevindt om zijn wil te verklaren, en er onverwijlde noodzakelijkheid bestaat, de machtiging van den kantonrechter om de goederen van de gemeenschap te verbinden of te vervreemden (art. 180).

Wel is waar kan de vrouw bij huwelijksche voorwaarden

voor zich het beheer harer roerende en onroerende goederen bedingen, mitsgaders het vrije genot harer inkomsten (art. 195), maar stelt zij deze voorwaarden niet, dan zijn al de vruchten en inkomsten uit de goederen der vrouw ter beschikking van den man (art. 201).

Hoezeer de wetgever met twee maten gemeten heeft, blijkt nog overtuigend uit de artikelen betrekkelijk de echtscheiding. Gedurende het geding *mag* de vrouw, hetzij zij eischeres of gedaagde is, *de woning van den man niet verlaten* dan met bijzondere bewilliging van den rechter; *haar wordt het huis* aangewezen, waar zij verplicht zal zijn haar verblijf te houden; verlaat zij deze woning zonder verlof van den rechter, dan kan zij naar omstandigheden worden verstoken van alle aanspraak op eenige uitkeering, waartoe anders de man voor haar onderhoud verplicht is, ja zelfs wanneer zij *eischeres* is, kan zij in dat geval *niet ontvankelijk* worden verklaard in haar rechtsvordering (art. 268). Gedurende al dien tijd blijft de man onbelemmerd in al zijn bewegingen. Ten overvloede is te zijnen gunste bepaald, dat zijn rechten ten opzichte van het beheer der goederen van de vrouw (art. 270) gedurende het geding niet geschorst worden, behoudens het recht der vrouw voorbehoedmiddelen te nemen, opdat haar goederen niet verspild worden, welke behoedmiddelen in den regel zonder eenig resultaat zullen zijn.

De rechten der ouders over hun kinderen zijn even natuurlijk als eenvoudig en rechtvaardig. Van deze rechten bezit echter de moeder volgens onze burgerlijke wetten geen enkel, de vader alle. Het kind blijft gedurende zijn meerderjarigheid onder de macht der ouders (art. 354), maar alleen de vader oefent gedurende het huwelijk deze macht uit (art. 355). De vader *alleen* bezit de macht, de opvoeding van het kind te regelen, te beslissen in welken godsdienstvorm het onderricht, tot welke betrekking het opgeleid zal worden, welk beroep het zal kiezen, zonder dat hij verplicht is de moeder te raadplegen. Indien de vader het kind in een vreemd land wil laten opleiden, staat de moeder machteloos tegenover zijn wil. Zonder toestemming des vaders mag het kind het ouderlijk huis niet verlaten; hij kan bij redenen van ernstig misnoegen

over het gedrag van het kind, dit, met inachtneming van eenige formaliteiten door de rechtbank, in verzekerde bewaring doen stellen — de moeder heeft hierbij geenerlei stem. Na verhoor van het openbaar ministerie zal de rechtbank dat verzoek des vaders kunnen toestaan; indien echter de moeder als de langstlevende in gelijke omstandigheden hetzelfde verlangt, zal de rechtbank (art. 358) *eerst na verhoor van twee uit de naaste vaderlijke bloedverwanten* het verlof daartoe kunnen verleenen. Alzoo ten opzichte van de gehuwde vrouw, de moeder, altijd datzelfde begrip van onmondigheid!

Het is niet alleen *gedurende het leven* van den vader, dat de voogdijschap over de kinderen hem uitsluitend toegezegd is; nog na zijn dood is hem het recht geschonken de moeder in de opvoeding harer kinderen te belemmeren. Hij kan haar een bijzonderen raadsman toevoegen (art. 401), zonder wiens toestemming zij geen daad, de voogdij betreffende, zal kunnen verrichten. Over de keuze van dezen raadsman behoeft de vrouw niet geraadpleegd te worden. Sluit zij een tweede huwelijk, zoo zal te voren de kantonrechter (art. 405) beslissen, na de bloedverwanten van den minderjarige gehoord te hebben, of zij de voogdij kan behouden. Een karakteristiek voorbeeld van spitsvondigheid der wet is de derde alinea van art. 406, waarbij de voogdij der vrouw vervalt, indien de man uit haar tweede huwelijk, van rechtswege mede-voogd, tot de voogdij onbevoegd is of daarvan ontzet wordt. Bijna is het overbodig hieraan toe te voegen, dat alleen mannen, uitgezonderd de moeder, waardig en bekwaam gekeurd worden de voogdij uit te oefenen. Wederom wordt zij hier gerangschikt onder de minderjarigen, de onder curateele gestelden, de zedelijk bedorvenen of tot onteerende straffen veroordeelden. Ingeval minderjarige kinderen een huwelijk willen aangaan en de ouders op dit punt met elkander van gevoelen verschillen (art. 92), geeft de wil van den vader den doorslag. Voldoende is het, bij weigering van de moeder, dat de vader een verklaring overlegt, dat de toestemming der moeder is gevraagd. De inwilliging harerzijds is overbodig. In de volgende artikelen betrekkelijk de toestemming der grootouders, indien de ouders overleden zijn, wordt het vrouwelijk element — men kan gerust zeggen:

eerst bij gebreke van beter, tot oordeelen bevoegd verklaard.

Een natuurlijk gevolg van de bovenstaande bepalingen omtrent de uitgestrekte vaderlijke macht binnen de grenzen van het gezin, zijn de daarop volgende betrekkelijk het bewind over de goederen der minderjarige kinderen, waarbij weder de vader, met volkomen uitsluiting van de moeder, alles regelt en beheert. Getuigt het niet van willekeur of erger, te bepalen dat het vruchtgenot van de goëderen (art. 371) gedurende de minderjarigheid der kinderen voor de moeder verloren gaat, indien zij een tweede huwelijk heeft gesloten? — Terwijl bepaald is (art. 372) dat na ontbinding van het huwelijk door echtscheiding degene der echtgenooten tegen wien de echtscheiding is uitgesproken, het vruchtgenot verliest, wordt er dadelijk ten opzichte van de vrouw de beperking aan toegevoegd, dat, indien zelfs de echtscheiding *tegen* den vader is uitgesproken, de moeder niet vroeger in het vruchtgenot treedt dan na *het overlijden van den vader*.

Nog menig artikel uit ons burgerlijk wetboek zou kunnen aangehaald worden om de onrechtvaardigheid onzer burgerlijke wetgeving, tegenover de vrouw gepleegd, aan te toonen. Maar was het opgesomde niet voldoende?

Bovenstaande dorre uiteenzetting heeft in de allereerste plaats ten doel de nederlandsche vrouw tot bewustzijn te brengen van de noodzakelijkheid om uit haar dommeling te ontwaken. Wanneer zij blijft slapen of moedeloos en onverschillig het haar aangedane onrecht blijft aanvaarden, zal zij alleen te midden onzer voortschrijdende maatschappij stilstaan, — en stilstand is achteruitgang. Of hierin bij ons spoedig verandering zal komen? Ik maak mij daaromtrent geen illusiën. De nederlandsche vrouwen toch ontberen te zeer den *esprit de corps*, waardoor haar engelsche zusters reeds zooveel erlangden. Haar stem laat zich nog niet hooren bij den *réveil des petits*, waarvan Barbe-Gendre (madame Nikitine) in de inleiding tot haar *Études sociales* spreekt. Zoolang zij zich niet vereenigen en niet zelf de hand aan den ploeg slaan — kunnen zij weinig verbetering in haar maatschappelijke positie verwachten. Het hoofd dan troosteloos in den

schoot gelegd? — De kleinmoedigen hebben nog niets in het leven gewrocht, alleen ernstige wilskracht bracht nog immer groote, heerlijke dingen tot stand, want *where is a will, there is a way*. De nederlandsche vrouwen zijn — om een bekende vergelijking te gebruiken[1] — niets dan een onbewerktuigde massa, een hoop droge zandkorrels der woestijn, zonder samenhang, zonder middelpunt, stuifzand door elken wind naar iedere richting geblazen. Groot is het aantal, doch het cijfer beteekent niets; van rechten is geen sprake, zoolang de onderlinge band ontbreekt. Eerst wanneer zij zich aaneensluiten, zich vereenigen, zich organiseeren, kringen vormen met eigen beweging en leven, met eigen groeikracht, zullen de vrouwen het recht hebben zich als een gevestigde, georganiseerde macht te doen gelden. Wanneer de vrouw in eigen kring zich inspant, zullen billijkheidsgevoel en toewijding aan haar recht onder de bevoorrechten gekweekt worden. Niet de *mindere*, maar evenmin de *meerdere* van den man wenscht zij te zijn, — neen, zijns gelijke. Met dit doel voor oogen moet zij arbeiden; dan zal zij de lage kunstgrepen, de nietswaardige listen leeren minachten, waarmede thans zoo menige vrouw uit gebrek aan ontwikkeling en uit verveling haar tijd verbeuzelt en erger: het geluk van haar gezin op het spel zet, want ledigheid van hoofd en ledigheid van hart veroorzaken in onze omgeving het diepste leed, de grootste rampen.

Bij zijn verdediging van het goed recht van den werkman om zich te doen vertegenwoordigen in het parlement, beriep zich Maurice[2] op een veelzeggend, diepzinnig woord van den grooten menschenkenner Shakespeare, als maatstaf waarnaar men moet beoordeelen of zekere klasse rijp is voor het het staatsleven. Als Cornelius in het drama van dien naam, zijn bittere minachting voor het volk wil uitdrukken, roept hij het toe: „Gij fragmenten." Wat voor het staatsleven zulk een klasse beteekent, geldt evenzeer voor het maatschappelijk leven; d. w. z. zij beteekent niets, zoo lang zij niets anders is dan een hoop fragmenten, stukken en brokken zonder

[1] Mr. H. P. G. Quack, *Studiën op sociaal gebied*.
[2] Ibid.

verband, zonder eenheid. Zulk een hoop fragmenten zijn ook de nederlandsche vrouwen, en zij zullen het blijven, zoolang zij niet even als de arbeiders de gelederen sluiten en zich vereenigen, want ook voor haar ligt in aaneensluiting kracht.

De geschiedenis leert, hoe iedere reeds vertegenwoordigde klasse elken opkomenden stand, die nog geene staatkundige macht bezat, in fragmentarischen toestand poogde te houden; slechts met sterken aandrang kon het nieuwe element zich zijn plaats veroveren. Ver staat nog de vrouw buiten dien kring van bevoorrechten in staat en maatschappij. De vrouw verafschuwt echter onwettige daden; zij wenscht geen revolutie maar evolutie. Met nadruk doch zonder onverstandige overdrijving mag en moet zij ijveren voor haar recht, opdat zij zich een betere, waardiger plaats in onze samenleving verovere. Van deze verbetering zal de maatschappij zelve goede vruchten plukken. Want is niet de toestand der vrouwen de ware maatstaf van den vooruitgang?

MIDDELBURG, 1888. HENRIETTE VAN DER MEY.